МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ II.

XI—XIII ВІК.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ.

У ЛЬВОВІ, 1905.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Сей другий том Історії України-Руси складаєть ся з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного житя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й житя (глави IV—VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в ріжних, досить тісних звязках з історією України (гл. VIII). Історія Галицько-Волинської держави XIII—XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне житє українсько-руських земель ще на століте по упадку Київа, та огляд житя східньої України за століте, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного житя й побуту українських земель з часів самостійного державного житя.

В порівнянню з першим виданнєм, що вийшло з кінцем 1899 р., друге виданнє сього тому має деякі відміни і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцільности перенїс я до сього тому огляди західніх українських земель, що в першім виданню містили ся в томі третїм; окрім того, як взагалї в сім другім виданню, перенесені під текст всї поменьші нотки, в першім виданню подані по тексті. Окрім загальної ревізії текста, розширено його введеннєм подробиць, характеристичних для сучасних відносин і житя. Для перегляду додано при кінцї реєстр київських князїв. Додано новійшу літературу й згадано важнїйші результати її. Їх вправдї не богато — історія Київської держави мало студіюєть ся останнїми часами; те що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних детайлїв.

Прошу вважати на друкарські похибки, виказані при кінцї книги.

У Львові, март 1905 р.

I.

Ярослав.

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Сьвятого, чи Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершеннєм, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в противність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і житє київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішній процес протягом дальших століть розвивав ся ще сильнійше, ще інтензивнійше. Сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвою київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного житя, час розцьвіту староруської культури, штуки, письменства, вишлеканого Київом. Але сам державний орґанізм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його житєва енерґія й екстензивна сила. Розпочинаєть ся процес роскладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей роскладовий процес задержував ся або наче й переривав ся. З такими періодами застою та перервами потягнув ся він майже цілі два століття.

Два головні моменти зазначують ся в сім процесі. Перший — се відокремленнє поодиноких земель давньої Руської держави та ослабленнє звязків між ними. Другий — ослабленнє самого її політичного центра — Київа. В сих напрямах аґонія давньої Руської держави закінчила ся вповні вже в середині XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель

(Галицько-волинська держава), державне житє на Україні протягло ся ще століте довше.

Застої чи перерви в сім роскладовім процесі робили ся наслідком більш або меньш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежности давніх провінцій від Київа. Сі змагання протягом більш як століття від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес роскладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції [1]).

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князюваннє, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тім процесі розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князюваннє Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблиск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „збирачами земель", Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудованнія і зміцненнія розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерти. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільности. В сім мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстаннє на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послушности батькови, перестав платити річну дань до Київа та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть

[1]) Літературу історії Київської держави XI—XII вв. див. в примітці 1.

дьяволу радости", каже літописець[1]), а обидва сі Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слідом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнивши ся підручним становищем при батьку, ще меньш могли вони помиритись із другорядною ролею при котрімсь із своїх братів, і так виникає крівава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерти.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київа одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертию Володимира Борис був у Київі, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Київі не припадково, а на поклик батька. Се покликанне можна б розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати справи наступства на київськім столі, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здаєть ся більш правдоподібним з огляду на те, що Бориса уважали в Київі кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разї Володимир дуже зле приготовив ґрунт свому спадкоємцю, та й взагалї лишив справу київського стола в як найневнійшому стані.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподівано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Київа на Печенїгів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землї; вислав його туди батько. В Київі натомість перебував Сьвятополк, притриманий батьком. Таким чином в момент смерти Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої", як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Сьвятополка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Події по смерти Володимира описані в двох аґіоґрафічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба" і анонїмнім „Сказанию страстотерпцю сѣятую мученику Бориса и Глѣба" (автором його зви-

[1]) Іпат. с. 90.

чайно уважають мніха Якова)[1]); з останнім безперечно стоїть в звязку оповіданнє Початкової лїтописи — переважно думають, що лїтописець використав се анонїмне Сказаніе, хоч сї відносини лишають ся все ще не вповнї ясними[2]). Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Несторове; обидва мають на метї змалювати Бориса і Гльба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному, канонїзованому погляду на них. В 2-ій половинї XI в., серед боротьби князїв, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалїзувала Сьвятополкових братів, як приклад для пізнїйших княжих ґенерацій; еґоїстично ставши по сторонї спокою, себ то по сторонї старших князїв, beatorum possidentium (хоч молодші переважно мали правду по своїй сторонї), суспільність поставила полїтичним ідеалом покору молодших князїв старшим і втїленнєм її зробила Бориса і Гльба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсїм мертву, видуману фїґуру Гльба, поступованнє Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навить не надто християнським; він від разу предчуває (не знати з чого) смерть від Сьвятополка і в якійсь фаталїстичній безрадности жде її, тїшучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, аґіоґраф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разї затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Сьвятополк, лїтопись — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Сьвятополка, що тодї як раз був у Київі. Авторитет обох звісток

[1]) Видані Срезнєвским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтеніе з кодекса XII в. видав Бодянський в Чтеніях Московських 1859 т. I, і осібно, „Сказаніе“ т. зв. Якова також 1870 т. I, нове виданнє також 1879, II. Літературу авторства мніха Якова див. в I т. Історії с. 549.

[2]) Порівняннє лїтописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Білярский: Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовский вказав недавно на залежність лїтописного оповідання від старої служби Борису і Гльбу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минеѣ (Чтенія київські т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский ibid.

майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей [1]), але літописна вервія має більш фактичної правдоподібности за собою: Сьвятополк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерти батька розпоряджати ся на нім. А літописна вервія значить, що двір Володимира був противним Сьвятополку; чи як раз був по сторонї Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалї уважали батьківським вибранцем.

Але потаїти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тодї вивезли до церкви, а Сьвятополк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгородї; досить правдолодібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з вязниці. Вишгородські бояри, чи „боярцї“, як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Сьвятополку свою новину відданність, і серед них він вибрав потім убійників Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгороддями, Сьвятополк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „овѣмь корьзна, а другим кунами, и роздая множьство“ [2]). Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вои; лоиди, сяди в Кыевѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенїгів він не знайшов [3]). Сьвятополк слїдом

---

[1]) Навіть прийнявши, що в літопись увійшли відомости Сказания, можемо припустити в літописнім варіантї сьвідому поправку. В усїх редакціях літописи маємо сей варіант.

[2]) Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанию і в літописи, в оповіданню перед убийством Бориса. Друга є в літописи тільки, перед походом Ярослава — вона більш детайлїчна, але ампліфікує слова Сказания: Святополкъ же окаяньныи нача княжити в Кыевѣ (с. 60), що повторяють ся в обох разах; очевидно, се тільки дублет спільної звістки Сказания і літописи про каптованє Киян.

[3]) Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказаніе; але се не знати: плян убийства міг у Сьвятополка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу [1]).

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день [2]), в такій грізній ситуації, під Київом, мусїло, розуміть ся, дуже занепокоїти Сьвятополка. Коли супроти оголошення князем Сьвятополка та пропозицій зроблених ним Борису, сей ані не спішив ся до Сьвятополка до Київа, ані їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значіннє — що він не хотів капітулювати перед Сьвятополком, і се досить тяжко погодити з тим смиренним настроєм, який надають Борису аґіоґрафічні писання. Автор Сказания, що попробував психольоґічно умотивувати поводженнє Бориса, стрів ся з сею трудностию і досить сильно заплутав ся в своїй психольоґії: Борис не хоче йти до Київа, боячись, що може підпасти намовам і повстати на Сьвятополка; військо полишило його, коли він не згодивсь іти на Сьвятополка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Сьвятополка [3]). Найбільш просте і натуральне об'ясненнє було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів мирити ся з князївством Сьвятополка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся іти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводиря, чи то скантоване Сьвятополком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Сьвятополк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерти Володимира.

Покінчивши з Борисом, Сьвятополк теж саме зробив з Гліїбом князем муромським і Сьвятославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом, Сьвятослава по дорозї в Угорщину, десь

---

[1]) У Нестора Сьвятополк ще за житя Володимира задумує убити Бориса, але се, розуміть ся, звичайне перетемненнє фарб.

[2]) Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерти Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нїчого непевного. [3]) Вид. Срезневского с. 45.

коло Карпатів[1]). Літопись надає Сьвятополку плян перебити всіх братів: яко избью всю братью мою и приму власть Рускую единъ[2]). Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певностию сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменьше — можна говорити напевно про підозріння Сьвятополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Сьвятослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті)[3]), але може щось і робив таке, що могло Сьвятополка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерти Бориса. Що до Сьвятослава, то він був сусідом Сьвятополка в його давнім Туровськім князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Сьвятополка, і Сьвятополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрию Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Сьвятослава до угорського короля. В усякім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Київа, більше її не відділяно в осібний уділ: очевидно, се було занадто невигідно для Київа.

Хоч ми не маємо права признати Сьвятополкови того турецького пляну, який надає йому літопись — порізати всіх бра-

---

[1]) Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Сьвятословіе, потік Сьвятославчик і могила „якогось Сьвятослава") див. в книжечці К. Устіановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі. [2]) Іпат. с. 98.

[3]) Тут є дві верзії. По т. зв. Якову і літописи Сьвятополк покликав Гліба до Київа, що, мовляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Київа (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замисли Сьвятополка на Бориса, втік „на полунощныя страны, сущю иному тамо брату святому" (с. 11), але Сьвятополк послав наздогін убійників і ті „въслѣдовавши въ кораблеци борзы, гнаша по святемъ Глѣбѣ дни многы" (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Ся різниця показує, що властиво про обставини Глібової смерти в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерти Бориса, не згоджусть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимира, і для втікачки з Київа. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки різними здогадами — напр. про його пляни мести за брата, боротьби з Сьвятополком, і т. и.

тів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин заперечити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кождий енергічний син свого батька мусів її мати. Сьвятополк по смерти Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернигів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерти Сьвятослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Київа Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Київа Смоленськ (може в звязку з убийством Гліба?). В усякім разі в руках Сьвятополка була вже добра половина батьківських земель, і сей усьпіх, розуміється ся, мусів тільки заохотити його до дальшого „збирання“ земель. І се треба сказати, що невважаючи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Сьвятополку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сі способи, як забувала нераз пізнійш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Сьвятополк собі місце між иньшими „христолюбцями“. Але пляни його не справдили ся, щасливий противник перейняв ролю христолюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Сьвятополка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каіна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показание княземь рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь приимуть“[1]).

Противником Сьвятополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівав ся, що хороба батька буде останньою. Розуміється ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сім властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слідом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Сьвятослава, і вони могли тільки

[1]) Іпат. с. 102.

ще більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперебірчивим „збирачом“[1]).

Та вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстанне та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Сьвятополком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарав ся помиритись з новгородською громадою, і се йому дійсно удало ся: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сім поході Ярослава на Сьвятополка, але й пізнійше, коли Сьвятополк з Болеславом вигнали Ярослава з Київа, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів[2]).

---

[1]) По Сказанию Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, заразом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерлъ, а Сватополкъ ти сѣдить в Кыєвѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба послалъ“ (с. 60), а по деяким версіям лїтописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерлъ, а братья ти избиєна“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсім неможлива парафраза Сказания (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлєбнік. і Погод.); але й оповіданнє Сказания зовсім неправдоподібне: при живих зносинах Київа з „верхніми“ землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятьма днями, а тим більше — і про висланнє убійників на Глїба. Очевидно, оповіданнє стратило вже хронольоґічну перспективу подій, і його деталїв в сім не можно брати дуже серіозно.

[2]) Давнійші новгородські лїтописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять наданнє Новгородцям „правди і устава“ — правного кодексу „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізнійші компіляції — Воскресенська, Тверська, Нїконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розуміть ся, пізнійша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоді якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сѣверноруссскія народоправства I гл. IV). Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: „издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь нашихъ“), а пізнійше Новгородці покликували ся на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236). Але ще Соловйов у своїй дісертації Объ отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846, довів, що

Ярослав вибрав ся на Сьвятополка не скорше як на весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком[1]). Сьвятополк ужив до помочи Печенїзьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Днїпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по лїтописи — аж три місяцї!)[2]), аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарештї Ярослав відважив ся перейти за Днїпро на ворога: переказ, захований в Сказаниї і в лїтописи оповідає, що Новгородцї були роздражнені глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпіонів в Сьвятополковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Сьвятополка була невигідна. Печенїзька орда була відрізана від його війська, і завзята, крівава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказаниє каже, ще Сьвятополк по Любецькій битві подав ся до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сѣде в Кыевѣ на столѣ отни“. Але в одній з верзій Найдавнїйшої лїтописи[3]) Сьвятополк тїкає насамперед до Печенїгів, і в лїтописних компіляціях ми дійсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печенїги приходили під Київ, уже за панованя в нім Ярослава, але цїлоденна битва закінчилась побідою Ярослава[4]). Хоч ся цїлоденна подробиця дуже при-

---

головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнїйше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Київа, по словам лїтописи, давала ся з Новгорода і далї, до смерти Ярослава (Інат. с. 13), так що ми не можемо вказати нїчого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячности його Новгородцям.

[1]) Сказаниє і лїтописи північної й полудневої редакції (і пізнїйші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Аврамки с. 40). Звістка Новгор. л. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

[2]) При тодішніх способах війни в тім нема нїчого неможливого. Поправка Татїщева на 3 тижнї не авторитетна.

[3]) В 1-ій Новгородській.

[4]) Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нїкон. I с. 75. Архангелогородський лїтописець дає ще більш підозрілу подробицю: „Сѣтное и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сїтомль, де потопили ся Почеиїги під час битви 1036 р., але ся подробиця може бути і приписковю, бо по иных компіляціях її нема. У всякім разї ся звістка мусить бути принята cum grano salis. Що до 1 Новг., то в другій редакції

гадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в звязку із згадкою про втїкачку Сьвятополка до Печенїгів насуває гадку, що Сьвятополк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочию Печенїгів, і аж по сїй новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу з Київом не пішло так дуже гладко[1]). В усякім разї Київ, певно, мусїв оплатити контрібуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській лїтописи сїльські вояки дістали від нього по гривнї — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіяв ся удержатись при нїм, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місцї церкви сьв. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової[2]). Против Сьвятополкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Сьвятополк, Ярослав увійшов в союз з нїмецьким цїсарем: змовивши ся з цїсарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінцї лїта чи на початку осени); але особливої енергії в тім не показав: похід скінчив ся на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто[3]). Слїдом одначе Болеслав уложив згоду з цїсарем (жовтень 1017 р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за житя Володимира розпочав був війну з Русию; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Лїтом 1018 р. він рушив разом з Сьвятополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Сьвятополком мали при собі наємні

маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Сьвятополк біжить, згідно з ширшою верзією лїтописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповіданнє — з 1 редакції Новгородської л., де Сьвятополк тїкає „въ Печенѣгы“ (Новг. с. 83—4).

[1]) Перше — що лїтописна записка датує вхід Ярослава до Київа 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датования — кілька місяцїв по любецькій битві. Друге — при сїм вході стала ся в Київі велика пожежа, що понищила богато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се могло б вказувати на неконче спокійний характер переходу Київа під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто припадковий огонь.

[2]) 1 Нов. 89.

[3]) Thietmari VII. 48, текст неясний: nilque ibi (у Болеслава) ad urbem possesam proficisse. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ иде къ Берестию“. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава в Сьвятополком 1018 р., скорше належить звязати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землї Болеслава.

ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Сьвятополк знову взяв до помочи Печенізьку орду: вона мала, видко, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенізьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)[1]).

Ярослав, очевидно, сподівав ся сього походу і стрів його недалеко руської границі, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказания окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава[2]): прихильне для нього Сказаниє оповідає, що він мусів тікати куди видко і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тітмар нїчого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слїдом веде далї боротьбу з Сьвятополком: нїм союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув якесь Сьвятополкове місто. Коли згадка Сказания не просте лєґендарне побільшеннє, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кождім разї задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозї союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Сьвятополку. Тільки в Київі була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Сьвятополка Київ непокоїли частими нападами Печенїги; знову він сильно погорів; вкінцї супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Сьвятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стрїли з великою парадою (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побід-

[1]) Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

[2]) „Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе черево — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на коні сидїти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибіль, і сївши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава". Замітний сей паралєлїзм в оповіданнях про битви під Любечом і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралєлїзм, дуже звичайний в поетичнім обробленю подій, вказує на устну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тїсну звязь між собою.

никам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Сьвятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Сьвятополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантию. Помічні війська Сьвятополк слідом відіслав, „тїшучи ся, що тубильці вертались і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важнїйше було, що Сьвятополк відступив йому західнє руське пограниче — в якій великости, лїтопись не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів („грады Червѣньскыя зая собѣ“). Судячи по пізнїйшим походам Ярослава (на Берестє, — „къ Берестью“), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землї на лївім боцї Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падолиста Болеслав мусїв бути дома, і побут його в Київі ледви тривав більше як місяць[1]).

Але тріумф Сьвятополка був дуже короткий. По словам Сказания, Новгородцї дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Сьвятополка. Се захопило Сьвятополка, видко, неприготованим; принаймнї Сказание не памятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Святополка и побѣди и, и бѣже Святополкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Сьвятополк з'явивсь знову з печенїзькими ордами — десь не скорше, судячи по хронольогії

[1]) Що побут Болеслава в Київі був короткий, видно з того, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня [illegible]; Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщинї 10 місяцїв; Карлович догадувавсь, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Сьвятополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утїкти з Київщини. Але се трохи труднїйше перенести, бо оповіданнє Сказания може (кажу: може — з огляду на звязані з сею памяткою непевности) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав hilaris rediit з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусїв тїкати; але нїчого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Руси Поляків десь побили, чи при Болеславі чи без нього, і се потім народня память зложила на Сьвятополка: „безумный же Святополкъ рече: єлико Ляховъ по городомъ, избивайте“.

Сказания, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летьское (альтське) обои от множьства вой“. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, „Святополкъ же давъ плещи побѣже“. Він утік на захід, на Берестє, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслїдування, він перебіг Лядську землю, звідти прибіг в пустиню „межю Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животъ свой злый“ (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всїм полїтичним убійникам.

Взагалї боротьба Ярослава з Сьвятополком зробила сильне вражіннє на сучасників і була предметом ріжних поетичних і лєґендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонїзації Бориса і Ґлїба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релїґійної лєґенди: Ярослав виступає местником за братів і кличе до Бога на Альті, аби піместив ся над Сьвятополком як над Каіном, положив на нього „трясеніє“ і Бог услухує його; в битві на Альті „мнози вѣрніи видяху ангелы помагающа Ярославу“; Сьвятополка по альтській битві покарав гнів божий ріжними чудесними способами[1]). З другого боку війна Ярослава і Сьвятополка прикрашена була ріжними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по части сї оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанию, в пареміях служби Борису і Ґлїбу, в лїтописи київській і новгородській: він посилає до свого приятеля в Сьвятополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини богато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини богато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Сьвятополка, і в ночи перевіз ся за Днїпро, і т. и.; про відносини Ярослава до Новгородцїв; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про воєнні штуки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Київі після побіди Ярослава. Опись битви на Альті має виразні слїди поетичного оброблення: „Пішли против себе і вкрили поле Летське множеством війська. Був пяток тодї, сходило сонце, і на ту хвилю наспів Сьвятополк з Печенїгами. І зійшли ся оба війська, і стала ся січа лиха, якої ще

[2]) Служба Борису і Ґлїбу (іваницька), Сказаніє, лїтописи.

не було на Руси. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерк запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках“ [1]).

В польській хроніці т. зв. Ґаля (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, напр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; виздячи в Київ, він ударяє мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубанне Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних леґендах (напр. в леґенді про Боняка [2]), в леґендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, невважаючи на свою популярність [3]). Та дарма, образ Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Київа несчисленні скарби до Польщі, лишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх

---

[1]) „Поидоша противу себѣ и покрыша поле Летьское обои от множьства вой, Бѣже пятокъ тогда, въсходящю солнцю, и приспѣ о то чинъ Святополкъ с Печенѣги, и съступиша ся обои, и бысть сѣча зла, ака же не бывала в Руси, за руки емлюще сѣчаху ся, и поудолиемь кровь течаше, и съступиша ся трижды, и омеркоша бьюще ся. *И бысть громъ великъ, и тутень, и дожчь великъ, и молньямъ блистания. Єгда же облистаху молния, бльщаху ся оружия в рукахъ ихъ“. Цитую з іваницької служби Борису і Ґлїбу (с. 32—3) — в лїтописи нема кінця (від звіздки), в Сказанию ще меньше. Кінцеві фрази в описи служби одначе мають деякі подібности з описею Лиственської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. низше). Проф. Голубовский (ор. с.) думає, що тут опись Лиственської битви запозичила з служби Борису і Ґлїбу, але се не певно, могло бути противно, а може бути й припадкова подібність, наслїдком того, що сї детайлї були locі communes дружинної поезії.

[2]) Іпат. с. 299.

[3]) Дуже можливо, що початок сїй леґенді дало істнованнє в польськім скарбі меча з щербиною, описаного в Великопольській хроніці — Mon. Pol. hist. II с. 483—4 (пізнїйше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнїйшим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbcem zwany, Rozprawy wydz. hist. XXX, Kopera Dzieje skarbca koronnego, 1904). Паралелї з леґендарної лїтератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберґа Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage (Germania, 1868 с. 408 і далї): він зводить се до симболїки власности, граничних знаків.

часів, як провозвістник пізнійшої окупації Руси Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Київа до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участи варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію сієї війни — в скандинавській сазї про Еймунда[1]). Ся саґа перехована в кодексї з кінця XIV в., але по складу свому значно давнійша, описує геройські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Сьвятополком в числї 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Сьвятополком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим штучкам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, ріжними штуками забиває Сьвятополка (Еймунд з товаришами роблять засїдку в лїсї й штучно нагинають шнурами одно дерево, на се місце потім приходить Сьвятополк з військом і стає табором на ніч; в ночи Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнури, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвилї напав на Сьвятополка й убив його). При тім одначе саґа, здаєть ся, мішає війни Ярослава з Сьвятополком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Сьвятополка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в ній Буріслейфом, князем Кенуґарда)[2]). Зовсім леґендарна навить в більших подробицях, ся саґа дає нам одначе цїкавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотєрів до їх руських патронів: їх торги за платню, використуваннє кождої тяжшої хвилї, щоб поліпшити умови найму, й бажання руського князя позбути ся сих прикрих і захланних наємників.

Знищивши Сьвятополка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її

---

[3]) Саґа видана в Antiquités russes т. II; переклад з примітками, де порівняно її оповіданнє з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх Виїмках с. 109 і далї.

[4]) Вестберґ, в спеціальнім екскурсї (Комментарій на записку Ібрагима ибн-Якуба) вказав, що Кенуґард північних саґ означає не Київ, а якусь північну, близшу до Новгорода землю. Се могло стати ся наслїдком того помішання з війною з Брячиславом, хоч саґа взагалї залюбки оперує північними ґеоґрафічними термінами (так розбитий Буріслейдо тїкає в Біармію, і т. и.), Прикладати цїлу саґу до війни з Брячиславом не можна, бо ся війна зовсім не була ані довга, ані завзята, як видко з джерел (див. низше).

частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з виїмком західньої окраїни, загарбаної Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночи — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках иньших братів, Ярослав не видно, аби забирав ся зараз; здаєть ся, головно інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забирав ся її вернути[1]). Але йому в тім перебивали конфлікти з свояками.

Перший такий конфлікт по літописи став ся між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Київа, незвичайно швидко (за сім день!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізнійших компіляцій, що Ярослав по тім помирив ся з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давнійше. Вернувши їх, Ярослав помирив ся вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути[2]).

---

[1]) Під 1022: Приде Ярославъ кь Берестью. Під 1030: Ярославъ взя Белзъ. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заяста грады Червенъскыя опять.

[2]) Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нїкон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше наручних обставин підчас боротьби Ярослава з Сьвятополком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх дальша доля й ґеоґрафічне положеннє (такими уважав їх Барсов Географія[2] с. 273, Довнар-Запольский Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Поґодін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Изсл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здаєть ся, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саґи про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав вимагав від Вартилава „сусідніх з його краєм сел і міст". З другого боку ґрандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги вступали в ній по стороні Ярослава. Героєм виступає Еймунд,

Важнїйший конфлїкт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмуторокáнським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Руси Ярослав. Се був князь відважний, воєвничий, лицар-вояк, що пригадував свого дїда — Сьвятослава, не як Ярослав. Лїтопись переховала нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князїв. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховали вдячну память про Мстислава, як про свого героя: „він був крїпкий тїлом, з лиця червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не забороняв нїкому їсти й пити“[1]). Далека Тмуторокань, відрізана від решти Руси печенїзькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воєвничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воєвничого лицаря. Під 1022 р. лїтопись оповідає епізод з його тмуторокáнських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький „князь“ Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подолїє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицию, і хоч Редедя був „великъ и силенъ“, Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарізав його перед касозькими полками, а на память сього поставив церкву в Тмуторокани. Розуміють ся, сей „подвиг“ Мстислава лише оден з багатьох анальоґічних, що сотворили його славу; лїтопись переказала його тому, що ся подія була оспівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім[2]).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним сьвідком заходів Ярослава коло збираня земель, і він простяґнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини

що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерти Сьвятополка вже не потрібував Варягів) до Вартилава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмґард (Новгород), Брячислав дістав Кенуґард, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всеї Руси — Ґардаріку!

[1]) Іпат. с. 105.

[2]) „пѣснь пояше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ илъкы касожьскыми, красному Роману Святьславличю“ (І).

неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава „не приняша Кыяне". Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі заднїпрянські землї й осїв ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрінув його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова [1]). Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуцї переміг Ярославове військо. Ярослав мусїв тікати разом з Гаконом, як каже лїтописне оповіданнє — аж у Новгород, очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Оповіданнє про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці лїтописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Лїтопись переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „и трудиша ся Варязи сѣкуще Сѣверъ, и по семь наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѣчи Варягы". Коли по побідї Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утїшений сказав: як не тїшитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина цїла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружинї, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всї шанси й інтереси полягають в дружинї [2]).

---

[1]) Тепер Вел. Листвин на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся ся річка Крюковим потоком.

[2]) Слїди поетичного оброблення сього епізоду заховали ся найлїпше в образї нічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед шітьми вояки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечах ворога (дещо упущене в наших редакціях Найдавн. лїтописи, заховало ся в пізнїйших компіляціях, як Воскр. I с. 329): „И бывъши нощи бысть тьма, и громове, и молъния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемь на нѣ! то ны єсть корысть. И бысть сѣчѣ зла и страшна; яко посвѣтящи молни, тако свѣтяще ся

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; одначе сей авантурник мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишив ся в Чернигові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землї Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав одначе не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набуте з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Київа своїх намістників, але сам збирав далї війська в Новгороді. Аж по роцї (1026) прийшов він з великим військом до Київа, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Київом (на лівім боцї Дніпра — звичайне невтральне місце для князівських дипльоматичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проєктував був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землї, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и вь братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина велика в земли Руской“ [1]).

На сім союзї двох головних володарів східньої Европи остала ся її полїтична система в дальших десяти лїтах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угодї, що вони собі обопільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнїйшім збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нїчого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и взятъ ихъ“ [2]). Сей похід міг мати значіннє тільки для Мстислава,

---

оружія, єлико же млънія освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваше, и бѣ гроза велика, и сѣча зла и силна“ (пор. т. I, Історії с. 573). Як слїд поетичного римування звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад?
се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ...

Поетичним обробленнєм тхнуть також сї подробиці: „бѣ Акунъ (Гакон) сь лѣпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. И. 1858, V, замість літописного „слѣпъ“, загально принята), и луда у него златомъ истъкана (золототкана — брокатова одїж).. и Акунъ ту отбѣже луды златоє“. Потім сей епітет: Якун слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до нього і повторяєть ся при нагодї в Патерику (с. 111).

[1]) Іпат. с. 105. [2]) Никон. I. с. 79.

і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Як я вже згадував, сі забрані Поляками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрав ся був походом на Польщу („приде кь Берестью"), але не відомо, чи осягнув ти які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінили ся: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синови Мешку, але між синами його розпочала ся боротьба, зовсім як на Руси по смерти Володимира. Оден з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Руси, шукаючи, мабуть, тут помочи[1]). На Мешка з усіх боків підняли ся вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляни привернення західніх земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником нїмецького цїсаря проти Польщі. З рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по за заходами коло придбання утрачених земель, але слова нашої лїтописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядьскую землю", натякають, що його походи не обмежали ся самими спірними землями[2]).

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узяв Белз", каже лїтопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрав ся новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста воя многы"); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червенъскыя опять"), але при тій нагоді брати ще, як сказано, „повоювали" Польщу і забрали богато здобичи та невільників, і потім

---

[1]) Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): Misico... fratrem suum Ottonem. quoniam regis (Конрада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam populit Сю звістку Віпона декотрі хотїли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицкого Mieszko II с. 186—191 і Małecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit 1875 т. II с. 975).

[2]) Про сї руcько-польські відносини окрім загальних праць Лящиченка і Бальцера ще A. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wydz. histor.-fil., V, S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. т. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. Ш. т. 47.

тим поділили ся, отже й Мстислав мав користь з сього походу[1]).

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розвязання сього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руськім пограничу Ярослав відібрав всї батьківські землї, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західнє пограниче. Після того великого походу бачимо кілька років пізнїйше, вже по смерти Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують істнованнє у Ярослава якоїсь загальнїйшої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів[2]); під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на проханнє нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального вражіння від сієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в звязку з реставрованнєм західньої границі Руської держави і мали на метї зміцненє або й розширенне її в порівнянню з давнїйшим.

З смертию Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного житя, проти християнства. Тільки десь коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Кизимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розуміть ся, було важною політичною похибкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок сього суперника. Але Польща була тодї така слаба супроти Руси, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусїда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се десь на самім

---

[1]) Іпат. с. 105.

[2]) Найдавн. літопись дає тільки году звістку, компіляції подають, що похід був зимою й не мав усьпіху: „и не можаху ихъ взяти“: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлєбн. і Погод.) приписують при всїх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣди“ (с. 108); ся приписка, розуміть ся, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронїгу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава[1]). „За віно“ своєї сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісїм сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від сього союза для себе, сим не обмежались, але більше нїчого лїтопись не каже. Само собою розумієть ся, що заразом Ярослав дістав згоду шваґра на свої дотеперішнї здобутки на західнїх границях. З свого боку він поміг свому шваґрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолї повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої лїтописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше[2]). Перший раз, по лїтописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з неві-

[1]) Про шлюб Казимира лїтопись говорить під 1043 р., але без докладнїйшого означення: згадавши про подїї 1043 —6 р., вона додає: „в сии же времена вьдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у нїмецького хроніста т. зв. Annalista Saxo (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використував раннїші джерела, і звістки його дуже авторитетні — Wattenbach II[6] p. 256); під 1039 р. він каже: His temporibus Kazimer, filius Miseconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis hbenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum (Monum. G. hist. Scrp. VI p. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин незвістна добре і тільки викомбіновуеть ся (Genealogia Piastów p. 89—90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Добронїгою (Dobronega, пор. мужеське імя Милонѣгъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (Monum. Pol hist. II. p. 796), Марією — сфалшований папський лист (ib. I. p. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королївську родину; пізнїйші джерела часто називають Добронїгою (або Доброгнївою) - Марією, а Длуґош (p. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давнїйше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгнїви. В дїйсности руські княжни, як і князї, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера op. c. c. 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нїкон. I. 83, Патерик с. 151; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

[2]) Компіляції — Соф., Воскр., Нїкон., Твер. рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здаеть ся, тільки непорозуминнє: оповідаючи про посвоячення Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічи на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще осібно, й вийшло три.

домим результатом[1]); чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“[2]). Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, розуміється ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізнійше.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширенне політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшенне підвластної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннєм Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійськім побережу на захід від Чудського озера, инакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрів[3]) пізнійший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юриєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на Желѣзныя врата“ — тут розуміть ся похід на „заволоцьких“ Фінів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний анальотичний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що мешкала тоді, як виводять з иньших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною[4]).

Полуднева границя меньше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печенїги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Сьвятополком вони виступають в ролї союзників Сьвятополка: в сій ролї беруть вони участь в лю-

[1]) Іпат. с. 108. [2]) Іпат. с. 109. [3]) Іпат. с. 105.

[4]) Соф. с. 136—7, Воскр. І. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова[2] с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й иньша література; лїтописні Зелїзні ворота він звязує з місцевістю сього імени на р. Сосолї, коло с. Водчі.

бецькій битві, непокоять Київщину під час походу Сьвятополка на Київ 1018 р. і расом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в звязку з тимже стояв напад Печенїгів, записаний (що правда — тільки в Нїконівськім збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенїгів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенїзька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її з Русию в кінці X і на початку XI в., але головно, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слїдом Половецька прорвала ся з чорноморські степи, витиснувши печенїзьку орду. Останньою конвульзією Печенїзької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р.[1]). Печенїги прийшли тоді великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенїзька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Київом, на рівнім полї, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенїгам рішучу битву; завзята, цїлоденна битва закінчилась повною побі-

---

[1]) Що до сього року є ріжниця між північною і полудневою верзією нашої лїтописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенїзька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсїм. Дата 1036 р. здаєть ся мині певнїйшою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всїх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентиєвській — противну похибку і сьвідоме вставленнє двох порожніх років. Далї, у Скілїци під 1036 р. оповідаєть ся, що Печенїги тричи нападали на візантийські землї, і се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенїзьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важнїйше, що Скілїца під тим же роком говорить: умерли руські князї Νοσισθλάβος καὶ Ἰαροσθλάβος, і почав правити Ζιντσθλάβος (Cedr. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скілїци про руську династію взагалї дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носистлава“. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповнї згоджуєть ся з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенїгів. Як з'явилась у Скілїци смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землї забрав Ярослав.

дою Ярослава; Печеніги пустили ся тікати куди видно; богато їх потонуло в сусідній річечці Сітомлю[1]).

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинішнього часа", закінчує своє оповіданнє літопись. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Руси.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусів піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирив ся він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здаєть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафий), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів[2]); самого Судислава посадив він до вязниці, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що одиноку волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерти його († 1044), коли на полоцькім столі засів Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, „єгоже роди мати отъ влъхвования"[3]). Не знати, чи вязали Ярослава на сім пункті якісь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

---

[2]) Іпат. с. 106.
[2]) Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.
[3]) Іпат. с. 109.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під властию Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'ігнорувати його: він каже, що Ярослав по смерти Мстислава „бысть единовластець Руской земли“ [1]).

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підростали. Се було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Київі став ся факт, що міг тільки піднести в очах його і иньших потребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значінне: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізнійше звелів його забити в Муромі [2]). Константин був син Добрині, ошкуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імени; в ролі новгородського посадника Константин, розуміть ся, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Київа. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно найти иньше об'ясненне окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Київа правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнійшими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздаванне волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадуєть ся в катальоґу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Київа, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер [3]). Другий син — Володимир родив ся 1020 р.[4]);

[1]) Іпат. с. 105.

[2]) Соф. с. 134, Воскр. I. с. 328, Нікон. I. с. 77; датуєть ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але катальоґ новгородських князів (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літописи. говорить так, як би Константина заслано пізнійше.

[3]) 1 Новг. с. 66.

[4]) Іпат. с. 102.

1036 року, коли йому отже було шіснадцять літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родив ся 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять літ, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяєть ся практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фіґурують як волости старших княжичів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши й далї в його руках і попередню Турово-Пинську волость[1]). Четвертий Ярославич — Сьвятослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. Пятий — Всеволод зіставав ся при батьку до смерти його: лїтопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Иньші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нїчого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волости під час спокою і на війнї, виручали його часом і в загальнїйших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанїї против Візантиї (1043).

Взагалї як в сфері заграничної полїтики, так і у внутрішнїх відносинах князюваннє Ярослава становить продовженнє князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меньшої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня полїтика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цїлости землї Руської держави; головно тільки на півночи, між слабими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далї її границї. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувала ся иньша сильна словяньска держава, з сильним апетитом на сусїднї землї Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границї; натомість

[1]) Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далї, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах верзій суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгородї". Се доповненє само по собі не конче авторитетне, але що Ізяслав дїйсно дістав Новгород по смерти Володимира, ще за житя батька, виникає з записки Остромирового євангелия 1056—7 р.: „Изяславу кънязу... тогда прѣдрьжащу обѣ власти: и отьця своего Ярослава и брата своего Владимира" (Срезневскій Древніе памятники рус. письма). Се означеннє для Новгорода — „волость Володимира" промовляє за тим, що по смерти Володимира Новгородська волость безпосередно перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Київа), і зістаєть ся пасивним свідком випираня Печенігів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсім.

З ослабленя Печенігів на Руси скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників з походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для кольонізації Порося: „посади своя по Рси, и суть и до сего дни“ [1]). Заразом Поросє заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослива сказано: „поча ставити городы по Рсі“). Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам „городи“ по Роси стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росию була придучена до осілих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрів на Роси — названий очевидно по християнському імени Ярослава, як і Юрів в чудській землі. По анальоґії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полудньова границя Сіверщини вимагала зміцнення не меньше від Київщини.

Перейдемо до заграничної політики. Про руcько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Сьвятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з ім. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мєшком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч позволяють догадувати ся, що зносини сі були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авто-

[1]) Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустінням Порося, що стало ся в 90-х рр. XI в.

ритетну) про руських посів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI) [1]). Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля", з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нїчого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иншу жінку), і вони з жалем (tristes) мусїли вертати, обдаровані замість принесених дарунків [2]). Але не встигши оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цїлий ряд иных шлюбних звязків з Нїмеччиною — про се ми маємо пригадні звістки, без докладнїйших пояснень. Так Сьвятослав Ярославич мав бути оженений із сестрою епископа трірського Бурхарта [3]). Котрийсь иньший з руських князїв — rex Ruzorum, мав доньку саксонського маркґрафа Отона з Орляґмунда, і вона по смерти чоловіка вернула ся в Нїмеччину, вийшла тут за сина баварського герцоґа Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінґських вельмож Гунтрама" [4]). Третій — знов не звістний нам на імя rex Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда ґрафа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його грошї, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонїю, й тут вийшла знову замуж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані грошї [5]). Хто були сї анонїмні князї, оженені з Нїмками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві —

---

[1]) Т. зв. Саксонського аналїста — Mon. Germ. h. Scr. VI p. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

[2]) Monum. Germ. hist. Script. V p. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останнїй чверти столїтя), зістаєть ся невияснеиим (див. Wattenbach II[6] с. 104); крім нього Annales Altahenses — XX. 198.

[3]) Лямберт l. c. p. 153.

[4]) Annalista Saxo p. 693 і 737.

[5]) Ся звістка іде в джерела меньше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (Monumenta Germ. h. Scr. XVI p. 319), в своїх ґенеальоґічних звістках часто балямутного (див. Wattenbach II.[6] 440); але самого факту відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в ґенеальоґії Вельфів XII в. (Monum. G. h. Scr. XIII p. 734, порівняти Historia Welforum в XXI p. 460) — про доньку ґрафа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (regi Rugorum), уважаючи се перекрученнєм поданої в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца Über eine alte Genealogie der Welfen — Abhandl. der Berliner Akademie, 1882.

могли се бути молодші Ярославичі[1]) із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Київі й пізнійше. Недавно опубліковані „молитви Ґертруди“ з мінятюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоюсь німецькою княжною, Ґертрудою на імя[2]). У всякім разї зістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князїв з другої половини XI в. з німецькими династиями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Русию і скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всїх важнійших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Византію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвеґії, й т. и. Взагалї в скандинавських сагах маємо богато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Руси з тих часів. Безперечно, під сьвіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Руси.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інґіґерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інґіґерда, імена однаково починають ся)[3]). Славний авантурник Гаральд Сьміливий

[1]) Такий здогад виставив ще Карамзін I. 20; він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але сї звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Ґлїба Сьвятославича і т. и.

[2]) Див. про се мою статю: Київські мінятюри при Тірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разї, що Ізяслав потім розвів ся з сею Ґертрудою. Иньші думають, що мова тут про польську прінцесу, сестру Казимира. Тексти й мінятюри видані 1901 р. в Трірі п. т. Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статї Бобрінского в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагама в Kwart. hist. 1902.

[3]) Про Ярославову жінку Інґіґерду каже Еймундова сага і ґльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monum. G. hist. Scr. VII p. 319 (Ingrad, Ingred); в найважнійшім кодексї Адама — віденськім, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

(Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звуть Єлисаветою. Саґа про нього оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку [1]).

Іларіон у своїм Слові (котрого часу близше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посьвященнем на митрополита). Під 1050 р. записана в літописи смерть „Ярославлеї княгині", в місяці лютім — значить в 1051 р., але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізнійша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. І Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матірю Володимира Ярославича, що родив ся, як сказано, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова саґа говорить про Інґіґерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратилавом, значить у 1017—8 рр. Сушити голову над розвязанем сього питання одначе не оплатить ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерти Ярославової княгині 1051 р. (може сїєїж Ірини. Про скандинавських династів на Руси, див. напр. Antiquités russes I. 345, 459, II. 19.

[1]) Впорядчик сеї саґи, — котру маємо в рукописях XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд зложив пісню про Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченем; він сам наводить з них шість:

Кораболь наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належить ся; швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Шіснадцятеро нас, жінко, вичерпали воду в корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливали хвилї; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я вмію вісїм штук: вмію складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгатись на скі, потраплю кидати спис і веслувати; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Ніяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Европою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иньшими західніми краями сього часу.

Ярославова донька Анна була за мужом за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно поясняють прикрим досьвідом, який дізнав його батько від папеських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тоді стояла в таких тїсних зносинах з заходом, що можна обійти ся без такого спеціяльного пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла замуж знову за ґрафа де-Крепі, а по смерти його вернула ся знову до сина — короля Філїпа. Як за житя Генриха, так і по його смерти брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філїпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана ръина — очевидно regina). Останнїй документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок[1]).

Я родив ся там, де Упландиї натягають луки; тепер я правлю серед скал воящькі кораблї, ненависні гречкосїям; від коли пустили ся ми в сьвіт, в ріжних місцях розбивали ми човном хвилї; але руська дївчина в золотій гривнї мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу уважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (Monumenta Germ. h. Scr. VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Анґлію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщинї, але нема нїчого можливого, при тїсних зносинах скандинавських країв з Русию, що побували вони й на Руси. Ґльосатари Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (ib. 325), але ся звістка мабуть хибна.

[1]) Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовского Récueil des piéces historiques sur la reine Anne ou Agnés (так вона підписана на актї 1060 р.) épouse d' Henri I. Новійшими часами теж не переставали появляти ся статї й замітки, особливо під впливом нової alliance franco-russe, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старинї 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ Русская княжна на французскомъ престолѣ Новое время 1893, і нова замітка тамже в 1900; в Историческому Вѣстнику 1894, I — статя Тїмірязева „Французская королева Анна Ярославна“; в Вѣстнику иностранныхъ литературъ 1894, II — „Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева“; Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie (Revue Hebdomadaire, потім у збірнику Mélenges pour servir à l' histoire des pays qui forment aujourd' hui le dép. de l' Oise, 1895); Henri Buteau — La princesse Anne (Nouvelle

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Руси (uxorem de Ruthénia dicitur accepisse), і його сини Андрій і Левента, втікши з Угорщини в часі смерти Стефана († 1038), якийсь час перебували на Руси: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (ad regem Lodomeriae), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (ad Rusciam), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Руси, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, близше невідомого [1]).

Для руско-візантийських відносин маємо також тільки уривкові відомости, з котрих годі довідатись щось докладнійше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи попсувати ся за його життя; теж було і по смерти Володимира; візантийські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізнійше до сього походу не було розмиря з Русию [2]). Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Скілїца, руські полки далі постійно служили в візантийськім війську, фіту-

---

Revue т. 75); A. Thomas Essais de philologie francaise, Paris 1898 — стаття про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реіна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франціи, 1901 (драма, з історичним вступцем).

[1]) Так згідно оповідають угорські компіляції XIV—XV в. — перерібки старої угорської хроніки, що не заховала ся в первісній формі — Chronicon Budense (ed. Podhradczky p. 90, 102, 107), Marci Chronica (ed. Toldy c. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Симон Кеза (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були приняті a duce Lodomerie з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матїр і т. и. нїчого не знає (c. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden c. 39 і далї, Kaindl Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, VII—XI (Archiv für öster. Geschichte т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки анї її батька сї джерела не подають. Bonfinius Rerum ungaricarum decades (1581) p. 199 вве її Аґмундою, а з легкої руки Прая (Dissertationes historico-criticae p. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Руси звала ся Анастасия — Карамзін II c. 19, Соловйов I c. 208, і ще новійше — нпр. у Ґрота Мадьяры и Славяне въ прошломъ (1893) c. 16.

[2]) Особливо Псель c. 144, пор. Скілїци c. 551 (як низше).

руючи в ріжних кампаніях, а крім того Візантия користала при нагоді із спеціальної помочи руських князів. Скіліца оповідає, що в війні Візантиї з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено сі останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира Σφέγγος“ [1]) Судячи по докладній датї (початок 1016 р.), се було вже по смерти Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династию взагалї недокладні). Саме імя сього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нїчого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантиї (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тітмара звістку про якесь посольство з Київа до Візантиї в осени 1018 р. Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа „послав до сусїдньої Грециї послів, обіцюючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а нї — то буде йому сильним ворогом“ [2]); але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Сьвятополка, може викликане якимись, нам незвістними зносинами з Візантиєю Ярослава. Далї в 20-х роках (1023—4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: „Χρυσόχειρ (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира“. Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, нїби хотячи вступити в візантийську службу, але коли імператор казав йому наперед розброїтись, він не схотів і поплив далї; побив візантийську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лємна, але тут візантийські генерали підступом вирізали його полк [3]).

Сї уривкові звістки у всякім разї цїкаві, бо показують, як живі були зносини між Русию й Візантиєю в першій половинї XI в. Серед сих відносин наступив конфлїкт 1043 р. Причини його не зовсїм ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталїоти і Скіліци; вони згадують і про мотиви сеї війни, але від тих згадок сї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що Русинів, давнїх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерти (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантию, але його наступники показались досить сильними і для них страшними, аж нездарне правлїннє імп. Михаіла Пафлаґонянина заохотило їх до війни; нїм вони одначе зїбрали ся до війни, на престолї засів уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготованя, розпочали з ним

[1]) Cedreni II, 464. [2]) VIII. 16. [3]) Cedreni II. 478—9.

війну. Розуміть ся, се тільки нездалі міркування. Важнійше оповіданнє Скіліци, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнійшим здаєть ся мині, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантию і вимогти особливі привилеї для руської торговлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.[1]).

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис.; правдоподібнійше число знаходимо у Аталіоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разї, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимиру, а властиву управу мав Вишата, оден з визначнійших київських бояр. Військо посаджено на кораблї, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сьміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимиру вийти на берег близше, коло Дунаю, значить — пустошити придунайські землї.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантию неприготованою. Потайки прокрали ся руські кораблї в царгородську протоку й стали в сусїдстві Царгорода, а імператор не мав під рукою нїякої фльоти. Він посилав до Руси, взиваючи їх до згоди й обіцюючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелї — по 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 лїтри (фунти) золота на вояка. Імператор мусїв ладити ся до війни; зібравши що міг кораблїв, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську фльоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька тріер з „штучним огнем“. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже богато кораблїв пропало, а тим часом над берег насьпідо сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца

[1]) Про наші джерела що до сеї війни й деякі суперечности їх див. прим. 3.

каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережу. Після сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо кораблів зістало ся за мало в порівнянню з військом. За кораблями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську фльоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видко — становище їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хотячи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною". Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської области Катакальон Вест і роспудив їх. Богато невільників (по Скилиці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і богато з них осліплено по тодішній візантийській моді.

Так закінчив ся сей останній руський похід на Царгород. По словам літописи, руско-візантийські відносини упорядкувались три роки після походу — „миру бывшу", але на жаль про умови й обставини сієї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невільників пущено на Русь. Кілька років пізнійше (не пізнійше 1052 р.) сі відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантийську царівну [1]). Мусіла то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імени старший її син названий був Мономахом, але близших подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі опирала ся на династичній основі, тепер відсьвіженій, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще невтралізовали льокальні елементи, далі розтікала ся по цілій Руській державі, вяжучи її сьвідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантийської культури зми-

[1]) Іпат. 113.

цияли заложені Володимиром культурні звязки. Взагалі „єдиновластство“ Ярослава, що в однїх землях зайняло в сумі коло двадцяти лїт, а в иньших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, заложеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нїчого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженнєм Володимирового князювання, а положенне наше тепер о стільки лїпше, що з Ярославових часів знаємо ми про внутрішню полїтику правительства далеко більше й певнїйше, як з Володимирових.

Про законодатну дїяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданнє про уставленнє і знесеннє кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсїм певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давнїйші і пізнїйші стадиї його розвою. Руський правний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжниці давнїйших і новійших частин уважаєть ся „уставом“, або „судом“ Ярослава (Судъ Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексї Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгорода до Київа: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите“ [1]). Се резуміють ся, льокальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусїло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої династії і останнього „єдиновластця“ Руської держави, подібно як практика „за великого князя Витовта“ була протягом вікiв виходною точкою для регляментації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дїйсно зазначив себе в сферї нормованя державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше уставленими державними відносинами нїж його батько.

Не запускаючи ся в річеву аналїзу (на се буде місце далї)[2]), я зазначу тільки, що всї редакції Руської Правди, які маємо,

[1]) 1 Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської лїтописи ще не має сього епізода). [2]) В т. III гл. IV.

не були офіціальними кодифікаціями, а приватними, більше або меньше повними збірками правних норм. Найстарша редакція (перші 17 параґрафів коротшої Руської Правди, по загально прийнятому поділу) може належати не пізнійше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерти Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було предетавлене в чистім виді право Ярослава, завсіди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне поняте про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сім напрямі, знаємо властиво тільки про заведенне ним кари смерти, внесеної його синами[1]). Маємо ще „урок Ярославль“ вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности[2]). В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: поплат осьменникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді; дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу[3]). Правдоподібно і більше анальоґічних таке мусіло вже істнувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужить княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової законодатної діяльности маємо ще один дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружих відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописях (найстарша XV в.) і нема про неї раніїших згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменьшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якійсь традиції про Яро-

[1]) Карамз. кодекс § 76, пор. § 2. [2]) Академ. кодекс § 42.

[3]) Калачева Предвар. свѣдѣнія[2] с. 129, тут згадано два кодекси — з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. напр. Хрестоматію В.-Буданова I[3] с. 81, Барсова Географія[2] с. 193, і т. п.

славову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодіфіковану, се все ще питання невиясненні, бо й сама устава далі близше не аналізована.

В розвою християнства і звязаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли память про князюванне Ярослава була ще сьвіжа на Руси. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся“, каже літопись [1]), і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Один — се початок монашого житя: „почали множити ся чорноризцї, і почали істнувати монастирі“. То був і в Візантії час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського житя, тим часом як сьвітське житє уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського житя. Тож розповсюдненне й на Руси монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвою християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилованнє до монахів („излиха бѣ любяче черноризьци“), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського житя на Руси („монастыреве на горахъ сташа“), і Нестор (в Житиї Теодосия), але докладнійших відомостей про сї монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Київі, в сусїдстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі сї одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тодї ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюдненнн книжної осьвіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноженнн книжок: він зберав „писцїв“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь богато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібльотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книгы списавь положы вь церкви св. Софьи“). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюдненнн книжної осьвіти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій [2]) оповідає під 1030 р., що Ярослав, при-

[1]) Іпат. с. 106. [2]) 1 Соф. с. 136, Нікон. I. с. 79, Твер. с. 146.

їхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і сьвящеників триста душ і звелів їх учити „книгам“; лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розуміть ся, подібні заходи мусіли мати місце й по иньших краях. Літописець високо цінить сі заходи Ярослава коло книжности й осьвіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиру признає заслугу початків — христіанізації Руси, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з'орав і зробив землю мягкою — просьвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“ [1]).

Далі будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Літопись підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і ріжних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), приділяв сьвященників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣния своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частійше відправляти службу; і множились сьвященики, і число християн“. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024): волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держать гобино“ (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасилав або покарав смертию, а людей мав поучувати, що неврожай або хоробу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть“ [2]).

Число катедр мабуть було помножено; з певностию можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юриєві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою грунту [3]). Інтересним фактом в історії сієї мітрополії натомість було поставленне з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором епископів у Київі [4]). Се сталось 1051 р., коли політичні відносини з Візантиєю були вже полагоджені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сім факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу

[1]) Іпат. с. 107. [2]) Іпат. с. 103. [3]) Див. т. I с. 461. [4]) Іпат. 109.

звістку, про відносини патріархату до сієї справи не знаємо, а головно — що до нового поставлення митрополита, по Іларіонї, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виїмок, чи хотів зробити з того практику на пізнїйше. Взагалї в давнїй Руси не бачимо якогось такого загальнїйшого змагання: боротьби за автономію церкви не видко, але заперечити сієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсїм можливі й инъші об'яснення сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надворного сьвященика і незвичайно осьвїченого чоловіка, що цїлою головою стоїть вище взагалї над рівенем давнього руського письменства. Головно ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далї йшов в парі вплив візантийської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдненя осьвіти; тепер ще згадати треба про візантийську штуку.

Ярослав, видко, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року[1]). Та рїжні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні, як на той час, і роскішні будови в Київі. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенїгами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головно — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстинїанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсїм инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірець краси і роскоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Київа як суперника Царгорода (aemula sceptri Constantinopolitani, як називає його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справдї зісталась роскішною памяткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, „иконами многоцѣньными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковьными“. В Новгородї Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнїйшої, що також

[1]) 1 Новг. с. 89.

згоріла, не так роскішну як в Київі, але славну в історії Новгорода як його палядіум.

Як про одну з подробиць візантийських культурних виливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Руси вже не звістно, срібну маємо з іменем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написями: одні читають на декотрих Сьвятополка, а на других Георгія-Ярослава, иньші відчитують Петра і Димитрія, иньші признають неясними. Монети, звичайно признавані Сьвятополковими, дуже подібні до Володимирових — мають потрет князя на тронї, з другого боку туж геральдичну фіґуру, але змодифіковану; напись відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѣ, а се єго серебро". Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: *Γεωργιο(ς)*, з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле сьребро, і на рамцї: *αμην* (се т. зв. III тип Ярославових монет)[1]).

Отсе й було б все важнїйше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князюваня, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнїм „єдиновлаством" на Руси і полишило справдї важні слїди в житю східно-словянських земель, се, безперечно, не богато. Сама фіґура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традициї ми не маємо майже зовсїм. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в памяти суспільности і викликати перекази, леґенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитания і монашого житя — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фіґурою, як його брат —

---

[1]) Се клясифікація Толстого. Два иньші типи по сій клясифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати Πετρος, ніж Γεγιος (= Георгій), як читають иньші; другий — пять монет Ніжинського скарбу, кількох ріжних типів (на декотрих із них д. Петров читає Димитрия, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки сих двох типів подібні до Сьвятополкових: змодіфікований геральдичний знак і фіґура князя. Контроверсії що до імен див. в рефератї проф. Петрова О монетахъ вел. князя Изяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає ім'я Димитрия) — в Трудах IX археол. съѣзда т. I (там вказана й иньша література).

авантурник Мстислав, оспіваний Бояном. Хоч маємо перекази й пісні, звязані з ріжними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Сьвятополком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначаєть ся ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважанне, як для опікуна церкви, „христолюбивого князя“, прихильника монашества й осьвіти, величає його заслуги на сім полі, хвалить його християнські чесноти (мужь правьденъ и тихъ, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихъ“, як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.[1]), старим вже чоловіком. Літопись каже навить, що він умер на 76-м

---

[1]) Дата смерти Ярослава має непевности. Всі верзії найдавнійшої літописи — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣли — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Ѳеодора“ (Хл. і Поґ. не мають „св. Ѳеодора“). Та тут на сам перед повстає питанне, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і звязано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній верзії (Ізяслав у Київі, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в сїчневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. верзії і в Новг., прихід Ізяслава до Київа уже стоїть під 1055 р. Але в сїчневім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й віддїленне смерти Ярослава від прихода Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинаєть ся не хоробою — се б ще увійшло, а смертию Ярослава: „престави ся князь руский Ярославъ“). Значить віддїленне Ізяславового приходу від смерти Ярослава під 1055 рік було вже нездалою поправкою початкового датованя, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна верзія, де маємо сї події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої верзії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в компіляціях Воскр., Никон. додано ще: „мѣсяца февраля въ 20“. 1054 р. субота першого тижня посту, присьвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу ріжницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означенне: „в суботу февраля 20“ стало ся наслідком сполученя двох ріжних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбіновувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не північна комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, ріжні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна статя пок. Куніка: Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова?, Спб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

роцї [1]). Смерть не застала його несподївано, як Володимира, і він мав час роспорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на сьвітї. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерти Володимира не відважив ся йому передати Київ; лїтопись, ще раз, з нагоди смерти Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажанне, щоб Всеволоду прийшло ся бути князем в Київі, але законною дорогою („с правдою“), не насильством [2]). Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далї [3]). Разом з Київом Ізясла в дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже нїколи не віддїлялась. Подібно стало ся і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і,певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Сьвятослав, що сидїв перед тим на Волини, дістав Чернигів з більшою частию Сївершини і ще, певно, землї Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сївершиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сївершини натомість віддїлено: як осібну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено иньші семлї, не каже Найдавнїйша лїтопись; але зовсїм правдоподібну звістку дає пізнїйша новгородська лїтопись [4]); вона

---

[1]) З числа лїт Ярослава, поданих лїтописю, виходило б, що він уродив ся 979 р. Лїтопись зве його сином Рогнїди, але не був він старший, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнїдю аж на 976—7 рр. По лїтописи воно виглядалоб мов би за рано; хоч з другого боку, лїтописний рахунок Ярославових лїт може й певнїйший від хронольогічної перспективи Найд. лїтописи в оповіданню про події 970-х рр. На иньшому місцї лїтопись дає инакший рахунок: каже, що Ярослав засїв у Київі (1017 року) маючи 28-ий рік; але в Сказанию се читаєть ся инакше: „бѣ же тогда Ярославъ Новѣгородѣ лѣтъ 28“, що значило б, що він у Новгородї просидїв перед тим 27 лїт, себ то був там від 990 р., і се зовсїм правдоподібно.

[2]) Іпат. с. 151.

[3]) Про Новгород маємо сучасну звістку в записцї новгородського Остромирового евангелия (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролї „київської волости“ (Іпат. с. 222), і се, разом з арґументом a silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерти Ярослава.

[4]) Друга редакція 1 Новгородської лїтописи с. 66, пор. також с. 438, Твер. с. 15, Авралки с. 313.

каже, що Сьвятослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже". Дійсно сі землі бачимо в руках потомків Сьвятослава і Всеволода. Всеволод, дставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значнійших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без уділу. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червенські городи" — Галичину, і се, по всякій правдоподібности, був уділ Ростислава[1]).

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнійшій памятці, яку він лишив по собі. Марморяний саркофаг, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава богато й иных князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фігурами на мотиви давньої христіянської штуки (хрести, риби, виноградні лози).

[1]) Про се і про долю волинської волости (сі справи повязані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63—4.

II.

Розклад Київської держави в XI—XII в.

По смерти Ярослава землї Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) вістали ся поділені на сїм паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернигів з Муромом і Тмуторокань — Сьвятослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири меньші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдон. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того пять володарів були рідні брати, иньші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубильні князї з поза династії Володимира, як се знаємо на певне про Вятичів, що там такі були.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; иньші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливости в відносинах князїв: „аще кто хощеть обидити своєго брата, но ты (Ізяслав) помогай сго обидять“, брати мають жити „в любови“, задовольнитись своєю найкою: „не приступати предѣла братня, ни сгонити“, і батько для лїпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поученнє дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложене в уста Ярослава кождим сучасним книжником; але з другого боку не можна в нім вказати нїчого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до уставлення згідних відносин иньшого

мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дїдів, що вони здобули великою працею“ [1]).

Живійша солїдарність інтересів князїв кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відкликуєть ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поученнє говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалї місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стрієчні, далї брати в других і третїх? Полїтична наука Ярослава чи лїтописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, житє висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного дїда“; вирине ідея „отчини“ цїлого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цїлости. Але сї звязки будуть ще слабші, розумість ся, ніж братство від одного батька і матери руських князїв.

Та поки ще „отчина“, здобута „великим трудом дїдів і батьків, стане спільною, ідеальною власністю цїлого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князїв до „єдиновластства“, до сполученнія її цїлої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічи вже мало се місце, що розділені землї Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й осягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в меньш повній формі здїйсняли ся сї проби єдиновластства. Володимир зібрав землї Київської держави протягом семи лїт від смерти свого батька і володїв ними протягом тридцяти пяти лїт. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем“, але Полоцьк і далї зістав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цїлости князював сїмнадцять лїт. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод „перея всю власть Рускую“ [2]), але

[1]) Іпат. с. 113. [2]) Іпат. с. 143.

крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, а його панованнє над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже неповне, хистке, хоч і протягнуло ся пятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернигівської волости, а хоч здобув Туров, Минськ і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилученнє Волини стало ся тільки сім літ перед його смертию, двадцять пять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князював над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як століте від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноженнє княжої династії. З родини Сьвятослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж пять! Розуміть ся, турецький спосіб, практикований Сьвятополком, по части й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклонів на голову Каіна-Сьвятополка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Сьвятополкову різню[1]). Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князів вигоняли, брали в неволю, держали вязнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Володимира В., і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глубока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Століте перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Звязки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм житєм“, і його не

[1]) Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом шість своїх свояків і богато їх бояр.

відберали сі переміни в династії; землі ще мали попри неї своїх питоменних князїв, або що найменьше — свою повну автономію. Але століте минуло не дурно, звязки зміцнились тай поглубились; зубці державної машини князївсько-дружинного режіму все глубше й глубше заходили у внутрішнїй склад земель. Землям все труднїйше було лишати ся пасивним сьвідком державних перемін — вони брали вже їх за живе. Але втягнені близше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сі змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічались із змаганнями самих князїв. Князї, в міру того, як династія розросталась, як уділи дробились, як княжі скарби пустїли, в своїх безконечних „котерах“ все меньше могли опиратись на самій своїй дружині або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все меньші, а коштовних варязьких ватаг приходилось і зовсїм зректи ся. Князї мусїли шукати опори в самій своїй землі, запобігати її симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродайних сфер і елєментів.

І от сі змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромісу земської автономії з новою династією, з князївсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князївсько-дружинний устрій льокалїзуєть ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династий, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а звязані певними внутрішнїми звязками, симпатіями з своєю землею, операють ся на місцеві елєменти, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її оборонї. Історія полоцьких князїв, історія відокремлення Турово-пинської землі від Київа дають дуже релїєфні приклади таких внутрішнїх звязків князя і землі; але в меньш визначних проявах ота солїдарність дає себе відчувати майже в кождій землі, і ся солїдарність князя і землі, опір земель мусїли в дуже сильній мірі невтралїзовати і невтралїзовали дійсно змагання князїв-спадкоємцїв київської концентраційної політики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сі часи активности землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князїв, в міру

того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елєменти її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або меньш впливову ролю в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежности від спеціальних обставин історичного процесу в кождій з них; в одних громада і її орґан — віче прибирали більший вплив, в других меньший. Декотрі землі, як Новгород, Псков стають в дійсности попросту республіками, в иньших громадський елємент проявляє себе досить слабо — як у Чернигівщинї, Галичинї; в иньших, як в Київі, він грає дуже важну ролю, хоч перша роля належить князівсько-дружинному елєменту. Але загалом взявши два століття по смерти Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвоєм сього громадського — вічевого елєменту, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім завмиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвою земського (вічевого) елєменту і його комбінаціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слїдити аж до повного пережиття й упадку Київа.

„Ми же на преднєє возвратим ся“, кажучи словами лїтописи — на часи по смерти Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в любови“, — та серед сеї любови розширяли свої землї на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколїнь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерти Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалї він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отца мѣсто“, яке призначив йому батько. Лїтописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний з себе, великий на зріст, незлобного характеру, ненавидїв кривду, любив правду, підступу в нїм не було, анї хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом“ [1]). Відкинувши

[1]) Іпат. с. 142.

компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещасть, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Одначе його меньші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Сьвятослав, не відважили ся теж від разу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусїдів (Київ — Чернигів — Переяслав), і заразом найсильнїйших з поміж князів. Ізяслав полагоджує всякі важнїйші справи разом з братами Сьвятославом і Всеволодом, спільно, — навіть там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрия Судислава, ходять походом на Торків[1]). Особливо характеристичне увільненнє Судислава: він, очевидно, сидїв у вязненню в Київі і міг претендувати хиба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сїй справі міг зарядити все на власну руку; натомість бачимо, як каже лїтопись: „Ізяслав і Сьвятослав і Всеволод висадили свого стрия з поруба“ — разом і спільно, і лїтопись нїчим не натякає на якесь бодай першенство Ізяслава в сїй і иньших справах.

Спільна дїяльність трох братів серед иньших державних справ була звернена передовсїм на розширенне своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силомінь, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі[2]). Чи поділили її на разї, не знати; пізнїйше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цїлу ще 1057 р.

Слїдом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нїчого для малих братаничів[3]).

---

[1]) Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

[2]) Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63—4. Я опираю ся головно на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (лїтопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся лїпшим столом (як і пізнїйше бачимо: старший Мстиславич сїдає на Волини, меньший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його інтересах (на се натякає й лїтописний текст: изъ Володимеря выведше), а се Ярославичі могли зробити хиба на власну користь.

[3]) Іпат. с. 115. Про подїл Смоленської волости по смерти Ігоря говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на annales Russorum; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але не на місцї — під 1054 р.

Дальший здобуток зроблено, здасть ся, чи не коштом братанича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки[1]), і вигнав звідси Гліба, Сьвятославового сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуваєть ся здогад, чи не вийли його стрії з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Сьвятослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династії: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицем, ласкавий до убогих“ [2]).

В усякім разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городами і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минськ, витяли та спустошили. На р. Немизі стрів їх Всеслав; битва була кривава: „бысть сѣча зла, надоша мнозѣ“, коротенько записує літопись. Прегарний поетичний образ присьвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралєлю жнива і битви:

На Немизѣ снопы стелють головами, молотять цѣпы харалужними (ста-
На тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла. [левими).
Немизѣ кровави брези не бологомь (благом) бяхуть посѣяни — посѣяни
[костьми рускыхъ сыновъ [3])

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цілувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синами, що мусіли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Київа і всадив у вязницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів[4]).

[1]) Твер. с. 154 і Нікон. I с. 92 кажуть, що втік із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути боярином Володимира і по за Новгородом. [2]) Іпат. с. 117. [3]) Розд. XI.

[4]) Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Псков с. 8, Твер. с. 154.

Судячи по всьому, сї свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Сьвятославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий поділ земель бачимо в часі по поворотї Ізяслава з першого вигнання і нїщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнанням[1]).

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чиїх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподївана подія, що виразно показала, як слабко сидить в Київі Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Сьвятослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенїгів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших лїтописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнїйшої й воєвничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західнїх — Куманами. Половцї ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкська орда рухала ся на захід, а за нею слїдом розпросторювалась Половецька. Печенїги були витиснені зза Днїпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половцї були на Днїпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границї Переяславського князївства і тут Всеволод „створи миръ“ з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад[2]).

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лїнїю руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тодї Всеволод зимою побив Турків під Воїном[3]), на пограничу свого князївства: мабуть пробували пограбити пограничні землї. У всякім разї видко, що то для Руси не були страшні сусїди. Їм, як то звичайне буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенїгами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князїв було, що замість аби стати по сторонї слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнїйшу По-

[1]) Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довший час, Ізяславу, видно зі слів Сьвятополка (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се єсть волость отца моего и брата“: Галичиною міг Ізяслав володїти хиба лише з Волинею разом.

[2]) Іпат. с. 114. [3]) Іпат. с. 114.

ловецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили („воя бещисленыі"), рушили і суходолом („на конихъ") і ріками („в лодьяхъ") в нечуваним числі на Торків. Се був перший, на памяти історії, агресивний виступ Руси проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: „убоявъше ся пробѣгоша и до сего дни": одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ"[1]). В дійсности Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали пустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантиї й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи[2]).

Як оповідає сучасник Михаїл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руского князя і була розселена по руських містах[3]). Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддали ся пограничним руським князям, і ті ужили їх — десь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для кольонізації погранича з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо в Чернигівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишила ся далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

---

[1]) Іпат. с. 115.

[2]) Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. p. 83—87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще нижше — в гл. VIII.

[3]) Καὶ τοὺτους (останки Узів, що заціліли від хороби і голоду) φασὶ τῷ τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι προσρυῆναι καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρῆναι ταῖς ἀμφ' αὐτὸν πόλεσι — p. 87. Гомерову назву Мірмідонян приложено тут до Руси наслідком локалізації Ахілевої легенди на нашім Чорномор'ю. Окрім Аталіоти про оселенне на Руси Торків говорить ще Татіщев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Руси, але не знати, чи він то де начитав, чи сам виконбінував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (кольонізація 1090-х рр.), про Чернигівщину с. 343.

На місце знищених Торків роспросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воєвнича. Руси дуже скоро довело ся переконатись, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.)[1]. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину[2]. Навчений гірким досьвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинули ся по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі[3].

Се стало ся причиною повстання в Київі, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладнійше розказати, бодай скільки каже літопись.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Київа скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо увязнених в княжім „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обуреннє звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу[4]. Народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти „свою дружину“, иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сінях“, в галерії свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'яреннє, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя.

---

[1]) Іпат. с. 115.

[2]) Так датуєть ся подія у всіх літописях окрім Кеніґберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

[3]) Іпат. с. 118, 120.

[4]) Літопись його зве воєводою (се ширше означеннє, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першім місці між боярами.

Правдоподібно, ім'я Всеслава вже пробомкувало в устах народа. Але Ізяслав не згодився на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадність серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволяти Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київа, та з боярами кинув ся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забране богато гроша і запасів: „бещисленоє множьство злата и сребра, а кунами и скорою (вар.: бѣлью)". Се стало ся 15 вересня, другого дня по сьвятї воздвиженія хреста, і літописець ціду пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хрестї.

Таке було се перше нам відоме повстанне. Нарід, знеохочений безрадністю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарештї осьпівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людий, князям порядкував городи, а сам в ночи вовком угаляв: з Київа перед півнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у сьвятої Софії в Полоцьку, а він вже в Київі чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тїлї, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

„ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божіа не минути"...

Сїм місяців просидів на київському столї народнїй вибранець. На жаль, нїчого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цїкаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Сьвятослав недалеко Чернигова, під Сновським (на устю Снови до Десни), 1 падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не попробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого шваґра — сина його тїтки і братанича його жінки (через подвійне посвояченнє) Болеслава Сьміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надіяв ся при тім здобути сусїдні руські землї, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської

землі, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу[1]). Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинився на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночи втік він з табора зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчини — Полоцька, „діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночи скокнув з під Білгорода, оповитий синею млою", як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони стратили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Сьвятослава і Всеволода післанців; літопись так пореказує їх заяву: „ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідіть до нас, на свою батьківщину („а поидѣта в градъ отца своего"); як не схочете, то нїчого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю". Сї слова не могли нїчого означати як тільки заклик котрого з них на князівство[2]). Кияне лишали їм до волї відозвати ся, котрий охочий, хоч Сьвятослав, прославлений недавньою побідою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим меньше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготовання виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разї оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідю, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утік, — пореказує літописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини".

Ізяслав в огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але німсти своєї він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстанне: сїмдесять мужа стяв він, иньших покарав

[1]) У Длуґоша (I с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенїгів і Варягів", але се пригадує подробиці війн Сьвятополка і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узяте.

[2]) Так зрозумів се вже редактор Никоновської літоп. (I с. 96), парафразувавши сї слова: „поидите... и княжита".

осліпленнєм; при тім, як каже лїтопись, богато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступленнє князем умови; коли Ізяслав наблизив ся до Київа, люде вийшли йому на зустріч „с поклономъ“, й князївство його вернуло ся[1]). Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової екзекуції, не знати. В Новгородській лїтописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подолие“[2]); се, правдоподібно, Поділє київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при поворотї Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народнї зборища. (Потім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долинї, а слїдом по нїм на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цїкаво нам перевірити, яку память лишила вона по собі в київській громадї. Близько сто лїт пізнїйше, коли в Київі бояли ся революції на користь увязненого тодї кн. Ігоря Ольговича, один з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („злии они“) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було богато лиха нашому місту“[3]). Як бачимо, громада вирікла ся свого дїла: память починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила цїла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але сьвідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зістався у Ізяслава в Київі. Ізяслав, каже лїтопись, розкватерував їх по своїй землї, „распуща на покормъ“. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусїло вкінцї прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнїйшого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозї Перемишль, але в сім оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої, як до першої[4]).

---

[1]) Іпат. с. 121—2. [2]) 1 Новг. с. 103. [3]) Іпат. с. 246.

[4]) Длугош каже, що вони брали участь у походї Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (1 с. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; лїтопись говорить про похід на Всеслава вже по виходї Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповіданнє про війну Болеслава на Руси, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава. Воно по-

По своїм поверотї Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавне посередництво в інтересах бунтівників-Киян не попсувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадою перенесли мощі патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: мощі Бориса, в деревляній трунї, князї перенесли на власних плечах, мощі Гліба, що лежали в камянім гробі, тягли мотузами на традиційних санях (хоч се було в маю)[1]. Після того князї обідали всї в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою[2]). Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсїм певне, і в відносинах братів панувала ідилія, але тим часом готували ся річи зовсїм не ідилїчні.

Як я вже казав, повстанне Киян виказало виразно, як слабко сидить на київськім столї Ізяслав. Репресії його в Київі по поверотї не могли зміцнити його становища, тільки хиба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає,

---

чинаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемишсько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсїм риторичний і не містить в собі нїяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про „семилїтню“ (с. 357) кампанію на Руси треба числити ся тільки з тією перемишсько-волинською війною, але в історії другого, не першого вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналїзі Длуґоша висловив гадку, що в сім оповіданню Длуґош тільки доповнив детайлями з своєї фантазії оповіданне Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична амплїфікація Ґаля (Mon. Pol. hist. II p. 486—7). Але так рішучо звести до зера всї подробиці Длуґоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу лєґендарні подробиці в'їзду Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певнїйші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартина Ґаля, вони складають ся з двох символічних знаків побіди; удару мечем в ворота і osculum pacis даним Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналїз польських джерел що до сього походу див. у Линниченка с. 109 і далї, Karłowicz op. c. 17 і далї, Semkowicz op. c. c. 128—131.

[1]) Про традиційне уживанне санок при похороні див. т. I с. 239.

[2]) Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 33—4, 75—6.

що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього „за Всеслава“, і Сьвятослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова[1]). До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Сьвятослав не відважив ся прийняти пропонованого йому київського стола; тепер міг він заздалегідь приготоватись до нападу і опанованя його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паїв: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгорода, що відступив був Сьвятославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Сьвятослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи перебóліти утрати Новгорода, хотів використати поміч полоцького волхва проти Сьвятослава, аби відібрати вод нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союза Сьвятослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на сьвітї“, і недавня спільна демонстрація Сьвятослава й Всеволода против Ізяслава мусїли лишити певні рефлєкси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам лїтописи, Сьвятослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав змовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом[2]).

З рештою близший повід не має тут особлившої ваги. Конфлїкт висїв у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Руси в иньших руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнанне Ізяслава тїснійше злучило Сьвятослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлїкту.

Лїтопись взагалї висуває як головного ініціятора Сьвятослава. Се досить правдоподібно, хоч на представленне Всеволода в зовсїм пасивній ролї, в дальшім епізоді мусїло вплинути і змаганне лїтописця до реабілїтації сього князя, взагалї дуже симпатичного автору лїтописи.

---

[1]) Іпат. с. 136. [2]) Іпат. с. 128.

В марті 1073 р. Сьвятослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважив ся стати проти них. Своє хитке становище в Київі він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною вибрав ся з Київа. Сьвятослава проголошено князем на Берестовськім дворі під Київом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житиї Теодосия), то виходило-б, що опановавши Київ, Сьвятослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава [1]).

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Сьвятослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Сьвятославу Поволже; по за тим землї обох братів зісталисьбез переміни [2]). Таким чином Сьвятослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Псковом, Поволже, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зістававз ся Всеслав. Сьвятослав був рішучо сильнійшим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: „п о с л а в мене, каже він, Сьвятослав на Чехів“ [3]).

Зробивши такий сильний крок по дорозі до единовластя й усунувши одного брата, Сьвятослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а ним з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

---

[1]) Іпат. с. 128, Житиє с. 25.

[2]) Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Сьвятославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Сьвятославичу, де ми його бачимо по смерти батька (Лавр. с. 238). Переяслав зістав ся за Всеволодом (ibid.); про Чернигів не згадують ся, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою инакше про нього певно згадав би Мономах. Татіщев вправді каже, що Сьвятослав дав Чернигів Всеволоду, а в Переяславі посадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймав дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодін). [3]) Лавр. с. 238.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізяславу своєї участи. Правда, лїтопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, каже вона „показаша єму путь отъ себе“[1]). Та промовчане нею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Сьвятослав із Всеволодом посилали на польське пограниче, в Берестє, „на головнѣ, иде бяху пожгли“ — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осади, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю „мира творить с Ляхы“[2]). З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограничу, але потім завів угоду з Сьвятославом і Всеволодом. У пізнїйшого Длуґоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповіданнє про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозї Перемишль, потім Волинь і Володимир[3]). Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Перемишль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руси[4]). Висланий потім батьком і стрием до Сутиск на переговорй з Болеславом Мономах правдоподібно тодї-ж привів до згоди, і слїдом бачимо Болеслава в союзї з Сьвятославом: Болеслав, що тодї розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Сьвятослава, і той вирядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського лїса“ (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Сьвятославом мусїла стати ся не пізнїйше кінця 1074 р., бо вже при кінцї 1074 Ізяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Нїмеччини. Помирившись ся з Сьвятославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу „показав путь від себе“, як каже лїтопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцюючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Ізяслав папі. Ізяслав надїяв ся знайти поміч і ошіку у їмперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дедо, з ним в сїчні 1075 р. прибув на двір молодого цїсаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дорогі

---

[1]) Іпат. с. 129. [2]) Лавр. с. 238. [3]) Іпат. с. 341—9.

[4]) Про руську кампанію Болеслава див. Małecki Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов[2] с. 278—9, Линниченко с. 114 і далї, Семкович op. c. с. 128—30, Андріяшев с. 108—9, Іванов с. 116—9, ще A. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, щó в оповіданню Длуґоша можна признати певним і щó прикрасою, а се само по собі й не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне ваганнє в поглядах.

подарунки — „безцінні богатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Сьвятослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Сьвятослава в посольстві його шваґра трірського препозіта Бурхарта; він наче б то загрозив Сьвятославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною[1]), тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Сьвятослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправді згадує про послів від Генриха до Сьвятослава, але при тім каже тільки, що Сьвятослав хвалив ся перед послами своїми богацтвами, але дістав колючу замітку, що богацтво само по собі не богато значить, військо дорожше від богацтва: потрапить і не таке ще здобути[2]). Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до Сьвятослава: київська дружина, видко, була не дуже задоволена з Сьвятослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Сьвятослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Сьвятослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки[3]). Очевидно, тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — богацтвом, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-оріентальними впливами штукою.

Посли Генриха від Сьвятослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорий VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Сьвятослава і заповідженого Генрихом

---

[1]) arma Teutonici regni propediem experturum.

[2]) „Се ни въ чтоже єсть, се бо лежить мертво, сего суть кметьє луче, мужи бо ся доищють и болше сего“ — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

[3]) Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V p. 219, 230. Трохи пізнійший Сіґберт з Жамблю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Сьвятослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI p. 274 і також с. 275 прим. 66.

оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григория VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство", regnum Ruscorum, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не осягнув. Маємо з сього епізоду дві булї папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.[1]). Перша адресована до „короля Русів Димитрия", як він зветь ся взагалї в своїй західньо-европейській одісеї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів[2]). Ціла буля робить враження або непорозуміння або сьвідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здаєть ся, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга буля адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінцї папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувсь Ізяслав, нїчого не дiставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Европі, поки смерть Сьвятослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Сьвятослава в Київі ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати[3]). Крім того є ще звістка в Татіщевській компіляції

---

[1]) Видані в Historica Russiae monimenta I ч. 1 і 2.

[2]) З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мінятюри Трірської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на субмісію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотечний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мінятюр.

[3]) Bruno De bello Saxonico — Mon. G. hist. Scr. V p. 333, доповненнє у Annalista Saxo ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат маґдебурського архієпископа ґраф Фрядрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се иньше, друге посольство.

про зносини Сьвятослава з Візантиєю, але вартість її досить сумнівна[1]).

У внутрішніх відносинах Сьвятослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Київі. Хоч для більшости суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елєменти йому противні. Вище ми зазначили слїд незадоволення на Сьвятослава в кругах дружини. Найпростїйшою причиною могло бути тут звичайне в таких разах незадоволенне київської дружини на чернигівських бояр, приведених Сьвятославом, що перебивали у неї впливові становища на княжім дворі та в управі держави. Далї, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралї. Печерський ігумен Теодосий, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Сьвятослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотїв прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Єзавели, і після того неустанно нападав на Сьвятослава то письменно („епистолия пиша“) то устно. Роздражнений одною з сих „епістолій“ Сьвятослав хотїв був навіть заслати Теодосия, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре уговорили Теодосия залишити сї докори: Теодосий, „бачучи, що нїчого не міг ними осягнути“, перемінив тон і почав уже „молити Сьвятослава“ — вернути князївство Ізяславу. Сьвятослав цускав сї мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосия: він часто бував в його

[1]) Татищевъ II с. 131. Тут оповідаєть ся, що цїсар Михаіл, з огляду на повстанне в Болгарії й Криму (в Корсуни), просив помочи у Сьвятослава на сих бунтівників, і Сьвятослав послав сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибирав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В лїтописи нашій дїйсно є звістка про якесь повстанне в Корсуни (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дїйсно повстали за Михаіла. Проф. Васїлєвский, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках, Ж. М. Н. П. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на анальоґічну з лїтописною звістку в Essai de chronographie Byzantine I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко, але се зістаєть ся непевним. Д. Васїлєвский звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи цїс. Михаіла, без дати й адреси, опубліковані з кореспонденції Пселя Сатою (Σάθας, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V p. 385—992). Сата думав, що вони писані до Роберта льомбардського, Васїлєвский догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цїсар, сватаючи в однім з сих листів доньку сього незвісного адресата за свого брата, сим шлюбом хотїв здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезї Васїлєвского досить дивним, чому цїсар не звернув ся з анальоґічними плянами до самого Сьвятослава, що по Татїщеву так жваво відозвав ся на візантийський заклик.

монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і осягнув своє о стільки, що Теодосий позволив поминати Сьвятослава на ектенії, хоч і після імени Ізяслава. Вмираючи, Теодосий навіть поручив свій монастир опіці Сьвятослава, а біограф Теодосия — Нестор зве Сьвятослава „благим“ і „благовірним“ (резервуючи одначе для Ізяслава титул христолюбця)[1]).

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжности, до церков мусїли помирити духовенство з Сьвятославом. Він обдарував нову печерську церкву і засновав у Київі монастир свого імени — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імени: Ярослав збудував монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Сьвятополк — другий св. Михайла, і т. и.)[2]). Памяткою Сьвятославового книголюбія лишив ся переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ о҃ць тълкования о неразумныихъ словесьхъ“ (т. зв. Сьвятославів Збірник 1073 р.), се велика збірка ріжних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Сьвятослава компліменти, адресовані в оригіналї Симеону — його любомудрію і книголюбію, „имиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори“[3]). Є й другий збірник, що носить тепер імя Сьвятославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним „из мъногъ книгъ княжь(их)“, як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Сьвятославову бібліотеку.

Серед сього всего передчасно захопила Сьвятослава смерть. Він довший час мучив ся від якихось болячок на шиї (лїтопись зиває се „желвь“ — жовни). При кінцї 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Київі (се цїкаво!), а в чернигівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідав ся про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 сїчня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князївстві. У Чернигові він посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Сьвятослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі По-

---

[1]) Житиє Теодосия л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

[2]) Житиє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

[3]) В одним збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Сьвятослава, передмова читаєть ся: „великый въ прехъ Сумеонъ, желаніемъ вѣло вжела...“ і т. д. (див. Шевыревъ — Поѣздка въ Кирило-Бѣлозерскій монастырь II (1850) с. 70).

волже[1]). Але він похопився тим усім передчасно: старий хазяїн київського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю переміну політики Болеслава; може Болеслав, попікши ся попереднього разу, надіяв ся, що тепер, по смерти Сьвятослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Сьвятослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.) [2]). Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з заду иньших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам маршерував на Волинь, Чернигів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім день, мусів слїдом тїкати, — але подібні епізоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волів заняти „прихильно вижидаюче“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Киіва, й Ізяслав знову сів на київськім столї — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дїтям Сьвятослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнанне Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодїшньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Сьвятославича відібрали. З Глібом Сьвятославичом неясно; здаєть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидїв, і він наложив головою у Чуди; у всякім разї Новгород відібрано у родини Сьвятослава[3]).

---

[1]) Лавр. с. 239.

[2]) Болеслав іде сам тільки у Длуґоша (I, с. 355), але то дублет першого походу.

[3]) Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в катальоґу новгородських князїв при 1 Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнанню. З автобіоґрафії Мономаха виходить, що Сьвятополк сидїв у Новгородї вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській лїтоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут сьв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже посилати доперва на його місце Сьвятополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалї дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще меньше ваги мають слова Длуґоша (I с. 356), що Сьвятополка посаджено в Новгородї по смерти Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Иньші волости зістали ся без переміни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущенне слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

Правда, Ізяслав з сього не поживив ся: він тільки взяв собі назад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з сього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод. Помирившись ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернигів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота[1]).

Але Олег не довго зістав ся в Чернигові; енергічний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернигова (10/IV 1078) і подав ся до Тмутороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичами князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнійше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі підчас їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростали один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернигів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернигів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернигів. Битва сталась на р. Сожиці[2]). Військо Всеволода розбито, богато вояків і значнійших бояр побито. Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензиї Олега і Бориса його не дотикались, але за сими могли виступити иньші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернигів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на

[1]) Лавр. 239.

[2]) Так більш меньш у всіх кодексах літописи, але такої ріки нема. Карамзін (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

сторону Олега. Чернитів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільности була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернигівці не піддали ся, хоч Олега й Бориса в Чернигові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольний град“, але люде повтікали в замок („днешний“, себто внутрішній город) і боронили ся далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяєзавом пішли проти них. На „Нежатиній ниві“, якімсь урочищу коло Чернигова, над Десною, близше незвістнім, стала ся сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе била ся далі, і військо Олега вкінці розбито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до Тмутороканя[1]).

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдником Сьвятославом поживив ся Всеволод, а коли син Сьвятослава прийшов упоминатись батьківщини, довело ся наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ“ вийшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в мармориім гробі. Неправедне вигнанне й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай богатьох з них, і заступили в памяти його давні гріхи. Забуто не тільки його давні екзекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стриїв. В таких разах моментальне безпосереднє враженне у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „цілий Київ“ (плака ся по немь весь городъ Кіевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Сьвятославом вигоняв його з Київа. Оповідаючи, як Всеволод удав ся до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благородної резіґнації слова: „не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я по чужих землях, позбавлений мого майна? а тепер

[1]) Іпат. с. 140—1.

брате, не тужім! як будемо мати часть в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!...“ Розжалений літописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зле. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дѣсть: Киянѣ исѣкль, которѣи же высадили Всеслава ис поруба“, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всі Кияни були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгорожанах.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізязславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чевнигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Иньші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістав ся Сьвятополку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертию, Всеволод дав Волинь і Туровопинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернигів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Повожже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все пятнадцятьлітнє князюваннє Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити ся від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має сліди пізнійшої перерібки), вичисляє категорії ізгоїв — людей поминених на сьвітовім пирі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих купців, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: „а се и четвертое изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣетъ“. В сім княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут —

явище родового права[1]). В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли сї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам“ тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила иноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. и., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князї, beati possidentes, того не хотїли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалї якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Руси три: три Сьвятославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоревичі — Давид з невідомим на імя братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернигів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з ізгоями веде Всеволод, чи вдастиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сїдав на київський стіл, було йому тільки 48 лїт), але взагалї не визначав ся енергією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобрити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустанних війн, умов та всяких короводів проходить цїле князївство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих пятнадцяти років його панованя в Київі.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Сьвятославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й вернулись[2]). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажанє Всеволода,

---

[1]) Теорія ся розвинена була Соловйовим в Ист. Россіи I. с. 283; новійша критика її у Сергєєвіча Юридическія Древности II с. 332—3; ширше про се говорю в III томі главі III.

[2]) Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістці лїтописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „и суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святославля и внука Ярославля“. Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа оспівав Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянової пісні.

що стояв в тісних звязях з царгородським двором. В сім візантийськім вязненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосї, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило)[1]). Ізгойське гніздо — Тмуторокань зістало ся без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігоревич з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По анальогії з пізнійшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони мусїли тікати й удались до Тмутороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осїли ся в Тмутороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувсь із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нїчого.

Давид одначе занадто скоро допік Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олешє, важну київську торговельну стацію на нижнїм Днїпрі, поарештував купців, „Гречників“ або „Греків“, і позабирав їх майно. Се робило таку шкоду київській торговлї, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границї Волини й Київщини, „вдасть єму Дорого-

[1]) „Въ томъ бо островѣ (Родосї) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы“, вид. Норова с. 7; про сей Паломник див. далї, т. III[1] с. 464 і 659. Правдоподібно з сим побутом Олега в Греції треба звязати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй Sigillographie byzantine (1884) видав печатку з написю: κε βθ (κύριε βοήθει) τῇ σῇ δουλῃ θεοφανου αρχοντησῃ ρωσιας τῃ μουζαλωνησῃ, з археольоґічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітцї: Византійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика; дїйсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. Лѣтописи археогр. ком. с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантийською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантийської неволї назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Иньшу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (Труды XI археолог. съѣзда т. II с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що Ρωσία печатки — се східня частина Таврії. До сього толкования терміна Ρωσία я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсім: що за волость в самій східній части Таврії, без Тмуторокання? Чи Олегова жінка не могла називати ся „рускою княгинею“ й без того?

бужь". Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку[1]). Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку, був дуже ненаручним і немилим сусїдом Ярополку. Але як раз тодї, здаєть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полонї, — не знати), втїкли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінцї вигнав Ростиславичів, та привернув Володимир Ярополку[2]). Але вкінцї, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед

---

[1]) Судячи по тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

[2]) Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: „и пакы по Изяславичихъ за Микулинъ (Соловйов II. 307 поправляє на „Ростиславичихъ", і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокупляться на Броды". Далї: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велику створихомъ" (Лавр. с. 239). Сї походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути викомбінована: очевидно, останнїй похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустїм) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втїкачкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був ранній, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Київа і ще перед великоднем міг довідати ся, що Ростиславичі втїкли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се дїєть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по поворотї до Київа наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і злучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відогнав. Аж потім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову злучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка напілення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомъ", як він каже).

тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді сї волости потверджено їм. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принціп отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз добивали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали сї галицькі волости (з них названо Перемишль і Теребовль) від Всеволода [1]). В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів [2]). Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднійшим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, попали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших джерелах. Тому певнійше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього поносовали ся відносини Ярополка до Всеволода [3]). У всякім разї роки 1079—87 —

---

[1]) Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов[2] с. 279, Ан. Левицький Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки нїде. Длуґош, на котрого покликують ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і п о п а л и в кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розуміть ся, не має нїякої історичної вартости, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (Іпат. с. 150). Натомість літопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

[2]) Іпат. с. 144—5.

[3]) 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й новійші історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов

се той час, коли Галичина відокремила ся від Волинн в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг перебо-лїти сеї утрати, і гнів його обернувсь на ініціятора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсадженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігоревич. Але тим меньше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Лїтопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого лїтопись[1]) вправдї дуже похваляє за християнські чесноти („кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбецъ, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта“, але видко не може похвалити за розвагу[2]), міг би зміркувати, що сидячи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хиба тільки те, що той, задоволяючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задоволяти тих, що претендували на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусїв мати тоді сей плян: задоволивши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Сьвятославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршерував до Володимира. Ярополк втїк у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирцїв він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабирав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида[3]). Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цїлу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слїдом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі

вказував на 1085 р. (II с. 301); але далеко правдоподібнїйше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод вимiг від Ярополка Галичину для Ростиславичів. [1]) Іпат. 145.

[2]) Його потім навіть уважали сьвятим, див. Філарета Русскіе святые XI. с. 306. [3]) Іпат. с. 144.

з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заімпонував Ярополк приведеним польським військом, чи піддобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерядець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ человѣкъ". Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка[1]). Всеволод ходив з сього поводу сам походом до Перемишля в тім же році. Правдоподібно, поводом виставлено було те підозріннє на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій переміні, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізнійших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Сьвятополку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Сьвятополк був уже в Київі, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Сьвятополка Берестє і Погорину[2]); видно, що то були землі сьвіжо забрані від Волинської волости[3]). А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановах[4]).

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Сьвятополк, дiставши Туров, слідом перейшов туди

---

[1]) Іпат. с. 168. Оден з визначних росийських учених середини XIX століття Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Ярополка Изяславича (Современникъ т. XVI відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

[2]) Іпат. с. 172.

[3]) Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Сьвятополкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінє, бо сам Татіщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

[4]) Іпат. с. 167. Татіщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерти Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбінував (комбінація, в кождім разї, зовсім справедлива).

в Новгорода (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув („ты єси шелъ отъ насъ“)[1]), але коли зважити, що як раз по виході Сьвятополка Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава[2]), то воно стає більш правдоподібним, що Сьвятополк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо инакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерти Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси близше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи єк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і окрайки Сьвятославового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ізгойська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволив він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тимчасом родина Сьвятославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і засланню Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночи непокоїв його Всеслав: він по смерти Сьвятослава зачинав ся з Новгородом, потім попалив Смоленськ (1078), і Мономах двічи ходив на його землї[3]). На полудню, почавши від походів ізгоїв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половцї — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „рать велика бяше отъ Половець отвсюду“). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємо ся звідти, що десь 1078—9 р. Половцї повоювали „Стародубъ весь“. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісїмтисячна половецька орда несподївано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Сьвятославля, Торчеська, Юрєва, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варина — в Переяславщині[4]). Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сїсї боротьби з Полов-

[1]) Іпат. с. 182. [2]) Іпат. с. 182, 1 Новг. с. 67. [3]) Лавр. с. 239.
[4]) Див. в примітках до маши.

цями[1]), все таки ані не брав участи в усіх битвах з ними, ані не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кілько то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не богато. З рештою з західно-европейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже меньше нагоди, від коли західні українсько-руські землі відокремили ся від Київа; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповненнє сказаного вище про звязки з Німеччиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксію. Вона вийшла замуж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1904 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружі неправди й виклято, а Евпраксия по тім вернула ся на Русь. Пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (в 1109 р.)[2]). Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами[3]).

Тісні звязки істнували далі з Візантиєю. Ми знаємо, що Всеволод сам був оженений з візантийською царівною, і невважаючи на зміни династий на візантийськім столі він піддержував далі сі звязки: найліпший доказ на се — заслання Одега до Царгорода

---

[1]) Вона одначе не перешкаджала йому в потребі й собі уживати половецької помочи, напр. в поході на Всеслава.

[2]) Про неї Бернольд Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462, Еккегард ib. VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Mathildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326, Іпат. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht Geschichte der deutschen Kaiserzeit III[4] с. 627—8, 650—662.

[3]) В компіляції Татіщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода помогти йому на угорського короля Ґейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір", вислявши воєводу Чудина — мирити Ґейзу з цісарем. Се оповіданнє має богато підозрілих анахронізмів (напр. — Ґейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тісних зносинах з Візантиєю, але з рештою не маємо більше фактів до сих відносин[1]).

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими краями. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що по Гастинґській битві разом із братами утїкла в Данїю й там перебувала, доки не вийшла замуж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за житя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)[2]).

У зверхній полїтиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусїв радити собі иньшими способами, і тут лїтопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волїв, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевими карами, а князь про се не знав“. „Земля збіднїла від неустанних війн і урядницьких здирств“, скаржать ся на иньшім місцї лїтописи самі Кияне[3]). Лїтописець поясняє сї непорядки Всеволодовими клопотами від ізгоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилуваннях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим полїтиком, як то ми могли оцїнити в вище поданім оглядї. При тім в усїм він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житєм. „Сей благовірний князь Всеволод, каже лїтописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь епископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задоволяв їх потреби; він і сам цурав ся пяньства і похоти, — тому й батько його любив“[4]). Був

[1]) Про здогад, що Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

[2]) Про сї шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с, 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королїв, з XIII віка).

[3]) Іпат. с. 151, 153. [4]) Іпат. с. 151.

він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в нім постриглась[1]). Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, — в томъ бо честь єсть отъ инѣхъ земель". Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої осьвіти, але се знання могло мати й чисто практичне значіннє — в досить розвинених заграничних дипльоматичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутности своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього. „бо він любив його більше від його братів[2])

Мономах був паном ситуації в Київі в момент смерти батька, міг відразу сісти на київськім столі і заняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і вирахований, як і його батько, він не відважив ся на такий сьміливий і ризиковний крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки[3]): „як я сяду на столї мого батька, то прийдеть ся менї воюватись з Сьвятополком, бо то перед тим був стіл його[4]) батька".

Якихось принціпів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принціпу отчинности, житє й історія не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішали шанси й конкуренція. Мономах мусїв знати, що Сьвятополк не пустить київського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Сьвятополком, маючи за спиною Сьвятославичів, з їх претенсіями на Чернитів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Сьвятополка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернитів. Переяслав дістав меньший його брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слїдом вони однаково злучили ся в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Сьвятославичу,

---

[1]) Іпат. с. 144—5. [2]) Іпат. с. 151—2. [3]) Іпат. с. 152.
[4]) В полудневій редакції хибно: моєго.

старшому з Сьвятославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли приглушити справу чернигівської волости[1]).

Сьвятополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Киіва. Літопись, хоч прихильна Всеволодовій династиї, зазначає одначе, що Кияне прийняли Сьвятополка „з радістю“[2]). Значилоб се, що династия Всеволода і спеціально старий Всеволодович Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Киіві; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невеселі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Сьвятополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Сьвятополка було богато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы силныхъ“) і богато заграбив майна[3]), та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Сьвятополка, про котрі згадаю низше. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а заразом нездарним: правда, по части се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним політиком Сьвятополк в дійсности зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Князюваннє Сьвятополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на киівський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Киівщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині „рать велика отъ Половець отвсюду“. В перші роки Сьвятополкового панованння на киівськім столі сей натиск твіває далі й приводить полудневу Киівщину до повного спустошення, до утрати кольонізаційних здобутків спокійнійших десятиліть — від часів упадку Печенізької орди. Анальоґічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся тяжкі часи Володимира, тієї „рати без переступа“, смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто кракали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, збираючись летіти на по-

---

[1]) 1 Новг. с. 66; тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нім (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

[2]) Іпат. с. 152.

[3]) Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Руси) є й у Стрийковского (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, равом з иньшими звістками.

живу“[1]). Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерти надлежащи глада ради бывающего на вси люди“[2]); се по части могло стати ся через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — „поядоша всяку траву и многа жита“[3])), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половців і вічну трівогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літопись його титулує: „безбожный, шолудивый, хыщникъ[4]). В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають[5]). В XII в. чуємо леґенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)[6]). В пізнійших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фіґури привязані були ріжні мандрівні казкові перекази — про убиваннє ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратованнє одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. и. — перекази, що не мають нїякого звязку з історією Боняка, окрім самої фіґури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту[7]).

По великій рати в Переяславщинї 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Сьвятополка послів „о мирѣ“, себ то жадаючи окупу за спокій. Сьвятополк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торчеськ — осаду руських Торків. Сьвятополк почав вибиратись у похід. „Розважні бояри“ „мужи смысленѣи“, як їх зве літописець, очевидно бояре київ-

[1]) Розд. VI. [2]) Вид. Яковлева с. 152—3.

[3]) Поґодін — Хронологическій указатель древней рус. исторіи (Уч. Записки нет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублєтом.

[4]) Іпат. с. 102. [5]) Іпат. с. 177—8. [6]) Іпат. с. 299.

[7]) Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільольоґічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнійшу верзію сеї новійшої верстви Бонякової леґенди маємо з XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa, с. 266—7, перекладу Піводкого.

ські, перестерегали його, щоб він не поривав ся на Половців з малим військом: Сьвятополк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (несмысленѣи) дорадники, але розважні казали, що здалось би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збіднїла від війни і непорядків управи. Вкінцї вони радили удати ся по поміч до Мономаха, і Сьвятополк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилїйнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князї зійшли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, „взяста межи собою роспрѣ которы“. „Розважні бояре“ стали їх напоминати: Половцї нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумієте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною“. Вкінцї по довгих короводах і суперечках князї уложили межи собою союз, присягли згоду — „цїлували хрест“, і тоді доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що лїпше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Сьвятополкова гадка, що стояв за походом, і всї рушили під Трипілє, над устє Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи нї. Князї скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре“. Але загал Киян був у воєвничім настрою, і їх гадка перейшла на сій воєнній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лїнїями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людьє“ не оправдали свого воєвничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Сьвятополк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусїв тїкати за ними. Половцї ударили тоді на Володимира й по „лютій битві“ змусили й його до утечі.

Настала безладна втїкачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печерського монаха, прозорливця Григорія, що напророкував Ростиславови сю смерть і тим нагнївав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сеї трагічної

смерти молодого Всеволодовича, що звучить як пригадна ремінісценція з старшої пісні: „молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутніли цьвіти від жалю, й дерево з туги до землї похилилось[1])

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Сьвятополк, втікши до Трипіля, звідти в ночи дістав ся до Київа. Земля лишила ся безборонною, і Половцї почали пустошити самі околицї Київа, заходячи навіть за Київ, між Київ і Вишгород. Сьвятополк попробував знову виступити проти них, але на Желани (під Київом) його знову розбито, і маса Руси побито, більш як в попереднїй битві. Торческ Половцї тимчасом держали в облозї і відбивали всї атаки обложених. Забракло там запасів, а довезти нових не удавалось. Вкінцї Половцї забрали і воду, і Торки по завзятій обороні мусїли піддатись. Місто спалено, а людей Половцї забрали в неволю. Тим закінчила ся кампанія. З великою здобичею пішли Половцї на свої кочовища, ведучи масу невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з біди на лицї, почорнїлі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слїзми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так розпитувались і з слїзми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всї тайни“...[2]). Сьвятополк, не чуючи можности дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, „половецького князя“, щоб піддобрити ся до Половцїв, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називать ся в наших лїтописях: „створи миръ“). Окупивсь і Мономах[3]).

Ся катастрофа осьмілила Олега Сьвятославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половцїв до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутороканя під Чернигів. Мономах засїв у містї, Олег попустошив передмістя і почав добувати „острог“. Вісїм день ішли бійки, нарештї Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнських душ, сїл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся“, і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернигів, а сам ретировав ся з останками дружини в Переяслав. Се було в день

---

[1]) Розд. XIII. [2]) Іпат. с. 157.

[3]) Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до сього текста поправка Арцибашева I, 2 пр. 236: замість „на Сулѣ“ — „на Стугнѣ“).

св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав[1]). Свої почутя до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на миръ“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і Сьвятополк нагляим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Сьвятославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі приняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бяше приложилъ к Половцемъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини зірвано, „бысть межи ими ненависть“[2]). Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Сьвятославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ[3]). Олега Сьвятополк і Мономах візвали на якийсь небувалий конґрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожаны“) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“.

Дійсна ціль була инька. Знаємо обвинуваченнє на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволенне на його союз з Половцями (лїтопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом“ замість Сьвятославича, та винуватить у всїх тодішніх усобицях)[4]). Зовсім ясно, що Мономаху з Сьвятополком треба було на тім конґресї не наради, а чого иншого. під пресією загальної опінії вони хотїли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а заразом і ослабити самого Олега (се все

[1]) Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.
[2]) Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.
[3]) Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.
[4]) „Той бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Ользѣ Гориславичи сѣяшеть ся и растяшеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ съкратиша ся“ (VI).

особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи", „усприемъ смыслъ буй и словеса величава", як клясифікує се неприхильний йому літописець, Олег відповів, що не признає над собою суда „епископів, чернців і смердів". Тоді Сьвятополк і Мономах оголосили його одноминленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінці квітня (1096). Олег не відважився ані вийти проти них, ані відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Сьвятополк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчича; близько пять тижнів ішли битви під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Сьвятополк і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Київа — „сняти ся и порядъ положити"; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Сьвятополк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобовязали його приїхати на той з'їзд[1]).

[1]) Іпат. с. 160—1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здаєть ся мині, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленьску" (Іпат. с. 164), та й Найдавнійша літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне тримались Сьвятославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.); у Новгороді ж Давида не було зимою 1096/7 р. (Іпат. с. 165—7). Катальог новгородських князїв зовсім ігнорує друге се князївство Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібну: по стародубській кампанії Давида силоміць звели з Смоленська в Новгород, напр. в червні-липні 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини до Давида були не полагоджені остаточно. Дуже скоро по тому (напр. серпень-вересень 1096) наступило порозуміннє з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська „с Давыдом смиривше ся", і вона була десь на початку осени 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволже). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Щож міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернигів — уже тоді.

Але Олег не хотів здавати ся на ласку свояків і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали „вої“ звідти. З ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачці), зайняв назад не тільки Поволжє, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з покорою до „братиї“, щоб не виключали його з Руської землі[1]).

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Сьвятополк з Мономахом відчували пекучу потребу полагодити нарешті відносини на Руси, з Сьвятославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою орґією степових нападів і спустошень. Після купленого окупами спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину[2]). Вони обложили Юрів, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Сьвятополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юриївці, вибравши час, покинули місто й втікли до Київа. Сьвятополк звелів їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юриївців з їх епископом, „Засаковців“ (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст[3]). Епізод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросє, відбудоване Ярославом, пропало знову для української кольонізації й житя. Подібне мусїло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниче, Половці узяли ся до Київа й Переяслава. Поки Сьвятополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря пустошив околиці Переяслава й спалив Усте (мабуть треба розуміти тут устє Трубежа). За ним слідом прийшов Сьвятополків тесть Туторхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Сьвятополком, що по

[1]) Іпат. с. 164—7.

[2]) Не знати, чи се стало ся перед убийством ханів в Переяславі, чи по нім.

[3]) Іпат. с. 159—60.

стародубській кампанії уганяли за Боняком за Рось, аж над Бог[1]). Тугор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побили, сам він наложив головою. Та поки князі виручали Переяслав, Боняк вернув ся до Київа і 20 червня[2]) ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік[3]).

Довше зіставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Сьвятославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотїло ся, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролї прохача; сам зрозумій, чи менї випадає першому звернути ся до тебе („послати к тебѣ“), чи тобі до мене“, писав він до Олега перед суздальською кампанією[4]), і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотїв надати характер ласки своїй уступцї, чи йому хотїло ся з'обовязати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег нїяким сьвітом не хотїв здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарештї програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозї, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Сьвятополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд[5]).

З Давидом Сьвятославичом Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“,

---

[1]) Я думаю, що до сього Бонякового походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозї Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Тугорхана) приїшов десь з Київщини.

[2]) В лїтописи битва з Тугорханом датована 19 „июля“, а напад Боняка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ 1 дне“. Але пятниця була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: июня, а се тим більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сїм тижнїв, трохи за довго.

[3]) Іпат. с. 161—2. [4]) Лавр. с. 245.

[5]) „Да [є]же начнеши каяти ся Богу, и мнѣ добро серце створиши,ославъ соль свой или пискона, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешь с добромъ, и наю серце обратиши к собѣ, и лѣпше будемъ яко преже, нѣсмъ ти ворожбитъ ни местьникъ“, писав Мономах Олегу по смерти свого сина Іяслава, Лавр. с. 245.

писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгорода: думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернигів. Олегу по суздальській кампанії, коли він з'обовязав ся покоритись „братиї", правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточно нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальнім княжім з'їзді, що відбув ся в осени 1097 р. — в останніх днях жовтня чи в перших падолиста, в Любчу — правдоподібно, урочищу сього імени під Київом [1]).

З князїв прибули окрім Сьвятополка Мономах, Давид і Олег Сьвятославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було „строенье мира" — забезпеченнє згоди, а мотиви й ухвали князїв воно стилїзує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половцї пустошать нашу землю і тішать ся, що внутрішні війни між нами трівають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пильнуймо Руської землї! Кождий нехай має свою отчину: Сьвятополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Сьвятославичі) — Сьвятославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теребовль". На тім цїловали хрест, ухваливши: від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всї ми і честний хрест" [2]).

В сій ухвалї можна-б виріжнити кілька осібних моментів — постанов ріжного значіння, принціпіальнїйших і спеціальнїйших. Так, сею ухвалою прийнято принціп отчинности — кождий князь має мати ті землї, які належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принціпіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значінне прецендента і на дальше (розуміть ся — коли інтересовані князї знаходили на попертє сього прецедента иншу доказову силу — політичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної політики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерти Ярослава: загарбані землї тепер мали бути віддані спадчикам (де ще вони лишили ся). Але вповнї сей принціп отчинности пере-

[1]) Звичайно розуміють тут звістний Любеч на Днїпрі, вище устя Припети; але з огляду, що всї тодішні княжі з'їзди відбували ся під Київом на нів-невтральній лївобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лївім боцї Днїпра під Київом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріали зібр. Бороздіним — див. Барсов[4] с. 143).

[2]) Іпат. с. 167.

ведений не був: Новгород, хоч належав до Сьвятополкової отчини, зістався у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох лїтах.

Другий момент — санкціонованнє теперішнього стану володїння і уставленнє союза для оборони спокою. Се було відновленнє заповіди Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обовязок кладеть ся на весь союз князїв.

Третє — союз проти Половців, для захованння цїлости Руської землї. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цїкаво, що се все дїеть ся на родинній основі: зібрали ся князї тільки Ярославового потомства, про полоцьку лїнію нема й згадки, певно її й не кликав нїхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже неповний що до своєї трівкости.

Та ухвали сї були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Введена в лїтопись повість описує Любецький з'їзд дуже ідилїчно, як акт братської любови. Та здаєть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разї щирости на сім з'їздї, певно, було не більше як на теперішнїх дипльоматичних конґресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не ідилїчні, що відсунули на кілька лїт пляни союзу проти Половців і оборони Руської землї.

В останнї роки в основі полїтичної ситуації лежав тїсний союз двох найсильнїйших князїв — Мономаха й Сьвятополка. Сьвятополк користав з сього союза для спільної боротьби проти Половців, а сам енерґічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Сьвятославичами, здаєть ся без усякої винагороди за се — принаймнї не знаємо про неї нїчого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Сьвятополк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Сьвятополка інтересовала, — се видно з того, що він кілька лїт пізнїйше хотїв навіть дати Волинь в заміну за Новгород. При тім відносини Сьвятополка з Мономахом не були щирі взагалї, і на сім ґрунтї зараз виросла інтриґа.

Бояре Давида Ігоревича зараз по з'їздї звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Сьвятополка. Спостереженнє сї зробили вражінне на Давида; він переказав їх Сьвятополку й радив

увязнити Василька, що також і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Київі. Давид пригадав Сьвятополку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Сьвятополка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Сьвятополка й волинські волости — Погорину та Берестє, й Турово-пинське князївство, а Мономах хоче взяти Київ. Сьвятополк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Сьвятополк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька день, але Василько сказав, що не може зістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку неґречність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішенне Сьвятополка. Василька постановлено вхопити, і Сьвятополк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидїти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перевозу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошенне на Сьвятополків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити? оноді цїлували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всї!“, і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Сьвятополка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридниці, й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари“ (обоз). Сьвятополк просив принаймні лишити ся поснїдати (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не бѣ в Давыдѣ гласа ни послушанья“, не міг анї слухати, анї говорити, „бѣ бо ужаслъ ся и лесть имѣя въ сердцѣ“. Посидївши трохи Давид вийшов і собі, нїби по Сьвятополка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Сьвятополк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хотячи входити в княжі котерії. Коли Сьвятополк переповів йому остереження Давида, „бояре и людье“ сказали: „щож, мусиш княже стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“. Отже віче все таки признавало за Сьвятополком право взяти ся до репресій

на Сьвятополка. Ігумени київських монастирів, прочувши про се, почали просити Сьвятополка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Сьвятополк вкінці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантийський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездалим до дальшої діяльности. Сьвятополк перечив ся й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Сьвятополк віддав йому Василька.

Тоїж ночи його вивезли в оковах на возї з Київа до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Сьвятополків пастух, і гострив ніж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити „и возопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ". Тим часом конюхи Сьвятополка й Давида простелили долї ковер і хотїли простерти на нім Василька, але той сильно боров ся, так що мусїли покликати до помочи иньших, і вкінцї повалили Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далї, так що двох конюхів, сидючи на тій дошцї, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два иньші слуги сїли на дошку; при тім так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, вийняв око, потім всадив в друге і вийняв друге око. Василько зомлїв і лежав як мертвий. Його піднесли на коврі, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звиждені на обід, вняли з нього залиту кровию сорочку й дали попадї випрати. Попадя випрала, убрала його в чисту сорочку й сївши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цїлий той час, очуняв і спитав, де він. Попросив пити, і коли напив ся, „вступила душа" в нього — прийшов до сьвідомости й полапавши мокру сорочку сказав: „по що зняли з мене? нехай би в сїй сорочцї прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочцї!" Потім повезли його спішно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею[1]).

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь

[1]) Іпат. с. 169—171.

Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського вязнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами“ Давидових бояр, навіяних їм сатаною; але ся „лживість“ закинена мабуть представленню сього союза як аґресивного, зверненого против Сьвятополка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Иньших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку[1]). Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся близші відносини між Давидом Ігоревичом і Сьвятополком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Сьвятополком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Сьвятополка, були, видко, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Сьвятополка. Можна думати й так, що він умисно збаламутив Сьвятополка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива ґіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліпленнє й увязненнє Василька та про сей союз Сьвятополка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусїла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагоджені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до иньших ворогів — Сьвятославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про сї події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліпленнє Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Сьвятославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Сьвятославичі теж загорювали й зібравши

[1]) Найбільш виразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, дїставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Сьвятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристав до князїв, коли вони по Ветицькім з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Сьвятополка, виноватячи його в осліпленню, а слідом збиралисъ іти й на Київ. Сьвятополк хотів уже був тікати з Київа, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Сьвятополку його укарати, і на тім справа закінчила ся[1]). Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почутє, їх похід на Сьвятополка — рух возпосереднього почутя їх, на чолі їх Мономах — ідеальний патріот, що всіми комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвоєм подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти зверненого проти нього союза Сьвятополка й Давида мусів себе посувати досить немило. Йому не було на разі иншого виходу, як перетягнути на свій бік Сьвятославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.[2]) він разом із ними міг уже задемонструвати перед Сьвятополком похід на Київ. Але сей сьвіжо злїплений союз не був ані трівкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Сьвятославичі війшли в союз із Сьвятополком, і княжі переговори закінчили ся тим, що Сьвятополку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленнє Василька (хоч осліпив його Сьвятополк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Инакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Сьвятославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістрє відвернув на Давида, віддавши його на жертву Сьвятополку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцїлено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Сьвятополка і предметом його апетитів. Але взяти тою цїною Сьвятополка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операючи ся на союзі з Сьвятославичами, Сьвятополк зайняв собі зовсім самостійну й дуже вплывову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив

---

[1]) Інат. с. 171—3.

[2]) Так виходить з того, що сей похід стоїть в річних записках вже під мартівським 1098 р.

Давида залишити сї пляни і випустити Василька (при кінцї марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, попаливши його пограничні землї. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, ждаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирцї вдарили в дзвони, скликали вічє й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінцї вимогла, що їх видав — инакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами[1]).

Тим часом Сьвятополк зміцнив себе помочию Сьвятославичів, забезпечив собі богатими дарунками невтралїтет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князї, але ті, перекуплені Сьвятополком, помочи не прислали, хоч взяли гроші й від Давида. Вкінцї по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Сьвятополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втїк у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Сьвятополк не міг устояти перед покусою прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата“ (Ярополка), як стилїзує його мотиви повість. Без довших короводів пішов він її заберати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границї своєї землї, „на Рожнї полї“ (на вододїлї Серета і Бута) розбили його сильно. Василь в своїй повісти оповідає, що слїпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Сьвятополку його присягу, і се зробило вражінне на військо: „богато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками“. По сій неудачі Сьвятополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Сьвятославича Миколї, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Київа. Сьвятополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дїйсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половцї страшно знищили Угрів, звабивши їх малим віддїлом до погонї й потім обнявши всїми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як

[1]) Іпат. с. 175.

сокіл збиває галок". Угри кинули ся тікати, й маса їх потопило ся в Вягрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розуміть ся неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен", як кажуть угорські хроніки" [1]).

Се осьмілило й Давида Ігоревича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Сьвятополкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала ріжні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида [2]).

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Сьвятополк звернув ся до князїв, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Сьвятополк, як сказано, заняв собі дуже витідне становище в політиці: з Сьвятославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Сьвятополка з Сьвятославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (насупроти Вишгорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Сьвятополку. Давида Ігоревича візвано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Сьвятополка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сьміло

---

[1]) Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя nomine Lanca, кинувшись до ніг короля, благала слізно, аби він не disperderet gentem illam; але король відпхнув її. Очевидно — се тільки легендарна амплїфікація.

Битва під Перемишлем датуєть ся в нашій літописи 1099 роком; в угорських записках (Hist. Hung. fontes III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певнїйша наша хронольогія.

[2]) Ширшу аналїзу звісток і подій звязаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Волынскій вопросъ (1097—1102), друкованій в Київській Старині 1891, IV і V і осібно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служить все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першенства Мономаха, вона сьвідомо чи не сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сї пізнїйші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповні автентичні відомости пізнїйші угорські хроніки — Marci Chronicon 83—4, Туроу гл. 60. Натомість польські джерела не дають нїчого цїнного для сього епізода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3.

прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого й говорити. „Прийшов до них Давид Ігоревич і сказав: „чого сьте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?“ А Володимир на те відповів: „ти сам присилав до нас, казав: „хочу прийти до вас, братя поскаржити ся на свою кривду“, отже прийшов єси й седиж з братиєю своєю на однім коврі, то чому не скаржиш ся, від кого маєш кривду“; і не сказав на се Давид нічого. Тоді уся братія всіла на коней — Сьвятополк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осібно, а Давид Ігоревич сидів осібно і не припускали його до себе, а радили ся собі з'осібна про Давида. Вкінці князї видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їздї: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землї (історія Сьвятополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иншої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Сьвятополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Сьвятославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сій конспірації й піддав ся присуду. Йому потім Сьвятополк дав Дорогобужську волость, його колишнє володіннє, правдоподібно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветицькім з'їздї, і він там і скінчив своє бурливе житє.

Окрім сього присуду князї видали ще иньше рішеннє, ще більш дивне. Після того як провинник Сьвятополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иншими князями постановив відібрати волость і у покривдженодо — Василька, розуміють ся — з тим, що й вона мала бути передана тому Сьвятополку, що його осліпив! Такий рішинець на користь несправедливого Сьвятополка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнїйше сьвятим Сьвятославич Давид. Річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

„Тоді послали, оповідає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі з ним, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Сьвятополкових і Давида Сьвятославича, забраних у війні з Ростиславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію[1]). Тоді Сьвятополк із Сьвятославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзду була й зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Сьвятополкови „волость його батька і брата", котру він не міг здобути сам. Але сьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу сього розмиря, як оправданне свого житя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцненнє Сьвятополка було для Мономаха небезпечне, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союза Ростиславичів і Мономаха; у всякім разї вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Теребовлі[2]).

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Сьвятополка. На Волини сидів його син Ярослав[3]), Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Сьвятополка. Берестє він віддав, здаєть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость[4]).

Друга велика держава — Мономаха: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здаєть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землї Мономаха були значно більші й сильнійші від Сьвятополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Сьвятославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Сьвятополк опирав ся на союзі з Сьвятославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею[5]) і грав на

[1]) Іпат. с. 180—1. [2]) Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3. [3]) Іпат. с. 179. [4]) Іпат. с. 181.

[5]) Сьвятополк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Ґерборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останній в дальшім оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити виводів про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син Сьвятополка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Ґаль (Monum. hist. Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Линниченка Взаим.

Руси першу ролю в останніх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізнійше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Сьвятославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернигові[1]), Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посемє[2]); Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань[3]). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Сьвятополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Се особливо дивно для Олега, такого енергічного; мабуть попередні трівоги й зусилля приборкали вже його. Давид же взагалі був невизначною фігурою, як і меньший брат Ярослав. Пізнійше поученнє за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові[4]).

Давид Ігоревич зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветицького з'їзду. Ся княжа галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам[5]), — та заходились коло зміцнення своїх границь чужоплеменною кольонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Перемишлі, Василько в Теребовлі.

Полоччина й далі жила своїм осібним житєм. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославовим внукам" і сидів тихо. По його смерти (1101) сини його (а було їх аж сім)[6]) поділили батьківщину й роспочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замішання приготували пізнійшу окупацію їх земель Мономаховою династиєю (правда — не довгу).

отношенія 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякім разі тісний союз у Сьвятополка з Болеславом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнійшу поміч від Поляків Ярославу — див. у Ґаля с. 452—3, 455, 467 (рр. 1107—1109).

[1]) Іпат. с. 179. [2]) Іпат. с. 268. Поділ Чернигівського князівства на Чернигівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізнійше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р. [3]) В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185). [4]) Слово на перенесеніе мощей Бориса и Глѣба (Памятн. древней письменности XCVIII) с. 16. [5]) Про се див. в гл. VII. [6]) Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

Така політична система трівала до смерти Сьвятополка. Він хотів зробити в ній ще одну переміну. Його, видко, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть виміняти його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважавсь і відмовити Сьвятополку, тож викрутив ся Новгородцями: він візвав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородці заявили рішучо, що неприймуть до себе Сьвятополкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характеристична для Мономахової дипльоматиї й сильного становища Сьвятополка, перед котрим викручувавсь Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Сьвятополком, і посли Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир". Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Сьвятополка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув". Сьвятополк всякими способами умовляв їх, але нїчого не вдїяв, і відступив від свого пляну[1]). Розуміть ся, як би Мономах не мав нїчого проти обміну, то не турбував ся б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи нї, і не спроваджував би їх до Київа з сею заявою.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпеченнє спокою, про оборону покривджених потоптали слідом зовсім безпардонно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князї забрали отчину у Давида, хотїли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „соблюдати" Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішнї війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісти Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він вкладаєть ся в уста князів на Любецькім з'їздї, як доказ потреби солїдарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленнєм Василька; ним стримують Кияне Мономаха й його союзників від походу на Сьвятополка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губіть Руської

[1]) Іпат. с. 181—2 (1102 р.).

землї! як почнете війну між собою, погані будуть тїшити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші дїди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити“[1]). І скоро відносини трохи уставились — після Ветицького з'їзду, половецька справа стала на дневнім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської полїтики на цїле десятолїтє Мономах. Тут передовсїм входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половцїв більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалї дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князїв, що наводили Половцїв на Русь, й ентузіястичні оповідання про походи на Половцїв, щоб переконатись в сім; лїтописцї та поети, що оспівували сї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всї популярні у погранічної, київської людности князї були завзяті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князї — Сьвятополк, Мономах і Сьвятославичі під Київом (на Золотчі), здаєть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули посли від усїх половецьких старшин для переговорів. Князї призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Днїпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнїв[2]). Але саківська умова не упорядковала, видко, руcько-половецьких відносин, і по роцї такой виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів лїтопись не подає, не каже, чи Половцї самі переступили угоду, чи руські князї уважали її непевною й хотїли відстрашити Половцїв на далї; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по нїй. На початку 1103 р. в сїй справі з'їздили ся Сьвятополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в прінципі, ріжнились що до часу: дружина Сьвятополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сїльські роботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи“, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені взагалї від Половцїв. „Дивно минї, дружино, переказує лїтопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому

[1]) Іпат. с. 167, 171, 172. [2]) Іпат. с. 181.

не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалуєте, а самого його чого не жалуєте". І не могла нічого на те відповісти дружина Сьвятополка, а Сьвятополк сказав: я вже, братя, готов, і встав з ради". Сі аргументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже призвичаїлись до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали иньших князів. Давид Сьвятославич і кілька дрібнійших князів взяли участь, Олег вимовив ся (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, десь в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдуза Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь[1]). Русини захопили половецькі кочовища, забрали богато товару й невільників. Ще важнійше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенїгів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до кольонізації й оборони полудневого погранича[2]). Сьвятополк ужив сї виведені з степу ватаги для нового скольонізовання Порося і заходив ся коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років[3]). Правдоподібно, теж робило ся й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половцї пімстили ся цїлим рядом нападів. Літопись, розуміть ся, згадує не всї (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околицї Заруба, на правім березї Дніпра,

[1]) „То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, воєвасте Рускую землю". Сї слова, мині здаєть ся, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, инакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Голубовський, занадто остро взагалї судячи політику руських князів що до Половців, і тут припускав зломанне роти руськими князями (Исторія Сѣверской земли с. 93 і 102).

[2]) Іпат. с. 183—5. [3]) Іпат. с. 185.

погромив ново осаджених Торків і Печенїгів, що мабуть хотїли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним угаяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічська (на Погоринї): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк попустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпнї, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князїв (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Шісля того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аеп для своїх синів — Юрия Мономаховича і Сьвятослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108—9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна[1]). В лїтописи є звістки про два пізнїйші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князї приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, як його називає лїтопись, в дїйсности до Донця[2]), й знищило половецькі кочовища — „1000 веж взя“. По сїм походї, що мав, здаєть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князї походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снїгу і йшли цїлий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейнї Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князїв з честию, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, лїтописне оповіданнє не поясняє, але очевидно не Половцї, бо князї не зробили міству нїякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку меньше, розбите руськими князями по „крїпкій брани“, за ним нове, значно більше — „многое множество“ „як великі лїси

[1]) Лавр. с. 241, обидва походи були перед снїльним походом 1110 р. під Воїн (в текстї в воину, треба: к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

[2]) Аналїза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія[2] с. 303—4) до дїйсно вповнї правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під „Доном“ лїтописей розуміти Донець.

і тьмами тьми". Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська[1]) і закінчили ся рішучою побідою Руси, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад[2]).

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, аґресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізнійших поколінь, — він зістав ся для них героїчним періодом в житю Руси. Рідко коли політика князів в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців; люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Риму"[3]). Руські поети осьпівали сей похід в піснях, і уривки їх припадково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціятором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його осьпівує перехований уривок пізнійшої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за зелізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, відживив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерти Володимира послав Сирчан музику („гудця") Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю". Він велів переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зіля евшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зілє, — понюхав і заплакав, кажучи: „ліпше в своїй землі кістьми лягти,

[1]) Див. про неї у Аристова О землѣ Половецкой с. 221.

[2]) Іпат. с. 191—3. Початок сього оповідання — про нараду князів перед походом, арґументи дружини Сьвятополка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнійшої літописи.

[3]) Іпат. с. 196.

ніж у чужій землі славному бути". І він вернувсь у свою землю, а від нього родив ся Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посулє" [1]).

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброго страдальця за Рускую землю", ту незвучайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолю, котрою оповита його фіґура в старім письменстві і котра задержала ся на сім вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба дала йому й першу ролю в політиці ще перед смертию Сьвятополка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Сьвятополка з Сьвятославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах жизненної справи, як талановитий вождь і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора иньших князів. Хоч в літописних оповіданнях перше місце дає ся Сьвятополку, як київському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся аґресивна боротьба з головною степовою ордою та перетяганє до себе, для оборони й кольонізації границь дрібнійших орд — Печенїгів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще ліпшою політикою в порівнянню з иньшими, які практиковали ся. Се видко з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятолітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролї помічників, осьмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверти XII в. Ціле ж півстоліте Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролї наємників руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні переміни на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограниче, прочувши про смерть Сьвятополка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерти Мономаха, 1125[2]). Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких

[1]) Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджуєть ся грузинськими звістками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана = Шаруканя. [2]) Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлось витримати ясусь більш енергічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнійшу згадку в літописи і досить не ясну, але й вона закінчилась побідою його [1]). Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін“ (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописи [2]), а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловляєть ся трохи пізнійша згадка, „за Дін, за Волгу і Яік“ [3]). Ослабленнє Половецької орди привело до повстання против неї ріжних підвластних орд; 1116 р. останки печенізьких і торкських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддались Руси [4]). Подібні переходи ворожих Половцям орд до Руси давали їй дуже цінний матеріал для кольонізації й оборони полудневих границь.

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кількаднадцяти літ, що відділяють закінченнє волинської справи від смерти її головного актора Сьвятополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Сьвятополка в польських справах, або заграничка політика Ростиславичів, про котру нижше) не грали особливої ролї [5]). Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Сьвятополк умер десь за Вишгородом [6]). княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дру-

---

[1]) Іпат. с. 207. [2]) Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлось без якогось поважного конфлікту з ордою.

[3]) Іпат. с. 218. [4]) Іпат. с. 204.

[5]) Згадати треба, що у Татіщева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Сьвятополк і Володимир, не діставши сатисфакції від Візантиї, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тим більш підозріла, що в звісній леґенді про Мономахові реґалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татіщев міг звідти викомбінувати свою історію.

[6]) В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу за 1113 роком. В історії Татіщева, почавши від Сьвятополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики сї були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в иньших джерелах тільки вони дуже

жина поплакали, але у низших верств смерть Сьвятополка викликала пімсту над його аґентами й протеґованцями: Кияне пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення сього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповіданнє Патерика в житиї св. Прохора. Тут оповідаєть ся, що волинська війна перервала була привіз солї з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соляники в спілцї з Сьвятополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попілу і роздавав), Сьвятополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике нинздоволенне[1]). В сім оповіданню переховала ся, правдоподібно, память про грошеві спекуляциї Сьвятополка в спілцї з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лїнії Жиди, і се по смерти князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати[2]).

Смерть Сьвятополка поставила питанне про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кождій княжій лїнії її „отчину“, але нїчого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщинї. Зрештою й самі сї постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневажнені дальшими подіями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дїдичними волостями тих княжих лїній, у котрих

непевні: подекуди князї характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татїщев чи иньший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляєть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всїм рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юриєвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релїґійні непорозуміння результатом неосьвіченности й амбіциї духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку осьвіті й школам — звістки дуже непевні своєю однорідностю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не уважаю можливим користати з сих характеристик.

[1]) Патерик с. 144—5.

[2]) Про відносини Сьвятополка й Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як вартну) розвідку покійного Малишевского: Евреи въ Южной Руси и Кіевѣ въ X—XII в. 1878 (відб. з Трудів Кіев. дух. акад.). Про опіку Жидам Сьвятополка говорить і Татїщев у своїй характеристиці (II. 211).

та ухвала лишила сї волости. Відповідно до того Київ мав би бути дїдичною волостию лїнії Ізяслава, і нїщо не вказує на те, аби Київу було вповід тут признане якесь виїмкове становище[1]). Значить, по Сьвятополку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: се потверджує ся пізнїйшими відносинами Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчинного порядку і він мав переходити по черзї з лїнії в лїнію (хоч на таку постанову нїщо не вказує), по Сьвятополку мав би настати старший князь з лїнії Сьвятослава чернигівський Давид. Але сталось анї сяк, анї так, а инакше.

Вищі, впливовійші верстви київської суспільности, настрашені народнїми розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалї на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люде особливо на пунктї сеї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помітити анї у Ярослава Сьвятополковича анї у Давида; Ярослав при тім же, здаєть ся, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього[2]). Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Київі не було нїякого князя, і нїщо не вязало людности в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерти Сьвятополка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: „поиди, княже, на столъ отенъ и дѣденъ“. Коли сї слова дійсно належать київському посольству, а не пізнїйшому оповіданню лїтописця, то віче тими словами очевидно хотїло покрити свій вибір покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дїдина“. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно

[1]) Як взяти любецькі постанови в стилїзації лїтописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Инакше чому отчиною Ізяславичів не признати було тодї Турова, а Київ відділити, як волость, що під принціп отчинности не підпадає. Розуміють ся, можна припускати, що зміст любецьких постанов в лїтописи віддано не докладно, але нїчого докладнїйшого ми в сій справі не маємо, і нїякої вказівки на виїмкове становище Київа таки нїде нема.

[2]) Київським духовним кругам міг він бути неприємним спеціально як нелюбний син Сьвятополка.

й із самих слів літописи, де посли страхають Мономаха розрухами, а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Гліба[1]): „по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі („многу мятежю бывшю и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ“); тоді зібрались усі люде, а головно „болшии и нарочитии мужи, і з участию всіх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсіди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої леґальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по братї (Сьвятополку)“, як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровь твою“ — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадою — „митрополит Никифор з епископами й усіми Киянами, і всї люде були раді, і бунт перестав“ [2]).

Се був важний момент в еволюції політичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий плян; київський стіл займає сильнійша вже й без того і значно здібнійша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла осягнути ще кілька успіхів — останній проблиск в аґонії сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не

[1]) Вид. Срезневского с. 86. [2]) Іпат. с. 198.

тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство [1]), очевидно — яко „київську волость“ [2]). І без того він був найсильнійшим князем на Руси, а тепер, з сими двома новими волостями, Мономах займав уже виїмково сильне становище, дорівнюючи великости володінь свого батька. Свого противника, Сьвятополковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иншу батьківщину — Туров, Мономах запахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иншого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах опираєть ся на союз із Сьвятославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опираючи ся на свої власні сили і на сї союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збогатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся“; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнійшої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Кріва, й тут Гліб тогож року (1119) вмер [3]).

Ярослав Сьвятополкович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерти Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 в. Мономах перевів до себе з Новгорода старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерти передати свому старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи міг собі Мономах узяти котрого не молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволенне. В Никонівськім збірнику [4]) є звістка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терпяче злобъ

[1]) Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.
[2]) Пор. Іпат. с. 222. [3]) Іпат. с. 203 і 205. [4]) І с. 150.

єго", близше того не поясняючи. Як би там не було, хронольоґія виразно показує, що сї непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсиу, глубшу причину конфліктy [1]). Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покорився: „ударив чолом перед стриєм своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська лїтопись: насварив його добре) та велїв приходити на кождий заклик" [2]).

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відослав свою жінку до батька її, Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподїватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорського короля (се була б важна дівepзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видко, на разї нїчого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, шваґра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо меньше неприємним се прилученнє Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія [3]).

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але сей його похід не мав усьпіху і скінчив ся на невдалій облозї Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть дівepзія Мономаха

---

[1]) У Длуґоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Київ, але оповіданнє Длуґоша про сї події занадто богато має вигадок, щоб добачати й у сїм поясненню якесь певне джерело. [2]) Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

[3]) Хронольоґія сих років Іпатської лїт. дуже поплутана (тому й увязненнє Гліба минського повторено двічи під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутаннє виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втїк Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентиєвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладнїйші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I. с. 24, Никон. I. с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Сьвятополковичь отсла отъ себе жену свою дщерь Мьстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокупи вои поиде нань, и выбѣжа Ярославъ Сьвятополковичь изъ Володимеря во Угры, и бояре єго отступиша отъ него; Володимиръ же посла въ Володимерь сына своєго Романа".

на Поляків: він наслав на них Половців[1]). Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Київа теж злучили ся з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід; се, як побачимо, стає принціпом політики галицьких князів цілий XII вік — усякими способами не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцненнє волинського князя могло б на ново викликати в нім апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Сьвятополка. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи піместити ся за нещастє свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемишлем — хоч там він бив ся з Вол одарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав ніякої участи — але в такі детайлї українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід захопив Мономаха, здаєть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська літопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівав ся з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видко були на стінах міста й приглядали ся сій його прогульці, казав: „се го́род мій, як не відчинете його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город". Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засідку, лїгши над „узвозом", що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — тоїж ночи він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусїв залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимеръ же прослави Бога о таковомъ чюдеси Божии и о помощи єго" кінчить се оповіданнє київська

[1]) Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сій части Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що діверзія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

лїтопись. Він міг дійсно потїшити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синови[1]).

Але цїкавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського лїтописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміють ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по сторонї сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Лїтописець же стоїть по сторонї Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сім підступнім убийстві, довершеним убийниками висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо „Мономах був „смиренний і покладав свою надїю на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрия і свого тестя Мстислава, і не покладав надїю на Бога, а на великі сили". В сім осуді відбила ся з одного боку — вже нам звістна дезідерата суспільности, аби молодші князї скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдім до иньших справ.

Про відносини до степу за більш меньш двадцять пять лїт від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непо-

---

[1]) Крім нашої лїтописи (Іпат. с. 205—6) про останнїй похід Ярослава цїнні відомости дають угорські хронїки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерти Ярослава вони розминають ся з лїтописю: в них Ярослава ранять у битві, і він з того умирає. Першинство мусимо віддати нашій лїтописи, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (I с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповіданнє Длуґоша і компіляції Татїщева, високо цїнені нпр. Линниченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длуґоша (I. с. 526—7, де вони відходять від нашої лїтописи, по части оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович ор. с. с. 162), по части на похибцї (у нього облога Київа замість Володимира), амплїфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длуґошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516—7), виведена з лїтописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татїщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковского (I. с. 187), мабуть звістного Татїщеву (див. Сенигова Историко-критическія изслѣдованія (с. 184); але вартість її досить сумнївна. Також сумнївні й иньші амплїфікації Татїщева (II с. 226—7).

коїв Руси нічим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: свому сину Андрію він висватав внучку Тугорхана [1]).

Досить інтересна участь Мономаха в візантийських справах. Зносини й звязки руської династії з візантийським двором, невважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривали ся ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантийського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на імя, ще малого тоді [2]). Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діоґеном, візантийським претендентом [3]) і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантиєю: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддало ся йому, але під час сього походу його вбито. Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерти: вислав сюди свого воєводу Івана Войтишича, розуміть ся з військом і посажав своїх посадників по сих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не удало ся [4]). Сей епізод інте-

[1]) Іпат. с. 205.

[2]) Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А. Куникъ Основаніе Трапезунтской имперіи (Ученыя Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гроть Изъ исторіи Угріи и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сим шлюбом, Карамзін записав (ґенеальоґічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Поґодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

[3]) Сей шлюб має в собі досі богато невиясненого. Лев Діоґенович, син імператора Романа Діоґена (скиненого 1071 р.), звістний у візантийських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васільєвский тому виставив здогад, що був ще иньший Лев, від першої жінки Діоґена, болгарської царівни, не звістний в візантийських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васільєвский думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васільєвский пояснює дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васільєвского, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї ґіпотези, аби виратувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

[4]) Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантийських джерел про сі заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже. Очевидно вони особливої уваги в візантийських кругах на себе не звернули.

ресний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістну вже нам леґенду про висланнє з Царгорода реґалій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібности звязувала ся з св. Володимиром[1]). Найдавнійші завязки Мономахової леґенди маємо в фраґментї Слова о погибелї Руської землї (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануіл посилає Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануіл в дійсности був імператором в рр. 1143—1180, отже леґенда робить грубий анахронїзм. Иньша знову оповідає, що Мономах здобув ті інсіґнії підчас походу на Кафу (знову сильний анахронїзм!)[2]).

Хоч конфлікт з Мономахом в дійсности зовсїм не викликав у Візантиї такого страху, як то представляє леґенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цїсарем Іоаном Комненом (1118—1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Мстиславову доньку, висватано за котрогось з імператорської родини[3]). І пізнїйше, по смерти Мономаха, Мстислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує заславнє полоцьких князїв до Візантиї. Але якоїсь більш активної участи Руси в візаитийських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантийській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце руско-варязьких вояків у візантийській службі заступають західні, головно анґлїйські[4]).

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з анґлїйською королївною — данською вихованкою, його син Мстислав — з шведською королївною Христиною (умерла 1112 р. і потім Мстислав оженив ся знову — з новгородською патриціянкою, донькою Дмитра Завидича)[5]). Своїх доньок з подружа з Христиною Мстислав віддав теж „за море“ — Малфрідь за норвежського короля Сіґурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інґеборґу — за данського принца, герцоґа ґотландського Кнута. (Як бачимо доньки сї дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть мали й иньші, як був тоді звичай на такі подвійні імення)[6]). Малфрідь, повдовівши, потім

---

[1]) Див. т. I с. 449—451.

[2]) Літературу сих леґенд див. в I т. прим. 59.

[3]) Іпат. с. 206.

[4]) Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ, Ж. М. Н. П. 1875, III. [5]) Новг. с. 122.

[6]) Не виключено, що скандинавські джерела називають сих княжен скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй новійшій вітчинї, а на Руси мали інакші, але нема нїчого неможливого і в тім, що вони з маленькости мали ті імена.

вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. Knytlingasaga — історія данських королів (десь з XIII в.), оперта на давнійших поетичних джерелах, оповідає сватанне Кнута до Мстиславни через свого посла, що ріжними похвалами Кнутовим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Мстислав. З сього шлюбу родив ся славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимира Мономаха[1]).

Угорщина з кінцем XI в. приходить в близші зносини з Русию та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Сьвятополк видав доньку Предславу за угорського королевича[2]). 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольоман, старий вже тоді й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольоман закинув своїй жінці невірність[3]) й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольоман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону[4]). Ся родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Руси якесь поперте в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Іейза пізнійше оженив ся в Мстиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнійше став візантийський імператор Мануіл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини[5]).

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його

---

[1]) Виїмки з Knytlingasaga в Monumenta Germ. hist., Scr. XXIX с. 292—3. Див. також урядову ґенеальоґію данських королів — Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її спорідненнє з руською династиєю — ib. 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Тріґвасона ib. 369, історії норвезьких королів — Heimskringla (XIII в.), Morkinskinna, Fogrskinna — ib. 345, 356, 365. [2]) Іпат. с. 185.

[3]) in adulterio deprehensam peccatam, як кажуть угорські хроніки.

[4]) Іпат. 197, Marci Chronicon p. 86, Туроц гл. 61.

[5]) Про Бориса новійші праці — Васілєвского Изъ исторіи Византіи въ XII в. в I т. Славянского Сборника (екскурс на с. 265) і Ґрота Изъ исторіи Угріи и славянства.

родини) належало перед смертию добрих три четверті части земель Руської держави (не належало тільки Чернигівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкроєне). По сих землях сиділи його сини й внуки [1]), і він їх умів тримати в порядку: про якісь непокори синів як за Володимира Вел. не чуємо. Але й від иньших князів Мономах вимагав послуху: „по всему послушати“, „приходити, когда тя позову“ [2]), і ми бачимо дійсно, що Сьвятославичі брали участь у Володимирових походах на Минськ, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Сьвятополка, чи його син має в запасі другу голову, коли хоче іти до них князем против їх волі, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнівавши ся на новгородську громаду за своєволю, він візвав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра [3]).

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стіл економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Сьвятополку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Сьвятославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу [4]). Сей закон доповняв давнійшу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни“), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти [5]); тепер ограничував ся й рахунок

---

[1]) В Новгороді сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намістник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Сьвятослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Сьвятополк умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здаєть ся чи не Вячеслав. На Волини ми бачили Романа, а потім Андрія.

[2]) Іпат. с. 203, 204. [3]) Новг. с. 122. [4]) Карамз. код. § 66. [5]) Карамз. код. § 48.

на третні проценти. Обидва закони мали на меті запобігти обрахованню відсотків на більші речинці по скалі, принятій при малих позичках, — незвичайно високій, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентовий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вияснена докладно.

Отже сі закони звернені проти надужить капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкротів[1]) і про закупів (людей, що відробляли гроші працею)[2]). Се має свою правдоподібність, бо сі закони наступають по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкротів і ограничують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсий кредитора — „господина“ [3]).

В сих законах проявляєть ся таж — коли не печаливість про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає там, що „не позволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої удовиці“. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купців, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привитавшись, не сказавши йому доброго слова[4]). Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християнська“ душа[5]). Але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він

[1]) Карамз. код. § 68—9. [2]) Ibid. § 70—3.

[3]) Є ще звістка — в Історії Татіщева (II, с. 212—3). що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певностию сказати, чи він їх вичитав, чи викомбінував, чи просто вигадав. [4]) Лавр. с. 236—7. [5]) Лавр. с. 236.

для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнивъ к митрополитомъ, і къ епископомъ, пачеже черноризецький чинъ любя“; не осужав навіть кого бачив пяним, або „в коємъ зазорѣ“ [1]).

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що невважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всї комплїменти його чеснотам, сьвятим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава [2]).

Мономах визначав ся незвичайною дїяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або всього бодай пильнувати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував, що зробив за житя 83 більших подорожей — а що то вони значили при тодїшніх дорогах! Дїйсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильнував відносин з Половцями; в своїй автобіографії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дїйсно була дуже велика. Він зістався ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало. Оповідаючи про його смерть, лїтописи називають його „благовірним, христолюбивим, великим, чудним, сьвятим і добрим“, „він осьвітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всїх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Київі) плакав по ньому, як дїти за батьком або матірю“ [3]).

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році житя [4]).

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачили, своєму старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Сьвятополкович загинув від руки убийць; останнїй з Сьвятославичів Ярослав так хистко сидїв на своїм чернигівськім столї, що хоч би й уважав себе правним спадчиком київського стола, не мав спромоги

---

[1]) Іпат. с. 173.

[2]) Про оцїнку дїяльности Мономаха в історичній лїтературі див. згадану мою статю: Волынскій вопросъ с. 36—7.

[3]) Іпат. с. 208, Лавр. с. 279—80.

[4]) В Київській лїтописи під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

обізватись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Київі — другого дня по смерти батька „посадили його“ Кияне на батьківськім столї [1]).

Семилїтнє правлїннє Мстислава становить вповнї продовженнє батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меньшу половину батьківщини, але він умів дїйсно заняти ролю „в отца мѣсто“ в відносинах до своїх братів і иньших князїв: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далї тримати престіж київського князя на тій високости, на яку поставив його батько, і розширити володїння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у суспільности: лїтописцї, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський лїтописець з великою симпатією говорить за піддержану ним традицію боротьби з Половцями [2]), а в Новгородї Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська лїтопись каже про нього, що він „княжив с кротостию“ [3]), і тут правдоподібно мали ся на увазї його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостию Мстислав не визначав ся.

В полїтичній системі Руської держави тим часом робили ся важні переміни. Ся система виглядала так: перша фігура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили Новгородцї на столї Всеволода“, старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидїв потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер тратить своє значінне для князїв: там розвиваєть ся все більше значінне віча на некористь княжої власти. Чотири иньші Мономаховичі засідали на чотирох иньших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрий на Поволжу (Ро-

---

[1]) Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 123.

[2]) „Се бо Мьстиславъ великый наслѣди отца своего поть Володимера Мономаха великого: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ“. Іпат. с. 217—8. [3]) Лавр. с. 280.

стов і Суздаль). За Мстислава ся родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Із Сьвятославичів по смерти Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі. По смерти Давида він сів у Чернигові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по гегемонію на цілій Руси, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до волї.

Нова сила виступила й у другій династиї — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нім Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрия?) й Івана. Між Володаревичами роспочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінцї був той, що землї Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувало ся сильне й впливове князївство.

Иньші династиї не мали політичного значіння. Полоцьке князївство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князї могли заявляти себе тільки в ролї підрядних помічників сильнійших князїв, або втягати їх у свої суперечки. Дві иньші княжі династиї — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значінне; перша репрезентовала ся незначним князем городенським Всеволодком, друга — синами Ярослава Сьвятополковича, також дрібними князями. Оден з них — Юрий здобуває сій лінії доперва пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значінне.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрієм став по сторонї Ярослава — по сторонї правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тодї він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до княжої родини, особливо впливав у сім напрямі на Мстислава. Він скликав собор сьвященників (бо митрополита в Київі тодї не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливала ся християнська кров. Се міг бути голос

київської суспільности взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби з Ольговичами, з участию Половців, не могла її тішити. Мстислав піддав ся сьому впливу, але, як каже літопись, до смерти жалував, що переступив дану Ярославу присягу [1]). Всеволод Ольгович лишив ся в Чернигові, відтиснувши на другий плян не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернув ся до своєї Муромської волости: його лінія після сього зовсім відокремляєть ся від иньших ліній Сьвятославичів, як спеціальна муромо-рязанська династия; Давидовичі по смерти Всеволода здобувають собі назад чернигівський стіл, але слідом сходять зі сцени, і чернигівські землі опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переяславщиною чернигівські землі, т. зв. Посемє, і воно зістало ся за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Івяслава [2]).

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу знаємо дуже мало. Одиноке наше джерело — Длугош [3]) оповідає, що Володаревичі посварили ся при поділі батьківських земель. Сторону Володимирка взяв Мстислав і Василькович. Се вказувало б, незалежно від захланного характера Володимирка (звістного нам з його пізнійшої дїяльности), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показуєть ся досить справедливим чоловіком в сих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусів бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б анальоґічні обставини з боротьбою Сьвятославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирка підтримував угорський король. Але його помічне військо не посьпіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустив ся на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирення сторін, та з нього нічого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не богато, але в результаті, здаєть ся, Ростислав таки задержав свою волость [4]). І тут, як у справі Сьвятославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — одначе досить слабо і мало енергічно.

---

[1]) Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

[2]) Се могло б насунути гадку, що Мстислав узяв Посемє як відступне від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б сього мотиву йому не підсунув.

[3]) Іпат. с. 536. [4]) Див. про се в гл. VII.

Инакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князїв. Не знати, чим вони взагалї, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнївали його. Найправдоподібнїйше, що вони не могли забути утрати Минського уділу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всї сили „на Кривичів“ — братів, і синів, і сторонніх князїв, „четирьма пути“. Коли кілька меньших міст мусїли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце позволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землї, з'обовязавши їх присягою, що будуть йому послушні. Але згода потрівала не довго. Рогволод, видко, вмер слїдом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князї показались непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він кликав їх „въ Рускую землю“; не помогли, „но паче молвяху Бонякови шелудивому во здоровьє“ (фраза неясна, вона може означати або що сї князї „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібнїйший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землї, Бонякови на користь)[1]. Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князїв військо, арештував пятьох князїв — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Сьвятослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дїтьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Їзяслава, що перед тим сидїв на Посемю. Се стало ся 1130 р. і було останнїм (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної полїтики[2].

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава[3], я вже згадував — близших звісток про неї не маємо. На західній границї Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидїв Ярослав Сьвятополкович (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останнїй похід мав усьпіх. Мстислав ходив з великими силами

[1]) „Молвити“ значить також „чинити заколот“, „бунтувати ся“.

[2]) Іпат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4. В роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, але хронольогія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Київська сьпішить ся на оден рік. [3]) Іпат. с. 217.

й попустошив литовську землю, але Литва, розбігши ся підчас нападу, пімстила ся, побивши задні полки Мстислава — військо Киян[1]).

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князївство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вволила волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі „людье бо Кыяне послаша по нь". Ярополк поспішив ся до Київа й два днї по смерти брата, без усяких перешкод був оголошений князем[2]).

---

[1]) Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

[2]) Київська лїтопись дає докладну дату: „априля въ 15, празнои недѣлѣ въ пятокъ", а приїзд Ярополка — в неділю 17, і сї дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській лїт. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III.

Упадок Київа.

Князюванням Мстислава закінчуєть ся перша стадія в процесї розкладу Київської держави, — та стадия, коли традиція одноцїльности і концетраційні змагання ще борють ся з сим розкладом, і то часом з усьпіхом. Ми бачили цїлий ряд князїв, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лїнія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручности і политичним здібностям, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизити ся до становища давнїх єдновластцїв: їм удавалось зібрати більш меньш значні частини комплєксу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ для цїлої системи земель сеї держави. Мстислав був останнїй в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князївство і ролю старшого для всеї Руської держави видержувати. Але се було в останнє. Правда, в довгім, більш нїж вїковім процесї розкладу Київської держави ми стрінемо ще князїв сильних, з широким политичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторітет давнїх київських єдиновластцїв, а головно — київська традиція вже порвана: ті сильні й вплывові князї не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Київа як политичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на иньшім ґрунтї, концентрують ся коло иньших центрів.

Київ, переставши бути реальним политичним центром, не став від разу на однім рівени з иньшими политичними осередками Руської политичної системи. Він був найславнїйшим, найбогатшим

містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятись иньші. При тім київська історична традиція все ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильнійший від иньших князів, уважав ся ще першим між ними, prior inter pares, і декотрі київські князї дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землї — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першенство Київа було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою иньших, не могла відокремитись і стати осібним, замкненим політичним тїлом під володїннєм якоїсь певної династиї. Лінія Мстислава хотїла стати такою київської династиєю, й київська громада, київська земщина теж бажала сього, хотячи зробити Київщину таким відокремленим і замкненим політичним тїлом, як стали вже декотрі иньші землї. Ало сього не позволяли иньші княжі династиї, не хотячи того морального першенства відступити Мстиславичам. З початку завязуєть ся на сій точцї боротьба між Мстиславичами й иньшими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього розділу Мономаховичів, ще Сьвятославичі. Союз землї й династиї, Киян і Мстиславичів, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князїв і половецьких ордах. Київський стіл як пилка перескакує з руки на руки ріжних претендентів. Серед неустанних війн, особливо від половецьких ватаг, що наводили ріжні претенденти, страшно терпить Київська земля. Кілька разів без милосердя обдерто й самий Київ. І боротьба затихає й перестає тільки тодї, як Київ і Київщина зовсім тратять всяке значіннє: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одним словом — сторони напроцесувавши ся, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок лїт від смерти Мстислава боротьба йде з незвичайною силою й завзятєм, особливо загострюючи ся в самій середині XII в. (1146—1162). Сили й запал були ще сьвіжі; Мстиславичі, молодші Мономаховичі (лїнія Юрия) і дві старші лїнії Сьвятославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували в сій боротьбі небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром не тільки цїлої України, а й цїлої Східньої Европи, сильним і богатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти сього столїтя виступає поволї новий політичний осередок — на Поволжу, в Ростовсько-суздальській волости, в руках Юриєвичів, з своїм нововидвигненим центром — Володимиром на Клязмі. Юриєвичі вже помітують Київом і змага-

ючи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах видвигненого ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирськім князівстві, сполученім в руках старших Мстиславичів, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борють ся далі тільки minores gentes в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Сьвятославичі та ріжні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Нарешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну крізу князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю.

Так виглядає в найзагальнійших рисах сей процес; границями посереднїх стадій в сім процесі політичного ослаблення й упадку Київа можна з певним приближеннєм поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнованнє Київа, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи иньших причин — кольонізаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи близші уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно пустошить ся вся близша до степів територія, той передстеповий пояс Подніпровя, що був осідком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Подніпровю — посередництво в торговлї з візантийським і оріентальним сьвітом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по части й нерозсудною політикою самих київських князїв. Економічне, господарське житє теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як упир ссав кров сих країв протягом трох столїт. Кольонізаційні й господарські, торговельні й взагалї економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованнєм там нових політичних центрів. Східня торговля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжу. Західню й полудневу торговлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпровє упадає.

Паралєльно з упадком політичного значіння Київа й київських князїв розвивалось далі відокремленнє поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притягали до себе сили політичні, економічні, культурні, що давнійше майже нероздільно концентрували ся в Київі. Дружинна верства, ся „Русь“ давнійших чужоземних

записок, що служила живою звязею Київа з провінціями його, розбиваєть ся на ґрупи дружин провінціональних, що тратять з часом все більше звязь між собою та все глубше вростають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти книжности і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Київа, як колись, а ростїкають ся також і по тих більших провінціональних центрах, що з часом стають все сильнїйшими конкурентами Київа на тих ріжних полях. Поруч нових політичних центрів повстають подекуди й нові центри житя культурного, церковного, економічного. Ся децентралїзація житя як з одного боку позбавляла його інтензивности, виразистости, яку осягало воно при концентрації в однім пунктї, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людности, проводила ті форми князївсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релїґії й культури в сї ширші сфери, защіплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, витворений в ретортї суспільного й культурного житя Київської держави.

Процес роскладу не обмежав ся розділом держави на осібні землї, а переходив свої дальші стадиї в середині вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князївству; князь здебільшого репрезентував собою цїлу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними виїмками, перетворюєть ся в цїлу політичну систему, з цїлою ґрупою князївств, з княжими лїнїями старшими і молодшими, з більшими і меньшими політичними центрами, з ріжними системами княжих відносин, одним словом — земля, як мікрокосм, повторяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. (Виїмками що до сього дальшого процесу роскладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князївство, що лишаючи ся одностайними, нероздільними політичними цілостями — та й то тільки до якогось часу, завдяки припадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в республїку з номінальною княжою властю і виломив ся з князївсько-дружинного режіму). Розумієть ся, сей внутрішнїй росклад земель впливав ще сильнїйше на їх відокремленнє. Витворювало ся таке скомплїковане житє й відносини в середині кождої землї, що вона все більше починає жити „своїм житєм“, й інтереси та дїяльність князїв, дружини, громади її все меньше виходять за границї своєї землї, а се, очевидно, ослабляло звязки — не тільки даної землї з иньшими, а й її власних частей між собою. Те що колись було

вповнї реальною державною звязею, переходило на сьвідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релїґії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в части стримували впливи більших державних центрів: старого Київа і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землї політичними звязками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивав ся далї, коли переривали ся й ослабляли ся концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Житє, розбивши ся на атоми, ішло в глубину провінцій, в спід суспільности, замикаючи ся все в узшій, тїснїйшій просторони, але заразом дрібнїло, бїдло й вироджувало ся — тому, що серед сеї децентралїзації й партикуляризму не могли вже відтворити ся відповідно сильні, могутні центри, які могли б заплоднювати далї новими запасами енерґії, новими поступами ідей і сил сей процес розсївання, розтїкання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави.

На разї ми полишимо на боцї явища культурного й економічного житя й передовсїм прослїдимо в головнїйших моментах процес політичного ослаблення й упадку Київа й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути політичне й культурне житє поодинокых українсько-руських земель та звернути ся до нової державної орґанїзації на Українї — Галицько-волинської держави.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерти Сьвятополка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володїннєм. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лїнії, а Мстислав — свому брату, старшому по нїм, Ярополку. Обидва операли ся на співчутє землї, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князїв все з Мономахової династії, „з Володимеря племени“, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалї, що значно перевисшали сили всяких иньших претендентів. Дїйсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родинї Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Сьвятославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотїли зіставити тільки для себе. Иньші лїнії Київом не інтересовали ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лїнії не мали нїякого значіння, а Всеславичі полоцькі й Сьвятополковичі туровські тільки завдяки сим усобицям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших поколіннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меньшого, і від меньшого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синови. Таким чином було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народні симпатії до Мономахової лінії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дідичення задумали повести далі старші Мономаховичі, а здаєть ся що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб вістатись на далі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сівши в Київі, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописи (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“[1]). Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обовязав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувсь у родину Мстислава, і меньші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло видумувати якісь апокрифічні роспорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде ліпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядженнє Мономаха, воно мусїло бути звістне.

Цїкаве воно се Мономахове роспорядженнє — своїми результатами головно, й небезінтересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому инакше мусїв би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занапастити, випустити з рук

[1]) Лавр. с. 286.

роду. Ще можливійше, що своїм тестаментом Мономах хотів обминути можливість непорозумінь за київську спадщину між молодшими стриями і старшими братаничами. Взагалі се була неясна точка в тодішніх тай усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стриями. Пізнійше у боярських потомків (вже в Москві) виробив ся принціп, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стриїв[1]), себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав пререгативу перед Вячеславом. Сей принціп, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний розуміється ся, і виробився пізнійше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнійше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здаєть ся менї, що Мономах своїм роспорядженнєм хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точцї, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Київа всїх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенергічнійше запротестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усїм догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

„и раздьра ся вся земля Руськая“[2]).

Ярополк взяв ся до виконання свого зобовязання, скоро лише сїв у Київі. Він покликав Мстиславича Всеволода сїсти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволенне Новгородцїв, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобовязали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерти[3]). Новгород на разі лишив ся в його номінальній власти. Тим часом молодші Мономаховичі Юрий і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішаєть ся справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерти передати Київ свому братану Всеволоду“, як переказує їх гадки літопись[4]), і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслїдником Київа, — цїлком нездарний, сидїв мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити. Тому Юрий з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вони

[1]) Див. про се у Поґодина Изслѣдованія IV с. 387 і далї.
[2]) 1 Новг. с. 127. [3]) 1 Новг. с. 126. [4]) 1 Новг. с. 126.

обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерти — хто переживе, має помогти дітям покійного брата оборонити батьківщину[1]).

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподівано Юрий з полком і вигнав звідти. Київська літопись переказує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрий виполошив. Мусів вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотіли навить і приймати[2]).

Але Ярополк не хотів позволити Юрию такого насильства. Він встиг якось умовити його[3]), і Юрий, пробувши в Переяславі вісїм день, вийшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юрием і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нїчого навіть правдоподібного про зміст їх я не вмію сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлось посидїти в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року силоміць („с нужею“) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братиї, з причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Сьвятополка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Полоччинї[4]). Та така печаливість Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна[5]). Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меньшими братами, що все таки боялись бути виключеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава[6]). Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишивсь у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смо-

[1]) Про се згадує Київська літопись вже по смерти Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрия, але з'обовязанне, певно, було обосторонне.

[2]) Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 126.

[3]) Никонівська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу“, але Київська і Суздальська літопись дають зрозуміти, що справа була полагоджена переговорами.

[4]) Лавр. с. 286.

[5]) Я крім того маю те підозрінне, що тут у Суздальській літописи щось пропущено. Київська зовсїм мовчить про сей епізод і згадує тільки пізнїйше (с. 213). В Никонівській порожні фрази (I. 157).

[6]) Іпат. с. 212.

ленському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерьскые и отъ Смолиньска дань“, і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувсь назад — до Турова. Тоді Юрий умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволзькі волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутійств своїх стриїв, розсварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів — Всеволода новгородського й Ізяслава передовсім, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близшою метою відібрати Посемє, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночи й на полудні: Новгородці в інтересах Ізяслава двічи ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юрієм на Поднїпровю, з участию Половців, починивши великі спустошеня на лівобічнім побережу. Нарештї се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.[1]). Переяслав віддано найменьшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значіннє кандидатури на київський стіл. Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрий вернувсь назад на своє Поволже. Ольговичі жадали привернення волостей (Посемя): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся[2]), але не дістали і зіставши ся без союзників, мусіли на разї замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слїдом роспочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, попустошили Переяславщину. Ярополк прийшов їй ратувати, але битва, зведена на Супої закінчила ся побідою Ольговичів: Ярополк поспішив ся, надїючи ся на свої сили, й роспочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Половецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полишивши своїх князїв з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонович, син того

[1]) В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літопись спішать ся о оден рік, натомість 1 Новгородська має добрі дати, як видко з поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішить ся.

[2]) Іпат. с. 213.

грецького царевича-претендата, ожененого з Мономаховою донькою, богато київських бояр убито й взято в неволю: в руки Ольговичів впав „стяг“ (корогва) Ярополка, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернигівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали пустошити околиці Київа, заходячи до Вишгорода і до Деревської землі. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, то значить — Посемє.[1]) Се сталось уже на початку 1136 р.[2]). Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролитя, але сам каже, що „благоумний“ Ярополк „хулу и укоръ“ прийняв від братиї й від усіх — правдоподібно натякає на незадоволенне родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, заохочені усьпіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разї, не знати; дуже можливо, що се вони роспочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.[3]) вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали пустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами заспокоїли його“[4]) — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до невтральности. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернигів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енергічно піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помочі від Юрия і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Полоцька,

[1]) Літопись не називає його виразно, але що Посемє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., і се власне була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька“. [2]) 12 сїчня.

[3]) Вивожу з того, що під час сеї кампанії Ольговичі довідались про вигнанне Сьвятослава Всеволодича з Новгорода, що стало ся в квітні 1138 р.

[4]) Лавр. 290.

з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею страшною силою Ярополк рушив на Чернигів. Всеволод хотів тікати, але чернигівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспиша) до Всеволода: „ти надієш ся утечи до Половців, але як волость свою стратиш, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада виречеть ся його). Лїпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосердє Ярополка, що він не рад кровопролитю, і для Бога прийме згоду, бо жалує Руської землї“.[1]) Всеволод послухав і дїйсно послав до Ярополка „с молбою“. Ярополк прийняв перепросини. Коло Моровійська зійшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на statu quo. Літопись знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ єго имѣяше страхъ божий, и о всѣмъ размотривъ, не восхотѣ створити кровопролитья“, та сї мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим і закінчила ся політична дїяльність Ярополка: він умер слїдом, 18 лютого 1139 р., здаєть ся — не зробивши ніяких роспоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобовязання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останнїй війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династиї все таки не наладились вповнї, і се дало можливість Ольговичам слїдом зробити річ яких десять лїт перед тим зовсїм неймовірну — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки свому розділу. Ольговичам вернули назад Посемє, се ми

[1]) Сї компліменти, розуміть ся, лишають ся на сумлїнню київського літописця.

бачили. Крім того стрaчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Сьвятополка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Сьвятополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувсь із свого заслання; пізнійше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода[1]). Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се стало ся, не знати; по 1133 р. нечуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадуєть ся вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювавсь, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізнійше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволеннє. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору, і його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, помагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партийну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім епископа. Нарештї партія противна Всеволоду взяла гору, його увязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалує смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце противна партія посадила Сьвятослава Ольговича. Але боротьба партий ішла далї; на Сьвятослава був вчинений атентат. В кінцї партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, але в Новгороді його посадити не могли; він сїв у сусіднім Пскові, і з того в Новгороді почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарештї

[1]) Іпат. с. 217

Новгородцї Сьвятослава вигнали й узяли князем у Юрия сина Ростислава.

Ся революція мала велике значінне в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, занятими тодї иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свобідно перекидають князями, а заразом власть сих князїв стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останнїми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської республїки, а всї важнїйші компетенції переходять в руки вїча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалї Ярославичі від тепер, можна сказати, тратять Новгородську волость, і вона займає зовсїм окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Київі не було нїкого з князїв. Першим наспів — на четвертий день по смерти Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з своєї нездарности Вячеслав. 22 лютого він уже увійшов у Київ[1]), і Кияне з митрополитом зустріли його з честию та „посадили його на столї прадїда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидїв десь по близу коло Київа й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова нїяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надїяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князїв. Дійсно — нї Ізяслав, нї Юрий не обзивають ся з претензіями на київській стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище казав. Тільки як Мономаховичі справдї вперед згодили ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав нїяк не міг удержатись на київськім столї. А дійсно иньші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрий (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрий — як старший по Вячеславу Мономахович), не погодивши ся про київський стіл між собою, вповнї полишили Вячеслава його власним силам.

---

[1]) Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Київській лїтоп., „у срѣду мясопустную“, а 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинока можлива комбінація.

З сього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованність, на борзі, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав крішкий замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навить участь в поході Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Київі. 4 марта Всеволод приступив до Київа і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого вражіння взяв ся він палити передмістя — „почав палити двори, що стояли перед містом в Копиревім кінці". „Кияном і митрополиту се було не мило"[1]), каже літописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей гіркий князь, не маючи ані сили ані енергії для боротьби, тільки протестував: покликував ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду, мовляв, Київ не отчина[2]): батько його не був київським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим меньше. Тимчасом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свобідний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с честью и славою великою", правдоподібно — зробленою йому його партизанами[3]).

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заворушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Київа. Юрий приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питанне про київський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Ізяслава і Юрия) так глубоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду зістав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Моно-

[1]) Софійський временникъ, вид. Строєва I с. 190, се місце поплутане, але се може тільки сьвідчити за автентичністю записки, що сюди заблукала.

[2]) Воскр. I с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і инші доповнення сеї компіляції в сій частині.

[3]) Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

маховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближших свояків, з чернигівської династиї. Роспочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків ріжними обіцянками. Воно инакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернигові, тож свою братию, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернигів, міг тільки дуже привабними перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернигів Давидовичу Володимиру, що мав на Чернигів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернигів і своєму рідному (безпосередно молодшому) брату Ігореви. Свої чернигівські волости обіцяв він передати иньшій братиї, а меньшому брату Сьвятославу обіцяв здобути Переяслав. Сповнити сї всї обіцянки він не мав тепер найменьшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому зістати ся з самим Київом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласцї у своєї братиї, не тішила його ні трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернигів двом і віддавши його Володимиру. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помиривши ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотїли ще бити ся з ним. Тодї він, щоб їх пострахати і зробити бодай щось про око для своїх братів, порозсилав своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всї волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.[1]) Плян, розуміють ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б инакше. З тих походів нїчого не вийшло, але Всеволод, наробивши розголосу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Сьвятославом — що дійсно хотїв здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союза, помирив ся, заімпоновавши йому великодушністю, що не скористав з пополоху, як загорів ся Переяслав підчас того походу і переговорів. Але що найголовнїйше — йому удало ся порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — лїтопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотїв „вчинити їх волї“, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Думаю одначе,

[1]) Лїтописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на оперетку.

що Всеволод тільки удавав сі тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Київ на спілку (як се потім і стало ся вкінці). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусїли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх ніби тяжких ваганнях вкінці згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тїсну солїдарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цїлий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородцї хотїли взяти князем меньшого Мстиславича Сьвятополка, а Всеволод не захотїв сього і дав Мстиславичам відступного — Берестє, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волї, бо хотїв Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив“ у нього Новгород[1]). Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізнїйші переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розвязав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернигівських волостей (головно тут брати жадали від Всеволода Вятицької землї)[2]). Не додержав і иньших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцянім колись Сьвятославу, Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київа[3]), а в дїйсности даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Сьвятослава. А як Вячеславу сприкрило ся в Переяславі, з огляду на претензії Сьвятослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотїло ся назад у Туров, Всеволод перевів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Сьвятослава посадив на Волини.

Таке поступованнє Всеволода вдучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі

[1]) Іпат. с. 220—1. [2]) Іпат. 222.
[3]) „Сѣдѣши во Кыевьской волости, а мнѣ достоить“ — Іпат. l. c.

були дуже роздражнені: „дає волости синови, а братів не наділив нічим“. Коли Всеволод спросив свою братию до себе на з'їзд до Київа, надіючи ся заспокоїти їх гнів, вони з'їхавши ся під Київом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім цілували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задоволяти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Київа до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрия та ще з братом своїм попустошили волости тої чернігівської фронди. Се прохолодило їх завзяте, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городи на кождого. Всі їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголове і на „безъмѣстье“ нам і собі“ та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию. У нього були з Юрием рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юриєвича, і Всеволод позволив собі докучити Юрию чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрия, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. и.[1])

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братию, — показало ся в повній силі під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Володимирко, тримаючись традиційної галицької політики, зараз перемінив свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“.[2]) Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приѣхати къ Всеволоду поклонити ся“), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертию Всеволод вибирав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Прилук, на Побожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода).[3]) Ширше про сі походи я буду говорити на иньшім місці[4]), а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодішніх впливів Всеволода на Руси: він потрапив тоді двигнути на Володимирка трохи не „всіх руських князів“, як каже літопись[5]) — тут були й Мсти-

[1]) Іпат. с. 221. [2]) Іпат. с. 225. [3]) Іпат. 229, Лавр. с. 296—7. [4]) В кн. VII. [5]) Лавр. с. 295.

славичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодковичі (князї городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як переминились ролї! Бідний Олег Гориславич піместив ся над Мономаховичами бодай руками свого сина! Незвичайно ґручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (divide et impera!) вповнї осягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного житя його діяльність мала дуже шкідний, руїнний вплив. Та все таки годі не сказати про нього, що він був „смысленъ“ ![1])

Приборкавши братів за помочию Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирив ся. Київа він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотїв його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секретї; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тодї вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володимирка, коли вірити лїтописи.[2]) На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох иньших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстиславича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі передав київський стіл своїй родинї — Мстиславу, а потім Ярополку, так і він постановив передати Київ по собі свому брату Ігорю. По сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нїчого силою.

Ся заява заскочила так несподївано князїв, що ті присягнули справдї. Ізяслав, „много замышлявъ“, як каже лїтопись[3]), заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменьшої охоти додержати присяги. Тому він, мабуть, і повздержав ся від усяких нарікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останніх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участи, то те зробив мабуть не з абстіненції, а борше тому, що сї походи не годили ся з династичними звязками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого[4]) і від того часу помагав Володи-

[1]) Лавр. с. 290. [2]) Лавр. с. 226. [3]) Іпат, с. 227.
[4]) Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

славу в його боротьбі з меньшими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — посилав свої полки йому в поміч „на братью єго меньшую“[1]); з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Ізяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слїдом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Противно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав вимовив ся хоробою „разболѣ ся“, й не пішов.[2]) Подібна комбінація вийшла, здаєть ся, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфрозиною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід[3]).

Покладаючи ся на свої дипльоматичні штуки, не дбаючи про приятелїв, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу звертав Мономах — симпатиї громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головно оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за житя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч

[1]) Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Визну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

[2]) Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спішить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгорода), але чи рік сеї записки треба також зредуковати відповідно до того — се питанне. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы“. Що за Всеволодівна? Із звістки Ортлїба звіфальтенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінцї 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублєт звістки про шлюб Звенислави (тодї вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Линниченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без близшого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорозї, що редуковати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Линниченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі звуть зятем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хибно Володислава — замість Болеслава) був зятем Всеволода Ольговича.

[3]) Київ. л. вправдї каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської:

заразом, здаєть ся, й зберав собі партію в Київщині. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволенне здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратша знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, скаржили ся по його смерти Кияне Сьвятославу Ольговичу[1]). Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернитівських бояр і пізнійше перейшла на сторону Ізяслава[2]). З митрополитом Михаілом тей вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Київа до Царгорода і, здаєть ся, не вернув ся[3]). Треба одначе сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрия в Каневі; є пізнійша звістка, що перед смертию він сам постриг ся, з іменем Кирила[4]). Його конфлікт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсіди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної дїяльности, то значить від війни з стрієм Ярославом, все уживав Половців, „наводив“ їх на руські землї. За Ярополка двічи пустошив

„нарече оба Изяслава оставити дома“. Про шлюб Ґейзи — див. Іпат. с. 268, Margi Chron. гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 94 і далї; близшу дату можна викомбінувати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав бєть ся з угорським військом, в Галичинї, а вже 1147 р. у Ґейзи був син. Імя Ґейзової жінки — Евфрозина приходить в актах — шпр. Fejér Codex Arpadianus II. 230; звістки про неї зібрані ще у Катони III с. 560—1.

[1]) Іпат. с. 229.

[2]) Цїкава подробиця в оповіданню про весїлє у Ізяслава в 1144 р.: лїтопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усїма боярами і з Киянами“ (Лавр. 295). Отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр земських? Звістка ся в кождім раї інтересна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весїлє з власної ініціятиви.

[3]) Лавр. с. 296. Противне пробував недавно довести неб. Лебединцев у статї Къ вопросу о кіев. митрополитѣ Михаилѣ — Чтенія київ. істор. тов. т. X.

[4]) Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: „великаго князя Всеволода кіевскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ“. Близших відомостей про сей помянник не міг я досї добути.

він з Половцями околиці Київа. При переході Всеволода в Київ Половці, попустошили були Посемє[1]), і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусїло мати свій вплив, мусїло причиняти ти ся до непопулярности у Киян Всеволода і клясичної непопулярности „Ольговичів“ взагалї.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київа під Вишгород; тут, на Днїпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князїв. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначнїйших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його“, як переказує сю рекомандацію київська лїтопись. Київські нотаблї заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Київа, скликав віче — „всїх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу. Лїтопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне поясненнє, і такої „лести“ не можна припускати у них тодї[2]). Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородцїв осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотїв забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіди вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р.[3]).

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжити ся, рззом із Сьвятославом, що був його alter ego під

---

[1]) Се каже Никонівська компіляція (I с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половцї користали з смерти кождого київського князя, щоб напасти на Русь.

[2]) Аналїзу лїтописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далї. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо компіляцію з двох верзий — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составѣ рус. лѣтоп. с. 80 і далї). Ся нпр. увага про „лесть“ Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

[3]) Тут є знову ріжниця в днї: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня (в кодексах Кеніґсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хиба поправка — поправлено день, а місяць лишив ся). Певну дату дає пізнїйше оповіданнє Київ. л., с. 457.

час недовгого його князювання (Ігор був хорий на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір“ — головний княжий двір, „на горі“, і тут знову присягнули вони Ігореви без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолі вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всеволодового панування (княжий Ярославів двір очевидно не дуже надававсь для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя ґарантії на далі. Покликали Сьвятослава Ольговича, перед ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби на далі не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і кари були докладно управильнені і князі аби самі пильнували суду: „Ратша нам знищив Київ, а Тудор Вишгород, а ти княже Сьвятославе цїлуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судїть нас ви самі“. Сьвятослав прирік, що кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, і Кияне позсїдавши з коней, на котрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на вірність Ігорю[1]). Потім „лїпші“ (визначнїйші) Кияне з Сьвятославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обосто-

[1]) Незвичайно інтересний діальоґ Киян з Сьвятославом в Київський лїтописи переданий дуже коротко і не зовсїм ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. I с. 35. Кияне по своїй скарзї на тивунів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обида, то ты правы“ (Воскр.: аще кому до насъ дѣло какое да сами насъ судите) — тут, очевидно жадаєть ся від князїв, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Се жаданнє громади поясняють слова Сьвятослава Ігорю в Воскр.: „азъ, брате, цѣловалъ крестъ на томъ Кіяномъ, яко быти тебѣ княземъ во правду, а людемъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, или мнѣ, а тіуномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві кари); а что были тивуни брата нашего Ратша и Тудоръ, а тѣмъ не быти, а коимъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і кари при княжім судї відповідно до такси, а самі не судити.

Сьвятославъ заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.: вы) и тивунъ, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли“): я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як lectio difficilior, і по довгих роздумуваннях над сим текстом, міркую, що тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і нарід потім дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати розрух мабуть тому лише, що він за далеко вже пішов. Татіщев (II с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громаді. Я давнїйше в своїй Історії Київщини (с. 167) висловив думку, що Сьвятослав обіцяв особисто судити апеляції на тивунів.

ронню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імени брат, і на тім сі переговори скінчили ся. Тоді нарід кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових аґентів, так що Сьвятослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана нам літописею, і заразом остання, переказана хоч трохи докладнійше)[1]), не вважаючи на щиру, здаєть ся, волю обох сторін, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з версій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу[2]). Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князїв, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами[3]) і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіди. Сяк чи так, за кілька день настрій більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“ [4]). Се могло мати місце десь не пізнійше як на десятий день Ігоревого князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слїдив за подіями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Днїпро під Зарубом і сюдою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березї Днїпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків“ — турецьких кольонистів київської границї, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою“. Слїдом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінцї з Білгорода й Василева, далї й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь прилучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дїдичним володіннєм Ольговичів[5]); як побачимо твою корогву, то й ми

---

[1]) Тому я й спинив ся коло неї ширше.
[2]) „И не поча по тому чинити, якоже людіе хотяху“ — Воскр. I с. 35.
[3]) Натяк на се ми бачили вище — с. 144. [4]) Іпат. 230.
[5]) Ольговичевъ (вар.: а у Волговичъ) не хочемъ быти акы в задничи.

зараз до тебе". Ізяслав перед ними і перед усім військом мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому шваґру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого".

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй сторонї бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали тепер. користаючи з обставин — взагалї граючи в сій цілій історії сильно нужденну ролю, — та пильнував прихилити до себе виднійших київських бояр: покликав до себе Улїба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим булисьте за мого брата, будете і в мене", а Улїбови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата". Але се було вже за пізно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньшими Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полишать Ігоря, а заразом, як каже ворожий їм лїтописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Київа, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Сьвятослава і другого Сьвятослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числї стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натуску Ізяслава всї розтїкли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири днї пізнїйше — він загруз в болотї, тїкаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб". Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабиравши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалї бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Сьвятослав Ольгович встиг утїкти за Днїпро[1]).

Сим розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії[2]).

---

[1]) Іпат. 229—33.

[2]) Історія тих неповна шіснадцяти лїт (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської лїтописи, що обіймає 90 лїт (127 сторін з 259 сторін, що займає вона цїла в виданню 1871 р.), а ще Київська лїтопись найбільш докладна з циклю наших давніх лїтописей.

Вище я казав, що ми з усею певностію можемо припустити істнованнє за житя Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерти Всеволода київське князївство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „їдучи бити ся“, заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава[1]), й Ізяслав каяв ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив чести“ на нім[2]). В оповіданню лїтописи про похід Ігоря, де наводить ся й промова Ізяслава до війська, нїчого не згадуєть ся за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавши ся про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська лїтопись, забув і за Ізяслава“, зараз почав розпоряжати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Сьвятослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича[3]). Але Ізяслав, здобувши Київ народнім вибором і своїм оружієм, не мав уже охоти дїлитись ним із старим нездарою, добрим хиба до чарки[4]). Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряджати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина[5]), а Вячеславу дав тільки Погорону. Але давши волю своему роздражненню і скинувши з своєї тріумфальної колїсниці нездару Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку, як прийшлось йому невдовзї переконати ся.

---

[1]) Іпат. с. 297. [2]) ib. 289. [3]) Лавр. с. 298.

[4]) Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрий родивсь, а Юрий 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусїв отже мати більше як сорок лїт, а мав мабуть і цїлих пятьдесять, коли його молодший по всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і близше Твер. с. 138), і дїйсно вже в 1119 р. Мономах посилав його на дуже небезпечну позицію — у Володимир (Іпат. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), по нім був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусїв мати вже 60 лїт. Що був в нього не дурень випити, показує сама його смерть: з вечера перед смертию він „був веселий“ з дружиною і в тім похмілю віддав Богу духа (Іпат. 325).

[5]) Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Переяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Сьвятополку.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Сьвятослава: хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернигів, де сидів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі“. Всеволодового сина Сьвятослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому сестричичу“ й замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужськ і Межибож, всіх пять городів“. Непримиреним зістав ся тільки Сьвятослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволї. Та він найшов собі сильного й користного союзника — в Юрию Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрий за житя Ярополка. Він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по нім прийти на сей стіл; на сім, очевидно, розбила ся проба союза Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за житя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юрием. Се було по смерти Андрія, коли Юрий зістався одиноким противником компромісу Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрий не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Київа супроти Мономаховичів[1]). Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрий тим меньше міг погодитись із сим фактом. І от в сих обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Сьвятослав, взиваючи, аби йшов на Київ, і обіцюючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря[2]). Се було Юрию дуже на руку, і між ними станув найтіснїйший союз. Крім того Сьвятославу помагали цілий час Половці: він сам був оженений з Половчанкою, і його половецькі свояки — вуйки були його дїяльними союзниками[3]). З другого боку Юрий придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицькім, але вже пізнїйше, десь коло 1149 р.[4]). 1150 р. сї союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава оже-

[1]) Іпат. с. 224. [2]) Іпат. с. 234 і 236. [3]) Іпат. с. 242.

[4]) Се видко з того, що перед 1149 р. Володимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрия з Ізяславом.

нено з Юриївною Ольгою, а Сьвятославича Олега з другою Юриївною, невідомого імени[1]).

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Пинськ, з Минськом якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрия рязанський князь Ростислав[2]). Нарешті Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого зятя, на в. кн. польського Болеслава Кучерявого — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом, а посвоячив ся з ним через свого молодшого брата Сьвятополка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною[3]). 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з палестинського хрестоносного походу, був на Руси, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в ближші зносини з ним і потому слідом вертаєть ся до нього по поміч. Але всі сі союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могти енергічно підпомагати Ізяслава. Тільки Їейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантиєю, знаходив час помагати свому шуринови, дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на претензії Бориса[4]) могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Їейзи з Евфрозиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Їейзового вуя бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Їейзи, першої особи по нім в Угорщині[5]).

Сей союз Ізяслава з Їейзою звязав боротьбу руських князів за Київ з політичною ситуацією центральної Европи. Кінець

---

[1]) Іпат. с. 275.

[2]) З молодшої лінії Сьвятослава чернигівського (потомство Ярослава Сьвятославича).

[3]) До посвоячення сього причинив ся мабуть князь Отон оломуцький, тїточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Руси до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Сьвятополк оженивсь в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до зносин Ізяслава з чеським королем. Див. 1 Новг. 135, Іпат. 268, Monum. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663. Про сї чесько-руські зносини див. Ґрота Изъ исторіи Угріи и славянства с. 80 і далі, 139 і далі; д. Ґрот висловляє здогад, що Сьвятополк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемією.

[4]) Див. вище с. 117.

[5]) Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Ґрота ор. с. с. 39 і далі.

1140-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Їейзи з візантийським цісарем Мануілом за сербські землі. При тім союзником Візантиї був нїмецький цісар (а властиво король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзї з иньшим ворогом Візантиї — Рожером сицилїйським, а через нього і з нїмецькими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануіл мав союзника в Володимирку галицькім, своїм свояку; є вказівки також на якісь близькі звязки Юрия з двором Мануіла[1]). По всякій правдоподібности, війни Мануіла з Їейзою стояли в певних звязках з кампанїями на Руси, але джерела для історії сеї полїтики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хонїят[2]) дають тільки натяки на таки звязки, кажучи нпр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануіл користав з неприсутности Їейзи, бо Їейза був саме тоді в Галичинї, і тільки під час самого походу Мануіл довідав ся, що Їейза, упоравши ся з Володимирком, іде за нього; сучасник Кіннам додає, що Мануіл при тім мав замір укарати Їейзу за те, що він напав був на Мануілового союзника Володимирка[3]). То у всякім разї певно, що походи Мануіла були великою перешкодою замірам Їейзи — помагати Їзяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша лїтопись[4]).

Так уложили ся сили обох партій. Скільки запамятала історія, старий Київ не був іще сьвідком такої скомплїкованої полїтичної системи, такої безконечної сїти союзів і контр-союзів. Всї майже князївства давньої Київської держави, хоч відокремлені вже, брали дїяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгорода до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх полїтичних цїлей — Київської до замкнення в осібну цїлість,

---

[1]) На се вказує факт, що вдова Юрия з його молодшими синами пізнїйше удала ся в Візантию, до Мануіла, й той дав Юриєвичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того вгогадували ся, що Юриєва вдова була з роду Грекиня (Карамзїн II пр. 405, Ґрот ор. с. с. 180), але се вже слабший здогад.

[2]) Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

[3]) ἅτε παρὰ γνώμην τὴν αὐτοῦ (Мануіла) Βλαδιμήρῳ ἐπιφυέντα, ἀνδρὶ ὑποσπόνδῳ Ῥωμαίοις ὄντι — Кіннам p. 115. Коли приймати для походу Мануіла 1151 р., як чинить Ґрот, то тут треба розуміти похід на Володимирка 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Ґрот.

[4]) Іпат. с. 283, 291, р. 1150—1.

Переяславської — до відокремлення від Київа й Чернигова, Туровської до відокремлення від Київа, і т. и. З поза системи земель давньої Київської держави відограють більше або меньше замітну ролю Польща, Угорщина, Чехія, Візантия, не кажучи вже про Половців.

Вертаємо ся до самої боротьби.

Діставши заклик від Сьвятослава, під осінь 1146 р., Юрий зараз забрав ся до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прошенне ударивши на землї Юрия. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернигівські волости Сьвятослава й пограбили, понищили його двори й хутори, збіже й стада і всяке майно. Не можучи їм противустати, Сьвятослав мусїв тїкати у вятицькі лїси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрий дуже скоро управив ся з Рязанею і зробивши діверзію з Сьвятославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, заразом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Сьвятослав разом, без одної битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтїкали перед Сьвятославом; Давидовичі настрашились і перейшли до Сьвятослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава або убити[1]). Се між иньшим привело до події, одинокої в цїлій київській історії: Кияне вбили Ігоря Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому позволив постригтись, бо він хорий і не надїсть ся жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обовязуючи його дійсно постригти ся. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постриг ся в схиму в київськім монастири св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамілійний, найбільше йому певний[2]). Тут Ігор перебував до осени 1147 р. Коли Сьвятослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанії: з півночи мали ударити на Юрия з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня[3]); до участи в сім походї Ізяслав візвав і київську громаду. Але Киянам ся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ,

---

[1]) Іпат. с. 235—242, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36—7, 1 Новг. с. 136—7.

[2]) Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

[3]) Див. Іпат. с. 243^{2}, пор. 243^{20} і 245^{24}, 1 Новг. с. 136^{18}.

хоч до Юрия не мали Кияне нїяких симпатій[1]), і їх прихильність була вся по сторонї Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всї радо „и с дѣтми“, а на Юрия — „Володимирє племя“ не підуть, й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а лїпше помирити ся з Юрієм. Ізяслав, дїставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, назбиралось їх богато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозї Ізяславу донесли про переміну: Давидовичі уже сприсягли ся з Сьвятославом і на нього змовили ся — зловити або вбити його. Ізяслав зараз перемінив свій плян — постановив перенести всї сили на полудень проти нової коалїції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрия від Новгорода. Смоленська й Рязани, аби здержати його від участи в полудневій кампанії. При тім він захотів використи і недавню заяву Киян про готовність іти на Ольговичів навіть „із дїтьми“ — послав сповістити їх про „лесть чернигівських князїв“ і завізвати до походу на „Ольговичів“ всїх „от мала и до велика“.

В Київі на час своєї неприсутности Ізяслав лишив свого брата Володимира. Отже поручив свому послови звернути ся до Володимира, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Киян на вічє, аби посол міг їм оповісти зміни, які зайшли в полїтиці Ізяслава, та переказати його порученнє. Кияне зішли ся „отъ мала и до велика“ на подвірє київської катедри, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — дѣловалъ вы князь свой“, і його порученнє: „Як вам казав, хотїв я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами іти на свого стрия Юрия і вас із собою закликав, та ви тоді мині сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племя, на Юрия, але на Ольговичів і з дїтьми підемо з тобою“. Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Сьвятослав, котрому я стільки зробив доброго, цїлували були мині хрест, а тепер потайки від мене цїлували хрест Сьвятославу Ольговичу, посилали до Юрия і лесть зробили супроти мене: хотїли мене зловити або убити за Ігоря, але Бог мене заступив і чєстний хрест, що вони мині цїлували. Отже, братя Кияне, тепер що сьте хотїли, що мині обіцяли — ідїть зі мною

[1]) Пор. Іпат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдаета, оже нашъ (Киянам) съ Гюргемъ не ужити, аже по сихъ днехъ где узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“.

ік Чернигову на Ольговичів, зберайте ся від малого до великого, хто має коня — на коні, хто не має коня — у човні; бо вони не тільки мене самого хотіли вбити, але й вас викоренити". Ся пропозиція стрічена була з загальним співчутєм. Кияне сказали: „радіємо, що Бог виратував тебе, брата нашого [1]), від великої лести; підемо всі за тобою і з дітьми, як ти собі бажаєш!" Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Ізяслава Ярославича зробили лихі люде: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і богато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, у св. Федора! Убиймо наперед його, а тоді підемо за нашим князем на Чернигів — кінчити з ними!" Сі слова серед загального роздражнення на Ольговичів упали як на порох. Даремно Володимир стримував людей, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Ізяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Кияне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), ані ми, ані ви" і з криком кинули ся до манастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остеречи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору з старим городом, де стояв манастир св. Федора, і він мусів об'їздити кружною дорогою, а люде тим часом прибігли до манастиря і заставши Ігоря в церкви, підчас служби, виволікли відти [2]). Володимир наспів, коли його виводили з брами манастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити людей, аби не били Ігоря. Люде не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотів його заслонити собою, але все таки удало ся вихопити Ігоря з їх рук і умкнути до сусіднього двора вдови кн. Мстислава. Браму зараз замкнено, а Ігоря сховано до сіней. Але люде слідом наперли, виломили браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виволікли його з сіней і на сходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тіло возом на подільське торговище й покинули тут [3]).

[1]) „братью нашю".

[2]) В київській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, з котрою звязана традиція, що то перед нею молив ся Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігоревої смерти, але образок пізній і нічого реального в собі не має.

[3]) Іпат. с. 249—9, Лавр. с. 300—2.

Сей нечуваний факт, довершений в горячці незвичайного роздражнення, зробив велике вражіннє. Зараз наступила реакція. Ігоря признавали сьвятим, мучеником. Уже коли він лежав на подільськім торзі, „человѣци благовѣрнии“ брали собі його кров і кусники одіжи, як реліквії; оповідали про чуда над його тілом, а слідом його смерть описано вже звичайним аґіоґрафічним, шабльоновим способом (в літописях ми маємо вже сліди двох таких оповідань)[1]). Ізяслав дуже був незадоволений сею подією й супроти можливих обвинувачень заявляв свою неповинність в смерти Ігоря. Неповинність його дійсно не підлягає сумніву, але побоювання обвинувачувань не були даремні: дійсно, Ольгович Сьвятослав називав потім Ізяслава убійником його брата[2]).

Ся несподівана подія перебила, здаєть ся, той уплянований похід Киян. Ізяслав, діждавшись брата Ростислава з Смоленська, в осени попустошив полудневу Чернитівщину, а зимою вибрав ся знову й попалив наднїпрянські околиці Любеча, де була „вся жизнь“ чернигівських князїв. Давидовичі і Ольговичі не відважали ся виступити проти нього, кликали Юрия в поміч, та даремно. Юрий вислав тільки сина Гліба, і той опанував Посемє

---

[3]) Одно — мабуть сильно скорочене, але без сторонніх додатків, маємо в Суздальській літописи, друге, вже скомпліковане — в Київській. Останнє має деякі подробиці так близькі до суздальської верзії і в загальнім оповіданню на стільки годить ся з нею, що у них мусить бути спільне джерело, трохи відмінно скорочене в обох сих літописях (в Суздальській покорочене більше, в Київській меньше). Але окрім того в Київській літописи маємо вставки в звичайнім шабльоновім аґіоґрафічнім стилю, що дуже мало відповідають стисненому, реальному оповіданню; порівняти тільки риторичні міркування і „возгласи“ Ігоря: „Тако толикы страсти и различная смерти на праведники находили суть“ і т. д., або: „О окаяньнии! не вѣсте ся что творяше, се бо творите невѣдиньемъ“ і т. д., — з простим, живцем ухваленим окриком: „ох, брате, камо мя ведуть?“, що так мало відповідає попередній риториці. Очевидно, в Київській літ. ми маємо скороченнє того оповідання, спільного обом літописям, доповнене з якоїсь иньшої повісти, написаної вже відповідно вимогам аґіоґрафічної риторики. Див. про се ще у Бестужева-Рюміна О составѣ 84—6, Хрущова О древнерусскихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ с. 167—172.

Перша верзія — як у Суздальській має виразну тенденцію — виправдати в сій історії Ізяслава. Се могло бути й першою причиною до написання сього оповідання про убийство Ігоря. Тенденція проступає дуже сильно: Кияне заявляють в нім, без всякої льоґічної потреби, що вони знають про неохоту Ізяслава до сього убийства; дуже піднесені заходи Володимира виратувати Ігоря; Ізяслав заявляє свій жаль на Киян. В верзії Київської літописи перший момент пропав, але другий розвинено ще більше (с. 250).

[4]) Іпат. с. 264.

та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрий мав прихильників, але проби сї не удали ся. Сам Юрий не пішов — може зайнятий новгородською діверзією. Давидовичі й Ольговичі вкінцї зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Сьвятославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дїдів і батьків наших — миръ стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усїм нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську землю? лїпше б нам уладити ся". Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осени 1148 р. уложено згоду: Сьвятославичі. зобовязали ся забути справу Ігоря й нїчим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князїв під Київом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Сьвятославів обох не було.

За те був тут син Юрия — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриевих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотїв він тим ослабити стрия, чи піддобрити ся до нього, давши волости в „Руській землї" його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриевича[1]), а тепер не знати, чи на його заклик[2]), чи з власної ініціативи, прибув до нього старший Юриевич — Ростислав[3]). Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Побожу, що мав перед тим иньший анальогічний своячок — Всеволод Ольгович, а виряжаючись потім в похід на Юрия, лишив його „стерегти Руської земли". Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партиї свому батьку.

Упоравшись із Сьвятославичами, Ізяслав задумав докінчити свій тріумф і упорати ся з Юриєм, тим більше, що той „обиджав" Новгород, де тодї сидїв другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їздї в Городку було умовлено, що зимою Сьвятославичі наспіють з полудня, а Ізяслав з Новгороду, брат його Ростислав із Смоленська, і стрінувши ся на Поволжу рушать разом на Юрия.

---

[1]) Іпат. с. 253.

[2]) Як каже Никонівська компіляція — I. 178.

[3]) Суздальська лїтопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тодї уложили згоду з Ізяславом.

Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Сьвятославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юрієм, щоб відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки попустошили верхнє Поволже і більше нїчого не доказали.

Коли Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юрієвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриги — „хоче мене пересварити з християнами (суспільністю київською) або з поганами (Чорними Клобуками)“ („хотя мя заворожити зъ хрестьяными или погаными“), і без суду, з безчестєм виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська лїтопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою[1]), але той фактъ, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрия „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрия. У всякім разї ся вість рішучо вплинула на Юрия: знаючи, що він має прихильників в Переяславщинї, де коло того попрацював другий Юрієвич — Глїб, і в самій Київщинї, а мавши знову доказ, як Сьвятославичі невірно тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з европейською політикою, ся напружена боротьба князїв з участию всїх земель Руської держави, з виїмком хиба Полоччини, і з великою активністю земських громад, зістаєть ся памятним явищем.

Юрий рушив зараз, при кінцї липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Вятичів на Переяслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрия; Сьвятослав на вість

---

[1]) Лавр. с. 304; Київська лїтопись переповідає сам фактъ (с. 261—2). Погляди дослїдників двоять ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татіщева (II пр. 423 і 432), мов би Юрий спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому збирав партію на Руси.

про похід Юрия вислав до нього посла, питаючи ся, чи серіозно воює, і дставши відповідь, що Юрий за новойованнє своєї землї й безчестє свого сина хоче мстити ся до кінця — з тим щоб або честь свою вернути, або голову зложити[1]), виступив з свого союза з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі запевнення, Юрий не мав охоти доводити до війни й надіяв ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотів дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрий своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотїли брати активної участи в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирив ся б із Юриєм, як би той ішов сам. коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими аргументами найдражливші струни Киян, вони повторяли: „мирись, княже, ми не підем". Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заімпонувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він з Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрий. Перед битвою Юрий запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він лишить Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходив і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Київа)! але, брате і сину, — для Руської землї і для християнства — не проливаймо християнської крови... Дай мині Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй" у Київі! Як же не хочеш того мині зробити, то нехай Бог то рішить"... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в нїякі переговори, не услухав і епископа переяславського, що сповняючи обовязок духовенства — стримувати від кровопролитя, з слїзми просив його помирити ся з Юриєм. „Надіяв ся, каже лїтописець, на множество свого війська і казав: „добув я своєю головою Київа і Переяслава" (в значінню: нїхто до того не має права). Воно й справді відступати Переяслав і сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіря до миролюбности і словности Юрия, було трудно.

---

[2]) „Любо сорому свой сложю и земли своєй мьщю, любо честь свою налѣзу, пакы ли — а голову свою сложю" — перша половина фрази зложена з повторення того самого в двох відмінних верзіях.

Юрий одначе далї оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надіючи ся на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дизертир (перескокъ) утїк з Юриєвого табору, Юриєві воякі погнали за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юриєвого війська й дали алярмові крики (рекуче: „рать“ !). Обидва війська вийшли против себе, але Юрий не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, заохочений сею нерішучістю, пішов за ним слїдом. Спровокований Юрий прийняв битву[1]). Та тут показали ся результати роботи Юриєвичів на Українї. Коли наблизилось військо Юрия, Переяславцї перейшли до нього, кажучи: „Юрий нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юрієм, а Ізяслав попросту здурив Киян.

Перші пустили ся тїкати Поршане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрия Ростислав. За ними пішли в ростіч Кияне і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрий зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Днїпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Киян, чи будуть вони його боронити, але Кияне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його сторонї. Їх слова перейняті гіркою резіґнацією: „Панове наші князї, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до решти. Наші батьки й брати тепер на побойовищі — одні взяті в неволю, иньші побиті, і зброю знято. Їдьте ви в свої волости тепер, аби нас усїх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юрієм не будемо добрі; як пізнїйше де побачимо ваші корогви, зараз при вас станемо“.

Ізяслав послухав і подав ся на Волинь, а Юрий вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслїдки неудачі — грабованнє города, і навіть показувало „радость велику“. Юрий сїв „на столї свого батька“, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі[2]). Він, як каже київська лїтопись, думав, що як опанував Київ, то вже й усе на тім скінчило ся[3]).

---

[1]) 23 серпня 1149 р. [2]) Іпат. с. 268. [3]) Іпат. с. 276.

Тим часом і Ізяслав, і Кпяне уважали побіду Юрия тільки хвилевим нещастєм. Ізяслав звернув ся зараз до свояків — до угорського короля Їейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але, здаєть ся, на обіцянці й скінчилось; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Їейза окрім того обіцяв задержати Юриєвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Київі[1]), тепер рішучо спротививсь і кликав у поміч Юрия, що йому теж подавав надію на Київ[2]). На заклик Вячеслава Юрий дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил стратили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убояша ся Ляхове і Угре". Юрий за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники поспішили ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його данями (що повідбирав був Юрий). Але Юрий, підождавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волинь. Одначе облога Луцька не піцла йому добре, а й союзники Юрия не радо бачили дальшу війну і радили йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрий, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий сьвіт від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотїло ся, щоб Волинь опинилась у Юрия.

Все се й привело нарешті до згоди на проєктованих ранійше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрий закликав до Київа; літопись каже, що він хотів його посадити в Київі, але бояре відрадили, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Київа, не буде ані тобі ані йому". В результаті Юрий посадив його в Вишгороді, а його Погоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрий дійсно щирий замір передати Київ свойому нездарному брату, — хоч би в ролї соправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У всякім разї Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнїйше пригадував

[1]) Іпат. с. 251. [2]) Іпат. с. 297.

Юрию, як він обіцяв дати йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав[1]).

Таким чином Ізяслав увільнив ся від находу ворогів. Того лише й треба йому було на разі. Згоду переступив слїдом сам Юрий, не дозволивши Ізяславови відшукувати річей заграблених по переяславській битві його вояками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стриям, що признає тим умову скасованою[2]). З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував[3]). Зложивши з себе отсею заявою „хрестноє цѣлованіе“, присягу попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Черныя Клобуки“, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всїма полками“. Юрий нїчого не підозрівав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утїк за Дніпро в свій „Остерський городок“, теп. Остер, що був його старим гніздом на Українї.

У Київі Ізяслав застав Вячеслава: як Юрий тїкав з Київа, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сїв на Ярославовім дворі, як князь. Кияне, вийшовши в великім числї на зустріч і повитанне Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столї свого батька і дїда“. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Київа: „я тебе кликав сїсти в Київі, а ти не схотїв, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрий) виїхав, то сїдаєш в Київі? Їдь но до свого Вишгорода“. Вячеслав попробував геройствувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Київа, може він його убити, коли хоче, на місцї. Заносило ся нїби на траґедію, але в Вячеславі не було нїчого траґічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії“ й сповнивши церковну частину звичайної церемонії „вокняжения“, поїхав на Ярославів двір, він застав Вячеслава на сїнях двора — старий держав позицію. Серед Киян, що великими турмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сїни під ним і т. и., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сїни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дражнив людей і не доводив до лиха, а відложив переговори на пізнїйше. Вячеслав від разу розмяк, признав,

---

[1]) Іпат. с. 297. [2]) Іпат. с. 275.

[3]) „Приде Изяславъ вналѣ изъ Володимеря Кыеву, хотящимъ его Кыяномъ“ — Лавр. с. 309.

що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода[1]).

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише свому несподіваному нападу. Юрий же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів, що тримали також з Юрієм, від коли він опанував Київ; покликав і Половців до помочи. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг леґалізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрия. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликáв до Київа — сісти в Київі самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти мині як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше мині дай". Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тоді не дав (як Вячеслав був сів у Київі), і я з великим соромом мусів їхати з Київа? а тепер як одна

[1]) Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданню лїтописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був звязаний присягою даною Юрию. Чи іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першім вигнанню його з Київа, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносини з Вячеславом, як той погнівав ся з Юрием, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Київа, та Вячеслав побояв ся виступити проти Юрия? Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічи відступив від свого слова" (Іпат. 298). Слова Ізяслава одначе не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести" на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потомъ коли у Тумаща" (Іпат. 288). „У Тумаща" означає похід против Володимирка в сім другім побутї Ізяслава в Київі, але в момент того походу Ізяслав уже був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хиба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібнійше) або „ладячи ся" потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочі Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрия („ты мя єси, сыну, самъ позывалъ Кыеву, а язъ єсмь былъ цѣловалъ хрестъ къ брату своему Дюргеви" — Іпат. 277). Я спинивсь на сім тому, що давнійше уважав згадки Вячеслава про якісь покликування його до Київа Ізяславом за вигадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вязали Ізяслава, бо не були прийняті Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сісти в Київі".

рать іде з Галича, а друга від Чернигова, то ти мині даєш Київ". Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти мині батько, а Київ твій, їдь до Київа". Вячеслав змяк від сих слів і уложив умову з Ізяславом, заприсяжену цїлованнєм хреста на гробах Бориса і Гліба, що стояли в Вишгороді: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина". Бояре обох князїв присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотїти" обом. Шісля сього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближав ся до Київа. За Стугного він стрів його і хотїв дати битву, не діждавшись навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашили ся й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступив ся: „княже, сила його велика, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть". Ізяслав не хотїв, пробував взяти їх на рицарські почутя: „лїпше, братя, умремо тут, аніж узяти на себе такий сором!" Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тїкати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусїв тїкати також. Ся несподївана втїкачка так здивувала Володимирка, що він підозрівав тут якийсь підступ і не відважив ся гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — принаймні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обідали, надійшов над Днїпро з лївого боку Юрий з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську[1]), кинули ся на човнах („насадах") перевозити Юрия і його дружину на Поділ. Побачивши, з Ярославового двору сю процесію, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холоднокровністю, яку виробляли собі князї в сих вічних війнах, що тепер „не їх час". „Їдь собі, батьку, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть", і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрий стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Київа Володимирко дїйсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонив ся; з Юриєм „сотвориста любовь велику", і з тим поїхали.

[1]) Іпат. с. 280.

хав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відограла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юрієм, а не дальше як в перших днях вересня Юрий уже знову був у Київі: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Київа, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війні[1]).

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юрієвого союзника. Наперед змовив ся він з Ґейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Ґейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню). Узяв Сянік і почав пустошити околиці Перемишля. Але Володимирко задарив королевих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Ґейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрия, сам він мав війну з Візантиєю, й не міг іти особисто в похід. Власне тоді союз Ґейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана[2]).

На початку весни (1151 року)[3]) прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його пильнували, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним заризикувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу[4]) — пішов проломом: лишив

---

[1]) Іпат. с. 281. [2]) Іпат. с. 282—3.

[3]) В Лавр. с. 312: „на туже весну придоша к нему Угри, и поиде к Кыеву". Але при кінці марта Ізяслав був уже в Київі, і 2 квітня, в великий понеділок Сьвятослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрию (Іпат. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутности иньших Юриєвичів, що вже повтікали перед Ізяславом з своїх волостей за Дніпро — Іпат. с. 289 і 290.

[4]) Літописець так переказує його відповідь дружині: „ви вийшли за мною з Руської землі, позбавивши себе своїх сіл і свого майна („своихъ жизний"), і я теж не можу зректи ся своєї дідівщини й батьківщини — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші маєтки! Коли мене дожене Володимир з своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрий — побачу

брата Сьвятополка в Володимирі, „Володимира блюсти“, а сам, поки наспівав Володимир, опанував Погорину, потім, задержавши Володимирка фальшивими огнями над Ушею, поспішив ся лїсовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк“, щоб чим скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсїм. Ізяслав не стрів нїде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всї з щирої радости, а декотрі і з страху перед його військом — то вже иньша річ[1]). Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишила ся в Київщинї, витаючи його окриками: „ти наш князь!“ Несподіваним нападом удало ся захопити Білгород, сей ключ Київа. Лїтописець згадує не без сарказму, що Борис Юриєвич, посаджений батьком в Білгородї, піячив тоді — „пив у себе на сїнях з дружиною і з попами білгородськими“. „Як би митник не спостеріг і не розвів мосту, то вхопили б Бориса“ Ізяславові вояки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втїк з Білгорода, а Білгородцї побігли до мосту, кланяли ся й казали: „їдь, княже, Борис утїк“, і на борзї помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, висланий з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звижденя, — готовий в разї опору кинути ся на полудень, в осади Чорних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свобідна, Ізяслав лишив в Білгородї Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрий, що сидїв собі за містом — на „Краснім дворі“ під Київом, зовсїм несподївано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тим утїкачем Борисом, і нїчого не міг зробити иньшого, як сївши в човен утїкти за Днїпро. Кияне поспішили ся стрічати „с радостию“

божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить“ (Іпат. с. 284—5). Прихильний Ізяславу лїтописець, очевидно, любуєть ся такими рицарськими висловами свого героя.

[1]) Під Дорогобужом нпр. стрїли Ізяслава Дорогобужцї з процесією („съ кресты“) й поклонили ся, а заразом зауважили: „се, княже, з тобою чужоземцї — Угри, коби не зробили нашому місту якого лиха“. Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу вояків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нїчого“, і так „цїлуваши їх“ (звитавши ся з ними), відправив їх до дому. Іпат. с. 285.

Ізяслава. Богато з Юриєвої дружини, що не встигли утечи з Києва, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Сьвятої Софії і „засїв на столї дїда свого і батька, з великою честию“, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угрів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости“. Угорські їздцї, в великім числї, доказували ріжних штук на своїх конях, а Кияне дивували ся великому числу угорського війська, приведеного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слїдив за Ізяславом і йшов цїлий час слїдом за ним, щоб узяти його в два огнї з Юрієм, зовсїм несподївано, стоячи над Тетеревом, довідав ся, що Юрий уже за Днїпром, а Ізяслав у Київі, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним пізнїйше Андрієм, що був з ним: „то таке княженнє мого свата — військо іде на нього з Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Пересопницї, а другий в Білгородї, й не можуть його остерегти? як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, я я сам оден на Ізяслава не можу йти! Ізяслав хотїв іще вчора зо мною бити ся, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землї, я не можу оден іти на нього“. І вернув ся назад в Галичину, а серце зірвав на придорожнїх київських і волинських містах, сказавши дати собі контрибуцію[1]). Се було при кінцї марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сїв на столї свого дїда й батька“, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилїзує літопись: „я вже старий, і всїх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Київі: коли буде яка справа з християнами або з поганами, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як нї — то ти підеш із моїм полком і з своїм“[2]).

---

[1]) Літописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрибуції — звичайної приналежности тодішнїх війн: „І сказав Мичанам (людям з Мичська, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте минї серебра, скільки вам кажу, инакше візьму вас на щит“ (дам ваше місто війську на пограбленнє). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позберали серебро з ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узяв серебро і пішов, беручи серебро по всїх містах, аж до своєї землї“. Іпат. с. 289. [2]) Іпат. с. 290.

Ся умова трівала до смерти Ізяслава, а по його смерти, на жаданнє Киян, була відновлена Ростиславом. Цїкаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що легалїзувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князїв (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрия), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сїв міцно в Київі й досидів ся до смерти — правда що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрий, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо, і він міг на них числити[1]). Окрім того супроти заходів Юрия він пошукав і иньших сил: відправляючи Угрів, просив Ґейзу супроти заходів Юрия прислати нову поміч сеїж весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж прилучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зістав ся по стороні Юрия (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок: оден став по одній сторонї, другий по другій).

При кінцї квітня противники вже змобілїзували ся. Юрий з Сьвятославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і злучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями[2]), попробував перейти Днїпро. Але Ізяслав боронив переходу: „исхитрилъ лодьи дивно“, поставив на ріцї човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрию удало ся перейти Днїпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витечев для відтягнення уваги: тут Юриєві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тии часом головне військо перейшло Днїпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, поясняє лїтопись, „а боярина не всї слухають“, і Юрию удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотїв іти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрадили, боячи ся, щоб Юрий не скрутив на Поросє й там не почав нищити безборонні оселї й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Київом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під

[1]) Іпат. с. 292.

[2]) Половци дикѣи с нимъ, а и тыи золотомъ узводить.

Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом з усім своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табор обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копиревого кінця“, і дали ся сильно в знаки передміським городам і дворам [1]).

Загороджено таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся сим разом рішучо поміряти ся силами з Юрієм. Наперед одначе Вячеслав схотів попробувати компромісу з Юрієм і післав до нього послів: покликав ся на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрий що йно родив ся („азъ уже бородатъ, а ты ся еси родилъ“), жадав, аби Юрий відступив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрий в своїм часі). Але Юрий тепер на се не приставав, жадав виключення Мстиславичів із сих переспрaв, і на тім скінчилось. Юрий попробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Попробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрий відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрия зараз, щоб змусити його до бою. Кияне на сей раз, видячи, що Ізяслав має шанси перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнійшу участь у війні: „нехай іде кождий, сказали вони Ізяславу, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забємо“. „І пішли всї радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і пішї, в великім числї“. В дорозї Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору“ (Карпати), але Ізяслав рішив не зміняти свого пляну, й пішов на Юрия. Підночувавши за Стугною, військо Ізяслава перейшло тутешнїй вал і зійшло ся з військом Юрия коло Перепетових могил. Ще раз почали ся переговори, але, розуміть ся, з них нїчого не вийшло. Літописець каже, що Ольговичі й Половцї перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитье“. Одначе Юрий ухиляв ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька день пройшло в такім маневру-

[1]) „велику пакость сотвориху: оно ратьни (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды всѣ посѣкоша“.

ванню: Юрий відступав, Ізяслав старав ся обійти його й примусити до битви. Нарештї йому удало ся перебити Юрию марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і післявши йому в тил легку кінноту — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути ся й прийняти битву[1]). Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; спис йому зломив ся й діставши кілька ран, він злетїв з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій сїчі“, воно змусило Юриєве військо тїкати. Перші кинули ся тїкати Половцї, „не пустивши навіть і по одній стрілї“, за ними Ольговичі, вкінцї сам Юрий з своїми дїтьми. Бредучи через болотнистий Рут, богато їх загрузло, стало ся замішанне, й серед нього вбито Володимира Давидовича, чернигівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерти; коли він став підводити ся, Кияне, що трапили ся там, прийняли його за ворога й хотїли убити. Ізяслав крикнув: „я князь“, але оден з вояків на се відказав: „тебе нам і треба“, і почав валити його мечем по голові, так що прогнув шолом до самого чола. Та Ізяславу вдало ся зняти з себе шолом, і вояки пізнали його — підхопили на руки з радости, „яко царя і князя свого“, „і крикнули всї полки: кіріе елеїсон, тїшачи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим“[2]).

Знеможений ранами й сильним упливом крови, Ізяслав одначе зараз зайняв ся справою чернигівського стола, опорожненого наслїдком смерти Володимира Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володимира, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернитів, Ізяславу треба спішити ся — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вишгородї, на чернигівськім перевозї. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернигові, з трупом свого брата. Поховавши його, сїв він на чернитівськім столї. Тим часом туди ж сьпішив ся й Сьвятослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післав наперед себе свого братанича, аби захопив йому Чернитів. Та той, пригнавши на перевіз на Десні, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернигові, й вернув ся ні з чим. Сьвятослав поїхав в Новгород (сїверській). Юрий втїк до Переяслава, Половцї в степи.

[1]) Лїтописи означають день битви — пяток (у Київській лїтописи похибкою двічи виходить пяток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що в пяток була битва), але не кажуть дати; найправдоподібнїйше се було 6 липня у всякім разї — в першій половинї липня. [2]) Іпат. с. 305.

Ізяслав вернув ся по побіді до Київа. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом винищив Володимирко і по сім вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрий програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого бояти ся нападу звідти й пішов виганяти Юрия з Переяслава. Полишений союзниками і розбитий, Юрий був о стільки слабий, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрий справді не мав чим бороти ся, але Ізяслав не хотів добивати його — волів використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь трівкої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юрием уложено згоду, що Переяслав лишить ся йому, він посадить тут сина, а сам верне ться в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“[1]). Ольговичів у сю угоду не принято, але вони помирили ся з Ізяславом Давидовичом на принціпі отчин: Ізяслав узяв собі володіннє „батька свого — Давидове“, себто Чернигівський стіл і волости, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрий ніяк не міг попрощати ся з Україною і з своїми плянами. Йому мусіли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарешті він пішов звідти, але зайшов тільки до свого Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрий знову присяг, що забереть ся до Суздаля, і дійсно пішов — десь уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержаннє умови у Юрия відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава[2]).

З тим всім, розуміють ся, зникла надія на якесь помиреннє Ізяслава з Юрием. Київська літопись каже, що Юрий, довідавши ся про зруйнованнє Остерського городка, постановив пімститись і став збирати військо. Але се міг бути хиба тільки претекст: певне, і без того Юрий не мав ніякого заміру капітулювати, і тому так не хотів іти з України.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотів обрахуватись із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічи походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготованнє Юрия, він умовив ся з Ростиславом боронитись спільно, куди б Юрий не пішов —

[1]) Се було десь коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два дні.

[2]) Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг. с. 139.

чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрий пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половці — „уся Половецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Сьвятослав Ольгович, хоч опинив ся в дуже крутій ситуації, пристав вкінці теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувсь. Юрий приступив під Чернигів, де сидів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Сьвятослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав. Юрий залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окопилось на його союзнику — Сьвятославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді; тільки невигідний час — бо заходила весна, роздороже, змусів Ізяслава покинути сю кампанію й приняти згоду. Він пімстивсь і на другім союзнику Юрия — Половецькій землі; вирядив сина Мстислава з Чорними Клобуками й той поруйновав їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, взявши богато добичи й увільнивши невільників[1]).

За рік Юрий вибрав ся знову походом на Київ[2]). Але сей похід зовсім не удав ся: в війську Юрия почала ся сильна хороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Мстиславового погрому. Юрий післав з ними сина Гліба — пустошити Переяславщину, а сам вернув ся. Се було вже саме перед смертию Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрия Ізяслав, як я згадував обраховував ся з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрию, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границі Волини й Київщини, в полудневій части Погорини і на Побожу: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнійницю[3]). Осівшись у Київі, Ізяслав захотів вернути сі міста. Ще зимою 1151/2 р. був вибрав ся він у похід, але вернув ся з дороги[4]). На весну змовив ся з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох

---

[1]) Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

[2]) Десь на осінь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Переяслав уже по смерти Ізяслава.

[3]) Сі міста належали до суперечної території Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, „отья городы всѣ ида“ (Іпат. с. 281), і слідом Ізяслав скаржив ся: „Володиі меръ... волость мою взялъ“. Але не можемо сказати, чи всі ті погоринські міста були як раз тоді забрані. [4]) Лавр. с. 319.

боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Угри прийшли в Галичину скорше, ніж Ізяслав; він зійшов ся з ними коло Ярослава, а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи війти рати в його землю". Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Їейзи, просячи „не видати Ізяславу", та закупив знову його дорадників. Їейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покалїченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далї союзником Ізяслава[1]). На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязї ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слїдом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юрієм не дала Ізяславу спроможности упімнути ся за них більш реально, і він вислав при кінцї року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хресну грамоту" — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у останній війні з Юрієм як його союзник. Володимирко тільки насьміяв ся з своєї присяги й претензій Ізяслава, але тоїж ночи нагло умер[2]). Се зробило вражінне — смерть, очевидно, уважали божою карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими комплїментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послушність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всїх його комплїментах Ізяслав на початку 1154 р.[3]) пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Теребовлем Галичан побито і взято богато в неволю, але Ізяславове військо наполошивши ся, розбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, казав їх побити і з тим вернув ся назад[4]). Одначе при тім він, здаєть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнїйше бачимо їх разом із Погориною в складї Волинського князївства.

---

[1]) Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; ширше в гл. VII.

[2]) Десь при кінцї 1152 чи на початку 1153 р., подробиць див. в т. VII.

[3]) Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осени 1153 року. Ізяслав вийшов три тижні перед мясопустом — се було 17 сїчня.

[4]) Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

Се був останній похід Ізяслава. В осени 1154 р. — в ночи під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „изъ Обезъ цареву дщерь". Київська літопись дуже жалує за ним, титулуючи чесним, благовірним, христолюбивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь" — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля" (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині", а радше як по батьку[1]) (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяслáву такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як встиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрий не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати усьпіх. Вірного союзника Юриєвого — Володимирка вже не було; Сьвятослав Ольгович був знеохочений еґоістичною політикою Юрия; Половці настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрия, він зістався б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалась би на якийсь час, і аґонія київського стола протягнулась би — може й на кількадесять літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Київа.

Ще за житя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його соправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав" казали Юрию Білгородці в 1151 р.[2]). Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Київа, вступити в ролю його дійсного соправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Переяслав, де треба було сподівати ся Половців, висланих Юриєм під проводом Гліба Юриєвича на Переяславщину. З сих обставин, коли в Київі лишив ся сам тільки нездара Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидо-

[1]) Іпат. с. 323. [2]) Іпат. с. 298, 300.

вич. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованню Києва (преціньІзяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він не гяючи ся, без усяких приготовань поспішив ся з свого Чернигова до Києва. Та його задержали на Дніпровім перевозі та в імени Вячеслава порадили вернутись у Чернигів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернигів!“ Давидович пояснив, що не бувши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почутя й вони не пустили Давидовича, а для оборони Києва прикликали Сьвятослава Всеволодича.

Слїдом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатиями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всїх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай менї ту честь, яку показував менї Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм роспорядженню“. Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого житя“. Сї слова Киян показують, що вони не хотїли Юрия нїколи бачити на київськім столї, а князюванне Вячеслава уважали тільки номінальним. Сьвятославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость“, Ростислав дав Турово-пинську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчути зараз. Ізяслав Давидович, не встигши захопити собі Києва несподіванкою, входить в союз із Сьвятославом Ольговичом і Юрием; вони в двох кличуть Юрия, аби йшов на Україну, правдоподібно — надїючи ся собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрий дїйсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половцїв. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирав ся слїдом і сам, але пострашені перед тим Половцї забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осьмілив Ростислава, й він постановив як борше напасти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрий — „або прогнати його або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був

в сім поході вже за Вишгородом, наспіла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Київі, попіячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місці, на борзі вернув ся до Київа, поховав Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старців здивувавши Киян своєю безкористністю[1]), і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернигів. Та при тім чи з посьпіху, чи покладаючи на попередні заяви Киян, він не „утвердив ся“ з людьми, і бояре радили йому кинути похід, вернути ся до Київа й „утвердити ся“ з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з сопрaвителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юрієм; очевидно, треба було запевнити ся, що громада стане в нїй по сторонї Ростислава[2]).

Але Ростислав сього не послухав і пішов таки під Чернигів. З ним був Сьвятослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вибрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернигів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він вирікаєть ся Київа. Але Давидович, закликавши собі Половцїв, а знаючи, що Юрий уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього вирікати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Переяслав“. Мстислав, довідавши ся про се, покинув невдячного стрия. Половцї напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тїкати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втїк просто в Смоленськ; його київське князюваннє

---

[1]) „Покликав мужів (бояр) батька свого Вячеслава, тивунів і ключників, і казав їм позносити майно батька свого перед себе: убраннє, золото, серебро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, по затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нїчого, тільки взяв честний хрест собі на благословеннє, а решту майна відложив на поминаннє, чим сьвічку й просфору по нїм (на парастасах) відправити“ — Іпат. с. 326.

[2]) „Се Богъ поялъ стрыя твоего Вячеслава, а ты ся єси еще с людми в Киевѣ не утвердилъ; а поѣди лѣпше в Киевъ таже с людми утверди ся, да аче стрый придетъ на тя Дюрги, понѣ ты ся с людми утвердилъ будеши: годно ти ся с нимъ умирити — умиришися, пакы ли — а рать зачнеши с нимъ“ — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськім столї Киянами, або про зміцненнє свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

трівало лише кілька день[1]). Мстислав забрав на борзі з Переяслава свою родину й подався на Волинь у Луцьк (в Володимирі засів його стрий Володимир).

По сім наглім і несподіванім розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернигівській битві повикупляв чимало Киян від Половців й повипускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кыяномъ, река: хочю к вамъ поѣхати". Кияне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тоді було тяжко Киянам: не лишилось у них в Київі ні одного князя, і вони послали до Ізяслава епископа юрівського Демяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половці, ти наш князь — їдь!" Ізяслав в'їхав у Київ і сів на столї". Переяслав віддав він Юриєвичу Глібу, правдоподібно — надіяв ся тим піддобрити ся до його батька, котрого так ненаручно закликав на свою голову, до походу на Київ.

А Юрий тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останніх змін, усунення Мстиславичів від Київа, Юрий змінив свою політику й хотів союза з Мстиславичами. Між ними справді уложено союз: „цѣловаста межю собою хрест на всей любви". Ольговичі обидва теж стали по сторонї Юрия, і Сьвятослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрию Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ", як поясняє літописець. Нарешті як Юрий підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кияне; не роби менї шкоди, маєш Київ". Юрий увійшов у Київ — було се „на вербьницу"[2]). Літописець каже, що його „прийняла з радістю вся Руська земля", але супроти недавніх замірів її зовсім виключити Юрия від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юриєвим прихильникам тільки, або — була удавана[3]).

Юрий опирав ся, на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помирив ся, але той не покинув своїх

---

[1]) По Новгородській літописи — він просидів у Київі тільки тиждень — с. 139. [2]) 20/III. 1155.

[3]) Іпат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, 1 Новг. с. 140.

плянів на Київ і при кождій нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотів підмовити Сьвятослава Ольговича на сю війну, тільки Сьвятослав не схотів. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрий з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переяслав і Погорину, але в спілці з його стрієм Володимиром і Ярославом галицьким хотів вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирив Юрия з своїми братаничами, хоч помиреннє се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрий його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрию були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрий теж розсварив ся. Зібравши в Київі Мстиславичів з їх полками та спровадивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрий зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді саме Половці прийшли були ордою в Переяславщину „на мир", — торгувати ся про дарунки, а евентуально — грабити; Юрий отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Канів і сюди запросив Половців „на мир". Се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли приїхати, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрий з братією запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому візиту в Чернигові [1]). Давидович зараз присягнув. Потім Юрий мав ще з'їзд з Сьвятославичами, дав їм деякі городи(а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба; одно слово — „уладив ся" [2]).

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яік", двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як для Всеволода і Сьвятослава Ольговичів або для Юрия — Половці були постійними, трохи чи не найважнійшими союзниками, і Половецька орда була завсїгди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість пустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба памятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розу-

[1]) „Хощеши ли к нам прити (вар.: внити) у миръ? или се мы к тобѣ" (Іпат. с. 131).

[2]) Іпат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. I с. 63—4.

міти, яке прикре, неморальне вражіннє робило се „наводжуваннє“ Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідаючи про оборону Київа 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, дикого Половчина“, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“ [1]). З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусів їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота“. „О горе таковымъ княземъ!“ кличе оден з літописців [2]) з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Сьвятославичу.

Але на тім не кінець!

Сї неустанні походи на рукі землї з ініціятиви самих князів заохочували Половців до нападів і пустошень на власну руку. По кількадесятьлітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землї В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половцї „пакостили“ на Посулю; 1155 р. вони напали й пустошили Поросє. Тодї Василько Юрієвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половцї просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрий хотів се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю“. Половцї були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрия примусила їх сховати своє незадоволеннє до лїпших часів. Одначе половецькі напади й пустошення від того часу йдуть далї й доходять при кінцї XII в. дуже великих розмірів.

Але вернїмо ся до Юрия. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича трівала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрия Володимира. Юрий схотів скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсїм не

[1]) Іпат. с. 299.

[2]) Кеніґсберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

удалась, і Юрий мусів ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь иньші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувсь після сього від Юрия. А в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали ріжні князі — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його синів у себе на князівство. На початку 1157 р.[1]) Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрия. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздраженнєм на Юрия — чи за той його волинський похід, чи за новгородську політику, де партія Мстиславичів борола ся з партією Юрия і саме тоді взяла над нею гору. Чи сяк чи так, проти Юрия сформувала ся дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибирав ся на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрий вмер, — вмер досить несподівано: пив на пиру у одного з бояр, розхорував ся з того й за пять день умер — 15 мая 1157 р.[2]).

В Київі зараз почали ся розрухи. Нарід пограбив двори Юрия, в місті й за Дніпром, також двір його сина Василька. Суздальців, себ то приведених Юрием із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрий був, безперечно, непопулярний в Київщині. На се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо еґоістичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика. Прихожі Суздальці могли теж дати ся в знаки Киянам.

Правдоподібно, сі розрухи були причиною, що настрашені ними заможнійші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найблизше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Київа. Так каже літопись: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Київа, Юрий умер", і се запрошеннє, мині здаєть ся найправдоподібнійше так толкувати. На четвертий день від смерти Юрия Ізяслав прибув до Київа. Чернигів він, видко, хотів був при тім задержати собі, але мусів

---

[1]) Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішить ся на оден рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів. Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

[2]) Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

передати Сьвятославу Ольговичу; Сьвятослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Сьвятослава Ольговича; значну частину чернигівських волостей Ізяслав лишив собі [1]), і відносини до нього чернигівських князів через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разї були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав київський стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрия, се мусїло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини попсували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переході до Київа Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пинську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і меньший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що цїла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иньшого наслїдку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слїдом Ізяслав посарив ся з Ярославом галицькии, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Як він тїкав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Сьвятослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрия. Від Юрия Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрий його хотїв був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арештував Івана й відіслав в Суздаль. На дорозї визволив Івана Ізяслав Давидович [2]). Може він думав тим тримати в залежности від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипльоматичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібнїйші князї прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сїй історії не відважив ся далї сидїти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за помочію Половцїв галицьке Покутє, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київа [3]).

---

[1]) Іпат. с. 343.

[2]) Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одисею Берладника — ib. с. 237, 239 і низше в гл. VII. [3]) Іпат. с. 341.

Для тодішньої політики цікаво, що в сій дипльоматичній маніфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава; отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його стороні против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розуміть ся, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанією. Сьвятослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влазити в сю справу, і вони нарешті пересварили ся на тім пункті знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги були проворнійші, й коли він збирав ся з походом на Галичину, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгороді, але чорноклобуцькі старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і виторгувавши собі від нього „по ліпшому городу“ в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надію на усьпіх і утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р.[1]). Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київа собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спішив ся. Він підозрівав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального київського князя, а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, нездарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі пляни. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були менї послушні“. Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Клима, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давнійших

[1]) 22 грудня. Іпат. с. 344.

відносин до патріарха. Сей факт сильно зачипав Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрия, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагоджені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ[1]). За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізнійше — Білгород, Треполь і Торческ[2]).

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварив ся з Сьвятославом Ольговичем, вийшов тісний, хоч і не довгий союз між Сьвятославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стрієви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістав ся цілком одиноким; його союзниками лишились тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще меньше значні в політиці прихильники Івана Берладники, та Половці — властиво одинока підпора. Його похід на Чернигів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торговлі Олешє; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернигівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця“ Сьвятослава (сина Володимира Давидовича) Сьвятослав Ольгович примусив відступити від стрия.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрия Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ісяславу зовсім незначну поміч.

Але приязнь Ростислава з Сьвятославом трівала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Сьвятослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приязнь так противила ся всім княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князїв. Сьвятослав сам лишив ся невтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший[3]) урвав ся на вступній облозі Переяслава: Гліба Юриєвича, що сидів у Переяславі, Давидович хотів змусити, аби

[1]) Іпат. с. 336—345, Лавр. с. 331. [2]) Іпат. с. 357. [3]) Десь при кінці 1160 р.

йшов з ними на Київ, почав облогу Переяслава, але тимчасом рушив у поміч Гліб Ростислав, й Давидович подав ся назад, залишивши уплянований похід на Київ. Але на початку 1161 р., спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Дніпро під Вишгородом, Ізяслав Давидович приступив до Київа від півночи і ставши тут табором „в лозах", почав ладити ся до атаки. Ростислав, видно, не сподівав ся нападу і не стягнув ніяких військ, що більше — здаєть ся між самими Киянами не було до нього щирої прихильности. Принаймні з літописи довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Киян до вязниці за якусь „крамолу" — бунт[1]). Ростислав пробував боронити палісади, що йшли „від Гори до Дніпра", хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд", каже літописець, і в завзятій битві стало перемагати, почало прориватись в місто, рубаючи палісади, і військо Ростислава почало тікати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович вийшов до Київа і засів на київськім столі — в третій раз, але також ефемерично як і попередні рази; сповнивши князівські церемонії в Київі, він пішов слідом на Ростислава і обложив його в Білгороді. Але Ростислав приладив ся до оборони, попалив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнів, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Сьвятослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братия моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Вирі (дрібній волости на Посемю, що йому лишила ся) з голоду вмерти не хочу, — ліпше мині тут умерти"[1]).

І йому дійсно прийшло ся наложити головою в сій кампанії. По трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде з Волини виручати Ростислава. Половецькі мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тікати

[1]) В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Київа, „всимъ дасть прощеніе Кияномъ, ихъже бяху изоимали", виходило б, що се взяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (I с. 74) инакше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатськ. вона стала неясною через скороченіе: „опроста всѣхъ Кіянъ, ихже бѣ поималъ Ростиславъ въ крамолѣ" [2]) Іпат. с. 354.

до Київа. Але Мстислав наспів слїдом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонею за Давидовичем. Незадовго чорноклобуцька кіннота Мстислава дігнала обози, а потім і полки Давидовича й почала рубати й ловити утїкачів. Під Київом Чорні Клобуки дігнали й самого Давидовича, один рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полками, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотїв відібрати Київ, а взявши Київ, хотїв і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише напити ся води, й умер на місцї. Лїтописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знаменіе въ лунѣ страшно и дивно“, й описавши його докладно — між иньшим, що на місяцї бачили „наче два вояки били ся на мечах, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко“, додає, що старі люде витолкували, що се знаменіе яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся“ [1]).

Смертию Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінченє її огляду я мушу згадати за відокремленнє двох земель, що наступило серед гуку сеї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князїв Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землї Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в осібних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сї факти були звязані з загальним політичним житєм українських земель.

Земля Туровська від часів Сьвятополка, а Переяславська від Мономаха уважали ся наче придатками до Київа, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київськім столї jure caduco переходили з рук в руки, з одної династиї до другої. Се завсїди було дуже немило народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе осібну династию, котра б її трималась. Переяславцї вибрали собі Юрия, чи властиво його сина Гльба. Не знати — скільки тут було їх

[1]) Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71—5 — вона має тут детайлї пропущені в Іпатській, а повторені також і в Нїкон. I с. 220.

власної ініціативи, власного вирахування і скільки вплинули тут заходи самого Гліба, що осівши ся в сусідстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разі не дуже ще велика, чи — ще правдоподібнійше Мстислав Ізяславич, що сидів тоді в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Гліб двічи ходив під Переяслав на заклик Переяславців, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах [1]). Але як прийшов Юрий з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславців у війці Юрия з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явить ся на „руськім" ґрунті, з Переяслава Юрия треба вибивати силоміць [2]). Одначе Переяславці мусіли приняти ще раз Мстислава [3]) і тільки 1155 р. дістали Гліба Юрєвича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимира [4]). Особливої одначе заслуги Переяславців в виробленню сього statu quo не було: князі самі дали Глібови спокій від разу.

Більше сили й витревалости, ніж слабе і виставлене мов горох при дорозі Переяславське князівство, показала в анальоґічній справі земля Турово-пинська. Вона була отчиною Сьвятополка, але по його смерти взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 літ, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрий Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-х роках бачимо його на Волини, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича [5]), правдоподібно — він мав якусь дрібну волость десь в сусідстві Турова. Мабуть зараз по смерти Юрия Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожнену Турово-пинську волость, де за житя Юрия сидів його син Борис [6]). Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сівши в Київі, попробував тогож року вигнати Юрия Ярославича, щоб передати сю волость Володимиру Мстиславичу. З дуже значними силами при-

[1]) Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3 (1148 р.). [2]) Іпат. с. 277, 306. [3]) Іпат. с. 307. [4]) Іпат. с. 373. [5]) Іпат. с. 271, 273.

[6]) Борис згадується ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрия Ярославича. Борис умер потім у Суздалї (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158); не знати — чи його вигнано, чи сам він покинув Туров.

ступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князїв; Юрий все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавав ся. Облога протягла ся десять тижнїв і закінчила ся нїчим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помирившись ся з Юрієм, пішов геть[1]). Два роки пізнїйше прийшло ся Юрієви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, здаєть ся, дав до сього сам Юрий[2]). Але й на сей раз союзники простояли півтретя тижня під Туровом і вернули ся нї з чим[3]). На сім його клопоти скінчили ся: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрия „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Слуцьк від Володимира Мстиславича[4]): він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній політичній системі, і вона була признана в князівськім сьвітї.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрий, очевидно, опирав ся на співчутє туровської людности. Князь незначний, він не міг би нїколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровцї терпіли довгу облогу, спустошенне околиць, руїну цїлої землї й не видавали Юрия, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся кріпко“ за нього, то очевидно, що їх привязанне до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою осібну династию й відокремити ся була дуже велика.

В тім же самім часї відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осїла ся лінія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сим і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далї тільки два князівства, що не мали своїх осібних династий, не становили осібних, замкнених політичних тїл

---

[1]) Іпат. с. 337—8.

[2]) Під 1160 (= 1159) маємо в Київській лїт. (с. 346) фраґмент звістки: „воєва Георгий Ярославичь ис Турова“... По тім наступає фраґмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Сьвятослава Ольговича — пор. Воскрес. I с. 71, і слова: „къ Путивлю“ належать уже до сеї звістки, як видно з порівнання в Воскр. (в виданню Іпат. лїт. вонц віддїлені хибно). Судячи по тім поході Мстиславичів на Юрия, що наступив слїдом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрий воював десь на волинськім погранічу і тим викликав похід Мстиславичів на Туров.

[3]) Іпат. с. 349. [4]) Іпас. с. 356.

з сього погляду, бо були якимсь bonum nullius для князів — Київщина і Новгород-Псков. З Київом се стало ся через його виїмкову ролю, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була зовсім відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролі президента в республіканській державі, до ресорту котрого належали одначе справи воєнні землі.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засів на київськім столі міцно і спокійно. Мстислав вправді, посадивши стрия вдруге в Київі, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотів від нього. Ростислав тоді зайняв його київські волости, Мстислав хотів розпочати війну, але передумав і помирив ся, діставши назад свої волости[1]). З Ольговичами Ростислав помирив ся теж; старий Сьвятослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Сьвятослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодичом і синами Сьвятослава Ольговича. З Андрієм Юрієвичом Ростислав мав на початку конфлікт з поводу Новгорода, але й його полагодив: син Ростислава зістав ся в Новгороді й далі[2]). В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землі“: чернигівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Гліб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його політичного впливу і він ще (се вже в останнє) підтримував київську традицію давніх добрих часів: вимагав до себе поважання, аби князї мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традицийного обовязку — доглядав справедливости між князями й наділяв волостями ріжних підупалих князїв[3]). Заграничка політика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануіл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союза, й присилав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануіла з родини Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участи в сій війні не взяв[4]).

---

[1]) Тільки замість Треполя дістав тепер Канів, бо Треполь Ростислав віддав Володимиру Мстиславичу. [2]) Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

[3]) Епізод з Володимиром — Іпат. с. 356, посередництво в чернигівських справах — ib. с. 358.

[4]) Про се оповідає Кіннам р. 232—5, при подіях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князїв. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення

За те спокійне князюванне дало йому спромогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті припадкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повтореннє. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападі) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросє, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросє, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівськім збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Сьвятославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівськім збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шабльонові, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр.[1]). Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він задобрив („миръ взя“), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів висилав військо, а десь 1166 р.[2]) урядив грандіозну демонстрацію: завізвав „братию“, „звелівши зібрати ся з усіми своїми полками“, і з цілою армією, а участию дванадцяти князів, вийшов під Канів і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Залозника“ — очевидно, хотів настрашити Половців[3]). Одно слово, бачимо досить слабі початки того, що більш енергічно розвинув слідом Мстислав: він теж практикував

Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то Ἱερόσθλαβος то Πριμίσθλαβος (може, як підозрівав нпр. Ґрот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розріжнити руських князів. Здаєть ся, що в тих ріжних іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорить ся про давній союз з Візантиєю, належить мабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантиєю досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануіл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тім се могло стояти також в звязку з тодішніми зносинами Царгорода з київськими князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236; пор. Ґрота l. c.

[1]) Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Никон. I с. 232 (1164 = 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

[2]) Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська літопись спішить ся вже о два роки (дата Мстиславового похода на Половців і дати 1 Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

[3]) Іпат. с. 357, 360, 361.

подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізнійший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й иньшими князями (літопись рахує дванадцять участників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелі) і Сновпорода (туди ж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добичу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Сьвятославичі Олег і Ярослав поруйновали 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими[1]). Але нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерти Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її аж на вісімдесяті й девятьдесяті роки XII в.

В колєктивних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий сьвіт“ Словянства, ся сьвіжа словянська займанщина на фінськім ґрунті, не відограваля якоїсь важнійшої ролї: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь“ — Україна, котрих мрії крутили ся коло Киіва. Юрий Мономахович, що перший надав важнійше значіннє сій землі, належав ще до сеї категорії князів і вложив всї сили й енерґію в те, щоб здобути Киів і на золотім столї киівськім дожити свого віку. Але по нім наступив його другий син Андрій — чоловік иньших симпатий й иньших політичних поглядів. Він виріс на Поволжу, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будущої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матери, привезену з Візантиї (потім прозвана Володимирською вона послужила головною сьвятощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізнійше — Москви). Никонівська компіляція, пробуючи пояснити психольоґію Андрієвої втікачки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣе єсть“[2]). І сим кроком Ан-

[1]) Іпат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.
[2]) Іпат. с. 331, Нікон. I с. 204.

дрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значінне, надати їй першорядний вплив. Він повитоняв своїх братів і братаничів і зістав ся „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно занадто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильнійше розвиненим громадським житєм, діяльностию віча, земською аристократією, він протеґував нове „мизинне“ молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Пізнійше і звідти перенїс він свою резіденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло заснованя осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх епископів він держав остро і скидав з катедри одного по другім[1]).

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досї се робило ся так, що князь-кандидат в премієри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се осягнути, але він має инший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князївства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, ушадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Київом, увесь політичний устрій України — ся безконечна ґалєрія рівноправних (в принціпі) князїв, сї родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сеньйором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престіж, хоче на далї розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руїни Київа, але смерть заскочила Андрія і не дала розвинути свого пляну до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значінне:

---

[1]) Іпат. с. 338, 356—7, 377. Нїкон. I с. 220, 222 і далї. Лист патріарха, поданий тут, має, очевидно, пізнійші додатки; коротша його верзія, більш певна — в Рус. Ист. Библіотецї VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далї в III томі гл. 3 нашої Історії.

Київу дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Европи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його пляни — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородськім конфліктї). Політична система Руси виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважанне навіть і у такого „свобідного від забобонів“ чоловіка як Андрій. Але обставини змінили ся зараз по смерти Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звиш десятиліття, від 1167 до 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронічних замішань, і Андрій не загаяв ся її використати для своїх плянів.

На початку 1167 р.[1]) вмер Ростислав, вертаючи до Київа з своєї подорожи в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішив ся в Київ, бажаючи постригти ся перед смертию в Печерськім монастирі й гірко дорікаючи свому духовнику, що стримував його від довшого часу від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Київі по всякій імовірности ще за житя його загально признавав ся Мстислав, що двічи посадив на київський стіл сього самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за житя Ростислава один з найважнійших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князї, що сидїли на ріжних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросини він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дїйсно мав щиру популярність і симпатиї, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала ріжних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішив ся до Київа, а поручив „посидїти“ там свому братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князї, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стриї його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ

[1]) 14 марта — Іпат. с. 362.

„молодшому“!), за сю уступку жадали нагороди. Між ними уложила ся „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою невтральність: Володимир Мстиславич бажав для себе всього Порося, Володимир Андрієвич — Берестейської волости; до них прилучив ся ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам близше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучили ся до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князі пішли на уступки й помирили ся з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрієвич теж щось дістав[1]), і Мстислав, уладивши, вернув ся до Київа[2]).

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князів зовсім не уставили добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажає київського стола: преціньвін мав не меньші права княжити, як і Ростислав, котрому двічи був відступив київський стіл той самий Мстислав; тільки сил Володимиру бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але слідом деякі чорноклобуцькі старшини стали підбивати його до плянів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „се ти без нас видумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали“, сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав лучити ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам казав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андрієв-

[1]) Іпат. с. 367[7], 371[27], 372[9–10].

[2]) В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Київа дату 15 мая, понеділок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор. Він і служить ключем до хронольогії сих років, разом з датою похода Мстислава на Половців (1168 р.) і датою київського погрому (1169 р.). В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Густин. компіляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

вич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, здурив нас! а нам ліпше в чужу голову, як у свою!", і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрав ся. Скомпромітований сею історією утік він з початку до Володимира Андрієвича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань[1]).

Позбувши ся сих клопотів і не предчуваючи нових, Мстислав забрав ся до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчутє й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братню й почав думати з нею, сказав їм: братиє! пожальте ся Руської земді, своєї отчини й дідини, що (погані) заберають християн кождого року в свої „вежі" (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Греческий путь і Солоний і Залозний! Чи би не добре б нам було, братиє, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дідів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братиї, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братия: „Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!" (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всі князі київські, волинські, чернигівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Оредеи й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроєктував новий похід для охорони „Гречника" від половецьких нападів, і князі з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику".

Але квасів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: ріжні дрібниці, боярські інтриги, поговірки в роді того, що Мстислав висилав своїх людей по здобич потайки від иньших князів, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. и.[2]) — викликали на ново роздражненне

[1]) Іпат. с. 367 (дрібні екстраваґанції в Воскр. I с. 81 і Твер. с. 237).

[2]) Літописець пояснюючи, як повстали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „озлобив"

між Мстиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Мстислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнійше Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був анґажований в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворяється союз проти Мстислава, і до нього прилучається Володимир Андрієвич — що жадав був від Мстислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волі“ Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну, на Мстислава. До нього прилучили ся полки ріжних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Київі, Гліба переяславського, двох синів Сьвятослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Мстислава застала вона неприготованим: він сподівав ся нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синови в поміч. Поміч з Волини Мстиславови не поспіла. Він одначе попробував боронитись. Почались битви під Київом. Та сили Мстислава були за слабі, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримав ся не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з заду й почало бити

(з безчестєм) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх холопи були покрали Мстиславових коней з стада і намість його знака положили свій правдоподібно тих бояр, і Мстислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Мстислав хоче їх вхопити. Коли Мстислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислить на їх лиха. Мстислав, що по словам літописця „истинною любовью обуєм ся с братьею хожаше“ — мав щиру любов до братиї, згодив ся, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодили ся: „хто нам потім скаже, як тих видамо?“ Іпат. с. 371.

звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опанували Київ — і не дали йому помилування. Два днї грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальцї, Черниговцї", грабили весь город, „Подолє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нїкому нї звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю"... Взяли богату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всї позабирали". Не раз брали Київ перед тим, але його брали досї претенденти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати; тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літопись мала право сказати, що сього ще нїколи у Київі не бувало[1]).

Князем у Київі Андрій поручив свому синови посадити Гліба Юриєвича, свого молодшого брата, князя переяславського, але нїчого не зробив, щоб забезпечити йому князюваннє: його військо вернулось слїдом до дому. Тим часом Мстислав зовсїм не вирік ся київського стола. Він почав з того, що пімстив ся за погром Київа над своїм близшим сусїдом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Погоринє, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Сьвятополка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Поросє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишеним: Гліб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Половцїв, а Ростиславич Давид засїв у Вишгороді, приладивши ся до облоги і попаливши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав богато війська, і свого і від братів, Половцїв і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другім розходили ся від нього; воєвода галицького полку сказав, що має порученнє від князя не стояти довше як пять днїв, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалшували „грамоту" (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Гліб веде По-

[1]) Лавр. с. 336; тут замість двох днїв, як у Київській лїт., граблять Київ три днї.

ловців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив“, постановив відступити, й пішов назад на Волинь[1]). Він слідом розхорував ся й умер у своїм Володимирі[2]), умовивши ся перед смертию з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лінії: Володимир зістанеть ся Мстиславовим синам, а Ярослав лишить ся і далі в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгорода Роман Мстиславич[3]).

За Мстиславом кілька місяців пізнійше пішов на той сьвіт і Гліб Юриевич[4]), просидівши в Київі несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вишгородї, закликали на його місце в Київ звісного нам свого стрия Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще меньше популярний[5]), і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого драптивого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Київі. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сів у Київі, і він насилав на нього, кажучи йти з Київа, а велів там сісти Роману Ростиславичу[6]). Очевидно, Андрій далі хотів по своїй волї розпоряджати ся київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родині Мономаха, а для осолодження сього свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: вони однаково не дали б себе довго з Київом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам,

---

[1]) Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

[2]) „Престави ся князь Мьстислав мѣсяца августа въ 19 (1170), и спрятавше тѣло его с честью великою и съ пѣньи гласохвальными, и положиша тѣло его въ святѣи Богородици въ епископьи, юже бѣ самъ созда въ Володимѣри“ — Іпат. с. 382.

[3]) Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, 1 Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р. [4]) 20/I 1171 р.

[5]) Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386—7): „цілував хрест і переступив хрести цілованнє другого дня, „такъ бо бяше къ всей братьи своей вертьливъ, не управляваше к нимъ хрестьного цѣлования“, и посмертна характеристика: „се же много подъя бѣды, бѣгая передо Мьстиславомъ ово в Галичь, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцихъ, за свою вину, занеже не устояше въ крестномъ цѣлованьи: всегда же и то гоняше“. Дата його вокняження в Київі в Іпатськ. л. 15/II, „масльноѣ недѣли“, але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдеть ся прийняти помилку в числі — може 5/II, се було б „масльноѣ недѣли в пятокъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгор.). Отже в кождім разї лютий 1171 р. [6]) Іпат. с. 386.

би вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальці між двері — відбирати Київ від Володимира, і не спішив ся туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часі умер, просидівши в Київі не сповна чотири місяці [1]). Тоді вже Роман не вагав ся прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій [2]), і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сі родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слідом стали в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензий північного „самовластьця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здаєть ся, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Мстиславом Ізяславичем [3]). Вигнавши Мстислава з Київа, Андрій і Ростиславичі конче хотіли видалити і його сина Романа з Новгорода і з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбили ся; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торговлю з Новгородською землею. Се зробило свій вплив, і Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови [4]). Та Рюрик не помирив ся з Новгородцями і на початку 1172 р. мусів звідти забратись, а Новгородці знову звернули ся до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладывати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець [5]), — Андрій причепив ся до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили“) Андрієвого брата Гліба Юрієвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тоді Андрій казав їм забирати ся з „Руської землі“, а Київ віддав своєму братови Михалкови, що сидів тоді на Поросю. „Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братиєю в моїй волі, отже іди собі з Київа, а Давид з Вишгорода, а Мстислав з Білгорода! маєте Смоленськ,

[1]) Іпат. с. 386: „сконьча ся мѣсяця мая въ 30, престави ся русальноѣ недѣлѣ в недѣлю“; 1171 в. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених сьвятах. В Хлєбніковськім кодексі: 10/V в понеділок русальної неділі, але число поправлене. Мині здаєть ся, що „престави ся“ і т. д. се гіьоса, так що маємо тут дві осібні і ріжні дати.

[2]) „а даю Романови брату вашому Київ“.

[3]) Так думав уже Татіщев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, 1 Новг. с. 149—151.

[4]) Осінь 1170 р. [5]) Іпат. с. 388.

ним собі поділіть ся!“ — оповідає се літопись. Мусіло се стати ся десь на початку 1172 р.[1]).

Роман по такім гречнім прошенню дійсно пішов назад у Смоленськ, далі від клопоту, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам з Торческа у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дійсно, молодші Ростиславичі зовсім не мали наміру слухати ся Андрія й заберати ся з Руської землі. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпоряджене, грозячи розривом: „брате! ми щиро признали тебе своїм отцем (старшиною значить), цїловали до тебе хрест і стоїмо при тій присязі, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всіх вигоняєш (путь кажеши), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усїма“ (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нїчого не відповів. Тоді вони наглим нападом впали до Київа, вхопили тут Всеволода з його двором і посадили на київськім столї Рюрика[2]), а слїдом обложили й самого Михалка в Торческу та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусїв дуже розгнївати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надїючи ся щось скористати з сього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всіх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землі в Берладь[3]), коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава[4]), і він дійсно не злякав ся Андрієвого наказу:

---

[1]) Хронольоґія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимира Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатська літопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в нїй під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронольоґією подій 1 Новгородської, але в нїй їх не богато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусїла розпочатись скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінцї 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. (с. 151).

[2]) Стало ся се 1 квітня 1172 р.

[3]) Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним пристановищем для бездомних князїв, як Тмуторокань для князїв-ізгоїв XI в.

[4]) „Ѣдь к Ростиславичемь, рци ти им: не ходите в моєї волости, ты же, Рюриче, пойди въ Смолиньскъ къ брату во свою отцину; а Давы-

казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієви: ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа" („а Богъ за всѣмъ"). Як бачимо тут поставлено виразно основне питання: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовлавластець" і на Україні, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по році — літом 1173 р. Військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль)[1]), числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пінським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія". Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розриві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючи ся дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Сьвятослав Всеволодович, як старшій з усіх князів, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописи рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі полишили Київ і зачинили ся в меньших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Поршан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Літописець каже, що воєводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав

дови рци: а ты пойди въ Берладь, а въ Руской земли не велю ти быти; а Мьстиславу молви: в тобѣ стоить все, а не велю ти в Руской землѣ быти".

[1]) „Андрѣй же то слышавъ (відповід Ростиславичів) оть Михна, и бысть образъ его попуснѣлъ (потемнів) и възострися на рать и бысть готовъ..." „И тако възвратиша ся вся сыны Андрѣя князя суждальского: совокупилъ бо бяше всѣ землѣ и множеству вой не бяше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смирении отъидоша в домы своя"... „Мьстиславъ же много пота утеръ с дружиною своею и немало мужьства показа с мужьми своими". Іпат. с. 390 і 392.

держав ся дуже сьміливо та енергічно й від разу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним пізнійше Всеволодом. „И бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамянъ [1]), и гласѣ незнаемии; и ту бѣ видити ломъ конѣйный и звукъ оружный, отъ множьства праха не знати ни конника ни пѣшьца". Коли приступили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „со всею Волынскою землею", надіючи ся виторгувати собі при тій нагоді Київ, а стрівши ся на сій точці з претенсіями Ольговичів, що хотіли Київа собі, увійшов вкінці у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ. Тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб здучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівали ся, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. и. Серед ночи нагло розпочала ся в армії загальна несамовита втїкачка. Мстислав помітивши се, ударив з міста на втїкачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се було на початку падолиста. В Київі вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістали ся київські волости [2]).

Але Ярослав не загрів місця в Київі. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Сьвятослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цїлував ти хрест, кажучи: „як я сяду в Київі, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Київі, то ти мене наділи; тепер ти сїв, чи право, чи криво, отже наділи мене". Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сеї сторони (Днїпра) не маєш нїчого" [3]). Сьвятослав

[1]) В лїтописи: рамня, треба рамянъ — великий.

[2]) Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога трівае 7 тижнів).

[3]) „Чому тобѣ наша отчина? тобѣ си сторона не подобѣ". Тут сформуловані змагання Мономахової династиї до виключення чернигівських князїв від правобічної Украіни, спеціально від Київа. Відповідь Сьвятослава: „я не Угринъ ни Ляхъ, но одиного дѣда есмы внуци, а колько тобѣ до него, толко и мнѣ", формулує знову змагання і погляди Сьвятославичів: вони обстають за правами до Київа всїх Ярославових потомків і признають

же на те сказав: „Я не Угрин і не Лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мині. А коли не тримаєш ся давнїйшої умови, то як собі хочеш". Ярослав таки не пристав. Сьвятослав на борзі пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втік до Луцька. Сьвятослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього" Сьвятослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, манастирі, заграничних купців, чужоземні кольонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епізод, розуміють ся, зробив відносини між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Київом. Здобувати його від Ярослава чи не хотїлось їм, чи було нїяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали иньших способів і нарештї надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядженнє Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Київа („просяче Романови Ростиславича княжить вь Киевѣ"). Ся малодушна пропозиція їх по недавнїм протестї була дуже наручна Андрієви, бо вповнї признавала його претензії на право розпоряджати Київом. Але Андрій захотів їх ще поводити й не поспішив ся сповнити їх покірного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братиєю": „пождите мало, послалъ єсмь къ братьи своєй в Русь: како ми вѣсть будеть отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ" (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юриєвичів, не знати).

Таким чином Київ готов був перейти знову під опіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне[2]). Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську полїтику. В Ростовській землї розпочала ся внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздалем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юриєвича — з одного боку, й новим, подвигненим Андрієм полїтичним центром — Володимиром, що тримав ся

тільки першинство старшенства: вказують на те, що Сьвятослав і Ярослав належать до одного (четвертого) поколїння від Ярослава, тільки династия Сьвятослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Сьвятославом Всеволодичем з наведеного діальоґу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, скинув ся її. [2]) 29 червня 1174 р.

молодших братів Андрія, — з другого. Ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернигівські, переяславські) закінчилась 1177 р. побідою Всеволода Юрієвича, репрезентанта міста Володимира і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці. Від 1177 р. він стає одиноким князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тім же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах[1]).

На Україні тим часом далі тягли ся замішання. Коли Ростиславичі звернили ся до Андрія з своїм проханнєм про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Київі, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, скоштувавши приємности бути київським князем, не мав охоти боронити далі свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє їм прихильний літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Київі, і Київська земля опинилась, з малими виїмками, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин[2]). Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дивись иньший, вже звістний нам претендент — Сьвятослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половці на Київщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам літописи, дуже тим утішились, і Сьвятослав виступив з якимись, не ясними нам інкримінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, ніби Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літопись згадує хоч неясно, про якісь суперечки між князями підчас сього походу), і Сьвятослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судії: „Сьвятослав поїхав до Київа і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нїчого, але наш „рад“ (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову“[3]), а Давид винуват. Роман же його не послухав“. Тоді Сьвятослав пішов походом на Київ: пішов в полудневі городи, почасти притягнув до себе тутешніх князів, почасти змусив піддати ся; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалі згромадив сили до атаку на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не

[1]) Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.
[2]) Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.
[3]) Себто: князя карають відібраннєм волости, боярина головою.

відважив ся боронити ся в Київі і вийшов в Білгород: з Київа прибула депутація, повідомляючи про се Сьвятослава й запрошуючи його до Київа, і Сьвятослав увійшов і сїв у Київі. Одначе тріумфи його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слїдом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Сьвятослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тїкати за Днїпро, не діждавшись Половцїв, по котрих був послав; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торческа. Але Ростиславичі розуміли, що Сьвятослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цїлу майже Київщину[1]). Взагалї бачимо тепер, що князї меньше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщинї.

Але в той компроміс Сьвятослав уложив ся не від разу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерти Андрія він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юриєвича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князїв, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Сьвятославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і закував. Сьвятослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обсїли його звідусїль — і в Київщинї й від Смоленська, та могли стати по сторонї Всеволода. Сьвятослав укладає широкий і ризиковний плян: насамперед вигнати „з Руської землї“ Ростиславичів, бо ті йому „во всемъ пакостять“ і прийняти „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо Сьвятослав посадив тоді свого сина в Новгородї, а з полоцькими князями мав союз, отже окружив Смоленськ своїми людьми — і тоді вдарити на Всеволода.

Стрінувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Сьвятослав

[1]) Хронольоґія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсїм докладних дат і з початку спішить ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далї спізнюєть ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178 = 1179 в дїйсности), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронольоґію українських подій. І так сей напад Половцїв і Сьвятославове князюваннє в Київі, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

як поясняє літопись — не порадивши ся з виднійшими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником“ Кочкарем, казав зловити Давида. Але той втік, і Сьвятослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої карти, Сьвятослав уважав неможливим зістати ся далї в Київі й перейшов за Днїпро. Правдоподібно одначе, родинні переміни, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгородї сина, а Рюрик сїв у Київі, — подавали Сьвятославу надїю, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разї спокій, і він пішов походом на Всеволода. Се було десь при кінцї 1180 р.; Сьвятослав мав до помочи Новгородцїв і Половцїв, Всеволод — Рязанцїв. Мала се бути боротьба за першенство, рішенне питання — хто буде мати провід на Руси чи Ольгович чи Юриєвич. Але при своїх слабких силах Сьвятославу трудно було дурити себе надїєю на побіду. Похід дійсно скінчив ся на нїчім: Всеволод стрів Сьвятослава в дуже неприступній позиції, й Сьвятослав, перестоявши кілька тижнїв перед нею, роспочав переговори, але від Всеволода не дістав відповіди і не змігши ані напасти на нього, ані прийти до згоди з ним, зовсїм з нїчим повернув назад, боячи ся весняного бездорожа. Така ж безрезультатна була кампанїя його і з Смоленськом, що він вчинив слїдом в союзї з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половцїв, що стояли під Київом. Сьвятослав, що засїв у Київі, опинив ся в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотїв тільки відновлення копромісу, і Сьвятослав вкінцї мусїв згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“. Відновлено отже status ante bellum. Було се десь при кінцї 1181 р.[1]).

Таким чином пляни Сьвятослава на сильну і впливову ролю в руській полїтичній системі не справдили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправдї випустив Гльба Сьвятославича з неволї, але тільки з ласки. В Новгородї перемогла суздальська партія, й син Сьвятослава мусїв звідти забратись. Своєю невдалою війною Сьвятослав тільки розбудив підозрїння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

[1]) Іпат. с. 415—422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7. Що Вишгород лишив ся далї за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з виданої недавно записки пролога — Извѣстія отд. рус. языка 1903 I с. 222 (рукоп. XVI в.).

під пильний догляд, що звязував йому руки і ноги. Перейшовши в Київ, він мусів віддати Чернигів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ і операючи ся на своїх союзників і свояків, був в дійсности сильнійшим від нього: в Смоленську сидів його брат, Романъ волинський був його зятем, турово-пинські князі — шваґрами й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод. Характеристично, що Київська літопись (в сій части взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Сьвятослава, й Рюрика — отже признає діархію[1]). Сьвятославъ мусів задовольнити ся сею ролею напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже вливового патріарха, яким малює нам сього „грізного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода, дарма що по родинним рахункам Сьвятославъ його титулував „братом і сином“ [2]).

Копроміс 1181 р., помиривши дві найбільш вливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й потрівала до смерти Сьвятослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східньої Европи виглядала по нім так: В центрі два „великі князі“ київські — Сьвятославъ і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе звязаними обовязком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головно наповнює сі роки; при тім звязує їх у формальний союз [3]), заведений мабуть при самім компромісі ж. Тож по можности вони поступають за порозуміннєм, і коли один з них ідє „з Руської землі“ „своихъ дѣля орудий“, то другий мусить лишити ся „стерегти її“, або полишити кого небудь на своє місце[4]). Чернигівщина поділена між кількома князями Ольгової династиї, не дуже солідарними між собою. Волинь теж поділено, і найбільш сильний з волинських князів Романъ поки що не грає нїякої визначнійшої ролї. В Галичинї догорає старий Ярославъ Осмомисл,

---

[1]) Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429—30. [2]) Іпат. с. 422.
[3]) Іпат. с. 446. [4]) Іпат. с. 450, 455.

занятий своїми родинними клопотами і взагалі не цікавий політикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смоленське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнійшої ролі. Турово-пинська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заколотані новим ворогом — Литвою, що почнає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки меньше сильних, трошки більше або трошки меньше впливових, урівноважених на разї союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династий, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальськім князівстві і вповні підпорядкував своєму впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибити ся з під його руки) і Муромсько-рязанську землю.

Але його політичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежали ся північним сходом. Його впливи поволї дають себе знати й на Україні. Сьвятослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином", мусів взяти участь в походї Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князї надто вже докучили були сусіднїй Чернигівській землї, і Сьвятослав з братиею хотїли їх приборкати, то удав ся попереду до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому сього не дозволив, і Сьвятослав з тим і зістав ся[1]). Иньший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертаєть ся до свого вуя Всеволода, просячи „удержати Галич під ним", а Всеволод зобовязує князів, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечає. Одначе більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разї була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну політику[2]). 1187 р. умер старий Ярослав галицький[3]). Він передав свій стіл улю-

[1]) Іпат. с. 456. [2]) Більше в гл. VII.

[3]) Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронольогія її досить справна, як видно з дат 1184—5 і 1194 р. і з звісток про західно-европейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

бленому, але нешлюбному сину свому Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галичи шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлось тікати й Володимиру, що теж не помирив ся з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира увязнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за помочію свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, одначе похід його не удав ся, як і новий, зроблений за помочію Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоїв ся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Сьвятославом, та просив його прислати котрого з синів, і Сьвятослав дійсно послав, надіячись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисував ся конфлікт між Рюриком і Сьвятославом, але до боротьби між ними не прийшло: Рюрик закинув Сьвятославу, що він тим мішанням в галицькі справи виходить з умови, і Сьвятослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий іти з ним разом на Галичину. В сім напрямі впливав на обох князїв і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклопотатись (коло її відібрання)". Сьвятослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбила ся на питанню, як потім з Галичиною бути? Сьвятослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був звязаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледво чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князї залишили сю справу, а слідом галицька справа сама собою полагодилась: Володимир Ярославич втік з неволї й за помочію Поляків вернув собі Галичину[1]). Галицьке питанне на якийсь час зійшло з дневного порядку.

Так само не розбили союза Сьвятослава й Рюрика та політичної рівноваги на Україні якісь близше нам незвістні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленьскою землею", що сягала якихось давніх „тяж" за часів Ростислава. Заносило ся на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Сьвятослав не відважив ся розривати з ними: „цїловав до них хрест на всїй їх волї[2])".

Ся, як бачимо, досить певна і трівка рівновага та спокій

[1]) Іпат. с. 442, 444—8. [2]) Іпат. с. 450—1 (1190, осінь).

дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Поднїпровю — в Київщині, Переяславщині, Чернигівщині увага князїв у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильнїйше давав себе в знаки українському пограничу.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князїв — Ростислава і Мстислава, і вони орґанїзували колєктивні походи на Половців. Гліб Юриєвич, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В лїтописи маємо оповіданнє про два сильні половецькі напади, здаєть ся — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути непевности, що ми маємо тут два осібні напади. Перший з них став ся на початках Глібового князювання. Половці прибули до нього „на мир“ разом з обох боків Днїпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Корсуня, другі — лївобічні, під Переяслав; поки Гліб контентував переяславських, корсунські пустили ся пустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді до київської катедри. Введене в лїтопись оповіданнє обертаєть ся власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й завдяки її помочи вислане Глібом мале військо знищило переважні сили Половців, несподівано напавши на них. Другий напад попустошив „множество сел за Київом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівськім збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім лїтопись згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Поросю, десь 1171 р., але про дальше нїчого не оповідає. Того ж року (лїтом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Сьвятославич, герой звістного „Слова“, й погромив [1]).

За замішаннями, що почались слїдом на Україні, лїтопись не згадує далї про Половців. за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раставиці й побили висланих на них князїв. Того ж року, покликані Сьвятославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Київі, попустошили околиці Торчеська; пакости ж і пустошення від половецьких полків. що тим часом все

[1]) Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. 339—342, 344—5, Нїконов. I с. 241.

фігурували як союзники в ріжних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літопись підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю“ [1]).

Природним отже було, скоро тільки уставила ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з Половцями що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не меньше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Сьвятослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Сьвятославич і переяславський князь Володимир Глібович, по стороні Половців головно Кончак, осьпіваний в наведеному вище [2]) уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелізні ворота, що пімстив ся за батька і „зніс Сулу“, а в літописи обсипаний не меньше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаянний, безбожний и треклятый, злу началникъ правовѣрнымъ крестьяномъ, паче же всимъ церквамъ“ [3]). Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена ними тоді: тут Кончак „зніс Сулу“, як висловляєть ся згаданий уривок, себ то знищив землі по Сулі. В сумі можна нарахувати за сі одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літопись і не вичисляє їх детайлічно, а ще меньше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в детайлі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головно наповняла сі роки політичне житє на Подніпровю.

Кампанія по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Сьвятослав з Рюриком у відповідь задумали колєктивний похід, та Ярослав чернигівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нім на поклик Сьвятослава й Рюрика взяли участь і „окольнії князї“ — волинські, пінські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головно Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували

[1]) Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442. [2]) С. 105.
[3]) Іпат. с. 414, 428.

йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило ся вже в степу на „ратную сторону“ — ліву і за Оредею придибало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнійшого, нещасливого Ігоревого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що приспав Сьвятослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Київі, в Сьвятославовій гридниці. Німці й Венеціяне, Греки й Морава висьпівують славу Сьвятославу“... Разом з сим головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся[1]).

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“. Але на нього наспів Сьвятослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало ростават, Сьвятослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Сьвятославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими своїми в свій славнозвістний, осьпіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігореви не удалось, але вертати ся ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігореве військо було знищене, на березі р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)[2]). Сам Ігор з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Сьвятослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Їзи на Посемє, на волости

[1]) Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

[2]) Ґеоґрафічний коментар до сього походу у Арістова О землѣ Половецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 423—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

побитих князїв, і сильно їх понищили. Поросє, що теж входило в пляни Половців, було мабуть оборонене тим, що Сьвятослав з Рюриком вийшли з військом під Канїв. Чернигівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Переяславщинї й Посемю теж хотїли помогти, але ся поміч показалась досить слабою: Рюрик із Сьвятославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далї Треполя, і на тім скінчило ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по лїтописним звісткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Сьвятослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половцї зблизили ся до руських границь на Днїпрі, пішли на борзї, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половцї дістали пересторогу й розтїкли ся завчасу. За те лїтом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половцї з часта почали пустошити Поросє й Чернигівську волость“, додає лїтопись[1]). Зимою князї вибрали ся на Половців — знову на низ Днїпра, але Ярослав чернигівський, взагалї дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половцї тодї були вибрали ся на Дунай[2]). Після того галицька справа зайняла увагу Сьвятослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слїдом боротьба розгоріла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднїйших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдія, „торческого князя“[3]). Його Сьвятослав був арештував наслїдком доносу, потім випустив, але розгнїваний Кунтувдїй втїк до Половців, і тї, „потоптавше роту єго дѣля“, почали з часта наїздити на Поросє, переховуючи ся в побережу р. Виси. Ситуація для них була тим наручнїйша, що між Рюриком і Сьвятославом була тодї згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті[4]). Сї напади наповнили осінь і зиму, й так нарештї наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи. Коло

---

[1]) Іпат. с. 440. [2]) Іпат. с. 440, 444.

[3]) Лїтопись пише його рїжно: Кунтувдѣй (найчастїйше), Кунтугдый, Контувдый.

[4]) Зима 1090—1 р. по лїтописи. Деталїчно перевірити дат Іпатської лїтописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронольогія для сих років взагалї правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерти Сьвятослава).

Порогів, на правім боці пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлею дорогою“, вскочили на Поросе Половці. Довідавши ся, що Сьвятослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Сьвятослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і богато побили. Сі повсечасні напади так занепокоїли Сьвятослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо[1]) під Канів з військом, „стерегти землї Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Сьвятославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу. Тоді Чорні Клобуки вибрали ся з синами Сьвятослава, але наїхали на кочовища своїх приятелїв, „своїх сватів“, як каже літопись, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „лукоморськими“ Половцями — так звались, очевидно, Половці поднїпрянські. Він обдарував і заприсяг їх, що не будуть більше нападати, а Контувдія задоволив, давши йому місто Дверень. Після того Сьвятослав хотїв зробити ще загальний з'їзд з усїма ордами, правобічними і лївобічними, але Бурчевичі (мабуть лївобічна орда) не схотїли їхати в Канів: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невільників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стерегти“ Київської землї[2]).

Молоді князї одначе не дуже симпатизували такій оборонній полїтицї старших. Коли при кінцї того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, бувши повні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дійсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого“, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Сьвятослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Сьвятославом вийшов під Василїв. Довго стояли тут князї, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків[3]).

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінцї зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала

[1]) В літописи — 1192 р. [2]) Іпат. с. 450—5. [3]) Іпат. с. 455—6.

нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стерегти руської землі“ з військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи; Рюрик напр. мусів залишати через се свої походи на Литву[1]) він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони союзної Турово-пинської землі). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до такої орґанізації князівсько-дружинний режім ще не дійшов.

Що діяло ся тими останніми роками на лівім боці, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, руско-половецькими справами вичерпував ся зміст політичного житя Подніпровя в сих роках. Иньші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значінне. В княжих відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвилі в Київі — спокій перед новою бурею. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Сьвятослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні. Він мав певний престіж і за границями її: візантийський імператор Ісаак Анґел посватав саме перед смертию Сьвятослава його внучку Офимью Ґлібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія[2]). В добрих відносинах жив Сьвятослав, здаєть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймні літопись згадує за всенародній пир, споряджений ним з нагоди посьвящення церкви св. Василия, де й Кияне „быша весели“ [3]).

1194 р. (25 липня) умер старий Сьвятослав — дуже поважно і побожно, як описує літописець, як слідує патріарху Руської землі[4]). Передчуваючи близьку смерть, він казав себе постригти в чернці й заразом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл.

---

[1]) Іпат. с. 456. [2]) Іпат. с. 457. [3]) Іпат. с. 428.

[4]) С в тім оповіданню певні характеристичні подробиці житя. Вернувши ся до Київа хорий, він об'їздить фамілійні сьвятощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамілійного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг виїхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Царгорода по внуку його Офімію, він післав на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язик „отемнївав“. В сьвітлійшій хвилі спитав він княгині, коли буде Маковеїв, коли „пішов до Бога“ його

Нема сумніву, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всї уважали його певним наступником по Сьвятославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всї ігумени, і Кияне всї від малого до великого; Рюрик же вїйшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородиці, сїв на столї свого дїда і батька, з славою й честию великою, і утїшила ся вся Руська земля Рюриковим княженнєм, Кияне, і християне і погані (Чорні Клобуки), бо всїх приймав з любовию до себе, і християн і поганих, не відгоняв нїкого“, як описує прихильний йому лїтописець. Князї також прийняли се як довершений факт і нїхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Сьвятославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на немь старѣшиньство — вся братья во Володимерѣ племени“ (всї Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидїти в Київі й все передавав його рїжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дїйсно не мав найменьшої охоти йти до Київа, але йдучи слїдами брата, бажав відновити свій вплив на Українї, взяти в свою опіку і Київ, і взагалї українських князїв. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Українї були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав нї з відки протесту, — тож Всеволод постарав ся пересварити князїв, і дїйсно зробив се дуже зручно, так що в результатї викликав нові замішання на Уяраїнї, а вони привели до нового зруйнования Київа, як і попереднї, викликані Андрієм[1]). Всеволод був ще о стільки

батько. Княгиня сказала, що в понедїлок, і він відповів: „о, не діжду я вже того“. „Княгиня, думаючи, що він бачив якесь видїнне, стала розпитувати його, але він не відповів, сказав тільки: я вірую в одного Бога“, і казав себе постригти в черницї та післати по свата Рюрика“. Був, характеризує при тім лїтописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѣдехъ Божиихъ ходя и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѣйскій любя, и нищая милуя“ — Іпат. с. 457.

[1]) Що Всеволодове поступованнє по смерти Сьвятослава було інтриґою, се зрозуміли вже давнїйші дослїдники (Карамзін II с. 61, Соловйов II с. 542, Беляєв Разсказы I с. 262, Іловайский I с. 277), хоч і не пробували осьвітити його в цїлости. Так і в Никоновській компіляції (II с. 23) воно представлено інтриґою: „сія же глаголя Всеволодъ и извѣтъ творя“; коли се додаток компілятора, то і в такім разї він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової политики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далї) я дав деталїчну аналїзу политики Всеволода, і тут відповідно до неї оповідаю сї факти.

зручнїйший від свого попередника, що зробив се самою інтриґою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйнували Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і витіднїйша, і певнїйша: практика Андрія показала, що на силу війська не завсїди можна числити.

Сївши в Київі, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю“ і „о Володимерѣ племени“, бо вони собі зістали ся тепер „старійші від усїх в Руській землї“ (себто в Київщинї, де Давид володїв Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пири. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Київа „і були в великій любовї й великім веселию“; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюриковнч до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дїтьми у себе в Вишгородї, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всї монастирі“, „і був з ними веселий, роздав велику милостиню їм і бідним“. „Потім Давид покликав усїх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всї Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив“. Потім „Кияне почали кликати Давида на пири і показували честь велику й дарували богаті дари“. Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельи мнозѣ и во любви велици“. Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „ряди всї покінчили — про Руську землю і про братию свою Володимере племя“. Визначено волости декому з „Володимерового племени“, між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятеви Роману — Торческ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів, що відограли слїдом таку важну ролю.

Ся гармонія князїв і землї, се патріархальне пированнє послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князїв і для цїлої землї. Порядкуючи справи „Руської землї і Володимеря племени“, Рюрик з Давидом зовсїм призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сївши в Київі, забув про нього, признаного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землї“ йому, то нехай же він далї не сподїть ся помочи від нього і сам пильнує Київа і Руської землї з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержиш“. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дїйсно показував йому протекцію в дотеперішнїх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як казав Рюрик, йому неможна було бути“, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на

всякі уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва вийшов клопіт: Всеволод не хотїв нїякої иньшої волости, а як раз тої, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иньшу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотїв сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінцї, коли Всеволод став грозити повним розривом[1]), здав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війнї, розгрішив його з присяги Роману й радив віддати його волость Всеволоду[2]). Рюрик постановив так і зробити, та тут щастє ще послужило йому, і се нарушеннє присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! переказує лїтописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не війти з ним в любов! минї ти даси натомість иньшу волость, або кунами (грошими) за неї даси, скільки вона варта“. Справа таким способом розвязувала ся вповнї щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажаннє, дає йому Романову волость, і Всеволод мусїв удати задоволеного — „утвердиша ся крестомъ честнымъ на всей любви своєй“.

Але в дїйсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князїв, і коли не трісла попередня бомба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городи́, він найважнїйший — Торчеськ віддав свому зятю, Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконаня, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торчеськ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидївши з цїлої сили тестя, з котрим так добре жив досї, постановив пімстити ся. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постригтись, а на Рюрика завів зносини з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Київа. Але Ольговичі

[1]) „И бысть межи ними распря велика, и рѣчи, и хотѣша межи собою востати на рать“.

[2]) „Рече митрополитъ Рюрикови: „княже! мы єсмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати васъ отъ кровопролитья! аже про се ся прольєтъ крови крестьянской в Руской землѣ, ажь єси далъ волость моложьшему во блазнѣ предъ старѣйшимъ и крестъ єси к нему целовалъ, а нынѣ азъ снимаю с тебе крестноє цѣлованнє и взимаю на ся, а ты послушай мене: возма волость у зятя у своєго, дай старѣйшому, а Романови даси иную в тоє мѣсто“. Іпат. с. 460.

не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тоді Роман попробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стрієм — Мєшком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мєшко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві[1]). По сих неудачах він не бачив иншого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництвом митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кланяя ся и моля ся и покладывая на собѣ всю вину свою“, і Рюрик прийняв сї перепросини, заприсяг його „на всїй волї своїй“ і дав волость у Київщинї. З пізнїйшої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обовязав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ єго воли быти и зрѣти нань“[2]). Та щирих відносин уже не було — вони вже були попсовані безповоротно[3]).

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сїй справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав нїякої прикрости[4]). Ольговичі теж казали, що у них „не було нїякого лиха“ з Рюриком[5]) і ми дїйсно бачили, що вони не хотїли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на вятицькім пограничу або що. Але причиною для конфлїкту Всеволод висунув київську справу: в осени 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулят, аби вони вирікли ся на завсїди всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернигівського) і всїх Ольговичів і сказали йому: „цїлуй до нас усїх хрест зі всею своєю братиєю, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київа і Смоленська, анї від нас, анї від наших дїтей, анї від усього нашого Володимирового племени: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Днїпро, а до Київа ви аби нїчого не мали“. Головна вага сього постуляту лежала, очевидно,

[1]) Певно в великій битві на Мозґаві в вересні 1195 р.

[2]) Се мусїло стати ся десь при кінцї 1195 р. Хронольоґія сих років Іпатської лїтописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Сьвятослава), що дають можлівість перевірки, вона стоїть у повній згоді з 1 Новг. і польськими хроніками (боротьба з Мєшком — Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 й ин.).

[3]) Іпат. с. 459—461, 467—8. [4]) Іпат. с. 469. [5]) Іпат. с. 463.

в Київі, і Смоленськ фіґурує тут більше як декорація, і розуміють ся таке жаданнє було чистою провокацією, після того як два покоління Ольговичів сиділи на київськім столі, і спеціяльно в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів з Сьвятославом, було б воно занадто дивним. Нема найменшого сумніву, що до сього жадання підбив їх Всеволод, приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціятором і автором[1]), і що робив він те сьвідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і заплутати його в війну з ними.

Як треба було надіяти ся Ольговичі, розуміють ся, постуляту не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Різдво іти всім походом на Чернигів. Рюрик зібрав „братию“ й спровадив „Диких Половців“. Але Ольговичі постарали ся розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних для нього справах („смлючися єму по всю волю єго“) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусіди — поцїлуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!“ Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристав на перемирє і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разї з Ольговичами зістав ся тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу“, котрої близше не знаємо, але бачимо, що вона виявляла ся, бодай між иньшим, в боротьбі за політичні впливи в сусідній Полоцькій землї. Рюрик хотїв посередничити між ними у сій справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких волостей). Рюрик признав се нарушеннєм умови й завізвав Всеволода, аби взяв участь у сій війні. Всеволод казав йому починати війну, обіцяючи взяти в нїй участь. Покладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернигівський просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має нїяких

[1]) До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідю на сей постулят.

замислів против нього [1]). Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозумінням з Всеволодом, не хотів без нього мирити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заяли бо бяхуть Ольговичи вси пути“ [2]).

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі піместити ся над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, наславши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернигівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію розпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сепаратна умова була б в високій мірі не льояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод таки вів далі переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка. Першої — найважнійшої для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві иньші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за житя Рюрика, на Смоленськ за житя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, ані за дітей його. Осягнувши такі незвичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потішити ними Рюрика — що він помирив ся з Ольговичами, з'обовязавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за житя Рюрика й Давида [3]).

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся сповнити всї його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не думали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі

---

[1]) „Чему еси, брате, почалъ волость мою воевати, а поганымъ руцѣ полнишь? а мене с тобою ничтоже росчло, як язъ подъ тобою Кыева ищю“.

[2]) Іпат. с. 465—7. [3]) Іпат. с. 468—470. В Лавр. с. 392—3, справа представлена з становища Всеволода.

проти всяких обіцянок і з'обовязань[1]). Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодови, але се була слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до інтриги, й він вповні осягнув, чого хотів: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між сими ворогами істнує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обовязків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посіяна ним ворожнеча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династиї Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицькім столі, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках[2]). Близші обставини сеї події нам зовсім невідомі, бо маємо тут семилітню перерву в українськім літописанню, від 1198 р. і до смерти Романа — 1205. Се тим більша шкода, що сі роки у нашій історії мають дуже важне значінне: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнійшим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнійшим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являєть ся таким чином новий політичний центр, значнійший від Київа, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скора смерть Романа робить перерву, і нове значінне галицько-волинського стола відновляєть ся вповні тільки тридцять літ пізнійше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всеї системи зе-

[1]) Прихильний Рюрику літописець широко переказує сі жалі його: „Свате! ти цілував мині хрест на тім, що хто мині ворог, той і тобі ворог! Просив єси у мене волости в Руській земли, і я дав тобі, хоч і не мав їх забогато (не от обилия), а відібравши задля тебе від своєї братиї і мого зятя Романа. Він мині тепер став ворогом не через кого а тільки через тебе! І ти як мині обіцяв? — всісти на коня і помогти мині. Натомість ти перевів те літо й зиму, а тепер хоч і всів, то як ти мині поміг і свою умову сповнив?... А мині з Ольговичами хиба була яка кривда? Вони не шукали підо мною Київа, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошения). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цілував, того всього не додержав"... Іпат. с. 470. [2]) Ширше в гл. VII.

мель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходить на другий плян поруч Волині-Галичини.

Як сформованнє нової політичної сили на півночи, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової політичної сили на заході знаменуєть ся новим погромом Київа, що становить центр сього другого періода замішань. Одначе сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської політики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого ворогования до Київа, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в сій своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народности, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчути свою силу.

Перше ніж перейти одначе до сеї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ свому братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемінило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначали ся своєю солідарністю; але нова ґенерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участи, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерти свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава[1]).

В Чернигові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по ньім в Чернигів, і на чернигівськім столі засів Всеволод Сьвятославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернигівськім столі, здаєть ся, не були особливо заінтересовані київським столом.

Найзначнійшою переміною в політиці України одначе була

[1]) Про се див. в гл. V.

злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які існували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приязні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварив ся з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа зблизив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Сьвятослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотіла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Сьвятославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помочію Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до аґресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шкодячи йому й далі. В Густинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючи ся за ту давню кривду, що він числив за ним[1]). Ся звістка не авторитетна і може бути простим здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до аґресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з ріжних городів Київщини люде посьпішили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зблизив ся до Київа, Кияне самі відчинили йому ворота й пустили до мїста. Вони надіяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — поділяючи те загальне одушевленне

[1]) Полн. собр. лѣтописей II с. 326.

для енергії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабих останках Романової легенди, які долинули до нас, вони мусїли бачити в нім чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давній блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціональної політики, в якій заснїтила ся вона протягом останнього півстолїтя, і своєю енергією й політичними силами видвигнути її на утрачене становище політичного центра України. Але сї надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князїв здібнїйших, з ширшими політичними плянами, ширшим съвітоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в політиці, і вони не хотїли брати її, а тільки пильнували, аби в чужих руках вона не зміцнила ся о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Киян на сторону Романа рішив кампанію. Рюрик з Ольговичами сидїли на „горі“. Бороти ся їм не було що й думати, мусїли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Київа й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Київі не сїв, а посадив тут одного з другорядних князїв — свого стрічного брата, Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська лїтопись, що служить нашим одиноким джерелом для сього епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман“, але вона в сїй части особливо дбає про побільшенне поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролї, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій плян, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племени“, до котрого належав і Роман, та на його претензії до курателї над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателї Всеволода, котрій піддавати ся Роман не мав охоти, головно і вплинула на те, що Роман сам не сїв у Київі. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землї, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа, що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Київі свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половцїв, що слїдом він робить: вони ж мали значінне для нього тільки з огляду на інтереси

Київа і видко, що сї інтереси уважав він своїми інтересами. Цїкаво, що Густинська компіляція[1]) і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Інгвара „намістником Романа“.

Зимою — десь при кінцї 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половцїв, пограбив їх кочовища і взяв богато здобичи. Сучасний візантийський історик Никита Хонїят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половцїв залишити грабованнє візантийських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита[2]), але вартість сеї звістки досить сумнївна. Закінчивши сим подвигом свій побут в Київщинї, Роман вернув ся в свої західнї волости.

Тодї Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половцїв і на самім початку 1203 р.[3]) напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тодї в Київі Інгвар і чи пробував він боронитись, лїтописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимиричів Мстислав, що дїйсно міг мати від Інгвара або й Романа порученнє „стерегти“ Київа. Але розуміть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Подїл, і Гору, церкви й монастирі. Половцї забирали в неволю людей. З чужоземних купцїв взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилування: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги. Суздальська лїтопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взятя“ не було в Київі, від коли охрещено Русь; але се правдоподібно фраза, бо в обох разах руйновано Київ без помилування, однаково з участию Половцїв, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цїкава тільки одна відміна: на сей раз повели Половцїв грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька лїт, і на чолї Половцїв, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянний Кончак і Данило Кобякович[4]).

Се була пімста Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти

[1]) С. 328. [2]) Бонн. вид. с. 691.

[3]) Першого сїчня по новгородській лїтописи, другого в компіляцїях володимиро-суздальських, що опирають ся на незвістнім нам архетипї з серїю українських звісток початку XII в. (Здогади про сей архетип у Шахматова Общер. лѣтоп. своды гл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

[4]) Лавр. с. 397—8, 1 Новг. с. 179.

сил Романа й його союза з Всеволодом та й супроти настрою Київ до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишив ся він у Київі по сім погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землї: прецінь власне його метою й було понижати Київ і ослабляти.

На вість про київську руїну Роман поспішив ся в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежности від себе. Самим Київом для себе, як ми вже бачили, він не інтересував ся. „Руська земля“, що з таким одушевленнєм і довірєм була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусїла розчарувати ся гірко і пожаловати даремної руїни, яку накликала вона останнїм проявом своєї політичної активности.

Приступивши до Овруча, де тодї сидїв Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодїшнїм союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодив ся і Всеволод Від тепер Київ мав зіставати ся під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповіданнє Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Київа, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщеннях значіння суздальського князя і раболїпности иньших князїв, перед ним проявляєть ся все той же „суздальський стиль“ північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком таки не помирили ся. Зимою Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидїв у Переяславі, і ще деякі князї. Похід дуже удав ся, і князї забрали богато невільників, худоби, але закінчив ся він зовсім несподївано. Вертаючи ся Роман з Рюриком мали якісь переговори в Треполю, мали „дати порядок з волостями, відповідно до заслуг кождого для Руської землї“, як каже літопись[1]), а скінчило ся воно тим, що Роман ухопив Рю-

[1]) „Мироположеніе въ волостехъ (Воскр.: и ту было имъ и рядъ положити), кто како терпелъ за Рускую землю“.

рика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину [1]). Чи посадив він кого в Київі, чи зіставив його просто собі, літопись не каже [2]). Але Всеволод, що, розуміеть ся, нерадо бачив таку самовластність Романа, і зріст політичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, упімнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Київом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом з неволі й посадив Ростислава в Київі. Але вплив Романа був і далі о стілько сильний в Київщині, що Рюрик до смерти Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Київі й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпровя. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під

---

[1]) З хронольоґією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописи другий похід Романа на Половців і постриженне Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помиреннє Романа з Ольговичами (властиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішити, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повісти про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій ваганнє між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату здаеть ся мині неможливим, власне через те, що хронольоґія обох джерел непевна; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо ріжницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не позволяють вповні на неї покласти ся.

[2]) Длуґош II с. 177 (під р. 1205), в сій части взагалі богатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Сьвятослав Мстиславич, але Роман не дав йому Київа, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Сьвятослав, хоч виступає він пізнійше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Длуґоша можливе, хоч і не зовсім певне. Татіщев (III. 338) каже, що Роман посадив у Київі Інґвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний) по анальоґії з попереднім.

догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої політики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зрікли ся своїх планів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Літом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам близше причин, і наложив головою під Завихостом, в червні 1205[1]). Все змінило ся від разу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертию. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернедтво й сів знову в Київі. Він відновив свій союз з Ольговичами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестає займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову[2]). Тому Ольговичі зараз по смерти Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич введено угорську залогу. Се примусило противну Данилови партію притаїтись, і союзники дурно побивши ся під Галичем мусіли завернутись назад „з великим соромом“[3]).

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав

---

[1]) Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. с. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 р.).

[2]) Ширше в гл. VII. [3]) Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

ся з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичем, що був у таборі союзників, і закликала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників викрав ся з табора в Галич з братами й його оголошено князем в Галичи, а брата його Романа в Звенигородї; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Сьвятослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що ані Ольговичам, ані Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них[1]).

Але Всеволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надіючи ся на свою силу". Рюрика се заскочило несподівано, і він на разї не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє", забрав ся у свій Овруч. Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька[2]). Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем лїта і протягом осени 1206 р.[3]) Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Усьпіх нечуваний! Ціла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в полїтичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже також скоро пішли, як і прийшли.

---

[1]) Лавр. с. 405—6. 407, Іпат. с. 481.

[2]) „Поѣди ис Переяѣлавля къ отцю своєму въ Суждаль, а Галича не ищи подъ моєю братьею, пакы ли не поидешь добромъ иду на тя ратью". Лавр. с. 406.

[3]) Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміни в хронольогії наших джерел. За Галицько-волинську лїтопись не кажу, бо в ній числа положено зовсїм довільно, але Лавр. перестає спішитись і вирівнює хронольогію під 1206 р., маючи два роки з сим числом; ключі, які маємо в ній під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дїйсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська події 1207 р. оповідає під 1209.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слідом зібрав свою братию і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав Чермного з Київа, а його сина з Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братиєю і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувсь ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пинські князі, розуміть ся також і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль несчисленна рать, а помочи нема ні звідки". Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торческа Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась [1]).

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розуміть ся, зовсім не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, ані мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстоліття належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко попустошили Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?" [2])

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернигів. Похід розпочато в серпні 1207 р.; окрім суздальських військ в нім мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князі потайки тягнуть за Ольговичами, і він, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князів. Та з сього походу, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ [3]). Заносило ся знову на повторенне тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика [4]), але не здолали його вигнати з Київа й вернулись ні з чим [5]). Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тимже Рюриком Сьвятослава Всеволодича, батька Чермного, очевидно о стільки доїла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Сьвятослав з Рюриком.

---

[1]) Лавр. с. 407—8. [2]) Лавр. с. 408.
[3]) Вересень — жовтень 1207 р. [4]) Десь на початку 1208 р.
[5]) Лавр. с. 408—412.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодив ся відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернигів; київські волости зістали ся при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирили ся і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони посилали до нього митрополита Матвія[1]). Суздальська літопись описує се дуже делїкатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося мира и во всемъ покоряюща ся". Але се знову тільки суздальський стиль. Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столї засїв Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирились з Рюриком і зовсїм не потрібували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, жадали від Всеволода згоди на київський компроміс, і за те вернули йому Переяслав[2]). Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженив ся Юрий Всеволодович, наслїдник володимирського стола, з донькою Всеволода Чермного[3]).

По тих переговорах компроміс переведено в житє: Всеволод перейшов до Київа, Рюрик до Чернигова, в 1210 році. Ольгович в Київі і Мономахович в Чернигові! Се була відповідь на поставлений пятнадцять лїт перед тим постулят: аби Ольговичі вирікли ся Київа, і аби Днїпро був границею династий!

Компроміс 1210 р. не уставив таких трівких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Ріжні переміни в полїтичній ситуації розбили його дуже скоро; головно, що участники його були вже на дожитю, й один по другім посходили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся полїтичний вплив суздальських князїв на Українї, сей раз можна сказати — на завсїди, бо нїм володимирські князї прийшли до сили, полїтична ситуація на Українї радикально змінилась. Як

---

[1]) Той факт, що посередничив київський митрополит, показує з усякою правдоподібностю, що з Рюриком Ольговичі помирили ся ще перед тим.

[2]) Хто сидїв тим часом в Переяславі, лїтопись не каже, аж 1213 р. згадує ся, що сїв там Володимир син Всеволода суздальського; але мусїв він перейти до суздальської династиї ще 1210 р. Я думаю, тим поясниють ся, що від сього року ми знову маємо звістки про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416—7, р. 1210 і 1215).

[3]) Лавр. с. 413—4.

по смерти Андрія так і по смерти Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрия кн. володимирського. Але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лінїями ослабив сю династию і витворив тут свою домашню політику, поза котрою її князї не мали часу пильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі сьвіта Рюрик: вмер у Чернигові, не діждавши ся можливости вернутись у Київ[1]). По нім найстаршим в династиї Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Які переміни в волостях і взагалї в політичній системі стали ся з смертию Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові переміни. У всякім разї знаємо, що Чернигів Всеволод Чермний передав брату Глїбу. Се, розуміть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичі перед тим потерпіли тяжку страту, що сильно підірвала їх вплив. Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцию, що покликала в поміч Укрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князїв Ігоревичів на бажанне боярства повішено — факт нечуваний в історії Руської держави[2]). З сього поводу Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сій смерти Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положили сьте сором на всіх, тому нема вам части в Руській землї“, як стилїзує Новгородська лїтопись його докір. Скільки тут було в тім жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його були на стіл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька лїтопись нїчого не каже про участь його чи иньших Ростиславичів в останній революції, що закінчила ся такою трагічною смертию Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив

---

[1]) В Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичь, князь кыевьскый, княжа Черниговѣ“ (с. 416); під тим же роком і в компіляціях — Воскр., Нїкон., Тверськ. Але вже Карамзїн завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на сьвіті, бо инакше мусїли б ми за нього чути, чи в Київі, чи в Чернигові.

[2]) Стало ся се в осени — мабуть 1211 р. Про хронольоґію див. мою статю: Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи (в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XLI), с. 10—1, про самі події див. т. III гл. 1 Історії.

ся чи тільки чіпав ся й шукав причини[1]). Так, чи инакше, він виповів на сій підставі війну Ростиславичам і повиганяв їх з Київщини. Правдоподібно, се вже стало ся по смерти Рюрика — головного участника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирили ся з відібраннєм Київщини. Вся фамілія їх рушила ся відберати свої традиційні „руські" волости, які вона мала протягом півстоліття. На поклик вигнаних внуків Ростислава[2]) рушив ся смоленський Мстислав Романович з Смолянами, рушив ся славний вояка й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний", новгородський князь, з Новгородцями, що заявили своєму незвичайно улюбленому князю готовість іти за ним всюди[3]). Підняли ся ріжні поменьші князі й двигнули спільними силами. Попустошивши по дорозі чернигівські волости, попростували вони на Київ. Прилучив ся до них тут і князь луцький Інгвар Ярославич, що надіяв ся, мабуть, при тій нагоді дістати ся знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ)[4]).

---

[1]) Обвинуваченнє на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод Чермний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого толкованнє його докору — прикладаючи його: „ви" до всіх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи має ся пізнійша дописка реальну підставу, не знати.

[2]) „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Сьвятославич части в Руській землі! ходи но, пошукаємо нашої отчини" переказує се короткомовна Новгородська літопись (с. 195).

[3]) „Рекоша єму Новгородці: „камо княже, очима позриши ты, тамо мы главами своими вържемъ".

[4]) Похід описує 1 Новг., с. 195—7, і володимиро-московські компіляції, як Воскр. I с. 117—8 й ин. Трудність тільки з хронольоґією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще близшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сим роком самою літописею: сиропуст 1 лютого, хибний (на той день сиропуст не припав цїле XII століте), і на нїщо не придаєть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішить ся, взагалї не має такої певности в хронольоґії в сих роках. Компіляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин., мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертию Всеволода. В них маємо в сих роках ґрупу звісток про українські події, з датами, що потверджують ся иньшими звістками, або бодай витримують перевірку ними (див. мою статю Хронольоґія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далї). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Куник в спеціальній розвідці О годѣ возшествія Мстислава Романовича на престолъ кіевскій (Ученыя записки академіи наукъ по I и III отд., т. II) ви-

Сполучені війська обложили Вишгород, де засїли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тоді Всеволод з Київа кинув ся тїкати до Чернигова. Київ, розуміть ся, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернигів. Всеволод тоді саме вмер; в Чернигові сидїв його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять день, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами лїтописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Київа. Се було зовсїм природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Київі Ростиславичі дїйсно посадили Інгвара; самі розсїли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород[1]), Мстислав Мстиславич Торчеськ. Але слїдом князї умовили ся инакше: Інгвар зрік ся Київа (може дістав натомість яку київську вол ость), і в Київі сїв найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на потїху[2]).

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головно обер-

---

водив його також з ріжних иньших комбінацій. Я давнїйше приймав для упадку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сїй серії фактів події з одного року (від осени 1213 до осени 1214 р.), але близша аналїза, переведена над фактами Галицько-волинської лїтописи привела мене до гадки, що правдоподібнїйше сю ґрупу подій містити в 1211/2 р.: упадок Ігоревичів в осени 1211 р., вигнанне Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава лїтом 1212 р. Противить ся такій хронольоґії дата смерти Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редукції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при датї 1212 р. являєть ся помилкою на яких три-чотири роки).

[1]) Воскр. л. каже, що він сїв у Вишгородї; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інґвара уважав тимчасовим князем і зістав ся чекати Київа.

[2]) 1 Новг. с. 195—197, Воскр. I с. 117—8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: під 1215 р. маємо звістку, що Половцї взяли в неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволї й дістав иньшу „власткy“ від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібним менї здаєть ся, що сю опорожнену неволею Всеволода волость взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

тала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну ролю і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і сьвідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе меньше знаходимо в літописях які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, занятих передовсім своїми домашніми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тоді не грав нїякої визначної ролї, що давала-б себе знати в ширших політичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, виразно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Київі до катастрофи на Калці[1]). Нїщо не вказує, щоб він грав якусь визначну ролю. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний вояк, але слабий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Руси“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разї свої давнї пляни: взагалї ся генерація їх, на чолї котрої стояв Гліб, потім його брат Мстислав Сьвятославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давнїйших плянів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української політики за цїле десятолїтє від кампанії 1214 р. Ми коротко згадаємо про них, о скільки вони впливали на загальну тодїшню політику, полишаючи иньше до спеціальної історії Галичини.

Тодїшня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партиї галицькі всїми способами силкували ся позбути ся своїх „отчичів“ — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи рїжних князїв з руських династий. По упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і рїжних правительств, що з угорської руки ставали на чолї Галичини, правили місцеві боярські потентати. Оден з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, викликавши

[1]) Правда, 1 Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім походї в Київі сїв Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Київі Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Київі під час походу на Калку 1223 р., — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичом тяжко припустити.

тим загальну соблазнь в князівсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на галицькім столї угорський королевич Кольоман[1]).

Вічні переміни на галицькім столї, війни й ворохобні спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі плян дістати Галичину за порозумінням з угорським королем, з його руки[2]), і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозі довідав ся, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозуміннє з угорським королем була стрaчена; може бути Мстислав пробував иньших способів — принаймні бачимо, що він майже цілий рік пробув на Україні, й тільки „печаль і вопль Новгородців", котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава з братом в голосній битві на р. Липиці, але вікувати в Новгороді таки не мав охоти і знову звернув ся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лєшка Білого, що брав також дїяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінцї образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанїєю Мстиславі[3]).

Сї запросини обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подав ся знову на Україну — заручити ся помочию свояків і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попрощати ся з Новгородом і пустити ся на здобуваннє Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб реквізиціями майна ріжних богатих бояр з противної партії, десь весною 1218 р. попрощав ся з Новгородцями: „кланяю ся сьвятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже мині лягти коло мого батька у св. Софії!" Новгородцї просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, прав-

[1]) Ширше в т. III гл. 1.

[2]) „Выиде изъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичь... иде къ королеви въ Галичь просити себѣ Галича у него" — Воскр. I с. 119.

[3]) Іпат. с. 489: „Лестько... посла к Новгороду по Мьстислава, река: братъ ми еси, пойди и сяди в Галичѣ", пор. 1 Новг. с. 204 і 206. Було се на початку 1217 р. — див. Хронольогія с. 14.

доподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя з родини Романовича Мстислава[1]).

Похід на Галичину став ся на другий рік — 1219 р. Відомости про нього дуже бідні; з участників джерела називають іще Володимира Рюриковича[2]). Ситуація в Галичу була дуже наручна, і Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотіла йому, як князю протеґованому Лєшком противставити Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але панованнє Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирив ся і видав за нього доньку, але через нього посварив ся з Лєшком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здаєть ся року[3]). Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якімсь соймі з князями київськими і чернігівськими[4]) і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочию, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна[5]).

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольомана, і Угри

---

[1]) Новг. с. 204, 206—7.

[2]) Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповні правдоподібна, хоч саме оповіданнє має деякі недокладности, і здаєть ся — лучить до купи подробиці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морава, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залога тоді утікла. Більше дивись в т. III.

[3]) Див. Хронольоґію с. 15—6.

[4]) „Мьстиславъ бо бѣ со всими князьми рускыми и черниговьскыми“ (Іпат. с. 490). В першім вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князів до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповіданя виступає неприготованість Мстислава, і тих помічних князів в війні в досить докладнім оповіданю літописи зовсім не видко.

[5]) Іпат. с. 489—491, 1 Новг. с 210, Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Нїкон. II с. 82, Длуґош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Плава 25 жовтня; се й означає слово „зимѣ“ Тверськ. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронольоґію с. 15—6).

пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки попустошив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, десь літом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусїв піддатись; так оповідають пізнїйші компіляції, розріжняючи два осібні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літопись оповідають тільки про останнїй, удатний. З руських князїв сі компіляції називають участниками походу київського Мстислава Романовича в першім походї і смоленського Володимира Рюриковича в другім[1]); Длуґош, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича[2]). Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значнїйших невільників; між ними був і сам Кольоман: Мстислав відіслав його у свій Торческ[3]).

Сей успіх зміцнив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружно, зроблена кілька літ пізнїйше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить пасивну ролю серед інтриґ галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став безрадним піоном в їх руках, — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. Скоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її свому зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на київське Поросє, до свого Торческа — доживати віку[4]). Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політиці України; вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке питанне перестає порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині ярила ся далї.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище в системі земель давньої Руської дер-

---

[1]) Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповіданне так пригадує оповіданне 1 Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти взятись. [2]) II с. 185.

[3]) Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128, Тверськ. с. 332—4, Нікон. II с. 85—87. Хронольоґія с. 17.

[4]) Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

жави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тоді рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династиєю, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хиба відгадувати будучу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний вояк, а політик дипльомат, правитель — дуже слабий і се найліпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тоді вже дуже сильну волость в угорські руки: потім каяв ся перед Данилом, як каже літописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана Судислава![1]). Взагалі родина Ростислава не богата була здібністями — виїмком були обидва Мстислави син і батько, здібні вояки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичности Мстислава і загального браку талантів ся родина і не з'уміла ані використати, ані заховати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Европу, що закінчив ся катастрофою на Калці (1223 р.)[2]). Військо монґольського хана Темуджіна з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до иньших князїв і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдячував Котянови й Половцям, прийняв се проханне дуже до серця й постарав ся вплинути на иньших князїв, доводячи, що коли Половцям не помогти, то вони побільшать собою сили Монґолів. В Київі відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землї“ — три Мстислави: київський, галицький і чернитівський, „молодші князї“: Данило Романович, Михайло Всеволодич з чер-

[1]) „Сыну согрѣшихъ не давъ тобѣ Галича, но давъ иноплеменьнику. Судислава льстьца с(о)вѣтомъ, обольсти бо мя“ — Іпат. с. 502.

[2]) Про нього див. ще в гл. VIII.

нигівської лінії — будучі чільні діячі, й инші, і на тій раді, головно під впливом Мстислава галицького ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій орді проти сильнійшої було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і занадто в ній заанґажували ся.

Споряджено великий похід. В нім взяли участь князі київські, чернигівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрий Всеволодович (тоді старший в сій родині) вислав теж свого братанича, тільки він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Полки ріжних князів постягали ся над Дніпрові пороги, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли також половецькі орди, й „вигонці галицькі“, з галицького Понизя прибули, як каже літописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Дніпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монґолів на дорозі було кілька посольств до руських князів, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони, не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, ані городів, ані сіл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусту на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам богато злого наробили; за се ми їх і бємо“ — переповідає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи політику князів. Князі не послухали сеї ради і навіть побили послів; вони розуміть ся, не могли так дуже вірити сим заявам Монґолів, але необережно заганяли ся в оборонї Половців.

Побивши по дорозі передові монґольські полки і забравши богато їх стад, вони заглубили ся далеко в степи, — ішли вісім день, і з головними силами стрілись над річкою Калкою (тепер р. Кальць, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солідарність руських князів не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика“. Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монґолів і розпочав з ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку з Данилом і декотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монґолів, і ті почали вже тікати. Але Половці, що також взяли участь у сій битві, все попсували — кинули ся тікати перед Монґолами, і ті перейшли до атресії. Тікаючи Половці впали в табор иньших князів, що не брали участи в битві й нічого не знали про неї, й наробили тут загального не-

порядку й замішання. Настала загальна паніка, всі кинули ся тікати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монголи кинули ся за ними гонити. „Стала ся побіда над всіми руськими князями, якої ще не було“, як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тікати, постарав зь укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було неможна, він обвів своє військо „городом“ з возів — перша виразна звістка про так популярний в пізнійших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором“ — ланцюхом, зложеним з кількох рядів возів[1]). Тут засів він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монґольських вождів, полишених під його табором, тим часом як решта монґольського війська кинули ся за утїкачами. Надія відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники“, степові Русини, що були з монґольським військом взяли ся посередничити, і їх воєвода Плоскиня присяг на хрестї, що Монголи не вроблять Русинам нїякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трехденній оборонї. Але „окаянний“ Плоскиня, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князїв Монголам (не знати тільки, чи справдї з злої волї, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посїдавши на тї дошки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванню способів смерти!). Табор Мстислава розбили, людей всїх побили.

За тим військом що утїкло з над Калки, иньші монґольські полки гонили тимчасом аж до Днїпра, і за Днїпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Днїпро, всї иньші човни — що були полишені тут при походї в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслїдком того маса вояків лишило ся й погинула на лївім боцї Днїпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятий прийшов живий до дому. Самих князїв побито шість в сїй утечі, між иньшими Мстислава чернигівського з сином. Чимало побили й самі Половцї, щоб відібрати коня або одежу. Самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монґольські ватаги

[1]) „Угоши городъ около себе въ колѣхъ“ — в синодальнім кодексї 1 Новг. с. 219, в иньших кодексах і пізнійших компіляціях: „в кольехъ“; його правильно об'яснив уже Березинъ: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. П. 1883, IX с. 248. Новійша розвідка про се проф. Голубовского в Трудах XI археол. з'їзда т. II (Съ какого времени можно прослѣдить на югѣ Руси способъ защиты таборомъ?).

позаганяли ся досить далеко в переяславські землі — до Сьвятополкового Новгорода (Витичева). „Люде, не знаючи татарської лести", виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили".

По сім Монґоли завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Руси вражінне якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Руси) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи", каже сучасник [1]).

Політична система в руських землях по сій катастрофі не зміпила ся на разі, тільки переміпило ся розміщенне князів — деякі погинули, а на опорожнені столи пересунули ся иньші члени з тих же родин. Так у Київі сів Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернигові сів син Всеволода Чермного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою вплпвову ролю, і старий хан Котян далі був його вівним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернигівського, і по абдикації й навіть смерти Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переході до Торческа (1228), Володимир київський і Михайло чернигівський зістали ся в союзі з його зятем — угорським королевичом [2]).

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменьше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фіґура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Ще будучи смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Київа, держав ся далі сеї політики, що була також і політикою його попередника на київськім столі

---

[1]) Про сей перший монґольський похід написано було по горячим слідам (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказанне у Київі (його початок в Академічнім кодексі Суздальської літ.: „По грѣхомъ нашимъ придоша языци незнаеми, при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженья его в Киевѣ...", а кінчить ся: „Сихъ же злыхъ Татаръ Таурменъ не свѣдаемъ, откуду были пришли на насъ и гдѣ ся дѣли опять..."). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородській (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненім звістками головно про факти, близші кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідаєть ся близше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юрием володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічнім кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Нікон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів. [2]) Іпат. с. 503.

Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриг прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу[1]). До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці великий страх“[2]). Тому й по смерти Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головно — політика чернигівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернигівський стіл, поминувши свого стрия Олега Ігоревича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимиро-суздальським князем Юрієм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрия[3]). Але при тім, здаєть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; принаймні як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князі суздальської династії[4]). Покінчивши з стрием, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрия, колишнім князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрия і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрия, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого шваґра і союзника Михайла чернигівського, рекомендованого їм Юрієм[5]). Але Михайло мусів пильнувати чернигівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрия Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородців: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте: як земля ваша, так і моя“[6]). Новгородці наслідком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайма назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив

[1]) Іпат. с. 498. [2]) Іпат. с. 502. [3]) Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426. [4]) Лавр. с. 426, 427, 429. [5]) 1 Новг. с. 221, 1225 р. [6]) 1 Новг. с. 222.

у них з рук до рук, а Ярослав воював чернігівські волости. Михайло й тут операв ся на союзі з київським Володимиром і Юрієм, і за їх посередництвом сю справу вкінці полагоджено[1]).

При перегляді сих подій насуває ся цікаве порівнянне становища суздальських князів супроти українських сих часів з попередніми часами. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давнійше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролю зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуваним попередньою ґенерацією Київі, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вертаючи ся до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернігівській землі й свій конфлікт з Ярославом. З тим сильно перемінила ся його політика: він вертаєть ся до широких плянів свого діда й батька — на Київ і Галичину. Се стало ся зараз за полагодженєм новгородського конфлікту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусів носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернігівські князі, з'їздять ся „на соньмъ" до Київа, приязно пирують з Володимиром[2]) з нагоди посьвящення ростовського епископа, а вже слідом Михайло (зимою 1232/3 р.) вибираєть ся на Володимира. Але при тім Михайла далеко більше інтересує Галичина ніж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Мстислав

---

[1]) Новг. с. 230—240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрия і Володимира Ярослав помирив ся з Михайлом, але потім під 1231 р. маємо похід Ярослава на Чернігівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти оден з чернігівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагоджені. Можливо, що з'їзд чернігівських князів у Київі весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській літописи, стояв у звязку з сими справами, і полагоджено їх десь в р. 1231—2.

[2]) „Бяхуть же в то время мнии князи русьстии на соньмѣ въ Кыевѣ: Михаилъ князь черниговьскый, и сынъ его Ростиславъ, Мстиславичъ Мстиславъ, Ярославъ, Изяславъ и Ростиславъ Борисовичь, и мнии мнози князи, иже бѣша в святѣй Софьи на священьѣ Кирилово, и праздноваша свѣтлый онъ праздникъ в святѣй Софьи, и ѣша и пиша того дни в манастыри святыя Богородица Печерьскыя много множество людий прежалиха зѣло, мнже не бѣ мощи исчести". Лавр. с. 434.

Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претенсій на Галичину, боярство теж завзято боролося з Данилом, противставляючи йому кого будь в ролі конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кидається на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляється иньший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя[1]). Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система політичних відносин на Україні: союз київського князя з галицьким, чи ліпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав меньший брат Василько), а по противній стороні князь чернигівський зі свояками, і деякі поменьші: згаданий Ізяслав, стрийчний брат Данила Олександер, князь белзький, князі пинські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тоді Сьвятослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то будемо мати повний образ політичної системи тодішньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але заразом иньші половецькі хани помагають його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром зазначив ся вже десь зимою 1232/3 р.[2]). Володимир тоді сподівав ся походу на Київ і звернув ся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Се було початком

---

[1]) Галицька літопись зве сього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причини відкидати сю ґенеальоґію. Хоч в історичній літературі його звичайно уважають сином Володимира Ігоревича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсім природно для сина київського Мстислава, і зовсім не відповідно для Ігоревича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282—3, де вказані і погляди ріжних учених в сій справі: додам тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще проф. Дашкевич у статі Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (київ. Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проти традиційного погляду не відважив ся.

[2]) Див. Хронольоґія с. 23—4.

дуже тісного союза Володимира з Давидом; Володимир дав йому Мстиславову волость в Київщині — Торческ; Данило віддав її Мстиславовим синам[1]); обидва князі по тому прийняли між собою „братьство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над родинними звязками: коли Олександер белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тікати до свого тестя в Київ, Данило дігнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за зятем[2]).

Не диво, бо Володимир далі чув себе загроженим. Відносини його з Михайлом не поліпшили ся від Данилового посередництва. Десь з кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Київа й подав ся за Дніпро, а Ізяслав втік до Половців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернигів і поставили тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже літопись, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали пустошити Чернигівщину, і в тім перейшла ціла весна. Про кінець сеї чернигівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповіданнє з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернигова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернигівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стрічного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сім поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернигівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сій побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло („створивъ прелесть на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов[3]).

По сій пригоді, замовчаній в літописи, Данило хотів забрати ся до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його зістати ся: Михайло ішов на нього слідом з Чернигівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не схотів лишити вірного союзника й виступив на Половців. Ворожа сила показалась одначе така велика, що ініціатори

[1]) Іпат. с. 511. [2]) Іпат. с. 514.

[3]) Іпат. с. 514—16, 1 Новг. с. 245. Подробиці сеї облоги Чернигова в пізнійших компіляціях перенесені на облогу Чернигова Татарами в 1237 р. Про се ще в новійшій праці Шахматова Общер. своды гл. IV с. 161.

походу самі почали радити відступити, та Данило спротивив ся з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воін раз пішов на битву, повинний або здобути побіду, або поляти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против сьвіжого, але тепер нема що вагати ся — ідім против них!“ Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже літописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утік до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половці „багато злого наробили Киянам“; з заграничних купців узяли контрибуцію[1]). Ізяслав сів у Київі. Михайло слідом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями іде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стеріг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залоги, підняли в Галичині повстанне на Данила. Данило мусів забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла[2]). Союзники осягнули таким чином звої пляни, і Чернигівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволі, хиба кілька місяців[3]). Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, посилає він Данилу в поміч Торків[4]). Чи здобув він собі Київ від разу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сів у Київі, се каже Галицька літопись виразно[5]). Михайлу тоді приходилось видержувати тяжку боротьбу з Данилом: сі роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь. Тому він не міг далі підпирати свого

---

[1]) „і на Нѣмцихъ имаша искупъ князи“ — 1 Новг.

[2]) Іпат. с. 515, 1 Новг. с. 244. Сі два джерела доповняють себе — Іпат. уриває вправді на облозі Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Київа, і все сюди переносить. Никон. (II с. 104) помішали ще пізнійші події (похід Ярослава на Київ).

[3]) Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

[4]) Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була мова, а не якийсь иньший, напр. Інгваревич, як думав Соловйов (I с. 814). [5]) Іпат. с. 517.

союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертаєть ся тодішня українська політика, і Володимиру не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалі Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирили ся з його утратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користаючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородців і Новоторжців і зайняв Київ легко, здаєть ся — без бою: принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того походу прийшли всі здорові [1]). Та довго він тут не забавив: як каже літопись, „не можучи держати Київа, пішов в Суздаль“ [2]). Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл [3]). Ся звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава (1238) [4]).

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землї — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну [5]). Осібні відділи татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернигівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („изби всѣ“), навіть епископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадуєть ся — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернигів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усїма воями“, але в битві не міг витримати і понїс великі страти; по сім взято Чернигів і спалено; епископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сї землї одиноке наше джерело — Галицько-волинська літопись. Вона додає, що тоді ж хан Менке на чолї відділу війська приступив і під Київ — „сглядать града Кыева“, й ставши над Днїпром дивував ся його красї й великости, спробував намовити Киян, щоб піддали ся, кн. Михайло і Кияне не послухали — не схотїли піддати ся. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по неудачах, які мала подібна оборона в иньших землях. Справа

[1]) 1 Норг. с. 246. [2]) Іпат. с. 517. [3]) 4 марта 1238. [4]) Іпат. ibid.
[5]) Про татарський похід див. ще низше гл. VIII.

його в Галичині була на разі теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусів забрати ся на Угорщину, де йому була обіцяна рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвістний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича[1]). Правдоподібно, він перед тим сидів у якійсь київській волости. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не схотів, а посадив тут свого воєводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичину. До нього тоді звернув ся Михайло з сином з перепросинами: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що попала ся в неволю під час утечі Михайла з Київа. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не позволяли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Данило пристав на сі запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вирікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зістався у Данила: „Данило і Василько позволили йому ходити по своїй землі і дали йому богато пшениці, меду, товару і овець до волі“ [2]).

Се діяло ся при кінці 1200 р. Попереднього року військо Бату знищило лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Дніпро. Пізної осени рушило його військо, вичекавши аж замерзне Дніпро, що утрудняв їм сей похід на захід[3]). На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражіннє робила ся превелика і зовсім дика армія: вона

---

[1]) Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сим промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три иньші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звуть його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про ріжниці в звістках компіляцій що до переміни київських князів у сих роках ширше див. в моїй Історії Київщини с. 286—7. Повні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись. [2]) Іпат. с. 521.

[3]) Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisii Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. 1 с. 253. Лист був писаний перше, ніж Татари зблизили ся до угорської границі.

окружала цїле місто; від риву возів, оповідає Галицько-волинська лїтопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в містї. Не вважаючи на пригнобленнє, яке чинив вид сеї дикої хмари, Кияне під проводом воєводи Дмитра не настрашені долею заднїпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Днїпра (від Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стїн — „пороки“, і Татари день і ніч били ними в стїни (вони мали взагалї досить вироблену технїку облоги). Коли стїни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити, як стрїли затьмили сьвіт“. Оборонцїв відбито, і Татари опанували стїни. В розпуцї, користаючи з перерви в облозї, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цїлу добу, Кияне зробили укрїплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли від разу. Тоді люде в розпуцї кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за симболь сеї доби. Будова Володимира Вел., що знаменував собою закінченнє процеса сформованнія Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воєводу Дмитра, взятого в неволю, скаліченого, Бату помилував — „мужьства ради єго“, і взяв до свого двору[1]). Звичайно прийнята дата київського взятя — 6 грудня, передана в Суздальській лїтописи і пізнїйших компіляціях[2]).

Вість, що Київ взято, і Татари йдуть далї на захід, навела страшенну паніку на західнї руські землї. Князї кинулись тїкати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезк. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожнїх городів лїтопись

[1]) Іпат. с. 522—3.

[2]) Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нїкон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в 1 Псков., Супрасл., Авраамки — очевидно новгородська: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнїв і 4 днї, і взято Київ в понедїлок 19 падолиста. З звісткою про довгу облогу Київа згоджуєть ся оповіданнє подорожника Пляно Карпінї: cum diu obsedissent, illam ceperunt; але його оповіданнє не визначаєть ся докладністю; а оповіданнія ж Галицької лїтописи зовсїм не виходить, аби облога була довга. В хронїцї Рашід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладимура“ (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днїв“ (Ж. М. Н. П. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

вичисляє Колодяжен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горині. Колодяжна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „изби не щадя". Літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останній бідї по церквах. Галич взято теж, „иныи грады многы, имже нѣсть числа", як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату ішло на Колодяжен, Ізяславль, Кремінець і звідси на Галич; Володимив взяв мабуть осібний відділ. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині, і відси спішно пішов на Угорщину, де пробув близько рік[1]), а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князї як швидко розлетїли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетїли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-словянських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову противставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут зістав ся. Ростислав зайняв чернигівський стіл, порожнїй по смерти Мстислава Глїбовича. Відносини Михайла до Данила не були добрими: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нїчим не показав своєї вдячности Данилови за його гостинність під час татарського походу. Але Київа Данило йому не боронив. Ростиславу слїдом удало ся одружити ся з угорською королївною і він зовсім полишив Подніпровє, діставши від угорського короля банство в Славонії, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну[2]).

Тим часом князї оден перед другим почали їздити до нового зверхника східньої Европи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердженнє своїх князївських прав. Суздальський Ярослав поїхав здаєть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердженнє своїх земель і навіть як каже Суздальська літопись, Бату дав йому старшинство над усїми князями „въ Русскомъ

[1]) Іпат. с. 523—4, див. ще в гл. VIII. [2]) Іпат. с. 524—8.

языцѣ". Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він випросив собі тоді й Київ, де недовго перед тим пробував був сісти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського [1]). Михайло, вернувши ся з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернигів, а звідти вибрав ся й собі в Орду — за потвердженнєм. Чого він тим хотів, властиво не знаємо — чи потвердження своїх прав на Чернигівську волость, чи ще чого, тільки несподіванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонії: перейти між двома огнями (церемонія очищення від всяких злих гадок) і віддати честь пенатам ханської династиї. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемоній, навіть коли йому загрозили смертию за таку образу ханського маєстату. Його убили разом з боярином його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонізовано їх як мучеників за віру [2]).

Тогож року 1246, майже в тихже днях вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монголії з подорожі до великого хана Гуюка [3]). Його старший син Олександер дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землі" не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди [4]). Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінально до нього належав, зовсім вийшов з під власти князів старої династиї. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

---

[1]) Супроти сказаного в тексті трудно сього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Исторія III с. 153). Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Київі, нїчим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

[2]) Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV—XV в. видана у м. Макария Исторія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевского Древнерусскія житія святыхъ с. 146; докладно досі її не простудіовано. Нову верзію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской лѣтописи с. 21—2. Див. ще дещо в моїй Історії Київщини с. 436—7. [3]) 30/IX 1246.

[4]) Лавр. с. 447—9, 1 Новг. 271,

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Переглянувши історію розвою й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розуміється ся — тілько українсько-руські, та придивити ся до їх складу й житя — політичного, культурного, економічного, о скільки се позволяють наші джерела, та о скільки се не входило або не війде в загальні огляди політичного і культурного житя України-Руси.

Як такі складові части оглянемо політичні одиниці, що в сих століттях (XI—XIII) сформувались і відокремились під впливом ріжних обставин, й істнували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінольоґії їх звуть залюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нїчого закинути. Тільки вона вповнї конвенціональна: в памятках наших слово „земля“ нїколи майже не прикладаєть ся до таких політичних орґанізацій. Для політичного округа є в тих часах назва „волость“, але воно за узке супроти сих „земель“: ті землї переважно не волости, а комплєкси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науцї термінольоґії) по термінольоґії XI—XII в. розуміла ся як Руська земля + київські волости, Чернигівська земля — се Чернигівська + Новгородська волость + дрібнїйші волости, і т. и.[1]).

---

[1]) Наведемо кілька прикладів сеї термінольоґії: Іпат. с. 222 „просимъ у тебе Черниговьской и Новгороцкой волости“. Іпат. 240: „Йде Гюрги воєвать Новгорочкой волости“, „повелѣ Смоленьскую волость ,воєвати“. Іпат. 343: „всю волость Черниговьскую“ (в тїснїйшім значінню не землю). Іпат. 435: „туга люта во всемъ Посемьи, и в Новгородѣ Сѣверьскомъ и по всей волости Черниговьской“ (тут не ясно, чи волость = земля

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі сї одиниці, кажу, таки виразно істнували, як певні території, групи волостей, звязані певним постійним, внутрішнім звязком, що при всяких внутрішніх поділах виступали на зверх як цілість супроти иньших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі, і розуміли ся, які такі цілости. Ніщо не перешкоджає нам уживати для сих політичних груп назву „земель", тільки треба памятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель пять — Київську, Чернигівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно звязану з українськими землями Турово-пинську.

Я сказав уже в своїм місці[1]), що в основі політичного групования сих земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської орґанізації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землї лежала область Полян, що силою політичної розвою свого центра — Київа притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Дерев'ську землю, і ще деякі аннекси. Так, до київською волостию уважала ся дреговицька Турово-пинська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, скрайку на лівім боцї Дніпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежности Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не зливав ся: аж до упадку Київа ся політична цілість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля" + „київські волости". Тільки коли загладили ся в політичнім житї ріжниці „Руської землї" від її аннексів, стали вони всї зарівно Київською землею[2]).

Як ми вже бачили[3]), Полянська територія займала невелику

по нашій термінольоґії, чи Чернигівська волость тіснійша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). „Чернигівська земля — Іпат. 223: „ѣха ис Переяславля вборзѣ в землю Черниговьскую и повоєва около Десны села ихъ... и тако повоєвавъ волость ихъ", але не знати чи тут треба розуміти землю в нашім значінню, чи волости, що належали до чернигівських князів. Про „Руську землю" див. низше с. 256.

„Область" значить околицю, напр. Іпат. 225: „бысть знаменіе... в кіевьской области" (вар.: волости), і тут же низше в тімже значінню: „в кіевьской сторони"; теж саме на с. 463: „по всей области кіевской и по Кыеву". [1]) Т. І с. 332—4.

[2]) Літературу Київської землї й Київа див. в прим. 5.

[3]) Т. І с. 167—8.

просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко; у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати на ній слїди колишньої політичної окремішности її головних центрів: окрім Київа ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню[1]). Але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землї, а Вишгород, Білгород й иньші меньш значні осади — його „пригородами“ (звичайно прийнятий в науцї термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань літописи про північні землї XII в.). І хоч можна часом помітити якісь слїди емуляції одного з пригородів — Вишгорода з Київом, але взагалї земля Полян тримаєть ся солїдарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею[2]). Початку сеї назви виказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землї; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сї часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тїснїйшім значить Полянську землю, в ширшім — українсько-руські землї, в найширшім всї землї Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнїйше[3]). І Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнїйші аннекси, але й у X—XII в. зіставала ся властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним житем, репрезентувала громадський елємент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меньшій або й повнїй пасивности иньших київських волостей.

До сеї „Руської землї“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська

---

[1]) I с. 347—8. [2]) I с. 168—9.

[3]) До тїснїйшого значіння Руси, Руської землї див. тексти вказані в I т. с. 168—9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь = Україна Іпат. 242 рядок 6 („изъ Руси“ = Чернигівщини), 306 р. 32 („у Руской земли“ = Київщина + Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далї 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („рускымъ дѣцькымъ“ = з України). Русь = Київська земля див. Іпат. 312 (руські городи — на Погоринї). Русь = землї Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

земля стратила свою стару автономію в середині X в., але й потім мала ще далі якийсь час осібних князів з київської династиї: останнім з них був син Володимира Вел. Сьвятослав, забитий десь слідом по смерти батька. Я висловив гадку, що політичне відокремленнє Деревської землї в руках рівнорядного князя могло чинити особливі трудности київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другім дуже скоро загибали деревські князї, і тому Ярослав уже не схотів відокремляти „Дерев" від Полянської землї. Від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостию, і уже нїколи не відокремлюєть ся хоч трошки виразнїйше від Київщини в тїснїйшім значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують нїяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в осібну землю в XI—XIII в. В останнїй чверти XII в. тут появив ся й осібний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів в деревлянських землях яких тридцять лїт, — але й се не викликало в землї змагань до відокремлення, які бачимо в иньших землях. За те пізнїйше (в XIII в.) показало ся тут иньше змаганнє: виломити ся зовсім з князївсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — житя автономними, дрібними громадами (тих болоховських й иньших громад). Сей факт позволяє нам пояснити пасивну ролю Деревської землї в попередні часи тим, що тимчасом як иньші землї, приладивши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землї, — в Деревській землї не було ані созвучних елементів для князївсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для сцентралізовання землї в політичну цілість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній неґації нового державного устрою, поки обставини, в виді татарського погрому, не дали можливости визволити ся від нього. Анальоґію для сеї ролї Деревської землї можна вказати у иньшого племени — Вятичів: та ж живучість племенного житя, сьвіжість земської автономії, і так пасивність до тодішньої високої, князївсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етноґрафічні границї Полян на полудні, Деревлян на півночи, заходї й полудню[1]), тож і не можемо докладно осудити, на скільки ріжнили ся політичні границї Київ-

[1]) Див. т. I с. 168, 175.

ської землі XI—XIII в. від етнографічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночи й Дніпра на північнім сході[1]), і не знаємо, о скільки відмінний етнографічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайніх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землі, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обкроїв волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західня границя Погорини, що була тоді заразом і західньою границею Київщини, ішла вододілом притоків Горини, Стубли і Стири, та по верхівям Горини і Велі[2]); на сході крайнім містом в ній уважав ся, видно, Корчеськ[3]), так що ліве побереже Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке осібне князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучило ся з Турове-пинським.

Саме вже географічне положеннє Погорини натякає, що се була пізнійша прищіпка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в.[4]), ще виразнійші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волини, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость[5]). Часте злучуваннє Волини з Київом в одних руках вправді невтралізувало сі суперечки; але в кінці Погорина, відокремивши ся

[1]) Див. т. I с. 157.

[2]) Західня границя Погорини видна буде з порівняння детайлїв оповідання Київської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; з них видно, що крайніми містами Погорини були Пересопниця і Заріческ на р. Стублї, і річка Олика (теп. Поляновка), здаєть ся, була пограничною а городи на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Група міст, захоплених Володимирком, що виразно звуть ся „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Київа, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів і Гнойниця, з них знаємо місце Шумська (на Велї) і Тихомля та Гнойниці на верхній Горини). Шумськ і пізнійше згадуєть ся як город в Погорині (Ін. с. 373).

[3]) Іпат. с. 276. [4]) Іпат. с. 172. [5]) Іпат. 276.

в осібне князівство, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів. Уже від третьої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібнійших князів з руки київського князя, а завершило її відокремленнє довге, двадцятолітнє князюванне тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в другій половині XII в.; скоро по його смерти[1]) Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірности — за життя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числить ся в складі Луцького князівства[2]).

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побожа. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже звязано з Київщиною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібнійше — прилучено його разом з Деревською землею. Якісь докладнійші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і звязуєть ся тіснійше з волостями верхнього Тетерева[3]). Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сї землї на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів заберав де що з них: Прилук на Десні і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шужськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; але київським князям все удавало ся вернути їх[4]). Але пізнійше як

---

[1]) Умер 1170 р.

[2]) Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцькой галузи Мстиславичів, а власне у Інгваря Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, бувши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інгваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабі князьки в 1170—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше наручним моментом для сього був час, коли Ярослав засів у Київі (1173—4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на сьвітї, се видно із згадки в літописи самих Ярославичів (Іпат. 407), і тоді вже Погорина мусїла бути так поділена, як то бачимо пізнійше: Дорогобуж у Інгвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428), Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерти брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

[3]) Так тут була тоді волость з пяти городів, і до неї належали: Божський і Межибоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два неназвані міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

[4]) Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3. Що Прилук вернено, се само по собі зрозуміло з огляду на пізнійшу війну з Володимирком; з погоринських

Погорина, так і верхнє Побоже відойшло від Київа, тільки мабуть пізнійше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім одначе Побоже стратило своє значіннє для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформували ся автономні громади, що за помічю Татар рішучо виломлювали ся з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачисляла ся Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем. Власне до сих земель прикладаєть ся в Київській літописи термін: „київська волость", котрий прикладаємо взагалі до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерти Ярослава, коли Турово-пинська земля дістала ся разом з Київом Ізяславу, і до смерти Юрия Мономаховича, вона була мов би придатком до Київа, і за сих сто літ більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость"[1]). Але по смерти Юрия Турово-пинська волость відокремляєть ся в руках свого отчича Юрия Ярославича і від того часу живе вже осібним політичним житєм. В противність Деревській землі, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішности.

Як граничила ся після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Дніпром (Брагинська волость)[2]). Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давнійше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Степань на Горині, що не належав по всякій правдоподібности до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іпат. с. 373).

[1]) Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевьской волости", і низше Всеволодові брати звуть київською волостю Берестє, Дрогичин, Черторийськ і Клечеськ (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерти Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім злученню з Київом по його поворотї воно відокремляєть ся в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Сьвятополк сів у Київі. Від 1093 р. Туров зістаєть ся при Київі до 1113 р., в 1113—1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, злучуєть ся він з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146—1158, з деякими дрібними перервами.

[2]) Іпат. с. 341 і 443.

На сході границею Київщини з грубшого уважав ся Дніпро, давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побереже проти Київа, здаєть ся, належало теж до Київа — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київа узенька і довга скрайка, може навіть від устя Прип'яти аж під Переяслав (докладно її означити не можна)[1]). Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще нім загорнули заднїпрянські землї, постарали ся придбати сю скрайку, аби забезпечити Київ від всяких наглих нападів. Заднїпрянський Городець напроти Київа, судячи по імени, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київа від сходу[2]).

На полудні Київщина не мала нїякої визначеної границї: вона зміняла ся з зміною кольонїзації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросє покинено через печенїзькі спустошення, й укріплювано лїнію Стугни, як граничну. В другій чверти XI в. відреставровано Поросє знову; для залюднення його уживано і невільників (згадують ся Ляхи за Ярослава); потім для кольонїзації погранича ужито останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросє знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з надроського Юриєва осаджено коло Витичева, над Дніпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросє по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участию турецьких кольонистів. В середині XII столїтя руська кольонїзація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осїлої кольонїзації в другій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Виси.

Подібні вагання пограничної лїнії мусїли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нїчого окрім здогаду про се не можем висловити.

---

[1]) Натяки на приналежність до Київа заднїпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—16. Здаєть ся, що про сї київські заднїпрянські землї йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знаменїе за Днѣпромъ въ Кіевьской области"; тяжше припустити, що се заднїпрянська (чернигівська або переяславська) записка.

[2]) Сей Городець (він же Песочний городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосинь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалї про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Олельковича и лѣтописный Городецъ подъ Кіевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съѣзда II с. 139.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пинської землі, займала з грубшого просторонь між Дніпром, Прип'ятию, Горинею, Росию і Богом, переходячи сі ріки невеликими скрайками подекуди. При кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побоже. Автономічний рух заслучських громад, здаєть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в середині XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возвягль на правім боці Случи в 1240-х рр. вже, здаєть ся, рахуєть ся до Волини[1]); Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) кладуть тепер на Случи, вище Возвягля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князїв[2]). Таким чином Київщина в середині XIII в. прийшла більш-меньш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізнїйших заднїпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілї Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ, з нижньої Случи на Уборть і Убортию йде до устя[3]).

Зовсїм природно, що з Київщини нам найлїпше відомий той трикутник між Ірпенем і Днїпром, де головно скупляло ся полїтичне і культурне житє землї, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не богато, і ще найбільш пощастило Погоринї, завдяки тим війнам на київськім пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розуміть ся, з кождого погляду домінував у землї, далеко переважаючи всї иньші її осади: в X—XII в. се було найславнїйше місто всеї східньої Европи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви“, як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми вже знаємо, що по слїдам людського житя на його теперішнїй території Київ займає одно з поважнїйших місць між історичними містами взагалї. Його географічне положенне було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну ролю у всїх ча-

---

[1]) Можливо, правда, що Данило нищив Звяглян тільки принціпіально, як сторонників противного йому напряму.

[2]) Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

[3]) Див. т. IV, мапу й примітки до неї.

сах, а по богатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до сьвітового значіння[1]).

Теперішній Київ розкинув ся на ґрупі високих наддніпрянських горбів, в колїні, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на побережній рівнині на північно-східнім краю сих горбів — котрої частина, що входила в границі давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подолье — нижнє місто, в противність „Горі"), а дальша частина — Оболонию (болонье — прирічна низина)[2]). Горби підіймають ся до 600 стіп над рівенем моря і до 300 стіп над рівенем ріки, подільська ж рівнина підіймаєть ся над рівенем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її[3]). Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею[4]). Її усте ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки[5]). Друга річечка Либедь, тепер ледви видна, колись досить значна[6]), межувала київські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залибедські осади стали київськими передмістями.

Найстарші слїди людського житя в Київі знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізнійших століттях — на півночи і на полудні. Так богаті останки палєолїтичного житя знайшли ся на теперішній Кирилівській улиці, під горбами, і меньше досліджені — за Либедию, на ур. Протасів яр. Богаті слїди новійшої камяної культури знайшли ся і в тій же місцевости на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далї на північ.-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилів-

---

[1]) Літературу Київа див. в прим. 5.

[2]) Тепер границю Подола від Оболони становить викопаний в XVIII в. рів, для спливу води, т. зв. „Канава".

[3]) На сї повени правдоподібно натякає Повість, в оповіданню про Ольгу: „бѣ бо тогда вода текуща возлѣ горы кыевьскыя, и на Подолѣ не сѣдяхуть люде, но на горѣ" (Іпат. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж маємо на залюдненє його виразні вказівки.

[4]) Ольга каже: „такоже постоиши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Суду" (в царгородській пристани) — Іпат. с. 40.

[5]) На плянах XVII—XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. у Лебединцева в Истор. замѣтках о Кіевѣ, К. Стар. 1884, X; див. також Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

[6]) Іпат. с. 299: „и тако вѣдома ѣ в Лыбѣдь весдѣ, иныи же и б р о д а грѣбища", отже тільки на броді можна було її перейти.

ського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн. захід від Дорогожич), і на полудневім краю Київа за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі[1]). Правдоподібно, й на Подолі та на горбах зайнятих старим Київом знайшли ся б подібні останки, як би не були знищені пізнійшим житєм.

Північному згірю, де ми можемо констатувати слїди з ріжних стадій найстаршої — камяної культури, не бракує й слїдів пізнійшого житя, що доказують істнованнє тут осад від найдавнійших епох до часів княжого Київа: на Оболоню недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і кольоніальних монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.). Слїди житя з тих же більш-меньш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числї й низше по Днїпру, на згірю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в.[2]).

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город", або „Гора" — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Сьвятителїв. Тут, розуміть ся, містила ся тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великість тодїшнього „города". „Город" був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронольоґічні границї: в XI в. його називали городом мітичного Кия, що був заразом праотцем полянського народа. На поблизькім (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слїдів якогось значнійшого житя на Щекавиці досї не звістно[3]). Що ж до третьої лєґендарної осади —

---

[1]) Див. т. I с. 23 і далї й прим. 1 і 2.

[2]) Відомости про подільські находки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже інтересна, але непевна находка — грецьких і римських монет з I—II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2. Дрібнїйша бібліоґрафія у Спїцина Обозрѣніе губерній, XXI. Нїяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Київа, як міста іде від IX в. (ib. с. 92—3). Він переочує той факт, що в залюднених в X—XVI в. околицях Київа дуже тяжко було зацїлїти старшим останкам. Богаті останки на старім Київі пояснюють ся тим, що в XIV—XVIII в. сї околиці стояли пустками.

[3]) В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

Хоревиці, то навіть не знати, де вона була. На погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кия придбав значіннє й славу[1]).

В середині й другій половині XI в., коли укладала ся наша найдавнійша літопись, память про той старий город Кия, наслїдком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був[2]). Тут уже в X в. стояв княжий двір з камяним теремом, між пізнїйшою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Сьвятителїв), і двори значнїйших бояр. Судячи з місць похоронів київських князїв IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидовали тут князї. За часів Володимира в сусїдстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й иньших богів, а по охрещенню Київа на сім місці Володимир поставив церкву св. Василя[3]), а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX столїтю, не займає й половини[4]). Тоді ж розширено, очевидно, і самий старий город[5]), та прикрашено ріжними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотири бронзові фіґури коней і дві бронзові статуї[6]).

Пізнїйше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут умішують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р.[7]), і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імени його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Сьвятослав Всеволодович поставив на княжім дворі церкву св. Василия, може на місці Володимирової[8]), а Рюрик другу, теж св. Василия — на новім дворі[9]). Сей „новий двір“

---

[1]) Теорія, що в сїй леґенді маємо слїди сінойкізма тих кількох осад, з котрого повстав Київ (представлена пок. Маркевичом в К. Старинї 1889, XII і недавно Антоновичом в Трудах XI съезда II с. 139) дуже проблематична. [2]) Іпат. с. 35.

[3]) Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Сьвятителїв, инакше Василия. [4]) Див. т. I с. 466.

[5]) Се видко з порівняния Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, „за святою Богородицею“, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

[6]) Іпат. с. 79. [7]) Thietmari VIII. 6. [8]) Іпат. 428. [9]) Іпат. 474.

княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюється його імя, що він стояв у близшім сусідстві старого). Але з усіх церков старого города зістало ся дуже мало: церква св. Василия має старі мури, від иньших не лишило ся нїчого, окрім останків фундаментів; навіть місць тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомости. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізнїйше зветь ся Ярославовим, „Ярославль дворъ“[1]). В XII в. він зветь ся Великим двором[2]). Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім сього так би сказати — офіціального двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значнїйших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусідстві княжого двора була вязниця — „поруб“, для особливо небезпечних вязнів: тут пересиджував Всеслав, увільнений Киянами в повстанню, далї — будинки для духовенства, як дім демесників — катедрального хору, коло св. Богородиці[3]), і т. и. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тїсним, від коли Київ став столицею сьвітової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого города сусїдню, положену на полудневий захід височину, кілька разів більшу від старого города Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“[4]). Його лучив з старим городом міст через яр, що розділяв сї дві височини, а недавно знайдені на краю сього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом[5]). Наоколо мусїли бути деревляні стїни, які бачимо в XIII в. (в оповіданню про татарське взятє) наоколо старого города. Головні ворота були від полудневого заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегли й дикого каміня, як показують їх останки, мали на горі церкву Благовіщення і ріжні сховки („комари Златыхъ вратъ“); приступ до них боронили дві вежі чи виступи, видні ще на старих плянах — тепер вони зникли без слїду, а й від самих воріт зістали ся тільки бічні стїни. Другі ворота — Лядські вели з міста на полудневий схід — на „Угорське“, треті — Жидівські (на північний захід)

[1]) Іпат. 229 і часто потім. [2]) Іпат. с. 307. [3]) Іпат. с. 35.
[4]) Іпат. с. 106. [5]) Пор. Труды XI съѣзда II с. 137.

до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Київа від Юрия 1151 р.[1]) були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом“ — дорогою на Поділ[2]).

В сім Великім місті станула нова, прекрасна, богато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красуєть ся й досі. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгія, „предъ враты св. Софіи“, і св. Ірини — по імени жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованіе котрого заховало ся дуже інтересне старе оповіданіе, був призначений Ярославом на церемонію „настолованія (інтронізації) новоставимымъ епископомъ“ [3]). Від нього не зістало ся нїчого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й богаті будинки, Великий город, видно, не „переяв слави“ у старого. Бачимо, що князї далї будують церкви в малім і тїснім городї, в великім же городї по Ярославі не відомо з лїтописи нїяких нових, а хоч тепер в нім викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу[4]), але не підлягає сумнїву, що найбільш столичною, аристократичною частиною Київа й далї лишив ся все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнїйше XI в., зайняло місто й иньші сусїдні з старим городом горби: Михайлівську гору, де кн. Сьвятополк поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаіла і де звичайно умїщують ще старий монастир св. Димитрия, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверти XI в., з церквою св. Петра, збудованою при нїй його сином Ярополком-Петром, а також і Щековицю, де звістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв.

[1]) Іпат. с. 296.

[2]) Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „уворотн коня направо“.

[3]) Оповіданіе в прольогу XIV в., передруковано нпр. у Закревского I. 265; воно оповідає про те, як плачено робітникам за роботу, як князь заохочував робітників до сеї роботи, й наведене в т. III, гл. 4 (с. 356 першого вид.).

[4]) Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебединцев у К. Старинї 1884, X с. 237—8, Петров ор. с. 150, 253—5.

Киселівці або Флоровській горі знайшли ся також ріжні останки тогочасного побуту й слїди якоїсь камяної будови. Нарештї здаєть ся, жидівська дільниця — „Жидове“ була на горі за Жидівською брамою, хоч не виключена можливість, що вони жили в самім містї, коло Жидівських воріт [1]).

В сусїдстві Жидівських воріт, на Кудрявцї, уміщують передмістє „Копиревъ конець“ (його місце — одно з найбільш заказаних питань київської топографії). Сей „конець“ притикав другим кінцем до Подолу, мабуть лучив ся долиною між Киселівкою й Щекавикою, й тут були ворота на Поділ, „врата подольскыя в Копыревѣ концѣ“ [2]). На сім передмістю поставив Сьвятослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудовали тут церкву св. Івана [3]).

Поділ мусїв бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ він, видко, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсїм легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копирев конець. Від півночи боронили Поділє укріплення з палїсадом („столпиє от горы оли и до Днѣпра“). Дійсно, в документах XVI—XVII в. звістний вал, що був десь за Щекавицею [4]). Але слїди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицю на згірю, до теп. Йорданської церкви, і не богато що меньше над Почайною. Але урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по части заховали ся досї, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділє мусїло бути середньо-міщанською частивою Київа: з часів княжого Київа не маємо тут ані археольоґічних находок, що сьвідчили б про пробуваннє тут людей богатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородиці Пирогощої, збудовану Мстиславом Великим

---

[1]) Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова Ист.-топ. очерки с. 9 (є тут у нього богато довільного). Про останки старого житя на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX. [2]) Лавр. 397.

[3]) Іпат. с. 206, 250, 283. З великої літератури Копиревого кінця згадаю лише новійше — Лашкарьова в його Очерках, Петрова Ист.-топогр. очерки, Голубєва О древнѣйшемъ планѣ Кіева в XII т. Чтеній київ. істор. тов. [4]) Звістки зібрані у Петрова ор. с. с. 29.

і славну з ікони Богородиці Пирогощої, привезеної з Царгорода разом з иньшою іконою — вишгородською[1]). Иньші церкви, звістні на Поділю, або були деревляні, або зникли без слїду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Илиї, звістна ще з середини X в.[2]): вона стояла „над ручьемъ, конѣцъ Пасынче бесѣды и Козаре“. Правдоподібно сей „ручай“ — то Почайна, і церква стояла коло самої київської пристани, що й зрозуміло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство мусїло найскорше взяти свій початок. Знаємо ми й иньшу купецьку церкву на Подолї, се новгородська церква св. Михаіла[3]), — церква новгородської купецької кольонії. Вона стояла десь коло „Торговища“ — головного київського ринку, що був на Подолї і служив заразом місцем народніх віч[4]). Иньший раз згадуєть ся віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолї[5]). Як бачимо, для головної частини Київа, що своєю площею переважала всї иньші части, разом взявши, знаємо про Поділ не богато.

Згірє над теп. Хрещатиком, так званих в тих часах Клов — не знати чи був якось сильнїйше заложений. Тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другій половинї XI в. Стефаном, давнїйшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь)[6]). За те наддніпрянське згірє — т. зв. Угорське повне ріжних памятних і важних урочищ. Як я вже згадував, воно показує слїди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусїла тут бути княжа резиденція, судячи з леґенди про убийство Аскольда і Дира „під Угорським“, в сусїдстві котрого лежала Аскольдова могила. В близшім сусїдстві Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорьскимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „сельця Берестового, що тут стояло[7]); сей двір мусїв бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що істнує й досї, перебудований, з незначними останками давніх мурів[8]). Крім нього була

---

[1]) Про недавні находки фресків і поливяних плиток див. Археол. лѣтоп. Ю. Р. II с. 39. [2]) Іпат. с. 34. [3]) Іпат. 249, Лавр. 302.

[4]) Іпат. с. 120.

[5]) В ній бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура, одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се неправдоподібно, як я там вказав уже. [6]) Іпат. с. 162, 188. [7]) Іпат. с. 53.

[8]) Іпат. с. 425, правдоподібно він же згадуєть ся на с. 162 під іменем Германового (Германечь), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13: „приступль подъ Угорьское“.

ще тут за Ярослава церква св. Апостол, де був священиком славний Іларіон, пізнійший митрополит [1]).

Трохи низше по Дніпру, в сусідстві княжого двора, заснувала ся в середині XI в. головна сьвятощ „руського Єрусалима“; головне огнище аскетичного християнства в східній Европі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так богаті взагалі околиці Київа: знаємо, що глиняні верстви над Дніпром служили ще неолітичному чоловіку на мешканнє. З розповсюдненнєм християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; нпр. печера з слідами анахоретів була знайдена в Київі над Дніпром, коло мосту, иньша низше, на передм. „Звіринець“, третя на горі Уздихальниці під старим городом, далі на полудне — коло Пирогова в околиці Трипіля, і т. д. [2])

За взірцем сих старих печер копали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, викопана чи тільки уживана для молитви двірським сьвященником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнійшого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом [3]). Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і припадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови [4]). В цілости заховала ся прибудована до неї церковця св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Тройці. Камяна „трапезниця“, збудована на початку XII в. кн. Глібом Всеславовичем, щезла. Ся частина міста, здаєть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“ [5]), певно — на дорозі звідси до великого міста.

Низше Дніпром, на „Видобичах“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаіла, поставлений Всеволодом, один з визначнійших київських монастирів, для нас памятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнійшої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західній берег.

---

[1]) Іпат. с. 109.

[2]) Про сї печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. лѣтопись 1903 с. 335. [3]) Іпат. с. 111.

[4]) Див. найновійше справозданнє інж. Николаєва в II т. Трудів XI сьѣзда с. 125. [5]) Іпат. с. 296.

Правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла“ камяний мур, факт — прославлений риторичним панегіриком, що кінчить Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишив ся тільки західній бік, східній, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом[1]). Теперішнє сусіднє урочище „Звіринець“ вказує, що тут мусів бути княжий звіринець, менажерія, подібно як то бачимо в тих часах по иньших столичних містах старих князівств.

Той Всеволодів „красний двір“ спалили Половці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „Красний двір“, звістний з того, що його пограбили Кияне по смерти Юрия, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрий звав Раєм“ [2]). Крім того княжий двір стояв, здаєть ся, на острові під Видобичами[3]). Нарештї якийсь двір, видко, був на полудень від Київа, по дорозї до Василева — „Теремець“, правдоподібно на місцї теп. хутора Теремки[4]).

За Видобичами низше Дніпром (з милю) був монастир на ур. Гнилеччинї, инакше Володарка, або Церковище (коло с. Пирогова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязуєть ся з іменем Теодосия печерського[5]).

Заднїпрянський берег насупроти Київа памятний тим, що був місцем дипльоматичних з'їздів руських князїв. Очевидно — ся посередня, нїби невтральна територія надавала ся дуже добре для стріч князїв правобічних і лївобічних, не завсїди приязних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Київа, з'їздили ся князї 1101 р., на сусіднім Долобським озері в 1103 і 1111 в.,

---

[1]) Іпат. с. 162. [2]) Іпат. с. 336.

[3]) Іпат. с. 261, правдоподібно в сім дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живяше под Киевом во островѣ“ — с. 524.

[4]) Лавр. 311, Сборникъ матеріаловъ для ист. топогр. Кіева III с. 106, з докум. 1593 р.: „на Теремцохъ селище пустое“.

[5]) Нова статя проф. Лашкарьова: Дача кіево-братскаго монастыря Церковщина — Труды Кіевской Духовной Академіи 1899, III, див. Похилевича Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія сього монастиря.

коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу" відбув ся коло теп. Подюбського озера, в сусідстві оз. Долобського[1]).

Так ми оглянули Київ з його визначнійшими памятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значінне нема що тут розводити ся — про се досить сказано в ріжних розділах сеї праці — коротко зазначу тільки, що він був політичним і культурним центром східньої Европи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної авреолі й на пізнійше. Київський патріціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торговлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори", повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землѣ и Рускыхъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть" [2]).

Як великий був давній Київ показує великість території, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику пошість на людей 1002 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корст), що тоді від пилипівських заговин до мясопущ, за три місяці, вмерло 7600 люда[3]); а кілько ж його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Київа з передмістями числити не меньше як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (magna civitas), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і несчисленну силу народу (populi ignota manus[4]). Суздальська літопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Київі, „самих церков згоріло більше як шість сот" [5]). Поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Київі XI—XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді богатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

---

[1]) Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кіева III. 135—6; про Подлюбське озеро — див. у Барсова География[2] с. 143 (на підставі паперів Бороздіна, а плян Бороздіна в атласі Погодіна Древняя русская исторія. [2]) Іпат. с. 310. [3]) Іпат. с. 150. [4]) VIII. 16. [5]) Лавр. 278.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розуміється ся, їх розцьвіт стояв у звязку з обставинами київської торговлі, і число сих „насельників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолю свою церкву і мабуть в сусідстві її й сиділи[1]), кольонію західніх купців — „Латина“, „Нѣмци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длуґош, аби він не шкодив православній вірі[2]). Звістні слова Слова о полку Ігоревім: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поютъ славу Святъславлю“, толкують так, що тут іде мова про київських кольоністів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів[3]). Се толкованнє не має в собі нїчого неможливого, бо сї всї кольонії дуже легко могли бути в Київі XII в. Про італїанських купців у Київі говорить Пляно-Карпінї, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Ґенуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італїанських і також французьких, чимало[4]). Коли такий був їх з'їзд по сьвіжім погромі Київа 1240 р. серед паніки від Татар, тим численнїйші кольонії сих куців мусимо припускати перед тим.

---

[1]) Лавр. 302, Іпат. 350.

[2]) Іпат. 393, 1 Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: „а что гости иноземця всякого языка — затворища ся въ церквахъ“. Костел св. Марії згадують ся в старім житиї Яцка Одровонжа (Monum, Pol. hist. IV c. 857), писанім одначе в середині XIV в., і у Длуґоша (II. 240). Проф. Абраґам в своїй недавній праці (Powstanie organizacyi kościoła łacinskiego na Rusi I c. 67 і далї) припускає, що се в початку був костел місії ірляндських бенедиктинів з Реґенсбурґа, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длуґоша, зачерпнена мабуть з домініканських записок, має в науці загальне довіре. Пор. ще булю 1234 р. Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I ст. 36.

[3]) Карамзін III с. 124, Брун — Черноморье I. 194; иньше толкованнє — що тут треба розуміти розповсюдненнє слави походу по тих землях.

[4]) Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus – isti sunt majores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami; alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Recueil IV. 772. Гайд (op. c. I 328) уважав Венеціанами окрім Мануеля ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамілію Pisani; але він міг бути й купцем з Пізи, а Реверій з Акри.

Кольонія грецька, духовна й сьвітська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла осібна дільниця міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська[1]). Назва „Козари“ [2]) — щось як би улиця на Подолі, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся памятию про кольонію хозарську, де пробували мабуть і арабські купці, що через Хозарію прибували до Киіва.

Міру богатства й розкоши Киіва дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані богацтва, принесені з Киіва Ізяславом, а пізнійше — послами Генриха IV, як легендарні перекази про богацтва вивезені Болеславом, а ще ліпше сьвідчать про се археольоґічні останки. Ми маємо окрім численних руін і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедра, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього малярства, різбярства, мозаіки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо богаті находки і розкопки на території Киіва, головно — на горі: їх числу й богацтву не дорівняють иньші находки тих часів з цілої східньої Европи, на купу взявши: дорогоцінні діядеми, ланцюхи, медальони, гривни, ковтки і т. и., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — оригінальною візантийською, або розвиненою під східніми й візантийськими впливами руською. Сі археольоґічні памятки дають нам міру богацтва, вибагливости, розкоши й смаку старого Киіва.

З трох боків Киів зблизька окружали иньші важнійші міста Киівщини.

На півночи дві милі від Киіва стояв над Дніпром, на високім березі **Вишгород**[3]). Своє імя він завдячав, очевидно, своєму високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стіп над рівенем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцнійших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від сухо-

---

[1]) Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірменин „научи единовѣрники своя“), а також згадки в посланиях Теодосия до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. цер. II с. 338 і 365) — сі згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Киіві. Про Жидів іще Житие Ѳеодосия с. 24. [2]) Ипат. с. 34.

[3]) Про Вишгород окрім загальних праць про Киівщину (в прим. 1) ще див. монографії про Киів (як в прим. 5) — Закревского sub voce і Петрова с. 235 і далі.

долу відтяте глубоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську околицю від півночи. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село, майже без всяких памяток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки зберали ся торговельні ватаги до Києва[1]). Істнованнє у Вишгороді осібного тисяцького натякає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною орґанізацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно звязаний з Київом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своякам[2]), він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом“.

Що правда, в нім одиноко можна зауважити якісь слїди емуляції з Київом, хоч все лише дуже слабі. Коли Сьвятополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Кияне чи сяк чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярї“, як їх зневажливо зве київський книжник (ся зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Сьвятополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“[3]). Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо неприємний Киянам, здаєть ся, знову мав якісь симпатії в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ[4]). В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертию та звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киян, особно заприсягав Вишгородців[5]), що мало значінне хиба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнім звичаям властиво присяга города сама мала обовязувати пригороди. Нарешті брак якоїсь щиріщої солїдарности з Киянами показав ся у Вишгородців і по київськім погромі 1169

[1]) De adm. 9 (Βουσεγραδε).

[2]) Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользї, як її спеціальна волость. Потім тут, здаєть ся, чи не сидів Сьвятополк. Пізнійше коротко сиділи тут підручні князї за Ізяслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стає особливо в 2-ій пол. XII в.

[3]) Іпат. с. 92. [4]) Лавр. с. 291. [5]) Іпат. с. 229.

р.: коли дружина одного з участників сього погрому — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слїдом по тім з тїлом князя до Київа: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю[1]), але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на істнованнє якоїсь емуляції Вишгороддїв що до своєї столиці, хоч би й слабої, або принаймні — на слабшу солїдарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Київа воєнне значіннє його полягало на тім, що він боронив Київ від півночи, особливо від північного сходу: хто йшов зза Днїпра від Чернигова, переходив Днїпро вище Десни, і сього переходу боронив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильнїйший від Київа: по нещасливій пробі 1169 р. київські князї звичайно не відважили ся боронити ся в Київi, а кидаючи його, засїдали в Вишгородї. Кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодїшньому була сильна кріпость.

Релїгійне значіннє придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гльба, що були канонїзовані слїдом і сильно поважані, як перші руські сьвяті патрони Руської землї. Судячи по історіям чуд від їх мощей, сюди на пропку прибували люде з дальших місць (пор. в лїтописи: „исцѣленія неоскудно подаваста недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святый храмъ“)[2]). З початку Бориса і Гльба поховано в церкві св. Василия, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імя Бориса і Гльба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказаннє. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камяну, і сюди перенесено гроби Бориса і Гльба. Мономах хотїв поставити сї гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебренъ“, але Сьвятославичі обстали при проєктї їх батька: положити їх в „камарі“ — нишї, і так зроблено, а Мономах замість терема виложив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробницї їх, також і камари поковав серебром і золотом“. Се перенесеннє відбуло ся з особливою парадою. Посьвященнє церкви і перенесеннє робив митрополит з пятьма епископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, сшедшю ся народъ со всихъ странъ“. Окрім пирів для присутних князїв три днї годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учрежденіе велико“.

[1]) Іпат. с. 375. [2]) Іпат. с. 263.

З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудою мали переносити гроби, але нарід натис так, що поломив ті загороди („вори"), і не було кудою везти; маса народа покрила вали і „забрала", „яко страшно бяше видѣти народа множество". Мономах здогадався кинути між нарід гроші й иньші цінні річи — кусники паволок, фофудий (брокатів), „орници", „бѣль", і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за шнури князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед черниці з сьвічками, по них священники, далі ігумени, нарешті епископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського сьвята[1]).

В сій славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна сьвятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогощею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юрієвич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем[2]). Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала палядіем Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесять літ пізнійше забрано і гроби Бориса і Гліба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володіючи заразом і Вишгородом, перенїс їх в 1191 р. до монастиря, заложеного на Смядині під Смоленськом, на місці смерти Гліба[3]). Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінїкане, будуючи свій кляштор у Київі, десь при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенїсши на наддніпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місіонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецькім, вони неправно присвоїли собі вишгородську церкву, мов би колишній свій кляштор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже незначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шановала ся між тодішніми заможнійшими верствами України. Пізнійше переняло її славу сусїдне Межигорє, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словах літописної повісти (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишго-

[1]) Іпат. с. 127—8, 202—3, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86. [2]) Іпат. с. 332.

[3]) Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольским в Извѣстіях отд. рус. языка 1903, I с. 222.

роді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім з двома стами. В XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю [1]).

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), з зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старый огородникомъ“, якийсь старшина городників [2]), теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милї від Київа, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боцї Ірпеня. Істнованнє в Білгородї осібної „тисячі“, як і в Вишгородї, може натякати на колишнє самостійне значіннє сього города. Пізнїйше він мав важне значіннє, як київський форпост з заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землї“ від заходу, і Білгород стояв на „київськім путї“ [3]), шляху, що з Київа ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша лїтопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Лежучи на сїм шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сїй ріцї [4]) і був наче ключем до Полянської землї з заходу. Таке значіннє його ясно виступає в історії війн XI—XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Київа від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусїв бути від давна укріпленим. При кінцї X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво лїтопись каже, наче він поставив його на ново — „заложи“, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тодї на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир попереводив сюди богато людей з иньших міст. Останком сих давнїх укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лїнія валу має зо два кільометри наоколо.

Володимирові заходи лїтопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратегічного значіння. Дїйсно Володимир мав тут свій двір [5])

---

[1]) Іпат. с. 53, 229. [2]) Сказанія с. 77. [3]) Іпат. с. 343.
[4]) Іпат. с. 288. [5]) Іпат. с. 53.

і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут засновано епископську катедру (в грецьких катальоґах епархій він зветь ся навіть: Великий Білгород, *'Ασπρόκαστρον μέγα)*. Хоч білгородський епископ згадуєть ся вперше аж у останнїй чверти XI в.[1]), але найскорше таки Володимиру могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. Білгород досить часто фіґурує в ролї осібної княжої волости, для ріжних підручних князїв, хоч і рідше від Вишгорода. Вперше в сїй ролї виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислав, чекати київського стола. З дальших білгородських князїв треба згадати Рюрика Ростиславича: відступивши Київ Сьвятославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгородї, кільканадцять лїт. Тут справляв він 1189 р. гучне весїлє свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юриєвича: „вчинив дуже сильне весїлє (свадбу), якого не бувало на Руси, і було на весїлю князїв богато, понад двадцять князїв“[2]). Перейшовши потім до Київа, Рюрик лишив по собі монументальну памятку в Білгородї, збудувавши на місце давнїйшої деревляної катедральної церкви Апостолів нову камяну; лїтописець дуже її похваляє: „высотою же и величествомъ и прочимъ украшениємъ всѣмъ вдивъ удобренѣ“[3]), але від сеї дивної церкви не зістало ся нїчого. Взагалї одинокою памяткою колишньої слави Білгорода зістав ся припадково знайдений тут золотий медалїон — т. зв. зьмієвик, грецької роботи[4]). Давнє значіннє його скінчило ся з упадком Київа. Білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монґольського погрому. Між визначнїйшими містами Київщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним місточком, з митницею на київськім шляху і замочком[5]). Тепер се незначне місточко Білгородка, яких 2000 душ, нїчим не визначне.

На полудень від Київа, в области р. Стугни було кілька значнїйших міст. Ми знаємо, що ся лїнїя була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палїсадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенїгів. Тепер маємо тут три лїнїї валу. Одна іде на лївім, північнім березї Стугни, і відти далї

---

[1]) Іпат. с. 146. [2]) Іпат. с. 443. [3]) Іпат. с. 473.

[4]) Статейка Хрущова в I т. Чтеній київ. іст. тов.: Бѣлгородка и найденный въ ней змѣевикъ (знайдено 1877 р.).

[5]) Контаріні — у Семенова Библіотека иностр. пис. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (білгородський шлях він зве „лїсовин“).

в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиж; друга тягнеть ся правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, з початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її [1]). Дві останні лінії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в.[2]). Чи всї сї лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповіданнє Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни[3]), може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василїв (теп. повітове місто Васильків), на лівім боцї Стугни, пять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя вона дістала, очевидно, від християнського імени Володимира (Василь). Пізнїйше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повстала), що Володимир охрестив ся у Василеві[4]). Літописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображения на памятку, як він спас ся від смерти під Василевим: виступивши з занадто малим військом на Печенїгів, мусїв тїкати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На памятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник на Преображенє що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з ріжних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим[5]). Пізнїйше Василїв уславив ся як вітчина найславнїйшого церковного дїяча Руси — Теодосия печерського. Но за тими спогадами місто мало ще те значінне, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василївський путь[6]): з Київа на Звенигород, Василїв (або сусіднїй Тумащ), через Перепетово поле, на верхівю Рута, на Володарів над Росею і відти на Понизе, Подунавє й Галичину. В XII в. Василевцї виступають як більша громада, поруч Білгороддїв і Поршан[7]). Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слїдів укріплень не звістно, а й слїдів житя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратічне значіннє мав натомість Треполь, що стояв на узкім, високім розї між Стугною, Красною й Днїпром між двома лїніями валів, що сходили ся тут[8]). Тут же був брід через Днїпро[9]).

---

[1]) Антонович — Археологическая карта Кіев. губ. с. 134 і далї.
[2]) „Нашимъ же ставшимъ межи валами“ — Іпат. с. 153 (1093 р.).
[3]) Див. т. I с. 209. [4]) Іпат. с. 76. [5]) Іпат. с. 87.
[6]) Іпат. с. 365. [7]) Іпат. с. 230.
[8]) Теперішнє Трипілє лежить уже на полудень від р. Красної. [9]) Іпат.. с. 409.

Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для ріжних другорядних київських князів.

Сусідній Витечев, на високім розі, що вганяєть ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро[1]). Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Київа в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце[2]). В сусідстві Витечева, на горбі Сьвятополк Ізяславич в 1090-х р. збудував город для людей зруйнованого тоді Половцями Порося; сюди перенесено й епископську катедру з Юрїва на якийсь час до його реставрования. Се нове місто названо було по імени князя Сьвятополчем[3]); правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгорода Сьвятополчського в оповіданню про прихід Монголів[4]); значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевом звернула на себе увагу дуже богатими й інтересними слідами переходової культури від каменя до металю, особливо численними точками з мальованим і ґравірованим начинням т. зв. передмікенської культури[5]). Витичевське городище досить богате й останками культури з княжого періоду[6]).

На полудень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового побережа був Заруб, (коло теперішніх с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звиш 800 стіп) Дніпровім розі, в сусідстві славного потім Терехтимирова. Тут був важний брід через Дніпро (на Переяслав). Місце се було здавна залюднене: є останки й каменної і ранньої металічної культури[7]). За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусідстві, далі під Монастирок — ще два меньші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був чернцем славний Клим Смолятич, пізнїйший київський митрополит, „книжникъ и философъ, такъ якоже въ Руской земли не бяшетъ“[8]). В тій же „Зарубській печері“ жив і другий книжник — Георгій, від котрого маємо „Поученіе къ духовному чаду“. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустів; пізнїйше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до

[1]) Іпат. с. 293. [2]) De adm. imperio 9. [3]) Іпат. с. 160.
[4]) Іпат. с. 497. [5]) Див. т. I с. 31—2.
[6]) Археол. лѣтопись Южной Россіи 1899 с. 49.
[7]) Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лѣтопись 1901 с. 184. [8]) Іпат. с. 241.

нього ж можуть належати останки мурованої церкви на зарубському городищу, взагалі богатому останками старого житя, тільки на жаль близше не дослідженими досі [1]).

Десь у центрі Поросся, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Руси Торками. Про його місце богато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, иньші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю; але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусів бути десь у центрі Поросся, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осади Торків з тим же іменем [2]).

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його; ся облога власне й прославила його імя. Потім він згадуєть ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головнійших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця [3]). Він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава угорський королевич Кольоман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрав ся вкінці, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтригами „невірних Галичан". Тут він і вмер і похований в церкві св. Хреста.

Взагалі Поросє, почавши від середини XII в., часто фігурує як осібна область Київщини і навіть ніби осібна громада: „Поршане" (себ то руська людність Поросся), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгороддями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичнім житю [4]). Але властиво політичного центра Поросся не знаємо. В такій ролі виступає часом Торчеськ, Канів, по части

---

[1]) Про них Біляшевського Церковище возлѣ дер. Монастырекъ, і доповнення Лебеденцева в Київ. Старинѣ 1889 кн. I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

[2]) Література й детайлічний перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далі. Останніми роками звернуло знову на себе увагу находками культури княжих часів велике городище Райгород, миля від Роси, на північ, над р. Гороховаткою, між с. Ольшанцею і Шарками. Воно могло бути місцем Торческа, чи якогось иньшого з більших пороських городів, навіть Юриєва, який ще давнійше, виходячи з подібности імен, клав тут пок. М. Андрієвский, Лѣтописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новійші находки Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

[3]) Нпр. Іпат. с. 365. [4]) Іпат. с. 230.

Юрів, але котрий з них був, і чи був взагалі котрий з них справдішнім, признаним центром Порося, не знаємо.

Юрів, як показує саме імя, належав до тих міст, що побудував Ярослав на Роси, реставруючи кольонізацію Порося в 1030-х рр. Подібно як і Юрів чудський, він, очевидно, дістав імя від християнського імени Ярослава. Тоді, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадуєть ся 1089 р.[1]), і се заразом перша звістка про Юрів. Заснованнє тут катедри показувало-б, що Ярослав хотів з Юріва зробити столицю Порося, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподібности — на лівім боці Роси. Гіпотетично кладуть його на давнім городищи на Роси, пів милї вище від Білої Церкви[2]).

На долї Юриєва відбила ся вповнї історія Порося й його кольонізації, вся її непевність і хвилюванння. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрів в 90-х рр. сього столїтя попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдішнїй блькаді від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утїкла звідти. Сьвятополк осадив утїкачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожнїй Юрів Половці спалили[3]).

Але по першім же успіху над Половцями, забераючи ся до реставрації Порося, Сьвятополк розпочав її від Юриєва: в серпнї 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, єгоже бѣша пожьгли Половци“, себ то відновив укріпленння і перевів назад людей. Катедру теж відновлено. Але кольонізаційні обставини не поліпшили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, полїтичне значіннє. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так щоб Юрів був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Печенїзької орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив сї пляни. Юрів все зіставав ся загроженим пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунїкації з Київом, як ті пороські замки, що стояли близше Днїпра. Завдяки тому

---

[1]) Іпат. с. 146.

[2]) Перегляд сього питання в моїй Історії Київщини с. 36—7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Київ. губ. с. 52.

[3]) Іпат. с. 160.

в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канів, як город наддніпрянський, з другого боку Торческ — як більш центральний замок. А Юрів навіть княжим столом не був ніколи.

Канів з'являєть ся в 2-ій пол. XI в.[1]), коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Роднї, що стояла „на устї Роси“[2]). Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенізької грози, тому то й Ярополк, не надіючи ся удержати ся в Київі проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його сидженнє тут і голоду, що терпіло його військо підчас облоги, зістала ся приказка: „біда як у Роднї“ (бѣда аки в Роднѣ); завдяки сій приказці нам, очевидно, й лишила ся память про істнованнє Роднї в лїтописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давнїйше як кажуть було під самою горою.

На сій горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно богаті останки старого людського житя — передісторичних і княжих часів. Коли не богацтвом і роскішю, то численністю добутих тут останків житя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Київі між всїми осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енколпіони, образки, панаґії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI—XII в. Родня ж по тій облозї Ярополка уже більше не згадуєть ся нїде; можна догадувати ся, лїтописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слїдом по тій облозї, під час тієї печенізької „рати без переступа“ кінця X в., коли покинено Поросє взагалї. Натомість появляєть ся в XI в. Канів. По всякій правдоподібности його поставив в ряді иньших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канів згадку (хоч не зовсїм певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тійже Княжій горі, де стояла Родня, а далї на північ канівський замок

---

[1]) Він згадуєть ся в Патерику, в оповіданню про події 2-ої пол. XI в., побіжно й припадково. Тому що взагалї згадки Патерика з попередніх часів не дуже докладні, можливий і тут анахронізм, хоч і не конче.

[2]) В Журналї Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI появила ся статейка Лященского, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ірші (Рші в лїтописи), але се безпідставний здогад.

перенесено вже чи не за литовських часів[1]). Що правда, в теперішнім Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канів не богатий, і я скорше-б думав, що ся церква належить до якогось замісцевого монастиря[2]), ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка миля далі, стояла в XI—XII в. далеко богатша і людніїша (судячи по останкам) Родня, та літопись ані словом про неї не згадала. Так я в теперішніх обставинах розвязую собі сю загадку; може дальші находки прояснять її ліпше[3]).

Більшого значіння Канів доходить в середині XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть мурована („заложи“) церкву св. Юрия[4]). Хто зна, чи вона не мала заступити юріївської катедри (на се-б вказувало й імя церкви); принаймні потім епископ юріївський зветь ся часами каніївським[5]). Почавши від Юрия Канів з часта служить резиденцією ріжних підручних князів, а часом, як і Торческ, виступає в ролі центра Поросся[6]). Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канів прибрав важне значіннє — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограничу, а Днїпро запевняв йому комунїкацію з Київом. Сюди виходили князї з полками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів[7]), або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами,

---

[1]) В люстрації каніївського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городище стародавнее широко, з валы немалыми“ — Архивъ ЮЗР. VII. I. 92. Про находки Княжої гори див. головно статї М. Біляшевського в К. Старинї 1890, XII і 1891, I, також Археологическая лѣтопись 1899—901, під словом: Пекарі, також у Бобринского Курганы м. Смѣлы й у катальоґах музея Хойновского і В. Тарновського.

[2]) Про сю каніївську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замітку О. Левицького в К. Старинї 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

[3]) Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місці за Ярослава і загинула під час руїни при кінці XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а по руїні, в XII в. був перенесений далі на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слїд осади, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

[4]) Іпат. с. 227. [5]) Іпат. с. 327, пор. 241.

[6]) Іпат. с. 268, пор. 329. [7]) Іпат. с. 452, 453.

князі стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половців від грабування караванів[1]). Тут же відбули ся з'їзди, „снеми“ з половецькими ханами[2]). Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Иньші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до Ярославових заходів (або ще давнійших часів), котрі пізнійші. Дуже інтересне з них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI—XII в. сї городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але богаті останки культури XI—XIII в. з Товарова і з городища Дівич-гора коло с. Сахнівки, де з звістних нам городів міг бути Кульдеюрів, або Дверень[3]), — показують, що то були не тільки замки, але й справдешні міста[4]). З рештою в XII в. кольонізація переходила й за Рось, і то досить значно[5]).

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортіфікації, як

---

[1]) Іпат. с. 361, 371. [2]) Іпат. с. 330, 337, 454.

[3]) Що на місці городища коло с. Конончі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Югозап. Россіи с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на ґрунтах Товарова сїло село Воробіївка (ib с. 308), але се не зовсім докладно, як бачимо; археольоґічні находки близше льокалїзують його місце (в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найблизше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдеюрів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означенне, по імени хана, що його в тім часі держав, як город Чюрнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують богаті находки, насуваєть ся Дверень, що мусїв бути одним з найлїпших городів на Поросю: як особливо привабну державу дають його Контувдїю. Цїкаво було б зібрати хороґрафічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питанне.

[4]) Відомости про находки з с. Конончі й Сахнівки див. в Археол. лѣтопись Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210—1. З Дівич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцїнний скарб в кол. Ханенка, знайдений в 1900 р. (місце находки лишило ся в секреті), що між иньшим містить дорогоцїнну діадему. Між находками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтересний дзвін. Городище Товарова вкрите останками неолїтичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як найновійша верства на нім.

[5]) Над Дніпром в середині XIII в. останню руську осаду бачимо на цїлий переїзд від Канїва — видко се з подорожі Пляно-Карпіні (Recueil de voyages IV 137). Хороґрафічні назви (див. прим. 14) також показують зовсім виразно, що чорноклобуцька кольонїзація переходила значно за Рось.

і по Стугні. Маємо оден вал, що йде лівим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раставицею, а до сеї головної лінії притикає кілька меньших, між Раставицею й Росею та за Росею[1]). Про час їх збудування нічого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся, що головна лінія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землі", де концентрувало ся все житє Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначнійших осад.

Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно леґенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем цїле лїто. Головне замчище з кількома валами, на високім, ґранітнім березі Уша, лежить на лівім березі, а на другім боцї є два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давнійше, як кажуть, взвиш 5 сажнів — вона зветь ся могилою Ігоря[2]); натуральні, вибиті водою в ґранитї, ванни звуть ся „Ольгиними банями", а сусїдня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святє" — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давні і народні сї традиції — годї сказати. Більш реальних історичних памяток теперішній Іскоростень — бідне містечко, з 2000 мешканців, не має ніяких[3]).

З появою київських князїв в Деревах, столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцїльним політичним тїлом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був крїпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгорожений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічи — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученнєм же

---

[1]) Антонович — Археологическая карта с. 138.

[2]) Її розкопали в 1847 р. і знайшли звірячі кости — може останки тризни, та кілька стріл.

[3]) Сендульскій М. Искорость — в Волын. епархіальн. вѣдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старина 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано що назви „Ольгині бані" нарід не знає, а зве се місце просто „сижею".

Деревської землі до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Сьвятославу Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якесь більше заінтересованнє до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия“[1]); він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василия[2]): се було християнське імя Рюрика, і він поставив також і в Київі церкву св. Василия, „во имя свое“[3]), бо взагалї мав велику охоту до будованнє. Церква ся простояла до недавніх часів, але вже на початках XVI в. сьвітила лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, записує сучасник, була колись золотоверха, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсім зіпсована й розбита“[4]). Тепер від неї лишила ся олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалила ся 1842 р., коли почали розкопувати її фундаменти)[5]).

З рештою Вручий, як і иньші деревлянські городи, не грав жадної ролї в київськім політичнім житю. Ще найбільше можна-б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмістє — Мик-город[6]), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.[7]).

На полудневім Поветровю визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище велми доброє, мало не такоє як житомирскоє“, як казали в XVI в.[8]), і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Побоже — городи Вожський, Межибоже[9]). Далї випадає тут згадати ще Возвягель, або Звягель, як він звав ся пізнійше (в XVIII віці перехрещений на Новгород Волинський, тепер повітове місто), на середній Случи, — замітний він

---

[1]) Іпат. с. 443, 450, 452, 453—4.

[2]) Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

[3]) Іпат. с. 474.

[4]) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походженнє сеї записки вимагає розслідженнія).

[5]) Сендульскій Г. Овручъ — Волынскія епарх. выд. 1876, I, Памятники старины въ зап. губ. IV і Волынь, изд. Батюшковим с. 78—9 (з рисунком).

[6]) Що Мик-город то давній Мичськ, видко з фальшованого привилея кн. Андрія Юрієвича „Китая“ — див. Описаніе Кіево-печер. лавры Евгенія с. 170. [7]) Див. Іпат. с. 285—7.

[8]) Архивъ Югозап. Россіи VII, I 129. [9]) Іпат. с. 243, 257, 367).

з огляду на визначну ролю під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а прославила себе своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возвягель був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотів піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише пятьсот мужа, Возвягляне насьмівали ся з малого війська, стаючи на стінах міста. Роздражнений тим завзятєм Данило, здобувши Возвягель на ново, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — участниками походу, так що литовське військо, надійшовши за пізно в поміч Данилу, застало тільки „головні й псів, що бігали по городищу", як оповідає літописець[1]). Досить часто фігурує також при кінці XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинськім пограничу, Камінєць — місце його одначе не звістне докладно[2]). Про погоринські міста буде мова при Волинській землі.

З внутрішнього житя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи иньше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленнє в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торговлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає істнованнє тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утвореннєм Руської держави роля Київа як політичного центра мусіла притягати і з иньших земель чимало провінціональної аристократії, що бажала бути близше політичного осередка чи для карієри, чи для вигоди; при пізнійших переходах князів з провінціональних столів на київський чимало мусіло полишити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в ролі своїх дружинників провінціональних бояр, що й осідали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. и. Все се впливало на помноженнє київської аристократичної верстви, і як

---

[1]) Іпат. с. 555. [2]) Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сім томі, в примітках при мапі Волини, sub voce.

з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по части духової культури землі, так з другого боку зміцняло в ній вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежности від них поменьших господарств і промисловців, певних економічних клієнтель мусїли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по части переконати ся вже з фактів поданих у попереднїх роздїлах, сї заможні верстви тїсно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина вяжеть ся дуже тїсно, непримітно навіть зливаєть ся до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тїсні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сїльським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтности, села, вели господарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ селъ и своихъ жизний лишив ся“ [1]). Обяснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або властительської верстви. Вступаючи в службу князеви, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалї сю сильну і впливову аристократію в Київщинї ми звичайно все бачимо в союзї з правительством, лїпше сказати — вона сама буда частиною сього князївсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки свому впливу в землї мусїла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Сей союз земської аристократії з князем відбив ся і на княжій політиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: властителїв і капіталїстів; деякі ограничення, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народнїми рухами. А коли б ми пошукали конкретних проявів сього союза маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найлїпший приклад в розрухах по смерти Сьвятополка, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймаєть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитыи мужи“, попавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщинї конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним.

[1]) Іпат. с. 233, 284.

Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землі трівкий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ті „ліпші й нарочиті мужі“, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним перемінам на княжім столі. Очевидно бо, що князі, з'являючи ся лише на короткий час на київськім столі і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в ній, як князі дідичні. Окрім того сі князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії. бо вона сама любить правити землею і сими впливами не любить ділити ся з зайдами. Я думаю, що в тих руках, які підіймали ся по смерти чужих князів — нпр. Всеволода Ольговича, Юрия, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, зайд чернигівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них: могла бути тут і рука київського боярства.

Своєю династією київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лінію її — Мстиславову. При тім вона все воліє наступництво в простій лінії, воліє старших синів княжих як молодших братів, отже як найтіснійше звужує круг династії. Ся політика її виступає дуже виразно почавши від другої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Кияне дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотіли тут закоренити ся: „Ольговичів не хочемо“, „Ольговичів дідичним володіннєм не хочемо бути“ [1]), кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всіх иньших претендентів. По його смерти вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Кияне не мають охоти до його стриїв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Кияне, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по стороні Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене політичне тіло, з дідичною династією у київської громади були вироблені симпатії до лінії Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи привабні прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба спинити ся

[1]) Іпат. с. 230.

на якійсь певній династії для уставлення трівкого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змаганнє. Що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тім завинив Сьвятополк із своїми хибами, які здіскредитували його лінію, що передовсім могла уважати себе київською *κατ' ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лінії — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині. На се по части дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї політичної діяльности. Їх можна звести до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібнійших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цінила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або з жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі сеї боротьби і ніколи майже не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як иньші князі. Суспільність же київська на сім пункті була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикростям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерти Всеволода Ольговича. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устояти ся з Ізяславом показало ся далеко труднійше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрий), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Перша комплікація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полагоджені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність сеї боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішання. Її політичною девізою стає — не ризикувати і як найменьше взагалі

вдазити в княжу боротьбу: „коли силенъ будеши, а мы съ тобою, а нынѣ не твое веремя“, „сила его велика, а у тебе мало дружины — поѣди прочь“ [1]), сї слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, вповнї поясняють нам сю политику не-анґажования. Оден тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енергічно виступили по його стороні, ухваливши, що цїла громада має йти на війну: „нехай ідуть усї, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливім же кінцї сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще меньше ініціативи, ще меньше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної дїяльности київської громади могла мати ріжні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремленнє Київської землї йде далеко труднїйше нїж усякої иншої, що боротьба ся далеко більш скомпліґована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалї для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо била по кешенї, й тому громада передовсїм бажала спокою, за всяку цїну. По третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землї, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости“ аннекси, не залежали від київської громади, від київського вїча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала нїяких змаганъ до самостійного політичного житя, так з другого боку показує повний індіферентизм до політичних змаганъ київської громади і не бере нїякої участи в її житю. Оден однїський раз маємо тут нїби прояв участи, але й то непевний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землї, йшов відбирати Київ від Юрия, бачили ми по дорозї стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичську; люде виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем [2]). Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах. Але сї депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав під певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей [3]).

[1]) Іпат. с. 279. [2]) Іпат. с. 285—6.

[3]) На таку гадку наводить особливо дорогобужська депутація: її, видно, інтересувало головно, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обовязку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города". В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фігурують осібно: „Руська земля і Чорні Клобуки", як говорить про них лїтопись. Але в другій половині столїтя вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять"), часом тримають ся зовсім противних князїв, і тим розуміть ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили", а деякі з поміж їх попробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича[1]). Трохи пізнїйше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по сторонї Ростиславичів[2]); в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяху подъ Мстиславомъ"[3]).

Що навіть і з поміж пригородів у Вишгородцїв бачимо натяки на певну емуляцію з Київом, або принаймні брак тїснїйшої солїдарности, я вже казав.

Не здужаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважаючись дуже анґажуватись нею, київська громада мала ще меньше енергії й відваги взяти управу землї в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни одинъ князь у Кієвѣ" каже лїтопись[4]), пояснюючи, чому Кияне в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Кияне бояли ся Половцїв, але в усякім разї сей епізод найлїпше показує повну безрадність громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не бувши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слїдів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адмінїстрацію, навіть змагань до зре-

[1]) Іпат. с. 365, 367. [2]) Іпат. с. 375. [3]) Іпат. с. 273. [4]) Іпат. с. 327.

формованння самої князівсько-дружинної управи. Полишаючи на боці спеціальні жаданнн, що виникали в моментальної політичної ситуації (як нпр. жаданнє, щоб Ростислав зіставив Вячеслава при номінальнім князівстві), віче не спромогало ся на конкретнійші бажання над те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильнував своїх аґентів і давав управу. Мати князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землі“ [1]) — се була альфа і омеґа політичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всї біди: зложити все на такого князя, до котрого маєш довірє, і на тім заспокоїти ся — се був ідеал тодішньої суспільности, від котрої, як бачимо, не далеко втїкла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князї, як Ізяслав, використували сю популярність в інтересах своєї еґоістичної політики; нньші князї ще меньше оглядали ся на потреби й вимоги суспільности. Але на якусь орґанїзаційну роботу супроти сього суспільність не спромагала ся й мовчки корилась немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лесть над ним“. Безперечно, неможливість сповнити елємептарне тодішнє бажаннє — здобути улюблену династию, мусїло також не мало причинити ся до тої знеохоти людности до князівсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в., хоч при тім не треба забувати, що вище описані політичні змагання ми мусимо головно класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головно по дрібнїйших провінціональних громадах.

При тих всїх застереженнях, що по части характеризують собою політичну дїяльність громади на Україні взагалї, Київщина одначе що до розвитку політичної дїяльности віча займає все таки перше місце на Україні. Почавши від першої революції — 1068 р. київське віче стає важним чинником політичного житя землї і бодай часами, в вигіднїйших обставинах, воно скидає князїв і вибирає нових або своїми запросинами акцептує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд“, контролює їх політику, рішає справу війни, властиво справу участи громади в княжім походї, — і сї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хибою сеї вічевої дїяльности була тільки її припадковість, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем ніби надзвичайним.

[1]) Іпат. с. 368 — про Мстислава Ізяславича.

Виїмкова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслїдок: вона не дала Київщині розбити ся на систему дрібнїйших князївств, як то було в переважній більшости земель Руської держави. Що правда, в Київщині, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надавання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотїв їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсїм волости або втратили її в иньшій землї, й київський князь, як патріарх династиї, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сї волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династиї та поділу її на лінії та галузи, в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династиї.

При частих змінах князїв на київськім столї та при частих перемінах у відносинах тих підручних князїв Київщини, вічно міняли ся й київські волости: викроювала ся волость для певного князя, повставало мале князївство; забирав ся він по якімсь часї, се князївство тратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „наділити", — для нього викроювали волость зовсїм де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролї осібних князївств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причішка, особливо часто служила волостию для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінцї від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщинї в тім порядку, як часто котра була княжою волостию, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канїв, Котельниця (з Божськом, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний[1]). Більша половина в сім ряді, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостию, і се

[1]) Реєстр князїв на сих волостях (не вповнї докладний) див. в катальогах Погодіна, в його Изслѣдованіях т. VI.

власне може показати, як не було якоїсь постійности в істнованню тих волостей. Тому, розуміється ся, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі. Се пояснюється ся двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садовили їх у найблизшій околиці Києва. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землі". Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, за її ж границями княжі волости в Київщині (з виїмкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або меньш тісні звязки з Київом сих волостей в часи істнования в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем своїому сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розуміється ся, тісні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якомусь сараці бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли ділено Київщину між кількома претендентами; але й тоді сьвідомість неподільности Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом. Так ми бачили, що Сьвятослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землі", без ріжниці, чия то мала бути пайка — Сьвятослава чи Рюрика. Рюрик запитав раз Сьвятослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половців, чи тільки стерегти землю, і Сьвятослав висловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би в такім разі пішов на Литву, „але Сьвятослав з незадоволеннем відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Днїпро в своїх справах, то хтож з нас лишить ся в Руській землі?" і тим перебив дорогу Рюрику[1])

Історичні обставини зробили з Києва не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границі докладнійших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше ніж в X в. стати важним, або навіть головним огнищем для східньої Европи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодішніми сьвітовими

[1]) Іпат. с. 455.

огнищами сієї культури. Але наші відомости й археольоґічні матеріали не йдуть назад далї кінця X в., а головний розцьвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Руси переважає вже рішучо вплив византійської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвиваєть ся руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнїйшою столицею, куди в XI—XII в. лїзли князї з ріжних династий, щоб на „золотім столї київськім“ укоронувати свою палїтичну карієру, далї — що се був центр релїґійного житя, найбогатша збірка церков і монастирів, осїдок найпишнїйшої аристократії й плютократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусїла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджуєть ся й письменними звістками, а ще більше — археольоґічними памятками. На полї церковного будівництва (сьвітське стояло зовсїм на другім плянї) иньші землї не тільки що рівняти ся, але й наближати ся не могли до Київа, що до ґрандіозности, численности й богацтва його архитектурних памяток. Далї — коли порівняти всї ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Київі — з одного боку, і знайдені по всїх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всїх останнїх не дорівняє київським ріжнородністю та богацтвом. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його набільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломом. Я вкажу на дрібний ніби, але дуже характеристичний симптом. До середини XII в. кождий важнїйший князь бажає полишити в Київі якусь памятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по свому християнському імени. Менші князї ставлять часом церкви, або роблять значнїйші жертви до вже готових церков. Останнїй з київських князїв, хто поставив у Київі свій патрональний монастир, був Всеволод Ольґович; по нїм поставили ще Сьвятослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князї вже не старають ся лишати по собі памятку в Київі, противно — вони розтягають з Київа та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрій Юриєвич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Київа, з фамілїйного монастиря св. Федора,

і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Кыєва“ [1]). Не казати вже хиба про грабованнє київських церков і домів під час погрому 1169 р. і пізнійших.

З росповсюдненнєм христіянства Київ став релігійним центром Руси і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осїдком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся епископи для всїх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масї вони брали ся з Києва ж. Так еп. Симон на початку XIII в. числив таких епископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Київі, далеко перевисшає суму всїх иньших, які ми знаємо по иньших землях XI—XII в. Розуміть ся, тут мусимо числити ся з припадковістю наших відомостей, але що Київ був головним огнищем монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливім поважанню чернецтва се й надало Київу значіннє „руського Єрусалима“, яке він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всїх иньших руських монастирів [2]), служив тою всеруською сьвятощею, що оповивала своєю авреолею й цілий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з ріжних княжих династій приїздили в Київ, щоб постриґтись або просто дожити тут віку в сусїдстві сьвятинь — як Сьвятослав Давидович, як жінка Ґліба минського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. и, [3]).

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжности. Переважна більшість письменників XI—XII в. так чи инакше звязані з Київом. З анонімної літератури, переховані в нинїшнїх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріялу звязаного так чи инакше з Київом [4]).

Нарештї ще в однїй сферї стародавнього житя Київ відограв важну, виїмкову, хоч і не так примітну ролю — в сформованню старого руського права. Не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсїм київської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів і провінцій, та рішення київських князїв і сусїдів лягли основою стародавньої

---

[1]) Іпат. с. 559. [2]) Іпат. с. 113. [3]) Іпат. 338, 422.

[4]) Новійша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности CXXII) с. 30—1.

кодіфікації права, що мала значіннє потім для цілої системи земель Руської держави, а пізнійше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

В додатку до сього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупі і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етноґрафічна приналежність до українсько-руської ґрупи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довший час „київською волостию“ [1]) вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини [2]).

Етноґрафічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська літопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі“ [3]). Але справа з дреговицькою територією стоїть дуже не ясно [4]), і в теперішнім стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припетю й Зах. Двиною [5]); але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляєть ся він в осібне князівство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорюють ся, а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припети, так що літописного означення що до припетської границі уже

---

[1]) Іпат. с. 222.

[2]) Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна. Головне місце займають дві новійші моноґрафії: Довнара-Запольського Очеркъ исторіи земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. і Олександра Грушевського Пинское Полѣсье (кн. I — віки XI—XIII, ч. II — віки XIV—XVI), де подана й спеціальнійша література. Статя M. Gozdawa Terytorium księstwa Pińsko-Turowskiego (Ateneum, 1898, VIII) не дає нічого й опираєть ся на пізнійших відомостях — XV—XVI вв. Историко-статистическое описаніе Минской епархіи арх. Николая, 1864, дає дуже мало. Не більше пожитку і з праці Татура Очеркъ археологическихъ памятниковъ на пространствѣ Минской губерніи, Минськ, 1892. О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської ґуб., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Самоквасова див. в прим. [1]).

[3]) „Глѣбъ бо бяше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ“ — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичь... вя Куреск и с Посемьемъ, и Сновьскую тисячю у Изяслава, и Случескъ и Кльчьскъ, и вси Дреговичѣ“ — с. 268.

[4]) Див. т. I с. 165—6. [5]) Іпат. с. 3.

ніяк не можна прийняти за докладне[1]). Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її ґенезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут богато неясного. Треба памятати, що Турово-пинське князівство, положене в сфері впливу і в сусідстві двох сильнійших політичних центрів — Київа і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило ріжні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим меньше — вимірити.

В наших літописях з X—XIII в. вичисляють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів“, себто Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Клечеськ[2]). Крім того в середині XII в. до Турово-пинського князівства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стири[3]), але пізнійше він належав уже до волинських земель: в першій чверти XIII в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерти взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаеть Пиняномъ держати Черторыйска, яко не могу имъ терпѣти“). Данило відібрав його від Пинян, і він зістав ся й на далі в Луцькій волости[4]). Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Писькім повіті між

---

[1]) Хиба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговицькім ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, взагалі не визначених особливим політичним і культурним розвоєм, подібно як напр. Чернигів протягнув до себе територію Радимичів? Розуміть ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

[2]) Про Случеськ — Іпат. с. 203, теж с. 269; иньші тексти див. в прим. 3 на с. 300.

[3]) Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм своякам дає „по городу: Берестий и Дорогичинъ, Черторыескъ и Клеческъ“, а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „київської волости“. Найпростійше розуміти, що сі всі городи звуть ся київськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізнійші претензії „Пинян“ на Черторийськ дуже промавляють за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по питоменне волинське добро такі слабі князі як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути наданнє його Давиду Ігоревичу на з'їзді 1100 р.

[4]) Іпат. с. 502, 616.

Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положеннє виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить осібну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в.[1]). Він був сином Давида Ігоревича, що володів останніми часами перед смертю Погориною; правдоподібно в заміну за Погорину Сьвятополк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник сеї останної — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Степань на Горони[2]), отже — землі по нижній Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нїчого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав по всякій імовірности до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разї в другій половинї XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лїнії городенської династиї скінчили ся на синах Всеволодка[3]), їх землї, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрия Ярославича, туровського князя[4]), наслїдком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровицї бачимо Юриєвого сина Гльба[5]). Молодші лїнії могли зацїлїти (пізнїйше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілій від сеї династиї), але про них ми нїчого не знаємо.

На західній границї Пинського князівства лїтописи згадують місто Небль (тепер. Нобель, близько Припети)[6]), але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остатня звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнїйше Небль дїйсно

---

[1]) Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадуєть ся вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

[2]) Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостю, инакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опираєть ся на здогадї, що степанські князї належали до турівської династиї, а се хоч і дуже правдоподібна, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Гльбовича підпирало б також сю гіпотезу: династиї мали свої фамілійні імена, і такі імена як сї стрічаємо в турівській династиї, а в волинській — нї).

[3]) В останнє Всеволодковичі згадують ся 1167—8 р. Іпат. с. 365 і 368.

[4]) Оженив ся з Всеволодківною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

[5]) Іпат. с. 426. [6]) Іпат. с. 338, 566.

входив у склад Пинського князівства [1]). Але се місто мусїло бути пограничним, бо дальші осади на верхній Припети (Льбязь, Ветли, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давнїйше.

Якийсь час — коло 60 лїт, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була придучена до Київа. Стало ся се правдоподібно за Всеволода [2]), а відлучила ся Берестейщина назад в середині XII в.[3]). Границею Пинщини і Берестейської землї був вододіл р. Пини і Бута: землї в районї правих притоків Бута належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лоснї), а землї пізнїйшого Пинського князівства (XV—XVI в.) скінчили ся як раз областию Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попереднїх часів. На півночи крайні городи турово-пинські були Клецьк, Копиль і Слуцьк.

До котрої землї належала т. зв. Чорна Русь — волости в районї полудневих притоків Нїмана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийсь, і верхньої Ясольди (Здитов), доки їх не забрали литовські князї, се досї не вияснено. Етнографічний підклад теперішньої кольонїзації показує, що сї землї стояли в кольонїзацийнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індіферентизм галицьких князїв XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейну Березини [4]), і се вповнї можливо, хоч і бракує нам яких небудь близших вказівок на се, окрім хиба argumentum a silentio: що як би то були турово-пинські землї, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київа.

Также гіпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододілї Птичи й Свислочи, бо в басейнї Свислочи бачимо полоцькі волости — Минську й Ізяславську. Клин між Припетю й Днїпром, по відокремленню Турово-пинської землї, як

---

[1]) Див. у Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 196.

[2]) Див. вище с. 77.

[3]) В останнє вона згадуєть ся разом із турівськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іпат. с. 321, 365.

[4]) Антоновича Монографіи II с. 20, Любавскій ор. с. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73. Ол. Грушевський зачисляє їх до Турівського князївства (с. 19).

ми бачили вже, належав до Київщини (Брягинська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Прип'яти. На півночи воно було ограничене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на полудень вганяло ся в области Горини і Стира. Се клясичне „Полісє“ — край лісів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясольдою трохи вища, сухійша і густійше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, непереходними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й пізнійше — в XIV— XVI в. такими лісовими та багнистими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність; сі ліси й „дреговини“ забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко ліпше як вали й замки. Та й господарка тоді була инакша — ловецтво, бортництво, пізнійше лісові промисли давали тоді ліпші доходи як рільництво, і тим пояснюєть ся, що поліські селяне XV—XVI в. платили податки не низші, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найліпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунікація на подібнім теренї мала великі перешкоди, і на полї культури ми не можемо тут ані богато вимагати ані богато припускати.

Головні центри місцевого житя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорторийськ. Коли долучити сюди згаданий Небль та Копиль, то заразом ми маємо вже всї осади, згадані в наших літописях.

Туров мусїв бути споконвічним полїтичним центром, коли не всеї території пізнійшого Турово-пинського князівства, то бодай його східньої частини. На се вказує леґенда, переказана в Повісти временних літ, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив[1]). Ся леґенда, розуміть ся. — тільки етимольоґічний міт: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові памятали князїв перед Сьвятополком старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, полїтичним центром, і зістає ним до кінця XII в. До сього прилучаєть ся й церковне значінне його як катедри: туровські епископи відомі

[1]) Декотрі оборонці словянського бога Тура і в сім Турі бачили свого бога — особливо Голубовский в К. Стар. 1891, X, але пор. про се т. I с. 531.

нам від першої пол. XII в.[1]), але катедра могла бути заснована далеко скорше[2]). З місцевої повісти про Мартина мніха, списаної десь в другій половині XII в., довідуємось про істнованнє тоді в Турові й „єпископля монастиря“ Бориса і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Мартином, описане в повісти. Правдоподібно, сей монастир був епископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Сьвятополка запечатати память сього „окаянного князя“ згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне обясненнє. У всякім разі се не була памятка пізнійшої династиї Сьвятополковичів, і взагалі, видко, вони не спромогли ся на якусь визначнійшу церковну фундацію, бо туровських князїв з другої половини XII в. ховано в київськім монастирі св. Михаіла (Золотоверхім) — фундації їх предка Сьвятополка[3]).

Згадка літописи про еп. Акима звертає на себе увагу незвичайною його ролею і долею. Коли Вячеслав, тоді князь туровський, надїючи ся на свій ряд з Ізяславом, почав розпоряджати ся княжими волостями, гнів Ізяслава впав не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на еп. Акима: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а еп. Акима арештувати й привести до Київа. Очевидно, Аким уважав ся впливовим дорадником, а може й ініціатором тих Вячеславових розпоряджень[4]). В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі еп. Кирил, найславнійша особа, яку взагалі дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповіданнє прологів (звістне вправдї в пізнійших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син богатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шабльонова подробиця таких житий), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нїм чоловіка

---

[1]) Еп. Аким, згадуєть ся під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатий в оповіданню повісти Мартина мніха. Передруковано при книзї Творенія Кирила Туровского, вид. еп. Евгенія, К., 1880.

[2]) Пізнїйше, в XV—XVII в. стрічаємо традицію, чи здогад, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само по собі можливо вповнї.

[3]) Тут поховано Сьвятополка Юриєвича, потім Гліба — Іпат. с. 449, 496.

[4]) Іпат. с. 234—5 Воскр. I с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут плян Туровців піднести значінне своєї землї й відокремити ся. Гадка дуже інтересна; вона ослаблюєть ся трохи тим, що Вячеслав був бездїтний старець, отже династиї землї не міг дати.

дуже осьвіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною техніїкою, так що коли він бодай початки сеї осьвіти дістав у Турові, то се може дати несогірше сьвідоцтво тутешній книжности.

Другим центром землі і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) ще Сьвятополк (Старий) має столицю в Пинську[1]). В літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в.[2]) Пинськ згадуєть ся як важний, другий, по Турові тутешній центр. При кінці XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрия — його жінка й молодші сини живуть у Пинську[3]), хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом[4]). В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся в Волинській літописи в подіях 1270-х рр.[5]). Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею осібного князівства — Городенського[6]). Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце вистувають дубровицькі. Якихось близших подробиць про сі міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й камяна церква[7]). Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З иньших міст Клечеськ був княжим столом у 20-х рр. XII в.[8]); пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII—XIV в. Слуцьк тільки раз згадуєть ся в ролї осібної волости, і то припадком: в 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстисла-

---

[1]) „Посади убо сего окаяньнаго Святополка въ Пиньскѣ въ княжении“ — вид. Срезневского с. 42.
[2]) Іпат. с. 168. [3]) Іпат. с. 453. [4]) Лавр. с. 407.
[5]) Іпат. с. 576 (рік 1275). [6]) Іпат. с. 210.
[7]) Іпат. с. 428 (рік 1183 хибний). [8]) Іпат. с. 210.

вич, але його примусили забратись[1]); більше князів не згадуєть ся в сім центрі пізнійшого Слуцького князівства.

Політичного житя Турово-пинської земді ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо разом небогаті звістки про нього.

Про політичне житє Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Сьвятополка, літопись не каже нічого, окрім тієї леґенди про кн. Тура. При всій леґендарности, як я вже згадав, вона вказує одначе на память про туровських князів перед Сьвятополком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сим посадженнєм Сьвятополка не чуємо нічого; в своїм місци я подав арґументи на те, що Дреговичі мусїли стояти в залежности від Киіва ще на початках X в.[2]) Посадженнє в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волость цінила ся досить високо. Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Сьвятополка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“ [3]), але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіннє Турово-пинського стола потверджуєть ся тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місці, навіть вище Волини.

Таке його визначне значіннє кінчить ся одначе з смертию Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили[4]), він уважаєть ся придатком до Киіва, „київською волостию“; хоч напр. при поділї Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе заразом і найнездарнійший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для заспокоєння ріжних претензій: так звідси викроєно — за Сьвятополка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговицькі волости своїм свояком, щоб заспокоїти їх претензії на чернигівські землі. Тільки по смерти Юрия кінчить ся роля київської прищіпки для Турово-пинської землі: тут засів тоді внук Сьвятополка Юрий Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо иньшого Ярославича — Вячеслава в Клецьку,

---

[1]) Іпат. с. 356. [2]) Т. I с. 376. [3]) Іпат. с. 52.
[4]) Див. нотку на 1 с. 261.

можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Клечську таки ж (бо Клечськ якийсь час, в сорокових роках, бачимо в иньших руках — у чернигівських князїв), то в котрійсь иньшій дреговицькій волости. Як би там не було, видко тільки, що Дреговичі від сього часу уважали справу Юрия своєю справою й узяли ся з цїлою енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волости дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в осібне політичне тїло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали її далеко більш ніж нпр. Кияне в оборонї Мстиславичів. Двічи (1158 і 1160 р.) споряджали князї колєктивні походи на Юрия, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки попустошили цїлу лїнїю Припети, а мабуть і дальші, північні землї; тяжка облога Турова тривала більш двох місяцїв, але Туровцї все били ся жріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську [1]). Сим виграли нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипльоматичні зносини з Юрием Ярославичем, і його нове становище в політичній системі східньої Европи було тим санкціоноване [2]).

Але визначної ролї Турово-пинське князївство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрий насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнїйшої ініціативи в політицї оминав, та тримав ся сильних сусїдів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздробленнє Турово-пинського князївства, а з тим ще більше ослабленнє. По Юрию лишило ся кілька синів, що подїлили батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Сьвятополк сїв у Турові [3]), другий — Ярослав у Пинську [4]), третій — Гліб в Дубровицї [5]). Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобицї) досить згідно, але сей подїл князївства, розумість ся, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землї.

---

[1]) Іпат. с. 337, 349. [2]) Іпат. с. 356. [3]) Іпат. с. 428.
[4]) Ibid. с. 426.
[5]) Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрия — Іван — Іват. с. 361, пор. Воскр. I с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, але не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська лїтопись говорить тільки про сї три галузи: „князем туровьскымъ и городеньскымъ“. Ол. Грушевський ор. с. с. 55 не уважає навіть взагалї певним подїл волостей між Юриевичами.

Юриєвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими посвоячили ся (Рюрик Ростиславич був оженений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тісні й приязні відносини були між ними й їх шваґром Рюриком, в девятдесятих роках XII в.: він зчаста перебував у них, дуже їх любив[1]) і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерти Сьвятополка, що вмер 1190 р., в Турові сидів кілька літ його брат Ґліб, до своєї смерти. Хто сидів по нім — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Сьвятополковичів[2]) — очевидно, синів Сьвятополка Юриєвича. З них знаємо Володимира пинського[3]), що й був, правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також з титулом пинського, в дуже діяльній ролї иньший князь, Ростислав, можливо його син (кількаднадцять літ по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича); роздражнений на Данила, що держав в неволї його синів, захоплених при якійсь оказії, орґанізує він коалїцію против нього, підбиваючи Володимира київського і входячи в союз з Михайлом чернигівським[4]). Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадуєть ся в походї на Татар на Калку Олександр. Сї волости, правдоподібно, істновали й пізнїйше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князї пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у многому числї: „князи пиньсцѣи“, князи пиньсции и туровьсцѣи“. Можемо вказати на одну таку иньшу волость — Степанську[5]), що по всякі імовірности відокремила ся з Дубровицької.

З рештою наші відомости про турово-пинських князїв XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира Сьвятополковича, кілька

---

[1]) Іпат. с. 452, 466. [2]) Воскр. I. 114, Лавр. 407.

[3]) Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности сї події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронольоґію подій Гал.-вол. лїтоп.) уважають сином „Ростислава пинського“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрия (Погодін Изсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської лїт. sub voce). Але істнованнє такого князя Ростислава Юриєвича — лише непорозуминнє (Погодін вказує його під 1214 р., але див. 1 Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава нема ніяких причин.

[4]) Іпат. с. 502. [5]) Іпат. с. 616.

літ пізнійше виступає там якийсь Михайло[1]). При подіях 1262 р. стрічаємо пинських князів Федора, Демида і Юрия; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрий Володимирич — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверти XIII в.; по словам літописи се мав бути князь „кротъкый, смирный, правдивый", і „вси люди плакаху ся по немь плачемь великимь". По нім мусів настати згаданий при тім його брат Демид. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глібовича, по котрім мали теж плакати ся „вси людье от мала и до велика", і по нім настав його син Володимир. З сим несподіваним промінчиком сьвітла, киненим на пинське князівство сею приписком, що кінчить Галицько-волинську літопись, западає завіса над князівством.

Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в девятьдесятих рр. XII в. вони мали щирого союзника в сусіді — Рюрику Ростиславичу, котрого й тримали ся пильно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви. Так треба розуміти, в звязку із тісним союзом Рюрика з шваґрами, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже дїяльну участь в боротьбі з ними[2]). Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикрі литовські напади на сусїдні землі, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового полїтичного руху серед сього племени.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусїдстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князї, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо нїяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князї все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, і помагають йому проти Данила; се може кинути сьвітло й на попереднє. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава

---

[1]) Іпат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернигівського не виступає також сей Михайло пинський, попавши туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумніву, що се не Михайло чернигівський (як думали декотрі).

[2]) Слова літописи (Іпат. с. 452) „нельзѣ бо (чит.: бѣ) имъ доити земли ихъ" (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його шваґрів; див. ще с. 455.

пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом [1]). Але Володимир Рюрикович став слідом союзником Данила. Пинські князі мусять покорити ся теж його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендерує [2]). Але вони не були йому щирі — „имѣяху лесть", навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро [3]). Очевидно, їх страшив розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали против неї опертя навіть у литовських князів, під вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

---

[1]) Іпат. с. 502.

[2]) Нпр. Іпат. с. 503 (1229 р.): „идоста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь"; с. 543 (1251/2 р.): Данило „поя и (пинських князів) со собою неволею на войну".

[3]) Іпат. с. 542.

V.

Чернигівщина й Переяславщина.

Як на правім побережу Дніпра Полянське, так на Заднїпровю Сіверянське племя з своїм політичним і культурним житєм, з своєю територією було тою основою політичного ґрупования, розвою суспільного й культурного житя тутешніх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночи сусїдні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й меньше для нас інтересні, бо не належать до українсьвої ґрупи племен). Полуднева ж, передстепова кольонїзація, що належала в значній або й переважній части до иньшого племени, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже нїяких слїдів свого житя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі окрушини від неї зібрати. З того всього українську кольонїзацію, українське житє на Заднїпровю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське племя на правім боці. Рїжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком заднїпрянського житя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешніх князївств[1]).

Розвивали ся Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сидїли над великою Днїпровою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важнїйших пристаней на Днїпрі, виключивши тільви Любеч, що лежав над суміжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян[2]), а пізнїйше Київ, здаєть

---

[1]) Спеціальну літературу заднїпрянських князївств див. в прим. 6.

[2]) Я думаю, що якби у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу ролю; тому припустивши навіть, що

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі[1]), але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завсіди мусіли користати. Вповні в їх руках були дажні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспийські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на істнованнє торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торговлї Руси, зі сходом особливо, Сіверщина мусіла грати особливо важну ролю.

Поруч із розвоєм торговельних і взагалї культурних зносин ми мусимо припустити і значнійший розвій суспільно-політичного житя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племени кілька значнійших городів, коло котрих ґрупують ся більші округи, і котрі вкінцї як з одного боку притягають до себе території иньших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етноґрафічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалї — скільки каже про неї лїтопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що нїяких матеріалів для докладнійшого означення її не маємо. Отже на нїй вже на початку X в., в уривках Олеґової умови і в оповіданню про похід Олеґа на Київ, виступають два або три важні центри — Чернигів, Переяслав, і третїй, на радимицькім пограничу — Любеч. Пізнійше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сіверщини, що відокремляєть ся в осібне — Переяславське князївство, Чернигів — центром північної Сіверщини, разом з сусіднїми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тоді вже не ґрає якоїсь визначної ролї, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і звязав з Чернигівщиною радимицьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернигівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глубший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсім не тягне до Чернигівщини, навпаки — шукає собі князів з иньшої княжої династиї; очевидно — сей поділ був сотворений самою суспільною і політичною еволюцією землї, а може й ще якимись причинами, незвістними нам близше.

Внутрішнї відносини в Сіверянській землї перед прилученнєм її до Руської держави, та й пізнійше, нам майже не відомі.

він стояв більш на радимицькім як на сіверянськім ґрунтї, думаю, що його Сіверяне спанували далеко перед тим, нім Радимицька земля була цїла прилучена до Сіверщини.

[1]) Див. вище с. 261.

Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII—VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам. Київські князі перейняли від Хозарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Повість се кладе на часи Олега, инакше сказавши — на найдавнійші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Хозарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місці я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сіверщини від Київа назад, в IXв.[1]). На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженим і оповіданнєм Константина Порфирородного, і по поглядам Повісти найважнійші центри Сіверщини — Чернигів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсаджені київськими залогами й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой“: Чернигів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѣдяху велиции князи подъ Олгомъ сущє“ (до них доданий, може самим лїтописцем — і Любеч). Цїкаво при тім, що Повість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнїйше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнїйшими походами, за Сьвятослава і Володимира, поставлено в тїснійші звязи до Київа, про Сіверян нїчого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що уставленнє відносин Сіверян до Київа виходило за границї всякої народньої памяти і в народній традиції не лишило ся нїякої памяти про якусь реакцію Сіверян.

Орґанїзація управи в сї часи в Сіверщинї не звістна близше. Не знаємо, що то були за „великі князї“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубильні князї; останнє я б уважав найменьше правдоподібним з огляду на давнї й тїсні звязи сих центрів з Київом. Сї звязи мусїли бути досить тїсні уже з самого огляду на важне значінне Сіверщини і для торговлї і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Повість з часів Сьвятослава. Тоді на поміч Київу, обложеному Печенїгами в неприсутности Сьвятослава, прибули в поміч „люди оноя страны Днѣпьра“, під проводом свого воєводи Претича. Він не був з княжої династиї, і тільки, аби настрашити Печенїгів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тоді в Сіверщинї сидїли воєводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що инакше Сьвятослав їх „погубить“.

[1]) Т. I с. 372—3.

Все се, розуміється, тільки гадки й представлення XI віка, але як память про обставини другої пол. X в. вони можуть бути приняті, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народніх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимира Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежности від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусіла вона потім переходити в рук до рук від Сьвятополка до Ярослава. 1024 р. засів у Чернигові не впущений до Київа Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се припадком, чи Чернигівщина сьвідомо бажала відокремити ся від Київа, не знати, але від тоді Чернигів стає центром всіх заднїпрянських земель. Ярослав і Мстислав „раздѣлиста по Днѣпръ Рускую землю", і такий поділ стояв до смерти Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слїд і в пізнїйшім поділї земель Ярослава.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в богатьох иньших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної орґанїзації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібне — Переяславське князївство. До північної Сіверщини, з Черниговом прилучено землї Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по всякій правдоподібности, були землї держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнїм Днїпрі, в тім осередку руського політичного житя, де хотїло ся мати свій осїдок кождому з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій ґенерації Ярославичів віддучили ся від Чернигова Муромо-рязанська волость і Тмуторокань. Муромо-рязанська волость стала осібним володїннєм молодшої лїнії Сьвятославичів — потомків Ярослава Сьвятославича і тратить всякі звязки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князїв. Тмуторокань виходить зовсїм за обрій руської політики (принаймнї — нам відомої), хоч память про її звязи з Черниговом не загинула вповнї: так в Слові о полку Ігоревім сіверські князї вибираютъ ся „поискати града Тьмутороканя". Радимицькі ж і вятицькі землї зістали ся при Чернигові, і не відокремили ся в системі чернигівських земель навіть в тій мірі, як відокремила ся потім нпр. Новгород-сіверська волость. Взагалї, проявів політичного житя сї землї не подають майже нїяких за весь час XI—XIII в. Причину сьому треба шукати в житю й обставинах самих земель.

Радимицьке племя займало досить невелику територію — басейн р. Сожі. Якихось більших центрів — торговельних чи полї-

тичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що плем'я се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-словянських племен найпізнійшим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Київа сягають ще початків X в., але вони й пізнійше стояли в близшій залежности від Хозарів, і тільки по зруйнованню Хозарської держави за Сьвятослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорности Київу доперва Володимир. Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічи ходити на них походом, поки вони помирили ся з обовязком давати дань „від плуга", наложену на них ще за Сьвятослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, поза той обовязок дани довго не виходила. Ще при кінці XI в. тут, видко, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х[1]). О скільки слабі тут були впливи нової княжої династиї й її дружини, та взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здаєть ся — одні тільки з поміж східнословянських племен, формально уважали ся поганами. І в XII віці в їх землї князі не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заказаним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Сьвятославом Ольговичем Сьвятослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лѣсъ у Вятичѣ", Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад[2]). Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Сьвятослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моментї право ним бути): „се єсть ворогъ нама и вамъ, а ловите єго убити лестію, и дружину избити, а имѣниє єго въ полонъ вамъ"[3]). Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князів жила „своїм житєм" у своїх громадах, не виходячи за границї сих тїсних громадських

[1]) Лавр. 239. [2]) Іпат. с. 239. [3]) Іпат. с. 240.

інтересів, та анї трошки не журячись княжою й усякою иньшою вищою політикою.

По Ярославовому подїлу Чернигівщина з сими своїми анексами стала удїлом рода Сьвятослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глубоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династиї заціліли тут, у східно-північній частинї землї, ще в XV—XVI в.

Уже Сьвятослав, видко, постарав ся загнїздити ся в Чернигові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернигова й поховати у св. Спаса — в церкві, заснованій першим чернигівським князем — Мстиславом, хоч сам у Київі збудував свій патрональний монастир св. Симеона. І сї звязки навязані з Чернигівщиною Сьвятославом, дали себе знати зараз по його смерти: коли Всеволод захотїв заграбити Чернигівщину собі, місцева, сіверянська людність скільки могла противила ся сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Сьвятославичів. Коли зараз по смерти Сьвятослава Олег прийшов в Чернигівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернигів, Чернигівцї замкнули ся, не пустили його й волїли терпіти все, ніж піддати ся йому. Всеволод попалив місто, люде повтїкали в замок і далї боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. А коли кількананадцять лїт опісля попробував був засїсти в Чернигові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусїв зараз скапітулювати. Два роки пізнїйше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернигові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся из города крѣпко“, і не вважаючи на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѣ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати[1]).

Сї факти, сї тяжкі жертви людности в інтересах династиї Сьвятослава виразно показують політику, змагання тутешнїх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і припадкові взагалї наші відомости, друге — що й таке пасивне підпираннє династиї було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династиї Сьвятослава й при своїй окремішности під її управою.

---

[1]) Іпат. с. 140—1, 157.

При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до купи Переяславщини й Чернигівщини: очевидно, і того собі в Чернигові не бажали.

В значній мірі завдяки сій підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активнійшій в дійсности, Сьвятославичі в кінці вибороли собі Сівершину. Молодший Сьвятославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два поділили Сівершину з її иньшими аннексами. Як був переведений поділ Сівершини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большеє княженіе“ — Чернигів, а Олег мусів дістати Новгород сіверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на сі два головні князівства — Чернигівську і Новгородську волость[1]), що держить ся й пізнійше.

Давид пережив на кілька літ Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернигів перейшов найменьший з Сьвятославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але пять літ пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опанував Чернигів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тісї помочи не вийшло нічого[2]). Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-рязанській волости, й від тепер вона відокремлюєть в його роді, виходить з комплексу чернигівських земель, а Ярославова династия перестає претендувати на чернигівські землї. Тим закінчило ся сформованнє Чернигівського князівства, чи властиво системи князівств[3]).

Чернигівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейни Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважав ся Дніпро[4]), але в дійсности границею міг він тільки уважати ся з грубшого. Вище я вказував, що скрайка лівого берега Дніпра коло Киіва належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернигівська границя переходила на правий бік, і Річиця і „иные городѣ мнози“ належали тут до Чернигова[5]). Як далеко чернигівська границя сягала на північ на Поднїпровю, ми можемо судити орієнтуючись хиба тільки тим, що верхівя Сожі вже нале-

[1]) Іпат. с. 221—2. [2]) Див. с. 122—3.

[3]) Про звязану з тим сформованнєм справу Посемя я згадаю трохи низше.

[4]) „Како насъ роздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ — по Дьнѣпръ“, кажуть київські князї — Іпат. с. 426.

[5]) 1 Нов. 196; судячи з сього літописного тексту, Річиця могла бути тут крайнїм чернигівським городом на півночи.

жали до Смоленська, бо зрештою між Річицею і крайнім смоленським містом — Кописем по Дніпру не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Пацин на Десні[1]). Крайніми чернигівськими городами, нам звістними, був тут Чичерськ на Сожі і Вщиж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сім напрямі йшла кольонізація з славянських земель до фінських, і чернигівсько-рязанська границя могла бути не меньше конвенціональною, як чернигово-переяславська. Не диво, що за поокське пограниче йшли якісь суперечки між чернигівськими та рязанськими князями[2]). Зі сторони Чернигівщини тут крайня, напевно нам звістна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства: тут така, або ще й більш конвенціональна і неясна границя, як у Чернигівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської ішла словенська кольонізація в фінські землі. Таким чином чернигівські землі тут мусіли протягати ся узенькою скрайкою понад лівим боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в. Далі на полудень знаємо тільки, що область р. Проні належала до Рязани (город Пронськ на середній Проні, столичне місто), а область р. Зуші (городи Миценськ, Новосиль) — до Чернигова. Уважаючи на пізнійші звістки про напрям і область рязанської кольонізації, з деякою правдоподібностю чернигівсько-рязанську границю можна і в давнійші часи, в XII—XIII віках класти на вододілі Дону й його притоків Проні й Сосни з одного боку, Упи і Зуші — з другого. (В Дідилові, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дідославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

[1]) Фундаційний привилей Смоленської катедри, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовского Исторія Смолен. земли с. 79—82.

[2]) „Олегъ зая Свирѣлескъ (від Рязанців), бяше бо и то волость Черниговская“ — Іпат. с. 408; пор. с. 456 „рѣчи про волости“ у чернигівських князів з рязанськими.

На полудню „Посемє“ — землі по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною. За Олега Сьвятославича вони належали до Чернигова[1]); потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стрієм за Чернигів, Посемє забрав Мстислав, і воно якийсь час лучило ся з Переяславом; Всеволод відобрав собі його доперва 1136 р.[2]). Тутешня людність тягнула більше, здаєть ся, до Переяслава (маємо в такім дусї заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юрієм, князем популярним в Переяславщині взагалї[3]), але Посемє таки зістало ся при Чернигові. Воно й не диво: Переяславське князївство було дуже слабе й довго зіставало ся bonum nullius між князями, Чернигів же був далеко сильнїйший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Посемя на полудневім сходї був Курськ, се було вже пограниче з степом, небезпечне й тривожливе, але кольонїзація хоч би й слабша, могла йти далї в степ, судячи з істнования города Донця в XII в. в басейнї верхнього Донця.

На просторони між Десною й Днїпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були городи в области Остра[4]), з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра)[5]), так що тутешню границю можна класти на вододілї Остра і полудневих Днїпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрїв городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здаєть ся й наддніпрянська скрайка між Десною й Днїпром, як я вже згадував. Як крайні чернигівські осади знаємо тут Лутаву і Моровійськ на Десні[6]); як на правдоподібну границю можна вказати на тї болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в сї границї Чернигівське князївство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходить на сї два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернигівських князїв для своєї розмноженої династиї захопити иньші волости, по за Чернигівською землею, з другого боку — Чернигівське князївство, завдяки розмноженню династиї, дїлить ся на дуже зложену й розгалужену систему дрібнїйших князївств. Я насамперед огляну полїтику чернигівських князїв в XII—XIII в.,

---

[1]) Іпат. с. 269. [2]) Див. вище с. 135. [3]) Іпат. с. 250. [4]) Іпат. с. 252.

[5]) Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

[6]) Іпат. с. 406.

заразом історію їх династиї, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернигівській землі.

Як ми вже бачили, перший чернигівський князь Сьвятослав осягнув був перше місце в руській політичній системі, але здобутки сї були не трівкі, і в результаті його узурпація Киіва привела до того, що у синів його відібрано й Чернигівщину. Не вважаючи на співчутє землі, Сьвятославичам, властиво — Олегу, що головно вів сю боротьбу, тільки по двадцятьлітній боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головно тільки завдяки свому союзу з Половцями. Але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній політичній ролї, служачи підручниками киівських князів — з початку Сьвятополка, потім Мономаха, князя з молодшої лінії. Пізнійше внутрішня боротьба в чернигівській династиї — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернигівських князів, бо вмішала киівського князя у внутрішні чернигівські справи, і Чернигівщина понесла навіть територіальні страти (утрата Посемя). Заразом розмноженнє династиї (в другій ґенерації Сьвятославичів було вже пятьох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздробленнє.

Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Ольговичів серед иньших чернигівських ліній, як раз забезпечила Чернигівщині знову визначну політичну ролю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернигові, використав нагоду реваншу — вмішав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посемє, а слїдом заявляє претензії на Киів, і дійсно по смерти Ярополка засідає на киівськім столї. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернигівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дїд, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Киівщину і першенство на Руси в своїй династиї на далї.

Сього не удало ся. Чернигівська династия не здолала прилучити Киівщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Киіва, до половини XIII в., ніколи не залишає претензий на Киів, і кождий „старійшина“ чернигівської династиї має своєю метою — вийти в кінцї на „золотий стіл“ киівський. Заразом се стає головною точкою в чернигівській заграничній політиці. Справа не була так легка. Чернигівські князї мали против себе по перше — киівську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебивали дорогу її улюбленій династиї — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з иньших причин —

через союз з Половцями, недбалу управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з сими Мстиславичами, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернигівські претенденти володіли не дуже вже великими чернигівськими волостями, їх сили залежали від солїдарности свояків, котрих приходило ся притягати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішия боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стриями, Ростиславичами.

В результаті від часу до часу чернигівським старійшинам таки удавало ся засісти на київським столі. По Всеволоді Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Сьвятославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами засідав у Київі і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Київі Всеволод Сьвятославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батиєвим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилево сиділи на київськім столі, — Сьвятослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і зіставши ся майже при самім лише Київі. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задоволяли тільки свою амбіцію — стати на першім місці в княжих кругах на Україні, старшиною Руси, але територія Чернигівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князїв не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернигівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернигівські княжичі на стіл. Новгородський стіл в сї часи вже не мав у собі нїчого певного, становище князя залежало від ґрупованя партий в Новгороді й було дуже хистке, так що князї (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династий — ростово-суздальської, смоленської й чернигівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернигівських князів стає більш скомплїкованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав свому князю першенство між князями. Отже чернигівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернигівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князівство і Муромо-рязанське були досі другорядними силами, при тім ростово-суздальські князі були союзниками чернигівських князів у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсім під свій вплив рязанських князів. З тим на самій границі Чернигівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно слідять за змаганнями чернигівських князів до першенства. При тім інтереси суздальських князів в ріжних місцях стрічали ся з чернигівськими: і на окському пограничу, де були якісь спірні землі, і в Новгороді, де міняли ся князі з обох династий, і в Київі, де хотіли загніздити ся чернигівські князі, тим часом як суздальські пильнували ослабити впливи й значіннє Київа, і т. д.

Сьвятослав Всеволодич, змагаючи ся до першенства „в Руській землі“ почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував побороти ся з ним: почала ся боротьба на рязанськім теренї, потім перейшла на новгородський[1]), але Сьвятославу дуже скоро прийшло ся скапітулювати, тим більше, що вів заразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусів мовчки признати те становище, яке заняв суздальський князь, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками[2]).

Так справа першенства серед всіх земель Руської держави була програна Чернигівськими князями. Їм лишило ся пильнувати тільки можливо впливового становища серед українських князів. Полишивши на боці Суздаль, вони далі енергічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінці XII в. вони беруть дуже дїяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо близше мотивів і цілей сеї політики[3]). З початком XIII в. по при Київ вони

---

[1]) Див. вище с. 205—7.

[2]) Іпат. с. 415—6, Лавр. 367—9, 1 Новг. 156—8; для характеристики пізнїйших відносин Сьвятослава до Всеволода — Іпат. 422—3, 456—7. [3]) Іпат. 464—6, пор. 419.

знаходять собі новий терен в Галичині; сей напрям чернігівської політики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Сьвятослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять єму Галичь", але перепинив його Рюрик[1]). За Романа була в Галичу між боярством чернігівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Сьвятославич з своїками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династиї, та справа несподівано закінчила ся на разї тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Сьвятославича, що й засїли в Галичині й на Волини (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, призначав сї волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династиї. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династиї і таким чином раптом приходять до небувалого блеску й слави[2]).

Та тільки сей блеск був ефемеричний. У Переяславі син Всеволода просидів лише кілька місяців. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстанє бояр і загинули в нїм. Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ[3]). Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісї з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусїв заспокоїти ся по всїх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Київа, старали ся головно здобути Галичину; в Київі же Михайло засїв тільки хвилево, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернигівщину, зробила кінець сій традиційній чернігівській політиці.

Як бачимо, протягом сих півтора століть політика чернігівських князїв була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду нїхто не старав ся захопити чернігівських земель. Правдоподібно — значна солїдарність чернігівської династиї та її тїсний союз з людностию, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Противно, чернігівські князї все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім одначе цїкавий факт: слаба сусїдня Переяславщина,

[1]) Іпат. с. 446, пор. вище с. 209. [2]) Див. вище с. 230. [3]) Див. с. 233—5.

що в значній мірі була теж довго bonum nullius, розмірно дуже мало звертала на себе апетити чернигівських князів. Се виглядає дуже дивно, і причину хиба можна вказати одну — змагання переяславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернигівщина тим часом неустанно дробила ся в середині. По відокремленню наймолодшої лінії Сьвятославичів — муромської, в Чернигівщині зістало ся дві лінії — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернигів у стрия Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернигів Володимиру Давидовичу, а по смерти Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Сьвятослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернигівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а вкінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Київом, стративши перед смертю й Чернигів в своїх заходах коло Київа, і останній з сеї лінії — Сьвятослав Володимирович зістав ся другорядним князьцем, на незначній волости — Вщижі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів. Після того чернигівські волости зістають ся в руках одної галузи — Ольговичів, що поділяєть ся в другій пол. XII в. на дві лінії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Сьвятослава Ольговича. Хоч і між сими двома лініями бували конфлікти і замішання при переміні столів, які ми бачили в старших поколіннях [1]), але загалом узявши князі сеї лінії жили між між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостию (бо́льшоє княженіе) зіставав ся Чернигів, другою по нім Новгород сіверський. Коли чернигівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернигів другому, старшому по нім, а той віддавав Новгород старшому по нім [2]). Як ішли дальше

[1]) Нпр. по смерти Сьвятослава Ольговича попробував був засісти в Чернигові його син Олег, але мусів уступитись перед стрієм Сьвятославом; Михайло Всеволодич перебив Чернигів у стрия — Олега Ігоревича і воював ся з ним, і т. и.

[2]) Візьмем нпр. Іпат. 337: „умирившє ся даша Святославу Ольго-

волости в сім степенованню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою такеж степенованнє иньших волостей як сих двох — Чернигова і Новгорода, бо взагалї дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посемє, бодай часами, служило третею волостию, безпосередно низшою по Новгородї; так славний Ігор Сьвятославич, нїм перейшов до Новгорода, сидїв на Посемю [1]). Але що другорядних волостей бувало й більше, в тім нема сумнїву; нпр. при кінцї XII в. бувало в чернигівській династії по сім, по вісім дорослих князїв у тім самім часї і всї мусїли мати якісь волости.

Старшинство числило ся не в простій лїнії, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потім у молодшій лїнії. Нпр. по смерти Сьвятослава Всеволодича на чернигівський стіл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Сьвятославич — з молодшої лїнії, і аж по нїм син Сьвятослава Всеволодовича — Всеволод. По Всеволодї Сьвятославичу йдуть його рідні брати Гліб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигів мав права і претензії їх стрийчний брат Олег Ігоревич [2]), але Чернигів перебив у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣствичнoє восхожденіе“ [3]). На сій чернигівській практицї оперла ся в XIX столїтю дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалї правильним в давнїй Руси уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лїнії до старшого репрезентанта другої і так далї. Се одначе неоправдане узагальненнє. Подібний порядок істнував лише подекуди, і з українських земель тільки в Чернигівщинї. При тім і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лїнії, аж потім ішла до молодшої лїнії.

Завдяки поясненій вище практицї в переходї столів, Черни-

вичу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Киев“. [1]) Іпат. с. 428.

[2]) Лїтописи (Лавр. 426, Воскр. I с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігоревич.

[3]) Переповідаючи історію конфлїкту Мономаховичів з чернигівськими князями 1196 р. Никонівська компіляція так парафразує слова Ярослава чернигівського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣствицею кождо восхожаше на великое княженіе Кіевское, сице же и намъ и вамъ лѣствичнымъ восхожєніемъ кому аще Господь Богъ дасть взыти на княженіе великаго Кіева, сего, братіе, не разоряйте!“ — II с. 26. Чи термін сей давнїйшої дати, чи вимишлений редактором сеї компіляції XVI в., в кождім разї він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятий в новїйшій історичній літературі.

гівщина, не вважаючи на істнованнє кількох княжих лінїй, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, не подїлила ся на кілька осібних, відокремлених князївств. Кождий бо член династиї, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменьшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, десь з заду зачинали свій марш його сини. Сей круговий оборот князїв неустанно звязував до купи всї волости землї і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібнїйші волости, можливо, не мали в собі нїчого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям-старшими кождий раз ad hoc[1]), то й се теж впливало на неподїльність землї.

Загалом узявши відносини між чернигівськими князями, як я вже сказав, в порівнянню з иньшими землями можна признати добрими. Хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн[2]), але за те з другого боку дуже часто виступали тутешні князї солїдарно всї разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобутє Київа опорожняло чернигівський стіл і давало нагоду всїм чернигівським князям посунути ся о оден щебель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобутє столів сторонньої волости опорожняли звичайно котрусь чернигівську волость.

О скільки при тім уставили ся навіть головні чернигівські волости, о скільки територія й границї їх були докладно вироблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Маємо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернигівської волости в тїснїйшім значінню належали радимицькі городи і земля Вятичів, тим часом як до Новгорода належало, бодай часами, Посемє і район р. Снови[3]).

---

[1]) Се я підозріваю, судячи по згадках про „наділяннє" молодших свояків старшими — нпр. Іпат. с. 358: „а брати ти надѣлю Игоря и Всеволода", або также с. 358—60.

[2]) Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140—60 рр., див. Іпат. с. 359—60 (Сьвятослав Всеволодич воює із стрием); 393—4 (він же воює з стрієчним братом Олегом).

[3]) Так Сьвятослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернигівському князю Володимиру Давидовичу: „держиши отчину мою, и тогда взя Курескъ ис Посемьемъ и Сновьскую тисячю у Изяслава" — Іпат. с. 269, про Курськ іще і в. с. 221. Про приналежність Вятичів до Чернигова див. с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернигівську волость); видко се також і з того, що чернигівські князї як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Київа, задержують у себе землю Вятичів —

Таким чином Сіверщина була поділена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була якась бодай ідеальна територія Чернигівської волости (в тіснійшім значінню), видно нпр. з такої заяви Сьвятослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернигів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговьскую собою держитъ“ [1]). Остаточно границею Чернигівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь а пограничним чернигівським городом Сосницю. Так уложила ся отся границя мабуть в XII—XIII вв., судячи з деяких натяків; категоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV—XV в., але і для попереднїх часів [2]).

Як меньші волости знаємо Вщиж, Посемє і дрібнійші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останні волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р.,. і сї відомости цікаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для роскладу чернигівських волостей. Старший чернигівський князь (Сьвятослав), сидів тоді у Київі, другий (Ярослав) в Чернигові, третїй — Ігор в Новгородї, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю [3]), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старша ґене-

---

Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимицькі городи див. Іпат. с. 358 (Гомій). Стародуб (ib. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здаєть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Сьвятослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

[1]) Іпат. с. 343.

[2]) Окись чернигівських границь з початку XVI в. (видана в Документах архива юстиціи I с. 64) називає граничними осадами Сосницю і с. Волинчо (теп. Волинка) на Убеди (Волынчо село черниговское, граница з Новымъ Городкомъ, Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж з Новым Городком), а до чернигівських зачисляє також с. Козлиничі і Домислин (теп. Домошлин), при Убеди-ж. Сьому вповні відповідає лїтописне оповіданіе про війну 1234/5 р., коли Данило з Володимиром київським попустошили чернигівську волость Михайла Всеволодича: „грады многи по Десне, туже взяша и Хоробортъ и Сосницю и Сновескъ, и иныи грады мнози“ (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусідстві і в описи XVI в. виступає як крайнїй чернигівський город при Десні) правдоподібно названі й тут як крайні чернигівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. П. 1903, V). Комбінуючи лїтописні звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границею Чернигівської волости з Новгородською була р. Мена; але се вже дуже гіпотетично.

[3]) Се знаємо з Слова о полку Ігоревім.

рація, з молодшої не знаємо уділів найстарших — Сьвятославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Київі). Син старшого Ігоревого брата Олега сидить в Рильську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернигівських князів було, бодай до останньої чверти XII в., — чи чернигівський князь, переходячи у Київ, має віддати свому наступнику всї чернигівські свої волости чи ні. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Сьвятослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Сьвятослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну дїяльність місцевої, властиво тілько сївериянської людности, „землї", віча — не богато маємо відомостей. Найвизначнїйший момент з сього погляду — се та не дуже голосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Сьвятославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змаганнє землї до своєї окремішности, а з другого боку також і тїсні звязки земських впливових верств Сївершини з князївсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщинї (Полянській), приготовленї довгою суспільною еволюцією тутешнїх міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернигів і Всеволод Ольгович задумав тїкати з міста, чернигівська громада вмішала ся в сю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надїєш ся втїкати до Половцїв, а волость свою лишаєш на пропаще! по що маєш потім вертати ся? лїпше залиши свою пиху (остани ся высокоумья своєго) та проси згоди". Всеволод послухав сеї ради, покорив ся Ярополкови, і стала ся згода [1]). Лишивши на боцї вложенї при тім в уста чернигівської громади, комплїменти Ярополку, що були, мабуть додані прихильним йому лїтописцем, ся заява віча вповнї авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що її прийдеть ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіяти ся утримати ся против них) і примусила його залишити свої пляни. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся"? („то к чему ся опять воротишь") звучить погроза, що

[1]) Іпат. с. 207, пор. вище с. 136.

громада не схоче, виречеть ся його, коли він тепер її не послухає, і власне ся погроза мусїла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі[1]). Між Сьвятославом Всеволодичем, тодїшнїм чернигівським князем, і Олегом Сьвятославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по сторонї Олега, як признавав безстороннїй Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидитъ Олга“, як каже лїтописець. Справа була в тім: Сьвятослав задержав деякі землї, що мали перейти до Олега, і між ними, здаєть ся, був Стародуб, звісний нам уже з історії боротьби за Чернигів Олега з Мономахом. Було то, видно, визначне місто, сильна громада, що тодї тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Сьвятослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубцї вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцюючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Сьвятославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своея сотворити“. Олег розгнївавсь, але мусїв вернути ся, зірвавши серце тільки на здобичі, „много взя в полон“. Сьвятослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зістав ся при Чернигові, і сього не міг переболїти Олег. Десять лїт пізнїйше[2]) він розпочав на ново війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города; чому се не вдало ся йому, не сказано на жаль: чи знову залога перешкодила, чи зразив собі Стародубцїв Олег попереднїм грабуваннєм. На сей раз він позаберав худобу в підгороднїх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх полїтична акція на добре не вийшла.

На сїм кінчать ся наші звістки про участь громади в полїтичних справах, хоч фактів такої участи мусїло бути далеко більше. Підчас конфлїктів між чернигівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусїла ставати по сторонї того чи сього претендента. Але про якісь конфлїкти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., ледви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завсїди інтересну, — солїдарности землї з князївсько-дружинним устроєм дає нам оповіданнє прославний Ігорів похід на Половцїв[3]). Коли довідали ся про його неудачу, каже лїтопись, „заклопотали ся посемські городи, був жаль і люта туга, якої ще не бувало на всїм Посемю, і в Новгородї сїверськім, і по всїй Чернигівській волости: князї в неволї, а дружину поневолено, побито; настало замішаннє, як в бурю, по

[1]) Іпат. с. 360, 1166 р. [2]) Іпат. с. 406. [3]) Іпат. с. 435.

містах завірушенне[1]), не тішили тоді кождого його власні справи, але душ своїх вирікали ся, жалкуючи за своїми князями".

Розвій і розцьвіт дружинности, воєвничости, лицарськости і поруч того — розцьвіт дружинної лицарської поезиї в Сіверщині запечатані невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішній звязи з сіверянськими дружинними кругами і з особливим замилованнем спиняєть ся на воєнних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нім Всеволод Сьвятославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кождої хвилї) натягнені, сагайдаки вітворені, шаблї вигострені; вони скачуть як сірі вовки в полї, шукаючи собі чести, а князеви слави[2]).

„Дрімає в полї Ольгове хоробре гнїздо[3]), далеко залетїло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокіл, кречет, ані ти, чорний круче, поганий Половчине![4]).

„Уже не бачу, каже Сьвятослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами[5]). Вони бо без щитів, з самими ножами[6]), одним покриком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадїдівську славу" [7]).

Що до дружинної поезиї Сіверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Черниговцем, стоїть в певній внутрішній звязи з чернигівською дружиною, з чернигівськими мотивами[8]), маємо ще й иньші звістки про неї. В самім Слові згадуєть ся поетичні утвори Бояна, а може й ще иньших поетів, де осьпівували ся чернигівські князї XI в. — Мстислав, Сьвятослав, Олег, Роман Сьвятославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боян

---

[1]) „Мятяхуть ся акы в мотви, городы воставахуть" — метафорична опись, наче про хвилї підчас бурі. [2]) Розд. II.

[3]) Сї слова можуть належати і до князїв і до всього війська.

[4]) Розд. IV.

[5]) Се, очевидно, імена визначних чернигівських бояр, пор. Олбиря Шерошевича — Іпат. 344, „розбійника Могута" — Нїкон. I. 69, але „могути" може бути тут і синонім „билї" — бояре, бо значить теж δυνάστης, див. Словар Срезневского sub vocibus.

[6]) Засапожникъ — ніж за холявою. [7]) Розд. IX.

[8]) Писане підчас князювання в Київі Сьвятослава Всеволодича, воно дає амальґаму мотивів і тонів київських і чернигівських.

міг бути теж поетом особливо близьким до чернігівського двора[1]). Фраґменти поезій про чернігівських князїв — може бути Боянових таки — про Мстислава, Романа Сьвятославича, бачили ми в Найдавнїйшій лїтописи[2]).

В Київській лїтописи знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князїв, що своєю тенденцією дуже виразно відріжняють ся від записок київських сторонників[3]). Можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Київі, і дїйсно в одній записцї[4]) маємо виразну вказівку, що вона писана була на лївім боцї Днїпра („на сей сторонѣ Днѣпра), правдоподібно в самім Чернигові[5]).

Окрім того з Чернигівщини маємо ще дві визначні памятки. Одна — Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сївернина з роду, що подорожував в Палеслину на поч. XII в.[6]), Друга — анонїмне слово на перенесенне мощей Бориса і Гльба, що має характер полїтичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб меньші князї корили ся старшим і взагалї оминали усобиць. Поученне ілюстроване історією князя Давида Сьвятославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалї християнських че снот; ся подробиця, як і деякі поменьші вказують зовсїм певно, що маємо тут чернігівський утвір, і то значно пізнїйший від часів Давида[7]). Слово се було дуже популярне, перероблялo ся

---

[1]) Забелїн висловив гадку (Археол. Извѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібну, що кінцеву частуну Слова треба читати: рекъ Боянъ и Ходына, і т. и., себто: сказали Боян і Ходина, співцї старих часів Ярослава, поети Сьвятослава, улюбленцї Олега. Себ відкривало перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а заразом давало виразне сьвідоцтво, що Боян був дїйсно чернігівським дружинним поетом.

[2]) Див. I с. 573, II с. 19—20, 72.

[3]) Особливо се видно в записках про війну 1146—7 р., нпр. партії на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. й ин. [4]) Іпат. с. 315, 1152 р.

[5]) Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернігівська лїтописна компіляція, зладжена при кінцї XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських компіляціях — Общер. лѣтоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабко обставлений і мало правдоподібний.

[6]) Виданнє Норова, (накладом петербурської археоґрафічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — стаґї Веневітінова — в Лїтописи археоґраф. комісиї т. VII і Журналї мин. нар. просв. 1883 V і 1887, I. На Сївершину як на вітчину автора вказує його порівнянне Йордану в р. Сновию.

[7]) Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Черниговѣ в болшемъ княженьи, понеже бо (бѣ) старий братьи своей“ — очевидно,

потім і розширяло ся, а інтересне як один з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне житє в Чернигівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернигові мусїла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л.[1]), у всякім разї за Мстислава мусїла бути (зовсїм певні згадки про чернигівських епископів маємо з останньої чверти XI в.[2]). Але ся катедра нїчим особливим себе не заявляла за всї часи. Перший чернигівський князь Мстислав роспочав будову головної чернигівської сьвятинї — катедральної церкви сьв. Спаса, докінчену вже по його смерти (церква заховала ся в цїлости з тодїшнїх часів). Сьвятослав і його внук Всеволод поставили потрональні монастирі в Київі, але може скорше з вимог доброго тону, обовязкового для київського князя, ніж з побожности, бо в Чернигові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гльба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаїла Сьвятослав Всеволодич.

Князї чернигівські взагалї досить визначали ся своєю побожністю, більш або меньш щирою, не тільки фундували церкви, й у себе в Чернигові, й у Київі, а часто постригали ся і в черцї, князї й княгинї, чи перед смертю чи за житя. Згадував я вже, що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово малює його вповнї сьвятим, прославленим ріжними чудами в момент смертї. Його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в черницї в Київі, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (мощі його й досї лежать в київських печерах), а заразом звістний як любитель книг, подібно як його дїд Сьвятослав свого часу; для нього переклав Теодосий Грек посланнє папи Льва В., і в Печерськім монастирі лишила ся по нїм його бібліотека[3]). Сьвятим називаєть ся забитий Киянами Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київськім столї постриг ся був теж в черницї. Постриженнє перед смертю зрештою

проповідник мав на гадцї иньші чернигівські ж князївства і братию чернигівської династиї; на пізнїйший час вказують ґенеальоґічні пояснення, хто то був Давид. Недавно проф. Голубовский в спеціальній розвідцї висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Сьвятослава Всеволодича з Олегом Сьвятославичем — „Опытъ пріуроченія древнерусской проповѣди „Слово о князьях“ къ опредѣленной хронологической датѣ“ — Древности-Труды археогр. ком. москов. ахрхеол. общества вип. Ш. [1]) І с. 65. [2]) Іп. с. 145

[3]) Посланнє видано в Чтеніях московських 1848, VII, про бібліотеку Сьвятошї згадує Патерик.

досить практикувало ся чернигівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертию в Київі, з іменем Кирила, теж і його син Сьвятослав, що прославляєть ся в Київській лїтописи за свою побожність. Чернигівські синодики згадують іще кількох князїв, пострижених перед смертию в черцї[1]).

Та хоч чернигівська династия визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше житє, здаєть ся, не мало в Чернигівщинї особливого розвою. Цїкаво, що й Предслава Сьвятославна і Сьвятоша, задумавши постригти ся, ідуть в Київ, а не лишають ся в якім чернигівськім монастирі[2]). З рештою ми з джерел знаємо тут з сих часів напевно тільки два монастирі — оден коло Чернигова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний з середини XI в., коли тут перебував Антонїй печерський (теперішнїй Єлецький монастир); другий — Бориса і Гльба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернигівський монастир св. Илиї традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віцї, але се, розумієть ся, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнїйшого часу. О скілько християнство слабо було розповсюднено в масах, особливо в більш глухих частинах Сївершини, свідчать звістки про Вятичів, що були ще поганами in optima forma при кінцї XI в. і забили тодї проповідника християнства св. Кукшу.

Що до матеріальної культури Сївершини, то я тут зазначу тільки, що з її території (головно з самого Чернигова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з ріжних поглядів (напр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернигівська гривна — найінтереснїйший з усїх зьмієвиків, які маємо і т. и.), але оглядати їх осібно від загального огляду староруської техніки й

[1]) За Всеволода каже оден давнїй синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великаго князя Всеволода кіевскаго въ иноцѣхъ Кирилла, великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ. Про Сьвятослава — Іпат. с. 457, про иньших — Любецький синодик чернигівських князїв — Лѣтопись зан. археогр. комиссіи т. IX.

[2]) Про Предславу Сьвятославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Київі (Іпат. с. 204), але се виникає власне з того, що лїтопись записала її смерть без означення місця пострижения.

штуки нема по що — вони входять туди як інтеґральна часть, тісно вяжучи ся з технікою київською. Згадаю ще, що Чернигівщина дає нам найбогатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познайомимо ся з сими звістками в своїм місці.

Тепер переглянемо визначнійші осади й місця Чернигівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не богато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернигів належить до найстарших й найважнійших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного житя, скільки знаю, в нім не знайдено). Уже на початку X в. (фраґменти умови Олега) він уважав ся по Київі найважнійшим містом тодішньої Руської держави, і для України зіставав ся таким аж до татарського погрому[1]). Розкопка Чорної могили в Чернигові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ богатого дружинного (може й княжого) житя в Чернигові X в.; але близші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирової династиї. За Мстислава Чернигів став столицею лівобічної Руси, як Київ правобічної. Памяткою по нім лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і виведена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на коні“. Рахуючи час заснованя, треба уважати її найдавнійшою з церков, яку маємо на Руси, взагалі в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернигова, його катедрою; тут звичайно ховали чернигівських князів, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря Ольговича, поважаного як мученика[2]). Будова церкви зацілїла досить добре до нинішніх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаіки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Гліба, Пятниць, Успенська в Єлецькім монастирі і прор. Ілї в Іллінськім, але всї значно перебудовані. Поза тим звістні з літописи дві церкви — камяна св. Михаіла на княжім дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Сьвятославом Всеволодичем[3]). Про монастирі під містом згадує літопись під 1094 р.

---

[1]) Літературу Чернигова як міста див. в прим. 6.
[2]) Іпат. с. 283. [3]) Іпат. с. 388, 439.

Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елєментарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедра і княжий двір, був „градъ околний", обгорожений палісадами („острогъ"), инакше „передгородьє", що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня[1]), і т. и.

Сусіднїй Любеч, славний в X в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчина Антонія Печерського, в наших джерелах пізнїйше не грає нїякої ролї[2]). В війнї 1148 р. його сильно попустошили Мстиславичі, бо тут була тодї „вся жизнь" чернигівських князїв: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалї про богату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сїй операції Любеч попав хто зна чи не в категорію „пустих городів", де сидять „самі псарі та Половцї", як описує околиці Чернигова Сьвятослав Ольгович по тій завзятій війнї Мстиславичів і Ольговичів[3]), але тут є варіянт: „Любескъ", і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разї ся звістка про спустошеннє околиць Чернигова і залюдненнє їх Половцями інтересна; окрім того ми й на иньших місцях маємо ще згадки про турецьку кольонїзацію Чернигівщини (так згадуєть ся якесь турецьке колїно: Коуї черниговські)[4]). Правдоподібно, сими турецькими осадниками кольонїзовано головно полудневе чернигівське пограниче, побереже Остра і Сейма[5]).

У властивій землї Радимичів найважнїйшим містом був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель. Сьвятослав Ольгович, опановуючи Чернигівську волость (в тїснїйшім значінню) сам їде до Чернигова, сина висилає в Гомій, а по иньших городах розсилає посадників[6]). Але з рештою нїяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завзято боронив ся Олег Сьвятославич від Сьвятополка й Володимира, утїкши сюди з Чернигова; блькада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видко, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Сьвятославом Всеволодичем і новгородським Олегом Сьвятославичем[7]). Правдоподібно, Стародуб

---

[1]) Іпат. с. 141, 315.

[2]) Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських). [3]) Іпат. с. 343. [4]) Іпат. с. 431.

[5]) Про сю турецьку кольонїзацію взагалї див. низше с. 303 і далї.

[6]) Іпат. с. 358. [7]) Іпат. с. 360.

був одним з тих другорядних княжих столів Чернигівської землі XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород, званий сіверським для відріжнення від иньших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадується ся в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібности, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо[1]). Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнійшої катедри, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалі не видко нідe[2]).

Вщиж на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але близших відомостей про нього не маємо. Здаєть ся, чи не заступив його пізнійше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверти XII в., і се значіннє політичного центра він заховує й пізнійше (в XIV в.). Сусіднїй Брянськ, голосний центр пізнійше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадуєть ся, нічим одначе не визначаєть ся.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограничу з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Київа на північний схід, мабуть в краї середньої Волги[3]). Що то було чимале місто, сьвідчить житиє Теодосия, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителї „на вся граматикия". Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в.[4]), і він і пізнійше зістаєть ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й иньші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусіднїй Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи..."

---

[1]) Хиба Іпат. с. 317.

[2]) Про нього нова статя (в історичній части компілятивна) Рєлицького Городъ Новгородъ Сѣверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898, II.

[3]) Жит. Ѳеодосия л. 5. [4]) Іпат. с. 160.

Як видко з синодиків та ґенеальоґій, він і пізнїйше (в XII в.) зіставав ся княжим столом. Але всї сї столи в пограничнім краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключаючи й самого Курська. Моленіє Данила Заточника, сей твір дружинної верстви, заховало нам як ходячий афоризм князївсько-боярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: лїпше минї смерть як курське княженнє, так і кождому чоловіку — лїпша смерть, нїж житє в бідї“[1]). Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидїти князем в Вирі: „братия моя вернеть ся в свої волости, а минї куди вертати? до Половцїв не піду, у Вирі голодом гинути не хочу, лїпше минї тут умерти“[2]). Але в посемській людности небезпечне сусїдство з степом розвивало воєвничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінцї в землї Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначнїйших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалї державне житє з полудневих частин Чернигівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цїлим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькім пограничу, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирізали за те цїле місто, Новосиль і иньші княжі столи, про які будемо говорити пізнїйше[3]).

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витвореннє на Сїверянській території супроти Чернигова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сій ролї від початку X в., саме ж відокремленнє як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже нїколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернигівщиною, противно — видко, що обидві землї мали неохоту до такої злуки. Чернигівщина рішучо не хоче стати волостию переяславської династиї (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся уставити у себе якийсь трівкійший лад, вибирає собі

---

[1]) Моленіє в вид. Шляпкіна, с. 6—7; в однім варіантї князь зветь ся Ярослав. В лїтописи подібні слова говорить Андрій Мономахович, але значінне їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

[2]) Іпат. с. 354. [3]) В т. III гл. 2.

иньшу династию, не чернигівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що сі дві частини Сіверянської землі ніколи не злучали ся, виключивши кілька невдалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернигівщину, змагання Всеволода Сьвятославича, в XIII віці, аби захопити Переяславщину. Які були глубші причини тому відокремленню окрім самого лише сформовання сильного міського центра — причини етноґрафічні, культурні, економічні, того не можемо сказати[1]).

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київа й Чернигова ще третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третій з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Київі й Чернигові, і був осібним, самостійним князівством. Се трівало одначе тільки до смерти Сьвятослава (1076). Зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинив ся в досить невигідній позиції — прищіпки до котрогось із старших столів. За Всеволода вправді, коли той був захопив Київ і Чернигів, се ще могло меньше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернигів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засів у Київі, Переяслав став фактично якоюсь прищіпкою до Київа. Тим часом як сусідня Чернигівщина замкнула ся в осібне політичне тїло, під проводом династиї Сьвятослава, Переяслав зістаєть ся просто волостию Київа, де князі часом міняють ся частїйше як які тіуни або посадники в котрімсь провінціональнім містї.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передпокоєм Київа, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл — роля ніби почесна, але на практицї дуже невигідна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидїв тут в сій ролї „евентуального престолонаслїдника“. Але по смерти Мстислава, коли вийшло за те наслїдство непорозуміннє в Мономаховій династиї, сі престолонаслїдники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких пятнадцяти років перемінили ся вони тут сїм разів, а деякі сидїли тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидїв від раня до обіда!

Розуміють ся, така практика не могла анї трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по иньших українських князїв-

[1]) Спеціальну літературу Переяславщини див. в прим. 6.

ствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславці, подібно як робили й иньші землі, постановили знайти собі якусь певну династию й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юрием, Переяславці постановили тримати ся Юрия. Очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролї прищіпки, чи то для Київа, чи для Чернигова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрия все мусів найти ся для Переяслава осібний князь.

Окрім таких чисто льотічних причин, на вибір Переяславців вплинули, певно, й особисті звязки Юрия з Переяславом, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрия і звав ся инакше Юриївим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В такім сусідстві міг він мати здавна певні видиви і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — позискання сусіднїх міст, — насамперед Посемє перейшло до нього, а далї і з Переяслава (де тоді сидів Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть". На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жирослав намовив Гліба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславцї", й Гліб пішов справдї, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, й Мстислав прогнав Гліба[1]). Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свѣщав ся с Переяславци", пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславцї знову змикитили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславцї та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тікати"[2]).

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил, „бяше въ малѣ". Бачимо тут туж саму політику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй сторонї станемо". Коли рік пізнійше прийшов на

[1]) Іпат. с. 253 (1147). [2]) Іпат. с. 225.

місце Гліба сам Юрий, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагали ся. Могло навіть бути якесь порозуміннє у Юрия з Переяславцями заздалегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожував ся вирікти ся Київа з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на се. Цікаво, що при тім і переяславський епископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стрієви, але Ізяслав не згодив ся. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрия: „бысть лесть въ Переяславцехъ“, сказали: „Юрий — то наш князь, то свій, ми його й з далека шукали“[1]), та й побігли до Юрия; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збентежили ся й пустили ся тікати. Таким чином виступ Переяславців рішив справу на користь їх вибранника — Юрия, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами оминав війни з Ізяславом, але той його змусив до битви[2]).

Почавши від сього часу Переяславщина зістаєть ся переважно в володінню династиї Юрия. Володіннє се, правда, не було ані постійне й безперервне, ані міцне і певне. Діло в тім, що династия Юрия все зіставала ся чужою для української політики й українських князів; її участь в українських справах все була спорадичною і супроти тутешніх політичних сил переважно все мала вираховано-шкідні цїли, так що не могла тішити ся загальною симпатиєю. При тім Суздальські землї були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була занадто слаба, аби місцеві князї могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володінню Юриєвичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і незвістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князїв стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрия, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сій перерві Гліб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 1169 р., коли його вислав брат Андрій до Київа. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимира (було йому тільки дванадцять лїт[3]), і той зістав ся тут до своєї смерти (1187). Таке довге правліннє батька й сина, серед

[1]) „Гюрги намъ князь и свой, того было намъ искати и далече“ Іпат. с. 267. [2]) Див. вище с. 160—1. [3]) Іпат. с. 379.

завірюх української політики, особливо правлінне того малого Володимира, котрого батько слідом умер в Київі і не міг бути помічним сину, ми мусимо головно толкувати привязанням самої землї до сеї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра память[1]), а про Володимира, з поводу його передчасної смерти, літопись[2]) пише: „плакали по нім усї Переяславцї, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружині; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постона)".

По смерти Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стрічного брата; можливо, що він сїв тут безпосередно по Володимирі[3]). Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династиї — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хиба якось перепросив ся. В кождім разї одначе Переяслав за житя Ярослава стояв у повній залежности від Всеволода, як видко з звісток 1197—1198 рр. Всеволод іменує сюди епископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половців на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересї Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерти Ярослава Переяславцї звернули ся по князя до Всеволода. Їх посли прибули до Всеволода в Переяслав північний (Залїський), де він тоді перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславцї ж узявши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонія благословення Ярослава на князївство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали", як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська

[1]) Іпат. с. 384. [2]) Іпат. с. 439.

[3]) В 70-их рр. бачимо його в В. Новгородї, потім він зникає і аж під 1199 р. читаємо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татїщев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сїв там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новійшої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

літопись[1]). Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина запевняла собі поміч найсильнійшої тоді династиї, з другого боку сим способом забезпечала на далі свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу і аж до упадку Переяславського князївства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по просту зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів[2]). Правда, від часу до часу, в залежности від політичних завірушень на Україні, бували в сій залежности Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернигівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира[3]). Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династиї: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династиї Юрий Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього одначе взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здаєть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династиї; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину[4]). Але потім він вертає назад в розпорядженнє суздальських князів: 1227 р. кн. Юрий посилає сюди свого братанича Всеволода Константиновича, потім брата Сьвятослава (1228)[5]). Завдяки тільки сій залежности Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сї убогі відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сім фактї відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден виріжнив ся з їх політичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династий — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

---

[1]) Лавр. с. 395. [2]) Лавр. під 1213 р. [3]) Лавр. с. 406—7.
[4]) Див. вище с. 235. [5]) Лавр. 416, 427, 429.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на наші скупі взагалі в таких справах відомости. Заразом сею політикою й вичерпуєть ся все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславців. Але в їх житю була політика ще далеко більш важна, що була питанием життя і смерти — се відносини до степу. Ні для якої з земель давньої Руської держави сі відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсім природно пояснять ся територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночи ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Київа київська границя, здаєть ся, переходила трошки на лівий бік (як більш або меньш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернигівщини граничило поріче Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернигівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверти XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінці при Чернигові, хоч судячи по відносинам місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримаєть ся династиї Юрия, а бити ся з Ольговичами показує охоту[1]). На північнім заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устю Остра в Десну, на лівім боці його; в першій половині XII в. його вилучено в осібну волость для Юрия, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династиї Юрия[2]).

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночи, операла ся на краї хоч не завсіди приязні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (напр. як би потягнути лінію від Рильська на усте Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границі з Київщиною і східній край границі з Чернигівщиною виходили в передстепові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнім кутом —

---

[1]) Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тоді не хотів піддати ся Юрию.

[2]) На мапі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронского (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи сьвідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого поводу: Вир належав до Чернигівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

се було небезпечне, неспокійне степове пограниче, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була кольонізація київського Порося — района між Стугною й Росю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, прикрих обставинах жила околиця Курська. Се відразу позволить нам з'орієнтувати ся і в кольонізаційних обставинах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Поросем, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало нїщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночи вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Полїсє, куди людність могла відступати й пересиджувати лихолїтє. Тільки землі по Остру, між Остром та Днїпром та по верхівям Трубежа, Удаю та Ромна, богаті багнами і лїсами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусїла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лїсами і гаями, тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняють ся, що в періоди особливого розярення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся якась осїла кольонізація.

Ми бачили, що при кінцї X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенїзьким натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулї, але заразом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Сулу, що мала боронити лінії Остра і Десни від полудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посулє не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповіданнє про заснованнє Переяслава за Володимира зовсїм підтверджує таке розуміннє, даючи добру ілюстрацію до тодішнїх кольонізаційних обставин: Печенїги собі маршерують „отъ Сулы", наче на тій Сулї й не чутно тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имъ", і стрів їх раптом на Трубежі, „на бродї, де тепер Переяслав"! Очевидно, останки руської кольонізації тільки й бренїли ще тут, між Трубежом, Днїпром та Остром.

Коли знищено Печенїзьку орду, й Русь почала здобувати назад страчені кольонізаційні терени, кольонізація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри. Про її розмірп можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою кольонї-

зацією пограничa, що не могла скорше розвинутись як від 1103 р.). Бачимо з них, що та реставрована кольонізація опанувала була що найменьше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воїн)[1]), а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе стрaчені, коли розпочали ся в останній чверти XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 1090-х роках. Половці тоді неустанно нищили осади між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в блькаді![2]). Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сї роки: „сидів я в Переяславі три лїта й три зими, з своєю дружиною, і богато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслїдком половецьких спустошень“[3]). Сю останню подробицю переяславського житя дуже добре доповнює образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалуєте ви коней для оранки, а того не подумаєте, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобилу його візьме, заїде на його оселю, забере жінку й дітей, і все майно, а тік запалить, — то коня його ви жалуєте, а самого чому не жалуєте?“[4]). Розуміють ся, при таких обставинах житя Переяславщина мусїла знову дуже сильно спустїти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваєть ся на ново з початками аґресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голтві руське військо почуває себе безпечно — „стали на ріцї Голтї й тут зачекали воїв“, і тільки за Ворсклою починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла“, тут цїлували хрест (була хрестопоклонна неділя) і положили всю свою надію на хрест, з многими слїзми. З пізнїйших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворскли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Ворсклї[5]), як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разї важно, що се було місто на Ворсклї. На полудневім заході бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку Сїверянського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч

[1]) Іпат. 143, Лавр. 239—241. Городища по Удам і Донцю вичислені в московській Книзї большого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского с. 31—33. З літератури крім загальнїйших праць про степ і передстепові краї ще Данилевичъ Донецкое и Хоротевское городища, Харків 1902, Донецкое городище и г. Донецъ — Археологическая лѣтопись Ю. Рос. 1904.

[2]) Іпат. с. 161. [3]) Лавр. с. 240 (належить до р. 1094—6), [4]) Іпат. с. 183 і 191. [5]) Іпат. 387 (під 1174 р.).

і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далі на Посуле як на властиве переяславське пограниче. „Кончак знищив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописи[1]); „по Роси й по Сулі поділили городи“ каже про Половців (може про Кончака і Гзу) Слово о полку Ігоревім[2]). Сі натяки трудно инакше зрозуміти, як про пограниче переяславське: область Сули була таким же пограничем Переяславщини, як пограниче Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останній чверти XII в. погранична (посульська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріял, який маємо, ніяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешні половецькі напади не визначають ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусіла бути ще прикрійша для Переяславщини. При тім ніде половецькі напади не опановували так цілого майже терену землі як тут; тільки кутик між Остром і Дніпром був безпечнійший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на ріжні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь, напр. осажували невільників приведених з ріжних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши богато невільників у Польщі, поділили їх між собою і ужили їх для реставрования пограничної кольонізації (літопись каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава[3]). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Мінщину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижній Сулі[4]). Особливо ж важну ролю в тім значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Пере-

[1]) Іпат. с. 480. [2]) Розд. X. [3]) Іпат. с. 105. [4]) Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

яславщині, де вони згадують ся 1080 р.[1]). Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. („заяша Печенѣги и Торъки с вежами“)[2]), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловежців[3]). Правда, сї турецькі кольоністи давали чимало й клопотів — от як те повстанне їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втїкли“[4]) — очевидно було знову якесь повстанне. Але з другого боку, вони постачали і добрих вояків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границї як кольоністи, призвичаєні до небезпечного, неспокійного житя. З рештою відомости наші про їх кольонїзацію в Переяславщині дуже бідні. Назва села Каратулїв (Вел. і М. Каратулї) під Переяславом, між двома лїніями тутешніх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулї теж що Каракалпаки, чорні шапки, в старорускім перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Днїпровім побережу Переяславщини сидїли Турпії[5]), правдоподібно — також турецьке колїно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній лїтописній звістцї бачимо осади переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа[6]), але місця сих городків невідомі напевно[7]). На верхівю Острa бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно згаданими в лїтописи виходнями з донської Білої Вежі, але сї виходнї, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здаєть ся, що десь в тій же околицї була друга кольонїя того ж імени (Бѣлая вежа старая)[8]). В сусїдстві Донця бачимо величезне Хозарське городище, що вказує на иншу подібну кольонїю[9]), і т. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князї також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лїнїю по Сулї, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для пізнїйших часів, хоч би по анальогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам численні городища, що тоді стояли порожні, значить, були останками міст і замків дав-

[1]) Заратиша ся Торки переяславстии на Русь — Іпат. с. 143.
[2]) Іпат. с. 184. [3]) Іпат. під роками. [4]) Іпат. с. 205.
[5]) Іпат. с. 277. [6]) Лавр. с. 280.
[7]) Недавно не без правдоподібности арґументував А. Стороженко за Баришівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подібности імени годї за сим щось сказати. [8]) Іпат. с. 264.
[9]) Филареть Описаніе Харьков. епархіи I с. 295—6.

нійших. Вони стоять по р. Ворсклі, Пслу, Сулі, Удаю, Удам, Дондю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в части можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в.[1]). Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, другий подібний на кількадесять кільометрів довгий вал над Дніпром, більше меньше від устя Тясмина (на правім боці) через Суду майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. и.[2]).

З другого боку переяславські князі заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Гліб ович. Мономах, бувши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні з Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головно виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіографією. „Усіх угод (тут розуміють ся й дипльоматичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за часів батька і по нім[3]) і передавав богато худоби та своїх портів (одіжи й тканини); з неволі пустив визначнійших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всіх иньших важнійших князів сто; а що Біг дав живими в мої руки Коксуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгудуя, й молодих князів пятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славлїй; тоді їх побито зо двіста лїпших невільників:.." [4]).

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останній чверти XII в.

[1]) Про городища в порічю Сули спеціальна праця В. Ляскоронского: Городища, курганы и длинные (змієвые) валы, находящіеся въ бассейнѣ р. Сулы, Труды XI з'їзда, т. I. На підставі ріжних спостережень він зачисляв до княжих часів отсї городища на Сулї: Недригайлів, Константинів, Ромен, Глинськ, Сінча, Снітин, Лубни, Лукомлє, Оржиця, Горошин, Буримка, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його книзї про Переяславщину с. 111 і далї, про поріче Донця див. вище с. 346.

[2]) Див. цитовану працю Ляскоронского с. 456—7.

[3]) Рахунок сей уривать ся, здать ся, на р. 1002. [4]) Лавр. с. 242..

і тоді здобуває собі славу на сім полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину з сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значінне і все більше виходила за обрій української політики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики сього князя й його ролі в сій новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князі“ уважають його спеціалістом в половецькій війні, висилають його з передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прерогативи[1]). Він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців; Половці мають особливий респект перед ним, а на Руси має він славу великого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“. Особливож популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воєвничий, а його печаливість для своєї землі підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,
а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовому сину[2]).

Як бачимо, ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської кольонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше імя „України“. Оповідаючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по нім „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постона“[3]). Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо

[1]) В поході 1184 р. Сьвятослав висилає з своїми полками славного лицаря з чернигівської династії — Ігоря Сьвятославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимиру „ѣздити напереди полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русции дали бяхуть (йому) напредѣ ѣздити в Руской земли“. Володимир нагнівав ся і замість походу на Половців пограбував чернигівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характеристичний для такого лицаря; сю звістку пробували змінити поправками (Татіщев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з иньшими „моложьшими князями“, „Половци же узрѣвше Володимерь полкъ крѣпко идущь на нихъ, и побѣгоша гоними гнѣвомъ Божиимъ“ (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испроси ся у Святослава и во Рюрика ѣздити напереди с Черныкъ Клобуконъ; Святославу же не любо бяшеть пустити Володимера напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и инии вси улюбиша, зане бѣ мужь бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосня ся на добра дѣла“. — Іпат. с. 439. [2]) Розд. IX.

[3]) Іпат. с. 439.

в київській і галицькій літописи се слово в значінню пограничa[1]), але історичними обставинами воно льокалізувало ся на тім же погранічу, де ми його стрічаємо перше. В наведенім тексті воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу або її полудневе пограниче; скорше перше — воно тоді дає парафразовану, стилістичну паралелю до згаданого перед тим плачу Переяславців. В сій ролі пограничa з степом, воєнної марки Переяславщина й сусідня полудневa Київщина зістали ся й на далі чотири-пять століть, і се було причиною льокалізації сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниче зробили огнищем пізнійшого українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України пізнійше стало другим іменем властивої, полудневої Руси. A potiori fit denominatio — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюції українсько-руських земель і їх житя.

Тепер треба сказати де що про визначнійші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Переяславль в старих памятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначнійших осад Руської держави, резиденцій дружини і „сьвітлих та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає леґенду на поясненнє того, звідки узяло ся його імя.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в зміненій формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніги, напали на Переяславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубеж, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся

---

[1]) Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѣ галичькой, без близших пояснень: правдоподібно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (подністрянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Украина“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до пограничa з Польщою. Нарешті під 1268 „Ляхове Украинянѣ“ — на тім же забужськім пограничу; сі Україняне перестерегають Холмлян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежности. В усіх отсих текстах отже „україна“ значить пограниче, чи руської, чи иньшої землі.

перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенїзький“ запропонував Володимиру зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борять ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати“ (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича“, викликаючи такого, що схотїв би бороти ся з Печенїгом, але не знайшло ся нїкого, й Володимир дуже затужив. Аж нарештї прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) нїхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнївав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печенїжином: казав привести великого, сильного вола й роздражнити. Припекли вола горячим зелїзом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кілько рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печенїжином“. Другого дня прийшли знову Печенїги на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!“ Володимир ще в ночи казав хлопцеви взяти на себе зброю, і вийшов він на Печенїжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печенїжин розсьміяв ся, бо той був середнїй тїлом. Розмірили місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удусив хлопець Печенїжина рукою до смерти, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радости Русь, а Печенїги втїкли. Утїшений Володимир зробив того хлопця і його батька „великими мужами“, а на тім броду поставив „город“ і назвав його на памятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ тъ“. Се оповіданнє треба, мабуть, розуміти як памятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в звязку з тою системою замків по Трубежу, Сулї і т. и., а саме об'ясненнє назви тою побідою хлопця — очевидно тільки етимольоґічний міт; нарост *ль* (Переяславль) вказує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Предслав, Предслава)[1].

Не згадано в лїтописях — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значінне: в нїм засновано катедру, але не просто епископську, а митрополїтальну, як і в Київі. Причину такого відзначення для Перея-

[1]) Пор. Бережков в Чтеніях київ. іст. тов. II с. 88. Болгарську Преславу лїтопись наша зве Переяславцем (Іпат. с. 42).

слава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву[1]). В останнє митрополитом зветь ся переяславський еп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими епископами. Пізнійше сей титул митрополита виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значіннє й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не богато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лінії валів і ровів — перша милю від міста, друга півтори милі від першої. Сі вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші[2]). Як я згадував вище, маємо між сими валами слїди осель осаджених для оборони міста „переяславських Торків".

Город мав камяні стїни, збудовані при кінцї XI в. згаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалї займає виїмкове місце серед иньших епископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Епископлї, Кузнечі (Ковальські). Епископська брама, мабуть, мала своє імя від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах, мабуть сих таки, церкву св. Федора[3]). Він же докінчив будову церкви св. Михаїла, правдоподібно, названу по імени кн. Всеволода-Михайла і ним розпочату, і при нїй „велику пристрою"[4]); поставив церкву св. Андрія, вибудував „строенье баньное каменo" — публичню лазню, на взір Царгорода, де сей Єфрем довший час жив, і де такі публичні лазнї були звичайною приналежністю церкви[5]), і взагалї „украси городъ Переяславльский здании церковными и прочими здании".

Та „велика" церква св. Михаїла, посьвящена 1000 р. і украшена всякою красотою" завдяки Єфремови, від тодї стає головною церквою Переяслава, а св. Михаїл — патроном Переяславщини[6]). Перед нею згадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Хреста,

---

[1]) Іпат с. 146, Лавр. 202, Житіе Ѳеодосія л. 9, див. також т. I с. 461—2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

[2]) Іпат. с. 158—9, 265. Про сї вали див. у Максимовича l. с. II с. 340—1, Стороженка Очерки с. 40—1. [3]) Іпат. 146, 214, 266.

[4]) В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михаила"; в Іпат. (с. 146): „иже ю єсть создалъ велику сущю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красотою, церковьными съсуды". [5]) Див. про се у Голубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „баньное строение" на початку XIX в. досить інтриґувало тодїшніх дослїдників давньої Руси й викликало маленьку лїтературу. [6]) Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

збудована ніби 1008 р,, але ся дата є тільки в Никон. лїт.[1]). Але ся славна церква св. Михаіла мусїла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руїни зруйновано „церковь архангела Михаила скруши“, і від сеї головної переяславської сьвятинї досї не викрито анї слїду[2]). Взагалї від давнього Переяслава зістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішнїй церкві Успенія — мабуть від тої церкви „святоѣ Богородицѣ“, що поставив Мономах 1098 р. на княжім дворі[3]). Окрім того знаємо ще в Переяславі манастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Сьвятославича[4]).

Під городом — замком було „предъгородиє“, як звичайно[5]). За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звѣринець“[6]). На устю Трубежа в Днїпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Устє, звістне нам з XI в.[7]). Десь в близькім сусїдстві стояв город Глїбів, побудований правдоподібно Глїбом Юриєвичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому літописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалї підчас його неволї у Половців: „пригадав я свої гріхи перед Богом, що я богато убийства й кровопролитя вчинив в християнській землї — не пожалував християн, взявши на щит город Глїбів коло Переяслава, тодї богато прийняли злого неповинні християне, коли роздучали батька від дїтей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечещували“[8]).

Над р. Альтою (Льта, Льтиця, Ольта), на місцї, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтеським (Летьчь) й істнував тут уже в середині XI в.[9]); потім Мономах „потщаньемъ многимъ“, поставив в нїм камяну „прекрасну“ церкву Бориса і Глїба, „идеже святаго Бориса кровь прольяна бысть“, і в сім монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти[10]). Одначе місце сього монастиря нам не ві-

[1]) І с. 69. [2]) Про дрібні находки старини коло неї у Стороженка l. c. c. 60.
[3]) Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старинї 1889, I, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малі розміри сих фундаментів — 10 × 7,5 метрів не позволяють анї гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаіла, — як то робить д. Ляскоронский op. c.[2] с. 130, хибно при тім покликуючись на Лашкарьова. [4]) Іпат. с. 233. [5]) Іпат. с. 306.
[6]) Іпат. с. 267, 265. [7]) Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича II с. 354. [8]) Іпат. с. 433—4.
[9]) Іпат. с. 131. [10]) Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

домо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерти Бориса, клали над Альтою за пів милі від Переяслава; там тоді проектували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тоді традиція про убийство Бориса на сім місці загально прийняла ся (в середині XIX в. побудовано там мурована церкву Бориса і Гліба, з процесіями і відпустами в память Бориса). Але недавно опубліковано судовий акт з 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнійшого м. Баришполя окоп або вал „Полукнязський, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати рускаго именемъ Бориса Володимеровича забито, змурованая и до сего часу стоитъ“ [1]). Ся згадка про мурована „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звістка, що при будові нинїшньої церкви Бориса і Гліба в Баришполі дійсно були знайдені якісь фундаменти [2]).

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве лїтопись, дуже поважала ся. На сьвято Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст [3]). Підчас половецького нападу на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву [4]), але вона, правдоподібно, була тоді відновлена, хоч, що правда, від того часу нїчого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лївім боцї Остра, на його устю в Днїпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрия і звав ся тому Юриєвим городком або городцем. В середині XII в. підчас боротьби Юрия за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значінне, служачи пристановищем Юрию і його синам на

[1]) Н. Стороженка Къ исторіи м. Борисполя — К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславскои старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданий в акті 1629 р. „дворець“ був останком Мономахового двора, против котрого я застеріг ся в першім виданню сеї книги, бо під сим „двірцем“ треба розуміти фільварок, поставлений на сих ґрунтах Жолкєвским).

[2]) В згаданій статї Стороженка — Очерки с. 28—9. [3]) Лавр. с. 318.

[4]) Оповідаючи про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летьскую божницю святою мученику“, Іпат. 328 — Лтьскую божницю и святою мученика Бориса и Глѣба, а кодекси Хлебн. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Гліба відріжняєть ся від „Летської біжниці“; але правдоподібно, що се пізнійша дописка з огляду на те *и*, що вплило сюди. Нїкон. (I. 201) амплїфікує се далї, й тут з'являють ся уже: „и монастырь Рожество пречистыя Богородици и монастырь свя-

Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрия сього пристановища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сей город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаіла, що стояла тут, камяна, але з деревляним верхом[1]). Потім городок сей відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батьво, операційний пункт на Україні[2]); але він не грав уже потім такої ролї[3]).

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначнійша памятка — руїни тієї церкви св. Михаіла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізнійше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавное мурованое опустелое". Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стіну; від західньої й північної зістали ся фундаменти. Церковка була маленька[4]), з одною абсидою. Верхні частини абсиди мають слїди пізнійших реставрованъ. Се т. зв. тепер „Юриєва біжниця"[5]).

Про иньші міста Переяславщини маємо переважно самі голі йменя (про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернигівщині). Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значіннє лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землї і звичайно більш нїчим себе не заявила. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю трагічною обороною по нещасливім походї Ігоря Сьвятославича[6]). Синець на Сулї може бути одним городом з Синельцем, митрополичим го-

тыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу". Амплїфікації сї дуже підозрілі, тим більше, що всїх тих монастирів ми нїде більш не стрічаємо. [1]) Іпат. с. 308. [2]) Лавр. с. 391.

[3]) Остерський городок згадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „поима Всеволодъ городы Гюргевѣ, кони і т. и. (Іпат. с. 221), і слїдом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович наділяв своїх свояків, бачимо „Городечь Гюрговъ" (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тодї кождий свояк дістав по два городи, і Юрий одержав сей городок і Рогачів). Оповіданнє ж про події 1150—2 р. (Іпат. с. 276—7, 306 і 308) не полишає нїякого сумнїву, що сей Юрїв Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострьский або Острьский — Іпат. с. 279 і 289). Нарештї Лавр. під 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юриєвича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Остром, на противнім (переяславськім) боцї Остра і його треба відрізняти від Городка під Київом (Городка Песочного — див. вище с. 261). [4]) 9 × 8,4 м.

[5]) Про її останки — стаття Константиновича в К. Старинї 1896. XI.

[6]) Іпат. с. 436, Слово о полку Іг. IX. Інтересні подробиці про

родом, де по словам пізнійшої компіляції митр. Никита мав замкнути до вязниці „злого єретика Дмитра“ [1]).

Княжих другорядних столів в землі не було: в маленькій і завсіди загроженій Переяславщині не було чим ділити ся. Пересижували тільки князі з Юриевої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посеме мало своїх князів, але воно належало більше до Чернигівщини.

Останками культурного житя сих часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нічого незвичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не богато. Се може бути по части припадковим, а по части може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього житя.

В духовій спадщині давньої Руси де що звязане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіографія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонімне житие Бориса і Гліба звязуєть ся з звістним черцем Яковом, що був постриженіком того Летського монастиря, та житие і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези [2]).

Подібно як у Чернигівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне житє, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернигівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже леґенда звязана з початком Переяслава, була таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодик побиває печенізького велетня й тим виратовує край від печенізького спустошення. Спільність деяких мотивів вяже сю сучасну леґенду про боротьбу Микити Кожемяка з зьмієм, підняту теж для оборони землі: літописний молодик теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „нѣкій усмошвець“ [3]). Хто у кого перейняв тут сї мотиви, чи літописне оповіданнє про боротьбу з Печеніжином від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завсіди зістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенізького велетня.

будову міських стін, даних літописцем при оповіданню про оборону Римова, навів я в т. I с. 322. [1]) Никон. I с. 152.

[2]) Ак. Шахматов, дошукуючи ся слідів місцевих літописей, старав ся довести й істнованнє переяславської літописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (Изслѣдованія о Радзивильской или Кенигсбергской лѣтописи, 1902, с. 75 і далі). [3]) I с. 64.

Анальоґічне, але відмінне оповіданнє, знаходимо ми в Никонівській компіляції, приладжене до подій з середини XII в. Підчас князювання Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінці 1140-х рр., був тут „богатир“ Демян Куденевич (може бути, се призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Ґліб Юриєвич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішив ся до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрав ся лише з своїм чурою („слугою своимъ“) Тарасом і пятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всї порозходили ся. З ними нападає він на військо Ґліба, богатьох побиває й переляканий Ґліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забераєть ся назад, а Демян вертаєть ся до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Ґліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав в ночи, попалив передмістє й обступив місто; в містї зчинило ся „много смущеніе и плачъ“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половцїв сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣаніа доспѣшняго на себѣ). Богато ворогів побив він, але й його устрілили Половцї, й він, знемігши ся, вернув ся до міста, тимчасом як настрашені його богатирством вороги кинули ся тїкати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцюючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: „марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба анї дарунків, анї урядів тлїнних“. Сказавши се, він умер, і був по нїм великий плач у містї [1]).

Пізнїйша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, давши йому християнську закраску, може і з Ізяславом звязала його силоміць [2]), але що до автентичности основи сього оповідання, як старого переяславського переказу, нема що бути непевним. Ми маємо тут другий останок колись богатого переяславського епоса, старого руського богатирського епоса.

---

[1]) I с. 178.

[2]) Пригадаймо, що як раз родина Юрия була популярною династиєю в Переяславщинї, і в боротьбї Ізяслава з нею Переяславцї стояли по її сторонї.

VI.

Волинь і Побуже.

Західня частина української території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археографії. Волинею й Галичиною наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про сі землі, про їх житє й обставини для X — XII в. далеко біднійші ніж про землі подніпрянські, де концентрували ся політичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші памятки мовчать зовсім, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи[1]), ми тим самим виключили питанє, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали істнуванє хорватського племени, тільки ріжними карколомними елюкубраціями могли визначити для них якусь територію, так що се питанє однаково не можна було розвязати. На Побужу літопись містить Дулібів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питанє — чи ціле Побуже від Бужська до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питанє тепер ще не можемо відповісти[2]). Не ясне становище також Лучська і взагалі порічя верхнього Стира — чи належало воно до дулібського племени, чи ні (так само і порічя Горини). Поріче Припети треба признати Дреговичам. Але що до заходу, то зовсім не знаємо, яке племя сидїло на верхнім Дністрі,

---

[1]) Див. т. I с. 184—7, також резюме мого реферату в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш. [2]) Див. т. I с. 184.

в порічю Сяна, на карпатських згірях — як далеко сягали сюди Дуліби, і чи ріжнила ся від них етноґрафічно дальша українсько-руська кольонізація, котрої збиті маси мусіли сягати Тиси, Вислока й Вепра[1]).

Перша відомість про політичне житє сих країв — се та звістка Масуді про державу Валїнана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою правдоподібністю прикладати до Волини[2]). Прийнявши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну орґанізацію на Волини; Масуді каже: „сьому племени (Валїнана) підлягали иньші словянські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всї иньші королї[3]). Центром її був би дулїбський Волинь на Бугу, а основою дулїбська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дулїбів, і назва Волини для країни, що задержала її й досї. Се своє значінне Волинь мусїв мати не пізнїйше як в першій половинї X, або в IX віцї. Виходить се з того, що з кінцем X чи початком XI в. місце Волиня заступив сусїдній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще неурядовий термін „Червенських городів“[4]), що обіймав коли не цїлу територію, яка давнїйше тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусїв витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізнїйше на сам початок X в.[5]). Сї часи ґеґемонії Волиня одначе мусїли бути не надто короткі, коли Волинь встиг надати своє імя цїлому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довшого часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужська, не від р. Буга, як думає лїтопись, отже

---

[1]) Див. т. I с. 187 і далї. [2]) Див. т. I с. 182 і 337.

[3]) Гаркави Извѣстія мусульм. писателей с. 135—6 і 137.

[4]) „И грады Червѣньскыя зая“. „Заяста грады Червенъскыя опять“. — Іпат. с. 101 і 105.

[5]) Против сього можна-б піднести, що лїтопись, говорячи про участь Дулїбів у походї Олега, зве їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої лїтописи, де вона говорить про давні події, ніяк не можна вимагати.

що й він, як Волинь, був колись політичним центром та надав племени, чи його частині своє ім'я. Се об'ясненнє о стільки правдоподібнійше від літописного пояснення, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулїбів було заступлене сею новою назвою. Комбінуючи се об'ясненнє з словами літописи, виходило-б, що своє центральне значіннє Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулїбської території: вона каже, що Дулїби пізнійше звали ся Бужанами, а ще пізнійше Волинянами („Дулѣби же живяху по Бугу кде нынѣ Волыняне", „Бужане, зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волыняне"). Виходило-б з того, що найстаршим політичним центром Дулїбів був Бужськ і від нього вони назвали ся Бужанами; потім се значіннє перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнійше забужська країна стала звати ся Червенськими городами; знов же осібний центр бачимо в порічю Стира — Луцьк. Але відомости нашої літописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них покладати ся. В дійсности Волинь і Бужськ могли істнувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — оден для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулїбів, чи Волини в пізнійшім значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах" (*Λενζάνινοι*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значіннє політичного центра для полуднево-західньої Волини, по пізнійшій термінольогії.

І так бачимо в порічю Буга й Стира кілька політичних центрів, котрих значіннє сягає IX в., а може ще й дальше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістаєть ся тільки круг політичного впливу, значіння їх. Певно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всіх їх центрами частинними; лише коли б з повним довірєм приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулїбів і навіть деяких иньших сусїдніх племен.

Не ясним зістаєть ся, чи в круг впливів сих старих побузьких центрів входило і середнє Побуже — пізнійша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясне ще цїкавійше питаннє — чи до тих побузьких центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Дністра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нїм була прилучена до володимирського стола?

Оден старий центр ми там знаємо з лїтописи — се Перемишль Оповідаючи за прилученнє до Київської держави західнїх українських земель за Володимира, лїтопись на чолї їх вичисляє Перемишль і Червень, „и ины городы". Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна[1]), але погляд лїтописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се позволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим полїтичним центром Карпатської Руси. Але з другого боку є в лїтописи наче б натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідаючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, лїтопись каже, що він забрав при тім „грады Червѣнскыя", а потім Ярослав з Мстиславом „заяста грады Червенъскыя опять"[2]). Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло привернення назад забраних Поляками земель, докладнїйше вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забужську та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у лїтописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Прийнявши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах" лїтописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червня колись — по принятій нами вище схемі — десь в X в. Такого погляду тримають ся дїйсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнованнє тут осібного центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої лїтописи, де вона росповідає про сю західну україну Руси.

В кождім разї в X віцї, перед прилученнєм сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнїйшої Волини й Галичини уже цїлий ряд більш або меньш давнїх полїтичних центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну полїтичну цїлість напевно тодї[3]), як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всї землї на захід від Деревської землї, де сидїв його иньший син — Сьвя-

---

[1]) Див. т. I с. 433 і далї. [2]) Іпат. с. 101 і 105.

[3]) Могло то бути й ранїйше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

тослав[1]). Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів иньший Володимирович — Всеволод[2]).

Як довго тривало істнованнє сього політичного тіла, не знаємо, бо не відомо, анї коли віддано Володимир Борисови, анї коли скінчило ся тут князюваннє Всеволода. Як я вже згадував[3]), Всеволод по всякій імовірности мусів загинути серед заходів Сьвятополка коло збирання батьківських земель. У всякім разі під час боротьби Сьвятополка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нїчого не чуємо, і його волость мусїла належати до Сьвятополка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Київом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады Червѣнскыя“) 1018 р. відірвано від Руси, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову віддучено, для Володимировича Ростислава[4]), тим часом як Волинь по смерти Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сім віддїленню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: десь уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський. В звязку з долею Київа Волинь і Галичина потім разом переходять з рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Сьвятославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Сьміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель[5]), але нїщо не вказує, аби він дїйсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значнїйші). Потім, по смерти Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князївство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князївство не мало в собі нїчого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сї землї; але були отчичі, котрих права на сї землї, не передавнені не вважаючи на всякі давности, мали первенство перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимирича, а на Волинь Ігоревич Давид. Не мирячи ся з володїннєм Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток лїтописи, що Ростиславичі наставали на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими

---

[1]) Несторове Чтеніе о погубленіи Бориса і Глѣба, вид. Срезневского с. 9. [2]) Іпат. с. 83. [3]) Див. вище с. 8.

[4]) Мало б се стати ся в такім разї десь між 1052 — роком смерти Володимира Ярославича і 1054 — роком смерти Ярослава.

[5]) Див. вище с. 63.

способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддає галицькі волости. Ярополк не годив ся на сі компроміси, пересварив ся був за них із Всеволодом і вибрав ся походом на Ростиславичів, мабуть щоб взяти собі Галичину назад. Та під час сього походу, як думали — з наслання Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоревича, одначе без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод[1]). Таким чином ся перша боротьба давніх отчичів з узурпаторами закінчила ся на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затверджені на Любецькім з'їзді, мали чимале значіннє, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержав ся досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зістались при нїй до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролї осібної київської волости пережила середнї десятолїтя XII в. і тільки при кінцї його здучила ся на ново з Волинею — з Луцьким князівством[2]). Ще довше продержало ся відокремленнє галицьких волостей від волинських — аж до кінця династиї Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як столїтє.

Але перше нїж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остояв ся, йому прийшло ся витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династиєю Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже вище[3]), і тут вистане тільки її пригадати. Давид бояв ся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизив ся з Сьвятополком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Сьвятополк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Сьвятополка сї волинські волости. Сьвятополк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, попробував забрати його волость, але се йому не удало ся. Полїтичні обставини уложили ся так, що Давид опинив ся жертвенним козлом цїлої сеї справи, і Сьвятополк дістав від князїв порученнє укарати Давида. Се розбудило в Сьвятополку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі. З того виникає

[1]) Див. вище с. 77. [2]) Див. вище с. 258—9. [3]) Див. с. 95—7

волинська війна, а потім дипльоматичні пересправи, котрими Сьвятополк хотів забрати собі Галичину або й Волинь, не встигши їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипльоматії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лінію Ізяслава — до Сьвятополка, тимчасом як Галичина далї протягом цілого столїтя зістаєть ся замкненим полїтичним тілом. Волинь зістаєть ся ще довший час в ролї сателїта Київщини і в залежности від її долї переходить з рук до рук.

За житя Сьвятополка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминено київським столом по смерти Сьвятополка, заносило ся на відокремленнє й Волини в замкнену отчину, в лінії Ізяславичів. Але Ярослав згинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищіпки і кілька разів перелїтає ще з рук до рук. Тут сидїли з початку одеи по однім два Мономаховичі — Роман [1]) і Андрій [2]), потім Мстиславич Ізяслав [3]), потім Всеволодич Сьвятослав (з чернигівської лінії, син київського князя [4]). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича і зістаєть ся в її руках на все [5]).

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як придаток до Київа і уважав її такою. Всї його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь свойому брату Сьвятополку з початку тільки до завідання, „блюсти“ [6]), пізнїйше може більш дефінітивно, але все таки мабуть не без резерви. Сьвятополк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь свому другому сину Ярославу [7]), зіставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Київа в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл вправдї переходить слїдом до Мстислава, бо він стратив Перея-

[1]) Дуже коротко, вмер 1109 р. [2]) До року 1135.
[3]) В роках 1135—1141. [4]) В роках 1141—6.
[5]) Поґодін в своїм катальоґу князїв (Извѣдованія IV с. XXXIX) приймав друге князюванє Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають, більш або меньш рішучо, й обидва історики Волинської землї: Андріяшев (с. 123) й Іванов (с. 134). Андріяшев припускав, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидїв тут його молодший брат Володимир.
[6]) Іпат. с. 285. [7]) Іпат. с. 322.

славщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, головнюж своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Київі хоч би так як його батькови: його київське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремленнє Волини довершуєть ся з уступленнєм Мстислава з Київа. Хоч з ролею волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролею волинського князя, але звязь з Київом була розірвана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Заразом вона поділюєть ся на дві части: на Володимирське князівство родини Мстислава, і Луцьке князівство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князї здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в серединї XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола[1]), а в третїй чверти XII в. прилучено до Луцької волости Погорину.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родинї на далї, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости[2]), була сповнена Ярославом і заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого слїду неподільности землї (який ми бачили нпр. в Чернигівській землї, де князї переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осібній династиї, без переходів з меньшого на старший стіл. Розмноженнє-ж обох лїній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третїй, Съвятослав — Червень, четвертий, Володимир — Берестє[3]). З них одначе Володимир і Съвятослав незабаром поумирали[4]). По одній звістцї Берестє віддано було иньшій

[1]) Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрієвича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 2157 р. засїв в Турові Юрий, Берестє мусїло вже вийти зі звязи з Туровом і злучити ся з Володимирською волостию. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365. [2]) Іпат. с. 382.

[3]) Літопись називає його „меньшим“ (братъ ему меньший ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і низше Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший“ треба розуміти як „наймолодший“.

[4]) Рік смерти Съвятослава незвістний, але по 1171 р. він не згадуєть ся; Володимир умер 1171 р.

лінії — сину Ярополка Ізяславича, Василька[1]), але вкінці воно в кождім разі вернуло ся до Володимирської волости[2]), так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князівство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича[3]), а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерти Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк[4]), другий, Інгвар мав Дорогобуж і порічє Горини (Шумськ), третій, Мстислав Німий — Пересопницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князівства по смерти Ярослава, бо деякі відомости про розклад волостей маємо вже з часів по смерти

---

[1]) Про се говорить тільки Татіщевська компіляція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповіданнє се, очевидно, взяте дійсно з якоїсь літописної компіляції, але при сконстатованій у Татіщева нецеремонности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати cum grano salis. Вже Бельовский звязував се оповіданнє про польську окупацію Підляша з звістками продовження Мєржви і Кадлубка, що Казимир Справеливий володів Дорогичином, Берестєм і Володимиром з їх областями (Monum. Poloniae hist. II 390 і 397 і примітки на с. 397, пор. Боґухвала ib. с. 530, Длуґоша II 103), і сі польські звістки могли б підперти Татіщевське оповіданнє, коли ж бо фабульозні детайлї польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо ще низше) і підозрілим саме польське оповіданнє.

Натомість є у Кадлубка иньше оповіданнє про похід Казимира на Берестє (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прим. 8, припускаючи, що тут поплутано польський похід на Берестє з походом на Галичину по смерти Ярослава (с. 493). До нього може належати й записка літописи Траски під 1181 р.: Dux Kazimir devicit Ruthenos — Mon. Pol. hist. II с. 834.

Про Татіщевський епізод див. іще Андріяшева ор. с. с. 46—8, Balzer Genealogia Piastów с. 188, Іванов Историческія судьбы Волынской з. с. 99. Іванов бере звістку Татіщева з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилученнє“ Берестейсько-дорогичинської землї до Польщі за Казимира Справедливого (прим. 8).

[2]) Іпат. с. 483. [3]) Іпат. с. 483. [4]) Іпат. с. 426.

сього Ізяслава і по тих змінах, що зайшли з його смертию. З тих чотирох лінїй три вигасли до півстолїтя, і в 1220-х рр. Луцьке князівство Ярослава зібрало ся в руках Інгваровичів, головно в руках Ярослава Інгваровича. Але ся ситуація тревала дуже короткий час, бо слїдом Луцьке князівство переходить цїле в руки лінії Романа і злучуєть ся з Володимиром.

Таким чином хоч в останнїй чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся инакше: роздроблені части злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було вигасанне династиї, але була й друга — дїяльність самих володимирських князїв. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшім роздїлї, слїдячи історію Волини і Галичини по злученню їх в одну велику державу [1]).

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполученнія з Галичиною при кінцї XII в. і відложивши дальшу історію до огляду житя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границї й важнїйші осади XI—XIII в.

Як видко вже з поданого вище, границї Волини досить міняли ся, ми ж маємо про них докладнїйші відомости головно з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазї.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостию, з Київщиною Волинь межувало поріче середньої Случи. Таку границю бачимо з кінцем XII і в XIII в., в часї упадку Київа, коли саме вже поріче Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним [2]). Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велї й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побоже. Пізнїйше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побоже належало теж до неї [3]), а хоч в серединї XIII в. воно було властиво зовсїм страчене для князїв, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддало ся Татарам, але числило ся до Луцького князівства і далї, як бачимо з умови 1366 р. [4]).

Поріча нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-

---

[1]) Літературу Волинських земель див. в прим. 7.
[2]) Див. вище с. 262. [3]) Див. про Межибожиє — Іпат. с. 502.
[4]) Див. т. IV гл. 1.

Пинської землї, але Черторийськ, давнїйше, мабуть, турово-пинський город, придучено до Волини — десь іще в XII в., і турово-пинські князї даремно пробували його собі відібрати[1]). Поріче Турії й верхньої Припети належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень[2]). Далї граница йшла по вододїлу Пини й Муховця (тут волинський город Кобринь[3]), а поріче Ясольди (як Здїтов)[4]) вже не належало до Волини. На півночи крайнє звістне нам місто Берестейської волости — Більськ[5]), а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу[6]). Чи досягала руська граница до Нарови, на се лїтопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Визна, на середнїй Нарови: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тодї Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу)[7]), але се була припадкова аннексація, і пізнїйше Визна до Руси не належала[8]). Натомість замітна річ, що за литовських часів поріче верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більска, до Підляшя[9]), що може мати значіннє і для попереднїх часів. Справдї, і в XIII в. можемо знайти натяки про Наров як північну границю Побужа[10]). Натомість підляський ріг за Наровою, в порічю Бобра, як ми бачимо його в XV—XVI в.[11]), треба уважати явищем пізнїйшим, як середина XIII в.; ріг сей утворив ся мабуть кольонїзацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей кольонїзаційний процес лишив ся по за нашими джерелами.

---

[1]) Див. вище с. 301.

[2]) Іпат. с. 565, 577, приймаючи що тут мова про нинїшнїй Камень Коширський. [3]) Іпат. с. 595. [4]) Іпат. с. 542. [5]) Іпат. с. 610.

[6]) Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: Conferimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castri continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277). [7]) Іп. с. 227. [8]) Іпат. с. 561.

[9]) Любавскій Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4. Про Сураж див. Kodeks Mazowiecki с. 120.

[10]) Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко Визьнѣ и прейде рѣку Наровь“, — „и придоста со славою на землю свою“. С. Кентжиньский в своїй недавнїй працї про Ґервазія з Тільбюрі толкує в його звістцї про пограничні між Польщею й Русию ріки Aper et Armilla сю останню як латинский переклад Нарови (Rozprawy wydz. hist. т. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155). [11]) Див. мапу при IV томі.

Про лівe побереже Буга, щоб до північної границі його знаємо з другої пол. XIII в., що поріче річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя, і то на досить значнім просторі, так що Поляки при однім нападі на їх береги „взяша селъ десять“ [1]). Село Воінь (теп. Вогинь на Тисмениці, правім притоці Вепра, стояло на руськім пограничу, „на въкраинници“ як каже літописець. Західній письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звісткак, зве Вепр границею Польщі і Руси [2]). Далі на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лівім боці Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл) [3]), а пізнійші відомости, в XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешин і Туробин [4]). Люблин, судячи по звістках про пограничну війну, лежав десь на самім пограничу Руси і Польщі, з польського боку. В такім пограничнім характері виступає також і поріче р. Лади, притока Танви [5]).

На підставі сих фактів руcько-польську політичну границю можна потягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади. Ся границя буде мати одначе тільки приблизне значіннє: землї між Вислою й Бугом, се етноґрафічне руcько-польське погранiче, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролї ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про сї краї стають докладнійшими. Бачимо, що тодї польські князї силкують ся захопити собі лівe побереже Буга, — так Лешек забрав був Забуже з самим Берестєм, й Данило відібрав від нього назад „Берестий, Угровеск и Верещинъ, и Столпьє, Комовъ и всю украину“ [6]); з другого боку руські князї хотїли розширити свої границї за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удало ся, як потім побачимо. Но при те вела ся тут дуже часто дрібна пограничнa війна Руси з Поляками. Таким чином пограничнa лінія тут мусіла з часта мінятись, а пограничне поріче Вепра, а може й цілий простір

[1]) „Ляховѣ воєваша по Кроснѣ и взяша селъ десять и поидоша назадъ, Берестьяни же собраша ся и гнаша по нихъ“ — Іпат. с. 586.

[2]) Гервазій з Тільбюрі, як вище (Арег — латинський переклад Вепра).

[3]) „Болеславъ же бяшеть еще гордя ся своимъ безумьемъ... пришедъ во дву сту, воєва около Щекарева и взя десять селъ, и тако идяшеть назадъ с великою гордостию, творяшеть бо ся аки всю землю (вар.: Русь) вземь“ — Іпат. с. 585.

[4]) Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V c. 4. [5]) Іпат. с. 529, 586. [6]) Іпат. с. 490.

землї на захід від Буга мав характеристичну назву „україни“ [1]).

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довший час належала до Турово-пинської землї, властиво до Київа. Се почало ся, правдоподібно, 1087 року, а скінчило ся не пізнійше 1157. Як тоді йшла границя Волини, на се в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізнійших звісток, XIII—XIV в., бачимо, що поріче Тисменицї (Воінь) належало до Берестя [2]), з другого боку Ратно на верхній Прип'яти зачисляло ся в XIV в. до Волинської землї. Супроти сього границю Берестейської землї з властивою Волинею, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілї Муховця і Прип'яти, Тисменицї й Володави, бо волости на південь від Володави мусїли вже належати до Червня (пізнійше до Холма). Тут отже була північна границя Волини перед приверненнєм Берестейщини.

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землї в середині XII в., а хоч в другій половині вона була якийсь час волостию Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже певні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разї ще перед кінцем XII в. вона вернула ся назад до Волини [3]). Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забуже — князівства Червенське (пізнійше Холмське) й Белзьке. Сї землї Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізнійше (1238) те саме стало ся і з Дорогичинською волостю. Її не знати близше коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слїдом і прилучив до своїх земель [4]).

---

[1]) Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайніми містами Люблинської землї були Ґорай, Фрамполь, Білгорай в порічю Лади, Улянів в порічю Сяна — див. Źródła dz. XVIII. I с. 22 і мапу. Се могла бути границя давнійша і я за браком иньших, старших вказівок держу ся її при визначенню границї на мапі. Але постійною вона, розуміють ся не була.

[2]) Іпат. 586, як вище.

[3]) Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землї Поляками див. примітку 8.

[4]) Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt Geschichte Preussens II с. 277 (наданнє Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання лїтописи (Іпат. 531) про ятвяжський напад, що став ся десь 1234 р. (преже войны черниговьское) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Руси: „Василько изъ Володимѣря угони я и бывшу ємy третий день изъ Володимеря в Дорогичинѣ“. Що правда, можна тут припускати, що Василько

Для відграничення Волини від Галичини перед приłученнєм Белзької землі до Галичини ми сливе не маємо нїяких звісток і мусимо звернути ся до пізнїйших відомостей про границі Белзької землі в тій надії, що сї границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князївство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актам XV і реєстрам XVI в. границя Белзької землі від Сяна йшла обіймаючи порічя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала порічє верхнього Буга, по обох боках його [1]). Розуміють ся, єю границю XV—XVI в. в цїлости перенести в XII—XIII в., ми не можемо. І так судячи по лїтописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо запримітити, що Любачів мусїв тодї скорше належати до Галичини [2]); друге — ся фіґура границї, що обминала Камінку, виглядає на якусь штучну переміну в природнїй конфіґурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограничу, се бачимо з звісток XI—XII в.[3]); в другій половинї XI в. навіть його захопила була Галичина [4]). Порічє горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород. Сусїдні Голі-гори, на верхівю Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівю бужського порічя, в сусїдстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межи“ Галичини й Волини ще в XI в.[5]).

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землї належали до Галичини, Буг був східньою границею Волини від Берестя до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподіб-

---

пімстив ся над Ятвягами, спіткавши їх під Дорогичином, хоч тодї Дорогичин не належав до Руси, але далеко певнїйше брати буквально, що Василько тодї прийшов під Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В такім разї Конрад захопив Дорогичин десь в 1235—6 р. Про відібраннє Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

[1]) До Белзької землї належали в XVI в.: Любачів, Потилич, Тїшанів, Добротвір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радехів, Лопатин — реєстри побору Белзької землї з першої пол. XVI в. в варшавськім скарбовім архівї відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописи, тепер вийшли в Źródła dziejowe XVIII, I реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену мапу белзької землї XVI в. у Яблоновского Atlas historyczny ziem dawnej Polski, 1904.

[2]) Іпат. с. 489, пор. с. 498. [3]) Іпат. с. 174, рік 1098.

[4]) Іпат. с. 385. [5]) Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

ности й тоді ішла вододілом Лосни й Нура, як то бачимо пізнійше[1]); саме Городло належало до Волини в XIII в.[2]) і відірване було тільки в XIV в., але й пізнійше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белза) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся з старою галицько-волинською границею. В сій части ми можемо орієнтувати ся тільки пізнійшими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в порічю Стира, та розграниченнями XVI в.[3]).

На полудню порічє Серета цїле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Плїснисько, а на верхівю Гнїзди бачимо галицький Збараж. Крайнїми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в порічю Ікви. Пізнійша границя (XV—XVI в.) ішла теж тут таки, з малими лише відмінами[4]), — через верхівя Стира, Ікви, Гнїзди на верхівя Бога. Верхнє Побоже в XIII—XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини, спеціальнійше до Луцька[5]), і се по всякій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (*Λενζάνινοι* Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододілу Днїстра й Бога, розуміть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею заганяти ся на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII—XIII в. не було й потрібно нїякої певної границї, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнійшої кольонїзації на полудень від Бога. В XII в. галицькі князї, тримаючи в своїх руках днїстрянське Понизє, сягали й по Побоже: Володимирко взяв Прилук на Десні[6]), потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Погорину, але остаточно, як бачимо, Побоже лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князївства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію

---

[1]) Див. про склад землї Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавского Областное дѣленіе с. 181—6.

[2]) Іпат. с. 595.

[3]) Умова 1366 р. — Kwartalnik historyczny 1890, III; акт унії 1447 р. — Codex epist. s. XV т. III ч. 5; розграниченнє 1546 р. в I т. виленського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землї; для Олеської волости XV в. див. Akta grodzkie i ziemskie т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

[4]) Нпр. в серединї XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. и. — див. розграниченнє 1546 р.

[5]) Умова 1366 р., як вище. [6]) Лавр. с. 296.

Волини, існувало в сій своїй цілости тільки в XI віці (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона поріче горішнього й середнього Буга, горішньої Прип'яти, горішнього й середнього Стира й Горині. Пізнійше стратила вона середнє Побуже (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на поріччю Случи, натоміть стратила Забуже (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій зміненій формі (стративши потім іще Побоже) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етноґрафічні території, які війшли в його склад, що нам незвістний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були припадковими, а які мали більш орґанічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтеґральною частиною Волини, чи її аннексом з X—XI в., і традиція сеї приналежности до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-туровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі инші питання лишають ся без відповіди. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близькість тих ріжних волостей, і в такій релятивности уставили те, що означаємо властиву територію Волини й те, що уважаємо її змінами.

Переглянемо тепер головнійші осади Волини[1]). Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, уважаючи його колишньою столицею — принаймні полудневого Побужа і полудневої частини дулібської території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багнистій місцевости, що мусіла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але близше не були досліджені. По відділеню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160—70 рр. його навіть захопили Галичане[2]). В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в.[3]), але особливої ролї він уже тоді не має. Завдяки істнованню кількох подібноіменних осад (що найменьше був ще один Божський — на Бозі, а може й більше), не завсіди можна виріжнити, що належить

[1]) Дрібнійші історично-ґеоґрафічні замітки дивись в примітках до мапи. [2]) Іпат. с. 384. [3]) Іпат. с. 174.

до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волость Давиду Ігоревичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь [1]); я-б уважав се правдоподібним, але категорично годі казати. У всякім разі як не тоді, то пізнійше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волостию одного з меньших князів — Ярополка Ізяславича [2]). В XIII—XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датуєть ся його пізнійше, завсіди одначе нічим не визначне житє.

Упадок Бужська мабуть починаєть ся від тоді, коли в ролї центра полудневого Побужа заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевости, на розї р. Солокії і Рішки, він вславив ся як дуже сильна кріпость. В перше згадуєть ся він 1030 р.[3]), і був очевидно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що пізнійше, в XIII в. й зветь ся „Белзькою землею“ [4]). Від смерти Мстислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значіннє столиці Белзької землї заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішне житє з XI—XIII в. нїяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузї зійшов зі сцени дуже рано. Він згадуєть ся тільки на початках XI в.[5]) і більше нї. Реєстр городів що правда згадує його [6]), але се, очевидно, тілько історична, не сучасна згадка. Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городищо Волынское“. Про місце його літопись каже лише, що він був на Бугу, але иньші джерела вказують його зовсїм докладно: Длугош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городка, і се вповнї потверджує иньше, уже зовсїм документальне джерело — обвід границь 1546 р.[7]).

„Переяв славу“ старого Волиня сусїднїй Володимир на р. Лузї. Імя вказує, що він був заснований, або принаймнї розширений,

---

[1]) Іпат. с. 181. [2]) Іпат. с. 361. [3]) Іпат. с. 105.

[4]) „Плѣни всю землю Белзскую и Червеньскую“ — Іпат. с. 498.

[5]) Іпат. с. 101 (рік 1018). [6]) Волынь на Бугу — Воскр. І. 240.

[7]) Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длугош, вид. Пшездзецкого І с, 22. „Мимо село Городецкое Бугомъ и мимо городищо Волынское, которое есть по правой сторонѣ Буга“ (властиво, по лївій сторонї, бо гранична комісія ішла в гору Бугом і з сього погляду означала сторони ріки) — Археографическій сборникъ І с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонґінова, що Волинь був десь коло устя Кросни в Буг — ор. с. 173—4.

укріплений за Володимира: находки каменного знарядя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з київської династиї в новім місті, позбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир зістаєть ся в XI—XIII в., а з початком XIV віка (за Юрия Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинськвї держави, аж до її упадку. Пізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розї між рр. Лугом і Смочею, де й тепер є ще городище (наоколо нинїшньої вязниці). З оповідання Галицької лїтописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стїни і був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цїлій красї, з поставленим по стїнах військом — „оружьникомъ стоящимъ на немь, блистаху ся щити и оружници подобни солнцю“, мав сказати, що такого города він не бачив і в нїмецьких краях[1]). Коли татарський воєвода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичинї знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати“) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали[2]). Одні ворота гóрода, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшими (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша)[3]); імен иньших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по пізнійшим звістком, мали бути колись передмістями Володимира[4]). Крім того побереже Луга було заставлене купою підгороднїх сел, як Пятиднї, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішне житє Володимира знаємо не богато. Очевидно, се був великий, богатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольонїям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Нїмців,

[1]) „Пришедшю же єму Володимерю, дивившему ся єму рекъшу: „яко така градъ не изобрѣтохъ ни в Нѣмѣчскыхъ странахъ“ — Іпат. с. 510.
[2]) Іпат. с. 562. [3]) Іпат. с. 334.
[4]) Памятники старины въ западныхъ губ. I с. 7. Літературу Володимира див. в прим. 7, також ще Археол. карту Волын. губ. Антоновича с. 64.

Сурожців (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа, теп. Судака), Новгородців, Жидів[1]). Особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протеґована самими князями, німецька кольонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „мѣстичѣ Русь и Нѣмцѣ“: діставши від Володимира Васильковича грамоту, що він дає йому своє князівство по своїм животі, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і містичами“, Русинами й Німцями. Ся назва „містич“ означає горожан великих, привілеґіованих міст, і можливо, що вже тоді, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада орґанізована на взір німецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральзунд, з оказії нещастя, яке потерпіли коло с. Ріґена два володимирські купці, брати Бертрам Русин і Миколай, їдучи з транспортом сукна з Фляндрії, і ся грамота писана в імене consules et universitas civitatis Ladimiriensis[2]). Печатка, прибита на сій грамоті, має образок св. Юрія на коні — герб міста, що був заразом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедри в пізнійших звістках ведуть ся від Володимира[3]). Се дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в лїтописи про володимирського епископа маємо звістки тільки з кінця XI в.[4]). Велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава[5]), мала, очевидно, служити епископською катедрою; можливо, що се як раз так звана Стара катедра, від котрої зістали ся тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедру, теж Богородиці (Успенія), збудував батько волинської династиї — Мстислав Ізяславич; церква була велика[6]), а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому пляну, яким будували ся поменьші церкви XII в. Вона зіставала ся від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовищем волинських князїв, почавши від самого її фундатора Мстислава[7]). Знайдену при недавніх розкопах

---

[1]) За Володимиром в лїтописи плачуть: „все множество Володирцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци и Сурожцѣ, и Новгородци, и Жидове лякаху ся аки и во взятье Иерусалиму“ — Іпат. с. 605.

[2]) Hansisches Urkundenbuch II ч. 420. Грамота ся наведена цїла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

[3]) Никон. I с. 465. [4]) Іпат. с. 148. [5]) Іпат. с. 108.

[6]) 30 × 22 метрів. [7]) Іпат. с. 382.

в одній з її ниж купу костей уважають за останки зібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім ґанґреною долїшнїм щелепі (щоцї) пізнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долїшній щоцї і був теж похований в сій церкві, для котрої він богато зробив за житя[1]). Літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже богаті образи Спасителя — оден окований золотом з дорогим каміннєм, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні“ з чистого (жьженого) золота, висаджені дорогим каміннєм[2]). Крім того ся катедра, завдяки своєму високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежою під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирцї — „останокъ людей“ — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша исѣчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тодї мусїла потерпіти, разом із цїлим Володимиром: галицький лїтописець пише, що в Володимирі тодї не лишило ся живої душі, церква Богородиці й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедра пережила ще кілька погромів і нещасть, була перебудована і нарештї завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стїни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нїчого не зацїлїло, а від колишньої розкоші й богацтва не зістало ся й слїду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнїйшої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннєм на образи, золоті й оксамитні завіси, съ дробницею“, себто перлами або дрібними образками[3]), — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичом над гробом бабки — жінки кн. Романа[4]); се пізнїйша замкова каплиця, тепер і від неї нема слїду. Сучасна

[1]) Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія извѣстія и замѣтки, 1898.

[2]) Іпат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови сьв., волинський лїтописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедри (с. 606), через се не можна тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедри.

[3]) Іпат. с. 608. [4]) Іпат. с. 616.

традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимнім; на місці нинїшньої церкви св. Василия (збудованої очевидно пізнїйше) дїйсно мусіла стояти ще давнїйше церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три. Оден за Лугом, на передм. Зимні, так званий Сьвятогорський, „Сьвята Гора", названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут ролю сеї „сьвятої гори" сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сей монастир в третїй чверти XI в.: тут умер давнїйший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся з Царгорода (донде градѣ Володимиря, вьниде въ манастырь, ту сущий близъ града, иже наричють и Святая гора)[1]). Потім, в XIII в., за Данила, монастир сей займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських епископів[2]). Сей монастир істнує й досї. Другий монастир — „св. Михаіла великого"[3]), де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давнїми хрестами, під містом, над Лугом[4]). Третїй монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичем, що наділив його церковними книгами й річами, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіцї своєї княгинї. Він був на західнїй частинї теперішнього міста, насупроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше житє в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З иньших міст Володимирського князївства в його тїснїйшім значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут камяну церкву св. Георгія, богато її обдарував образами й дорогими, срібними сосудами, церковними покровами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, богато оправленими служебними книгами (що самі по собі були дуже цїнні); вилив дзвони „дивны слышаніемь", „яких не було в цілій

---

[1]) Житє Теодосия с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

[2]) Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути непевність, чи в сім місці говорить ся про володимирський монастир; думаю одначе, що воно так.

[3]) Іпат. с. 573.

[4]) Дверницкій Памятники православія въ г. Владимірѣ, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

землї“ й т. и. Хороба й смерть не дали можливости йому докінчити церкви: вона не була помальована цїла, а тільки „всї три олтарі й шия вся“, але опись сеї церкви одна з найдокладнїйших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцїннїйших епізодів Галицько-волинської лїтописи[1]). В Любомлї перебував Володимир перед смертию, в Любомлї й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської лїописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись[2]). Я думаю, що в теп. Камені Кошерським маємо ми оден з них. В сім Каменї чи Каменцї пересиджували Романовичі прикрі хвилї, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сій малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами“ Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всї до Камінця“[3]).

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червенем, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусїв бути столицею Забужа (а може й більшої території), не пізнїйше X віка, бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червенськими городами. Для Забужа заховав він значіннє столицї й пізнїйше: при дїтях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червенського князївства, „Червенської землї“[4]). Та Данило чомусь був незадоволений з нього і шукав нового центра для Забужа, далї на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову епископську катедру[5]), але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дїйсно стає столицею

---

[1]) Іпат. 609—610; я наводжу її в розділї присьвяченім старо-руській штуцї — т. III гл. 4.

[2]) Див. про них низше, в примітках до мапи.

[3]) Іпат. с. 487—8. Пізнїйший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київськім пограничу, в околиці Случи, як показує його дописка (Іпат. с. 488), в іпатськім кодексї відтята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лѣта княжаше Всеволодъ въ Кыевѣ Святославичь, имѣя великую любовь к детемь Романовое“. Що ся дописка пізнїйша, видко з того, що Сьвятослав в дїйсности не сидїв тодї вже в Київі, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сидїли тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

[4]) Іпат. с. 498, як вище. [5]) Іпат. с. 558.

Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий слих про нього загинув, і тільки ледви імя його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потока, що тече до неї, серед великих болот, які боронили його. Може бути, що ся позиція, не відповідаючи новійшим стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно положений Звенигород заступлений був за Данила сусіднім Львовом. Але може бути й те, що Данилови хотїло ся мати столицю Забужа далі на північ.

Близших подробиць про Червень в наших джерелах не маємо ніяких. Хорографічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — оден на лівім, другий на правім боці Гучви. „Замчиско“ овальної форми, коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре [1]).

Історію заснования Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року [2]). Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тоземѣць“, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ“, і в нім церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажити, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багнисті річки й багна боронили приступу.

На сій горі свій перший „малий городок“ Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.[3]). Але позиція міста показала ся о стільки

---

[1]) Див. про нього ще низше, в примітках до мапи sub voce.

[2]) Іпат. с. 558. Маленьку літературу Холма див. в прим. 7.

[3]) Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде нынѣ градъ Холмь стоить“ (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „еще бо Холму не поставлену сущу“ — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: „во Хольмѣ будущю ему“ (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „грацѣць малъ“ розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и совда градъ иный, єгоже Татарове не возмогоша прияти, єгда Батый всю землю Рускую поима“. Висловлена давнійше гадка, що Холм як осада істнував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на згадці у Длуґоша під 1074 р. (I с. 349), але його оповіданне по просту анахроністичне.

вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходив ся коло розширення й зміцнення Холма. На початку десь 50-х рр. „поставленіе“ сього нового, великого Холма було, здаєть ся, вже довершене [1]). Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „з заборолами“, правдоподібно — деревляні, і на них стояли „пороки и самострѣлы“ [2]) — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всї сторони“, як каже лїтописець. Для забезпечення залоги водою вибито керницю на 35 сажнів глубоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словах лїтописи, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена в горі великим, різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досї зацїлїли останки пів милї від Холма, на р. Угорцї (коло с. Білявина), на острівцї, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стїна) й досї мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементї; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в лїтописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко лїпше, коло с. Столпя, півтори милї від Холма, по дорозї на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але меньша — стїни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже цїло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої камяної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дїйсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утвержение города крѣпко“. Але Данило мав на гадцї зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцьвітї своїх сил і засобів, і він хотїв зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывати прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычникы и Ляхы“. Від Татар, каже лїто-

[1]) Виводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548. [2]) Іпат. с. 563.

писець, тїкали сюди ріжні ремісники: майстри до виробу сїдел, луків, тулів, до виробів зелїзних, мідяних, срібних — „і було житє, наповнили наоколо города двори, поля і села [1]).

З Угровська перенесено сюди новозасновану епископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західнїми впливами. Баня її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, вирізблених якимсь артистом, „от нѣкоєго хитреца“; олтарна арка опирала ся на двох колюмнах з одноцїльного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полю. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різьблені „некимь хитрѣцемь Авдьемь“, а над ними зроблені були золоті й ріжнокольорові високорізьби (прилѣпы) й образи — на головних дверах Спас, на бічних св. Іван. В серединї підлога була зроблена з міди й чистої цини, „яко блещати ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно вітражі з образами. Образи були позбирані сюди з ріжних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті з Київа, з фамілїйного манастира Романовичів св. Федора і Стрітеннє з Овруча. Навіть дзвони привезено з Київа. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійцї, Богородиці, безмездників Кузьми і Демяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцїльного каменя. Насаджено й гарний сад в городі [2]).

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось припадку, „отъ окаянныя бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола“, полонив було таке велике, каже лїтописець, що його було видно по всїй землї — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воєводи Куремси на галицько-волинські землї), пустили ся тїкати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходив ся з незломною енергїєю коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійцї відновлено, вибудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, красою не гіршу від попереднїх“ [3]). Данило прикрасив її „пречюдными иконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з зьмієвими головами наоколо, „изваяну

[1]) Іпат. с. 559. [2]) Іпат. с. 559.

[3]) Перед тим згадуєть ся церква Богородиці — Іпат. 538, але ск нова мусїла бути або збудована на її місцї або зовсїм незалежно від неї.

мудростью чюдну"; вона мала служити „крестилницею" — аби в ній сьвятити воду на Йордан. Укріплення города були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити", каже літописець [1]). Город лишив ся улюбленцем Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмських княжат.

Але від всіх тих Данилових будов лишили ся властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стольним городом його сина Шварна [2]). Правдоподібно, як і пізнійше — за Юрия Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно одначе княжив не довго, й по його смерти Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляєть ся — в руках Юрия Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського евангелия, що списав „Евсевій, поповичь святого Іоана" [3]). До Юрия, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником [4]). І пізнійше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіннє столиці середнього Забужа заховав до новійших часів.

Сусіднїй Угровськ, на устю тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужа, тратить всяке значіннє з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ столичним містом [5]).

Перейдемо до Луцької землї. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в. [6]), але на істнованнє його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфірородного *(Λενζανινοι)*. З неї виходить, що Луцьк тоді був політичним центром більшої території, може — більш меньш тієї ж, яка пізнійше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати.

---

[1]) Іпат. с. 559. [2]) Іпат. с. 567.

[3]) Тепер Румянцовського музея; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40. [4]) Іпат. с. 599.

[5]) Про тен. Угровськ (Угруськ) і його старину див. Гербачевского Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892 с. 183—5. [6]) Іпат. с. 144, під 1085 р.

Важним центром виступає він в подіях з кінця XI в. [1]), а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князівства. Ним зістаєть ся він до другої чверти XIII в., а й переставши бути княжим столом, зістаєть ся важним центром в землі. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини.

При всім тім з XI—XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на невеликім, високім острові; ріки — Стир і Глушець й болота наокодо робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Галицько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам [2]) припадково довідуємо ся про істнованнє в Луцьку епископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи істнованнія в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною церквою була мабуть церква св. Івана, пізнійша катедра, де ще при кінці XVI в. лежали „тѣла змерлыхъ господарей хрестіянскихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ“ стояли [3]). З звістних пізнійше церков, церкру св. Дмитра на основі археольоґічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізнійше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже поважаною сьвятинею був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: літописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило [4]). З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ — „близь города нѣкоємь мѣстѣ именемь в Гаі“. Як оповідає літописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы“ (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияющи“ [5]). Але одиноким останком колишнього богацтва і слави тих луцьких церков XII— XIII в. зістала ся находка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданнє — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку [6]).

Славний пізнійше Острог не знати навіть чи й істнував тоді. Непевність в тім, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоревичу „в Божескомъ в Острозѣ“: чи за два осібні міста, чи за одно (Божський острог). Я уважаю більш

---

[1]) Іпат. с. 144, 179. [2]) Іпат. с. 609.
[3]) Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.
[4]) Іпат. с. 501. [5]) Іпат. с. 597.
[6]) Маленьку літературу див. прим. 7. В I—II вол. Памятників старини в зап. губ. подано кілька луцьких памяток, але пізнійших.

правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог існував уже в XI в. Але більше про нього нїчого не чуємо; своє значіннє, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі памятки належать до сих пізнїйших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не богато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлученнія Погорини від Волини і аж до остаточного прилученнія назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сї міста були, очевидно, столицями нероздїльної Погоринської волости[1]). З початку згадуєть ся в сій ролї Дорогобуж; в такій ролї, очевидно, віддано його Данилу Ігоревичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь[2]). В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобузьку й Пересопницьку[3]), і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тодї Погорина остаточно злучуєть ся з Луцьким князївством, і від того часу й Дорогобуж з Пересопницею тратять всяке самостійне значіннє. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нїчим не визначні села, а від колишньої столичної ролї їх зістали ся тільки вали городищ та незначні до тепер находки — хрестикїв, енколпіонів і т. и. Місцеві монастирї — дорогобузький Спаса і пересопницький Рождества Богородицї, звістний в українській фільольогії своїм евангелиєм XVI в., толкованим „изъ языка блъгарского на мову рускую", — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів. Вони істнували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишнїх міст, тепер не істнують уже[4]).

З иньших городів Погорини досить часто фігурує ще Шумськ. Хвилево бачимо його навіть княжим столом: серед князїв, що за-

---

[1]) Се видко з Іпат. с. 275 (Гліб сидить „в Пересопницї й Дорогобужі"), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа і слїдом дають Мстиславу Юриєвичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погориньския городы").

[2]) Іпат. с. 146, 179. [3]) Див. вище с. 367.

[4]) Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свѣдѣнія, іще Сендульського С. Пересопница — Волын. епарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. з'їздї: О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопницы,— Труды XI арх. съѣзда т. I.

гинули по погромі руських князів на Калці, згадується кн. Святослав кн. шумський [1]).

Перейдім до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землі. Про долю сеї землі, що то відділяла ся від Волини то здучала ся знову, я казав уже; неясним зістається ся, чи була вона орґанічно звязана з властивою Волинею (Волинем-Володимиром), чи тільки механічно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в осібну княжу волость вона не дуже часто. Так було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрия Святополка (1101 р.); потім в третій чверти XII в. Берестейську землю дістав від батька, Мстислава Ізяславича, його молодший син Володимир [2]), ще пізнійше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримічаємо в перше те відріжнення від Берестя Дорогичина, з північною частиною землі що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Берестє дивив ся як на якесь вороже огнище; так виходило б з сього оповідання, але на його детайлї не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі [3]). На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в уділ Романовичам [4]), але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Берестє в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. [5]) і зістається столицею землї до новійших часів, тільки поруч нього з часом виростає той новий центр на півночи — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землї. Крім свого значіння як адміністраційного центра, Берестє було важним оборонним пунктом на руcько-польськім пограничу; Длуґош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі оторожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полї Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій"), поставив камяну вежу, „столп" „высотою яко и камянецкый" (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (поставив) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами [6]). По смерти Володимира Берестяне вчинили були „коромолу" проти його на-

[1]) Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоновича.
[2]) Іпат. 283. [3]) Про нього див. в прим. 8. [4]) Іпат. с. 482.
[5]) Вперше під 1019 р. [6]) Іпат. с. 610.

ступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшім місці.

Дорогичин згадується в перше в середині XII в.[1]); в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограничу, але осада тут була давня, як видко з находок камяного знарядя, бронзових окрас і монет (дірґем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Бута, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знищив значну частину старого городища, що мусїло бути незвичайно богате ріжними культурними останками, судячи по тій масї їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з ріжними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досї зістають ся не вияснеными, що то воно було. Найбільше інтересний фактв житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видко, не пожалував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „обновляти“ його. Тодї, як каже лїтопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородицї. Здогадують ся, що в сїй церкви потім лєґат папи Інокентия коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородицї, але сих останків близше не досліджено[2]).

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Берестя, й Василько сидить в Дорогичинї, уважаючи Берестє як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповіданнє, не дуже певне в детайлях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істнованнє в Дорогичинї княжого стола і по Васильку[3]). В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князї, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осїдок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав

---

[1]) Іпат. с. 222.

[2]) Про Дорогичин: Авенаріусъ, Дрогичинъ надбужскій и его древности (Матеріалы по археологіи Россіи, N. 1, 1890).

[3]) Див. про се в прим. 8. Що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андріяшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далї); але се буде довільне толкованнє, й ніяк не можна заперечити можливости, що в самім Дорогичинї був осібний князь, і якийсь час при кінцї XII в. могло бути осібне Дорогичинське князївство.

його, і після того Дорогичин, з сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Каменець на Лосні належали й далі до Берестя. В сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „коромол“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусіднїй Мельник на Бугу славив ся іконою „святого Спаса Избавника“ в місцевій церкві Богородиці. Перед нею молив ся Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшеніемъ украсити“; літописець поясняє, що та ікона „и нынѣ стоитъ в великѣ чести“. Про Більськ — останнє звістне нам руське місто на північнім пограничу, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книгами[1]). Взагалї сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Камінець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустїла була вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотїв в 70-х рр. поставити город десь на півночи від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинив ся на сих спустїлих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужъ хитръ именемъ Алекса, иже бяше при отцѣ его многы городы рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав лїс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „зане бысть земля камена“, поясняє літописець; самий город, очевидно, не був камяний. Але в нім заховала ся досї камяна вежа, по всякій правдоподібности — тодї-ж збудована Володимиром, одна з найцікавійших памяток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчала ся вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусіднїй Кобринь, звістний пізнїйше як гніздо князїв Кобринських, згадуєть ся тільки раз, в тестаментї Володимира Васильковича: він передав його своїй жінцї, вилучивши з поміж иньших городів свого князївства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частию княгинї[2]).

---

[1]) Іпат. с. 608. [2]) Іпат. с. 595.

Про внутрішні відносини й життє Волини не богато можна сказати, бо відомости дуже скупі.

Якійсь певній політичній традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династиї й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміеть ся, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від апетитів київського князя. Тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князїв, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здаеть ся, полишила деякі слїди у волинських князїв. Її можна добачати у Давида Ігоревича, коли він пробуе забрати собі Теребовельську волость Василька, у Сьвятополка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волость свого батька і брата“ Галичиною, нарештї в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе категорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годї, бо всї сї факти можуть толкувати ся й комбінацією иньших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обопільних відносинах аґресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильнїйша, більш сконсолїдована держава. Не кажучи вже про походи галицьких князїв на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторенне Галицької волости на дністрянськім Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова україна властиво мусіла давнїйше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою україною волинські князї не дуже, здаеть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князї сягають і далї на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже; знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але сї страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князїв до київських, коли Волинь не належала до Київа, все виходила на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се зазначило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097—9 рр. Пізнїйше, коли Ізяслава Мстиславича вигнали з Київа на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя по

Горину", казав його син Мстислав[1]). Але наслідком тих тісних звязків, які істнували між Київом і Волинею аж до останньої чверти XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Берестє вернули ся до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туровській границі перевага була, по всякій імовірности по стороні Волини; бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долішнього Стира та Горини.

Степ в спеціально-волинській політиці XI—XII в. не грав майже ніякої ролі, бо Волинь була закрита від степу подністрянським Понизєм, що опанувала Галичина, а Побоже загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в.[2]), а й припустивши, що літопись де що промовчала, все таки мусимо прийняти, що Половці Волини не давали ся дуже в знаки. Натоміть уже з кінцем XII в. мусіли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладнійше доперва з початком Галицько-волинської літописи. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землѣ Володимерьстѣй бѣда бяше отъ воеванья литовского и ятвяжьского"[3]), і почали ся отсі напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславив ся своїми побідами над Литвою[4]).

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й неприятельські, вели ся між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князі приходили до сили й надіяли ся скористати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібнійші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „воєваша Ляхове около Чьрвна"[5]), або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землі при кінці XII в.[6]). Про пограничні руско-польські війни з XIII в. будемо говорити далі[7]). Зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштом Польської держави, і сю погра-

[1]) Іпат. с. 276. [2]) Іпат. с. 186. [3]) Іпат. с. 483.
[4]) Див. т. III гл. 1. [5]) Іпат. с. 357. [6]) Див. прим. 8.
[7]) В т. III гл. 1.

ничну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з істнування на границях широких украін з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду[1]).

Але поміж сими конфліктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династий. Шлюбні звязки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тісних звязків не тяжко знайти. Зашаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були заразом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Київа, — з простого рахунку мусіли шукати помочи польських князів в тяжку хвилю. З другого боку польським князям воєвничі, рицарські волинські князі, вороги їх принціпіальних воротів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах. Розуміють ся, се не виключало союзів польських князів і з иньшими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то бувало вже рідше.

Так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здаєть ся — не тілько морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тіточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Сьвятополка удаєть ся по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупити Сьвятополку, также тіточному брату свому, й зістав ся невтральним; в дальшій війні й Давид, і Сьвятополкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів шваґер) підтримували Ярослава досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не богато помогло йому[2]).

З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Руси: до Сьвятополка подав ся по смерти батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збіґнєв, і Ярослав Сьвятополкович потім помирив

[1]) І с. 195. [2]) Див. вище с. 112—3.

його з Болеславом[1]). Коли по смерти Болеслава Криворотого[2]) розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого молодшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичами. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Сьвятослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Визну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тїкати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ[3]).

Брати Вододислава піддержували знов свого шваґра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енерґічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторяєть ся клясична констеляція: польські князї помагають волинському князю, Ізяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрия). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладнїйших пояснень сих звязків, але недавнїми часами було доведене зовсїм правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого[4]).

Сей союз між волинською династиєю Ізяслава й польськими князями держить ся і далї потім, тільки звістки про волинські справи з сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі[5]), хоч і не знаємо, чи дістав дїйсно. Пізнїйше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здаєть ся, теж далї дипльоматиї справа не пішла[6]). Син Мстислава Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тїсних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочию до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188—9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком, — і з свого боку давав

[1]) Лавр. с. 271, Ґаль II гл. 38.

[2]) † 1139. [3]) Див. вище с. 144.

[4]) Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадуєть ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мєшко Старий був в друге оженений з донькою Ізяслава (с. 165—6); доводи його теж не злі, але справа не виходить далї гіпотетичної правдоподібности.

[5]) Іпат. с. 330. [6]) Іпат. с. 365.

поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мєшком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторон такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо[1]). Сї звязки були цінні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київа, хоч польська поміч взагалї не була дуже значна, бо польські князї мали тоді свої домашні клопоти.

Взагалї про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загніздила ся своя династия — себ то від середини XII в. Але політику сеї династиї — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волиньску. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось лїпшого. Ізяслав цїлий вік бореть ся за київський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Київі, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого київського стола. Так само пильнує Київа його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Київа з кінцем XII в. в дальшій ґенерації тільки поменьші князї, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) інтересують ся Київом і там часами засїдають. Старша лїнія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енерґію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити інтересної паралелї з політикою иншої династиї — чернигівської. Ріжниця тільки в тім, що успіхи чернигівської династиї були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иншого князя, тим часом як волинським князям удало ся осягнути щось реальнійше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що істнувала півтора століття, не без певних користей для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Про політичну дїяльність громади — віча в Волинських землях XI—XII в. лїтопись говорить дуже мало, і тут таки мусїла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм політичнім житю, аби могла все зіставати ся їх пасивним свідком. Одинокий факт, преказаний нам лїтописею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князї, обложили Володимир. Ігноруючи кн. Давида, що засїв в місті, Ростиславичі удають ся тоді безпосередно до громади і жадають видачі

[1]) Іпат. с. 446—7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411—2, 416—7, 433.

трох Давидових бояр, яко ініціяторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послали сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, ані на вас, а на наших ворогів: Туряка, Лазоря і Василя, що намовили Давида, і послухавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як ні — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили“ віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бємо ся! як же не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся“. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післав був їх до Луцька, і з тої дороги Туряк утік до Київа, а Лазор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида[1]): „видай, кого вони хочуть, а як ні — то піддамо ся!“ Давид післав і казав привести Василя і Лазоря, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в неділю. А другого дня, в понеділок, на зорях, повісили Ростиславичі[2]) Лазаря й Василя й розстріляли стрілами“[3]).

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада вміла не гірше від иньших рядити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нім я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—9 рр. видко, що Володимир і взагалі Волинь уважали династию Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоревича. Натомість на династию Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивила ся Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав ані трохи підпертя в землі і при кождім нападі мусів заберати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськім столі посадила: так було підчас його конфлікту з Ростиславичами і потім в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Сьвятополк прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога тривала сім тижнів, і на сей раз, видко, громада не наставала на свого князя, аби піддав

[1]) „Кликоша людье на Давида“.
[2]) В літописи похибкою: Васильковичі. [3]) Іпат. с. 174.

ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династиї, а з тим — і політичної окремішности землї. Вкінцї Давид сам не витримав — піддав ся, і Сьвятополк опанував місто. Але як кілька місяцїв пізнїйше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Сьвятополкова залога в замку задержала ся і помогла Сьвятополковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся від разу Давидови, коли він лише з'явив ся[1]). Ріжниця в відносинах землї чи її центрів до ріжних династий очевидна і зовсїм не двозначно показує нам політику землї[2]).

Як відомо, династия Ігоря, в особі Давида Ігоревича не удержала ся на Волини й мусїла перейти на маленьке сусїдне Городенське князївство. Волинь знову переходить в руки династиї Ізяслава Ярославича, але ся династия таки не має опертя в землї і не може в нїй устояти ся. Се виразно показало ся в конфліктї Ярослава Сьвятополковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозї, Мономах помирив ся з ним. Але при новім конфліктї Ярослав, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха[3]), і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, невважаючи, що залога в нїм була дуже не велика: очевидно, Володимирцї не почували ся до нїякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династию Ігоря, Волинь признає своєю династиєю Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осїдають ся тут уже на певно в серединї XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидїв кількандцять лїт в Володимирі. Волинь стояла при Мстиславичах — при Ізяславі, потім при його синї Мстиславі. Кампанія 1149 р. скінчила ся на нїчім, обмеживши ся довгою, шестиж-

---

[1]) Іпат. с. 176—9.

[2]) Збаламутити може неясність сеї повісти, де вона говорить про Володимир: людье на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означають міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідцї Волынскій вопросъ (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумнїву, що мова іде тут про залогу, а не місто.

[3]) Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

невою облогою Луцька, так само і кампанія 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і богато крови пролило ся між ними, — люде гинули від ран". Юрий побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапив ся такий характеристичний епізод: Юриїв кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустив ся під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він попробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війною, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчиніть ся-ж!" Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надію добром узяти Червень, казав попустошити його околиці [1]).

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязаннє до своєї династиї. Ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимир, де була тоді Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Сьвятослава, та грозячи инакше знищити місто, — Володимирці так роз'ярили ся на єї жаданнє, що хотїли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що декотрі з володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Сьвятослава, але Володимирці й далї духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помочию прийшов під Володимир; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Сьвятослава — „відчинили Володимирці їм ворота, кажучи: се братанич Романів"; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприятельськи грабувати в містї, Володимирці нарікали, що повірили їх присязї, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг" [2]). Про Берестян літописець теж каже, що коли Романова родина утїкла перед Ігоревичами з Володимира

---

[1]) Іпат. с. 272—3, 330, 334—5.

[2]) „Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ" — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк" або „їх (Романовичів) свояк", а вище вони звуть його синовцем Романа.

до польського князя Лешка, Берестяне удали ся до Лешка та упросили пустити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радіючи як би бачили перед собою великого Романа“ [1]).

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся одначе при тій самій льоальности до своєї династиї, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дїд твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревновалъ) і йшов слїдами свого дїда“ [2]).

Супроти такої загальної льояльности Волини до своєї династиї, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землї з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданню про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишати ся там сам і полишивши залогу, вертаєть ся до Дорогичина. Але на детайлї сього оповідання тяжко покладати ся, тож і наперати на сї подробиці нема що. Пізнїйше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династиї Романа. Перший зовсїм певний епізод коромоли став ся в Дорогичинї підчас татарського походу 1240—2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь, з своєї утечі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разї запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього“, і з тим пішов далї, відложивши пімсту на пізнїйше. Літопись додає, що дїйсно пізнїйше Бог помстив ся над „держателем“ Дорогичина й дав його в руки Данилу [3]): Данило узяв місто силоміць, „копьемъ“, і видко — при тім не пожалував його, так що прийшло ся потім „обновляти“ Дорогичин [4]).

Оповіданнє літописи говорить так, наче завинив у сїй коромолї „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустїм — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища бояреських

---

[1]) Іпат. с. 491, 482, 482—3. [2]) Іпат. с. 605.

[3]) „Богъ послѣже отмьстье створи держателю града того и въдасть и в рукѣ Данилу“. [4]) Іпат. с. 524.

партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшло ся аж „копіємъ" його здобувати, сього не пояснимо инакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й мійська громада, або якась її частина, отже що се було повстанне народне. Тим поясняєть ся й таке остре поступованне з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пункті масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо ще низше.

Як толкувати собі треба се повстанне, на се літописне оповіданне не дає ніяких вказівок. Я бачу два можливі толкованя; одно — що дорогочинська громада, недавно перед тим придучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'ясненне — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з паніки, наведеної татарським находом на князів, пробували виломити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републіки — сі рухи, що в такій численности виступають на східнім пограничу Волини в тім часі, будуть нами обговорені низше. Се друге толкованне здаєть ся мині правдоподібнійшим, і з ним знов таки лекше пояснити собі те завзятє Данила, хоч і перший мотив міг не зістати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простійший — маємо в Берестейщині, по смерти Володимира Васильковича. Своїм наступником він оголосив Мстислава Давидовича, але Берестяне сього роспорядженя не услухали. Літопись се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за житя Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрия Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрия (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем". Тож коли умер Володимир, Юрий, довідавши ся про се, приїхав у Берестє і почав у нім княжити за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян", а в Камінець і в Більськ послав свої залоги[1]).

Отже властиво тут не було зради династиї, тільки Берестяне на випадок смерти Володимира зарядили собі инакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, нім він оголосив своїм наступником Мстислава, зголосили ся до Юрия і могли виходити з того погляду, що всякі з'обовязання послушности і підданства кінчать ся з кінцем династиї. На вибір князем Юрия дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестей-

[1]) Іпат. с. 610—1.

щини, отже приймаючи його собі князем, Берестє вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестєм і солідарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни началницѣ коромолѣ". Юрий обіцяв їх не видавати Мстиславу. Берестє мусїло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадою, коли він приїхав сюди „утвердити людей": „пріяша и с радостью великою своєго господина", як запевняє нас лїтописець, хоч щирости тої радости не конче мусимо вірити. Справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстанне, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѣкы") новий податок — „ловчее", „за ихъ коромолу".

Наведені, досить припадково переказані нам факти показують у всякім разї, що громади волинські вміли брати досить дїяльну участь в полїтичнім житю, хоч того рода прояви їх полїтичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвоєм князївсько-дружинного режіму трактували ся все більше зі становища „коромоли".

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з пізнїйшого: з незвичайного розвою боярського і князївського володїння землею (князївська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідности наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в лїтописях. Трохи лїпше стоїть справа з полїтичною ролею боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попереднїх столїть можна піднести хиба вплив бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтриґу Давида на Василька поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступленне бояр від Ярослава Сьвятополковича[1]). Але сї факти в собі нїчого особливо характеристичного не мають. Інтереснїйше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по сторонї своєї прирожденної династиї — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям при-

[1]) Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

хильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зіставати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Сьвятослава Ігоревича. Пізнійше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре виступили против нього і наслїдком того в Володимирі засїв Олександер Белзький: „бояромъ же не любящимъ Инъгвара, Олександръ же совѣтомъ Лестьковымъ прия Володимерь“[1]).

Сї епізоди дають нам зрозуміти значну політичну ролю волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівкости в політичних відносинах Волини, при частих змінах династий, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолїдоване боярство як у Галичині і не визначаєть ся такою сьмілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виеманципувало ся від династичної льояльности в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далї в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно роспоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань ми пізнійше не бачимо зовсїм. Противно, лїтописець, що так часто титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутєм підносить льояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не изневѣриша ся), але пішли у Камінець“ за Васильком, зі співчутєм зауважає він про них, коли Романовичам з цїлої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость[2]).

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолї котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240—1 рр., коли в Володимирі сидїв піддержаний Лешком Олександр белзький, і дїлили всї пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всї иньші бояре володимирські й галицькі й воєводи угорські“. А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матїр, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і иньші князї“; з Романовою княгинею і володимирськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими

[1]) Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).
[2]) Іпат. с. 487.

боярами[1]). Поруч сеї льояльної партії мусїла бути й иньша: на нїй мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру[2]), ми нїчого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорила ся, зійшла на далекий плян, або забрала ся з Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за житя Володимира роздаючи їм княжі села[3]).

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких полїтичних пертурбацій в спокою і міцно уставлених полїтичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолїдованє його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дїдичну клясу, вказує нпр. поява терміну „боярський син", як певного суспільного технїчного терміну[4]). Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до престіжа боярської кляси на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князїв. Про них маємо вказівки в другій половинї XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича воєводу князя вслонимського Василька, і Юрия князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру". Таких служебних князїв мусїло бути тодї на Волини й у Галичинї багато, і число їх мусїло зростати при кінцї XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державне житє в землях східно-українських, а в північних розширяло ся панованнє литовських князїв. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князїв XIII—XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четверте десятилїтє XIV віку. Тодї столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем династиї Данила володимирське боярство мусїла взяти керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далї.

---

[1]) Іпат. с. 486—7. [2]) Десь в р. 1214—5. [3]) Іпат. с. 593.

[4]) Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любимы сынъ боярьскый Михалевичь именемъ Рахъ" — Іпат. с. 584.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал; що до археольоії, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповіданнє Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичом церкви й подаровані їм річи. Тут стрічаємо писані на золоті ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим камінням“, прикрашені часом „гривнами“ або „монистами“, золотими, саджеными камінням і перлами; евангелия оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяты с финиптом); срібні або золоті, часом саджені камінням церковні сосуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (з наволоки) церковні завіси, покрови, мідяні виливані двери і т. и.[1]).

Як особлива дорогоцінність згадують ся тут же й церковні книги, між ними евангелиє, молитовник і служба св. Георгию списані самим князем Володимиром, — бо він по словам літописця був чоловік незвичайно розумний і очитаний, що не спиняв ся й перед трудними, симболічними толкованнями, „книжникъ великъ и философъ, акого же не бысть во всей земли и ни по немь не будеть — разумѣя притчѣ и темно слово“[2]).

Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі рахують дуже багато — як ні для одної иньшої української землі. Але діалектольоічний критерій, котрим їх відріжняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекту, чи ні[3]). Рукописей же з докладним означеннем місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: евангелиє 1280 р. попповича Евсевія було писане по всякій правдоподібности в Холмі.

---

[1]) Іпат. с. 608—10.

[2]) Іпат. с. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завсіди треба розуміти буквально, показує запись номоканона 1286 р. — „списанъ бысть сий номоканонъ боголюбивымъ княземъ Владимиромъ сыномъ Васильковымъ и боголюбивою княжнею Ольгою Романовною... Нинущимъ намъ сия книгы поѣхалъ господь нашь (Володимир) къ Ногоѣви, а госпожа наша оста во Володимери“ — Срезневскій Древніе памятники[2] с. 147. Отже слово „списа“ часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розріжняти просто „списа“ і „самъ списа“, і се остатнє розуміти про книги ним самим списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що деяке місце для сумніву вістають ся й тут.

[3]) Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалектичного критерія в брошюрі проф. Кримського Филологія и погодинская гипотеза.

Дуже можливо, що в Холмській землі було списане евангеліє Георгія презвитера (т. зв. Галицьке), здаєть ся 1282 року. В самім Володимири мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовленнє Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без близшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поученнія Єфрема Сирина[1])...

Памяткою літературної дїяльности Волинської землї, одинокою але високоцінною зістала ся Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи десь може на волинсько-пинськім пограничу довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народньої поезії або таких поетичних утворів, що оспівували волинські події зацїлїли в сучасній поезії українській і великоросийській. Так мині дуже правдоподібною здаєть ся гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначнїйших воєвод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира[2]). В декотрих иньших билинах заховав ся як поетичний locus communis — засьпів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичья
Изъ Волынца города изъ Галичья...

або

Изъ-за моря моря синяго,
Изъ славна Волынца красна Галичья...

---

[1]) Срезневскій Древніе памятники[2] с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл. с. 40. Галицьке евангеліє я датую 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізнїйші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сїм тисяч в датї, й вона б не могла складати ся сі стількох цифр). Юрий, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1280 р.), ледви чи міг згадувати ся тодї разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вказує на його тїснїйшу волость, Холмську землю.

[2]) Іпат. с. 585—6, 598—9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, дїставши в Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: пошли со мною своего Дуная; ать ми честно“ (аби бачили, яку ти мині честь показуєш) (Іпат. с. 598).

що виразно вказують на істнованнє якихось епичних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв [1]).

Далі — маємо цілий ряд пісень звязаних з іменем Романа або його родиною [2]). Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діальоґ між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і везе з собою „мизинне дитятко, у сріблі у злоті, на золотім кріслі“, друга сторона в неприсутности князя Романа стереже місто, до котрого приїздять ті люде, і на їх поясненнє впускає їх до міста. З ріжних пояснень, предложених для сього діальоґа, найбільше правдоподібним уважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — память про його малих сиріт-княжат [3]). В великоросийській народній поезії маємо пісні чи билини: а) Про напад на землі „князя Романа Дмитриєвича“ двох „племенників“ литовського короля; в неприсутности його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над напастниками (в ріжних версіях ся історія представляєть ся з значними відмінами). б) Люди Мануіла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитриєвича, але вона втікла з неволі. в) Князь

[1]) Древнія россійскія стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросийським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслїдком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онежських билинах зібр. Гільфердінґом (II 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятоей
А й со той ли славноя съ Индѣи со богатоей
А съ того славнаго богата съ Волынь-города,
Съ Волынъ-города да со индѣйскаго і т. и.

[2]) Пісні про Романа не раз обговорювали ся в лїтературі. Звязав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибніїкова (I ст. IV—V). Найважнійша праця про них — Жданова Пѣсни о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. П. 1890, увійшла в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пѣсни малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у реценсії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пѣсенъ с. 58, О. Мілєр у Галахова Исторія рус. словесности I[2] с. 120—1, Н. Коробки Весенняя игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ, Извѣстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослїдники займали ся веснянкою „Воротарем“. Костомаров, Потебня, Коробка пояснияли її символїчно, мітольоґічно, відкидаючи історичне толкованнє: але навіть ставши на мітольоґічну точку треба відповісти на питанне: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його житя на се вплинули?

[3]) Пробовано ще близше означити фактичну основу сеї пісні — нпр. посадженнє Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — ne quid nimis.

Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, очевидно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні детайлї: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як инакше думають — злучена з першою, бувши з початку осібною). Третя пісня дає далеко більші трудности, так що дослідники не відважають ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки припадкову подібність імени, я одначе не уважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) поголоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком).

VII.

Галичина і Угорська Русь.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнійшу історію сього західнього краю української території, вказав я давнійше [1]). Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдеть ся збирати для неї дрібні звістки з пізнійших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток [2]).

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про придученнє її за Володимира. Я вище вказав [3]), що ся літописна звістка балакутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавнійший центр пізнійшої Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давнійше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані руcько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська кольонізація мусіла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізнійше руським князям рідко коли (хиба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границі, загор-

---

[1]) Т. I с. 184 і далі, і вище с. 359—362.

[2]) Літературу Галичини див. в прим. 9. [3]) Т. I с. 433 і далі.

нути ті мішані території. Противно, від коли Краків звязано тіснійше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерти Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сі втрати назад аж кільканадцять літ пізнійше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разі якихось тривалійших і значнійших усьпіхів вона певно тоді не осягнула, хиба щось дуже малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусіла зіставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно [1]).

При поділі земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізнійше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50—60 рр. в Галичині, мав, правдоподібно, сидіти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була віддучена від Волини, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Причини сеї утечі незвістні; правдоподібно, були ними інтриґи Ярославового стрия і сусіда Ізяслава, що здобувши Волинь, хотів придучити до неї й Галичину. Два роки пізнійше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у літописця симпатичну память: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний. Його три сини мусіли тоді зістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять літ пізнійше. Полишили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“. Правдоподібну їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерти тримав сі волости його син Ярополк [2]).

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігоревич втікли, не знати звідки — може бути з Володимира, де держав сих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осісти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертию. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав иньшого хозяїна — Олега Сьвятославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сим разом Рюрик і Василько), втікши від Ярополка, відай знов таки з Володимира, пізнійше напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Хто їм сей раз помагав, якими силами вони оперували, лишаєть ся

[1]) Див. вище с. 13, 59, 63. [2]) Див. вище с. 52, 71.

также незвістним. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкови його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалі волів заспокоювати претендентів на чужі волости, ніж на свої власні, мабуть тоді ж таки уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізнійше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.[1]).

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Перемишлі. Де сіли иньші — не знати. Пізнійше, коли Рюрика вже не будо, і в Перемишлі сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Теребовлі; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростійше думати на Звенигород, бо він виступає княжою волостию зараз по смерти Володаря. На сеж натякає й оповіданнє, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не припадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б поділена на три частини так: старший стіл на Посяню — „горная страна Перемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровєм (Галичом), молодший — на галицькім Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони муєіли все мати бачне око на нього. З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з віддученнєм сих волостей зростала принада щось здобути на сій Україні. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сим бездомним князям-ізгоям ні звідки!...

Молоді, здібні, енергічні, а при тім і досить неперебірчиві, здаєть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і стратах...

На разї найнебезпечнійшим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізнійше принаймні так і говорить ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину)[2]). Вкінці 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князів. Але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу,

[1]) Про се див. вище с. 75. Ваганнє в датї зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр. [2]) Іпат. с. 167.

може бути спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнійше нпр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка[1]). Дійсно, убійник Ярополка втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Перемишля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний лише тим, що Рюрик прийняв убійника[2]). У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнім товаришом нещасть Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), що засів на володимирськім столі по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсїди, видко, й сам непевний що до своїх західніх сусїдів, Давид підбиває Сьвятополка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слїдом розмахуєть ся він забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границї Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся кріваво на його волости і його боярах-дорадниках за витяті очи Василька: погранічний Всеволож спалено, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімсту треба було полишити Богови“... Василька він уважає зовсїм неповинним в тих замислах на Волинь, які інсінуував йому Давид і переповідає, як Василько відкрив перед ним душу в неволї у Володимирі, що не мав він нїяких замислів на братию, й одинокою його метою була

---

[1]) Я маю одначе те вражінне, що автор повісти про волинську війну уважав сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомь и єго пришествиемь, яко не помыслилъ есмь„ зла братьи моимъ ни в чемь же“ (Іпат. с. 174); в першій лїнії, вони належать до тих інсінуованих Василькови замислів на Сьвятополка, але виключають участь Василька також і в смерти Ярополка.

[2]) В оповіданню лїтописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця наповненим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядець то зробив „отъ дьяволя наученья и отъ злыхъ человѣкъ“.

боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землі. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситив ся моєю кровию, хоче лїпше наситити ся, коли дає їм. Я бо Ляхам богато зробив лиха, і ще хотїв зробити — пімстити ся за Руську землю[1]). Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаю ся смерти, те лише тобі скажу но правдї: се Бог минї дав за мої високі гадки! Як прийшла минї вість, що йдуть до мене Берендичі, Печенїги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печенїги, скажу я свому братови Володареви й Давидови: „дайте минї свою молодшу дружину, а самі собі пийте і веселїть ся". І подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за лїто й за зиму, знищу Лядську землю й оборону[2]) землю Руську. Потім хотїв я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Сьвятополка і у Володимира[3]) на Половцїв: „піду, думав собі, на Половцїв, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серцї моїм ані на Сьвятополка, ані на Давида! В тім клену ся Богом і його пришествием, що не подумав я чогось злого супроти братнї моєї! Та за високі гадки понизив мене і упокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утїшив ся ум мій"[4]).

Ми можемо вірити сій сповіди. Союз Василька з Володимиром міг дїйсно не мати зовсїм аґресивних цїлей, звернених на Давида і Сьвятослава, які підсували йому Давидові бояре.

Давидова інтриґа на Василька, як ми знаємо, вкінцї накликала велику біду на його самого. Сьвятополк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару" забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх невтральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Сьвятополк, оповідає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Ва-

---

[1]) мьстити — значить і мстити, і боронити, мабуть перше.

[2]) Або: пімщу ся.

[3]) Сї слова вказують на те, що автор, записуючи сю Василькову сповідь кількандцять лїт по подіях, дечому дав у ній пізнїйше осьвітленнє (тут напр. рішучо бачимо вплив пізнїйшої боротьби Сьвятополка й Мономаха з Половцями — тому Василько має „просити ся" у них на Половцїв).

[4]) Іпат. с. 174.

силька[1]), кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“[2]).

Він пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограничу, „на Рожні полї“ коло теп. Золочева; по крішкій битві Сьвятополка розбито, і він втік до Володимира. Але своєї побіди Ростиславичі не використовували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!“ Одначе ся обережна повздержливість не помогла їм. Сьвятополк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря“. Угорський король Кольоман на сей поклик дійсно вибрав ся з великим військом. Володар стягнув в поміч Половців, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо. Половцї, удаючи втікачку, звабили Угрів до погонї і потім їх „сбиша в мячь, яко соколъ галицѣ збиваетъ“; Угри кинули ся тікати, і богато їх потонуло в Вягрі і в Сянї, а гнати їх мали два днї. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидне побільшенне, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні страти: Половцї „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королївський табор і розігнали його до останку“; короля ледви виратували, але королївський скарб захопили Половцї і половили всїх, хто не потрапив скоренько утїкти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“...[3]).

Ся битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князїв. Дальша кампанія обмежила ся Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Сьвятополк, але й пізнїйші волинські князї; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династию на цїле століте від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Сьвятополком научила Ростиславичів не звіряти ся сьому: від тепер фронт їх політики все звернений на схід, і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князїв, аби вони не схотїли прилучити до Волини Галичини, по давнїйшій традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в однїх руках з Київом: очевидно, се пригадує їм історію з Сьвя-

[1]) Рюрика не було вже на сьвітї: він умер 1094 р.

[2]) Іпат. с. 176.

[3]) Про джерела до історії в війни 1098—1100 рр. див. вище с. 97.

тополком, і вони в дальшім пляні такої злуки все сподівають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принціпів галицької політики — тримати ся з противниками волинських князів, але заразом обставати за відокремленнєм Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князів, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найліпше бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Поки Волинь була в руках Давида, потім Сьвятополка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була припадкова зміна, а клясичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, научених волинськими князями XI в. Побачимо то далі з зовсім анальоґічної політики Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо київська літопись мало інтересуєть ся нашою західньою україною, а угорські й польські джерела маємо з пізнійших часів і теж дуже скупі на якісь близші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Сьвятий, десь не задовго перед смертию († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подробиці сього походу часто зовсім лєґендарні (так з ним звязано оповіданнє, як Угри при облозі Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця). Але в самім факті такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи принагідно, — нема нїчого неправдоподібного; тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Сьвятополк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцяли королеви бути йому вірними у всім". Та се, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо нїяких близших подробиць сього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує пізнійшого походу Угрів на Русь, 1099 р., „непослушністю"

галицьких князів, як випадало-б для консеквенції[1]).

Угорський похід 1099 р., очевидно, робив ся з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пункті умова. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хроніка оповідає, що Кольоман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нїчого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в нім союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемишльська битва забезпечила Галичину на ціле століте від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В звязку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованнєм Подунавєм, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька[2]), могло стояти зближенне їх до Візантиї. На нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнена[3]). Пізнїйший союз Володимирка Володаревича з Візантиєю таким чином міг бути лише продовженнєм давнїйших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в лїтописній записці під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половцї з Василем Ростиславичом[4]). Поясненнє для сеї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище[5]) сповіди Василька у володимирськім вязненню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого житя:

Характеристично, що антітеза Руси й Польщі так глубоко була відчута і висловлена в нашім письменстві вперше під впливом обставин галицького житя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землї,

---

[1]) Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198. [2]) Про се зараз низше.

[3]) Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пок. Васїлєвский висловив здогад (Византія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282—3), мовляв помічний полк хоробрих мужів з гірських країв — τῶν ὀρεινοτέρων μέρων ἄνδρες τολμητίαι καὶ ἀρειμάνιοι αὐτόμολοι, що в числї 5000 прийшов Візантиї в поміч в кампанії з Печенїгами 1091 р. (Анна Комнена I с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і привабна, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розуміеть ся, не можна.

[4]) Іпат. с. 150. [5]) С. 411.

про яку я говорив вище. Слова Василька: „мьстити Рускую землю“ можуть мати двояке значінне: боронити Русь від претензій польських і мстити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землї. Котре з них нї виберемо, се не богато змінне справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далї. Василько одначе чув себе сильнїйшим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму“, себто зруйную, „землю Лядскую“.

Осліпленнє мусїло, розуміть ся, в значній мірі спараліжувати на далї воєвничі пляни Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головно Володар. Длуґош, що тут черпав по всякій правдоподібности з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землї й забирав добичу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська лїтопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся богато разів в сучасній руській і польській лїтературі, обробляв ся з лєґендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західноєвропейську лїтературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарештї мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по части дорогими річами; при тім Володар мав помирити ся з Болєславом. Так оповідають джерела[1]). О скільки певне було се помиреннє, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнїйше помер, але що його сини розпочали свою дїяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не богато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіди Василька маємо ми далї ще иньші цїкаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенїгів і Торків і хотїв з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотїв я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далї хотїв просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половцїв: піду собі, думав, на Половцїв, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половцїв для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсїм не був принци-

[1]) Про них див. примітку 10.

піальним приятелем Половців, противно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонізації своїх земель ріжними іноплеменними елєментами, турецькими недобитками, а думав навіть про спровадженнє до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантийських війнах, серед нових печенізько-половецьких спустошень). Сї два заміри — боротьбу з Половцями і кольонізаційні заходи властиво треба получити оден з другим.

Сї звістки про кольонізаційні пляни Василька ми мусимо розуміти про кольонізацію галицького полудневого пограница. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонізацію пограничних з степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенїгами“; з рештою, се зовсїм не був елємент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонізацію галицького „Понизя“ — земель по середньому Днїстру, між Днїстром і Богом, і земель заднїстрянських. В звязку з сим мусїли стояти й пляни боротьби з Половцями, що стояли на перешкоді такому кольонізаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонізаційним рухом треба пояснити те значіннє, яке в першій половинї, і то видко — ще за Василька, здобуває собі заднїстрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Теребовль, але здаєть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разї — не пізнїйше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цїлої Галичини, сполученої в руках Володимирка. І коли ми бачимо, що в серединї XII в. Галичина опанувала вже середнє Поднїстровє так, що одною рукою сягає по київське Побуже та на Погорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то з всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонізація Понизя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонізаційної і взагалї — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлїтнє князюваннє в Галичинї становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована дїяльність сих князїв мала дуже важні наслїдки для неї а навіть і взагалї для України-Руси. Рядом завзятих, більш або меньш щасливих війн оборонено самостійність Галицької землї від Волини, від Польщі й Угоршини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною з національного й культурно-

історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею була не позбавлена сеї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської прищінки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династиї, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпеченнє сеї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролі київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки діяльности перших Ростиславичів ся галицька програма була осягнена. Забезпечено істнованнє галицької держави й галицької династиї; кольонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння сеї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій ґенерації знайшов ся чоловік, щоб потрафив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозї. Він і знайшов ся — в особі Володаревого сина Володимирка.

Перед смертю Володара і Василька, а властиво, уже від смерти Рюрика протягом тридцяти літ, поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Посяннє, Побуже і верхнє Подністровє, Василько Галич і Теребовль, себто середнє Подністровє й Понизє. Ту посередню волость, де сидів Володар за житя Рюрика, брати мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимира, що в наших літописях зветь ся часто в здрібнілій формі — Володимирком. Василько — Юрия (Длуґош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се імя не уживало ся між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород. Як поділили ся Васильковичі. властиво не знати; старший мусів дістати Галич, молодший Теребовль; коли Юрий, що згадуєть ся на першім місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич[1]).

---

[1]) Одиноке джерело про поділ Галичини по смерти Ростиславичів і про її житє між 1124 і 1140 р. — Длуґош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124—8 рр. не будять ніяких підозрінь і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно,

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всї князї сього покоління здають ся, дорівнювали своїм батькам здібностями. Принайменї повний брак відомостей про яку небудь дїяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сї дїти не дорівнювали батькови; але се мовчанне може бути й просто припадкове, бо про галицьких князїв і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не здучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князїв і безоглядну дїяльність меньшого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всї галицькі волости, не виступав на ширшу політичну арену.

З початку по смерти батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слїдами батьківської політики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерти батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниче[1]). Але ся згода тривала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлекше припустити, що вона вийшла від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — десь коло року 1126. Пустошили оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Мстислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Мстислава, і се-б прокляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечцї Володимирко — що від нього вийшов початок усобицї.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадую, що вже пять лїт перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в походї Ярослава на Мономаховичів, і Володар тодї був його союзником, помагаючи (разом

Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки пригадно під 1128 р. — Gregorii et Iwanii Waszilkowicz; з порядку імен можна б виводити, що той Gregorius був старший. В Київській лїтописи під 1140 р. згадують ся з галицьких князїв Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Іпат. с. 218): братів їх, мабуть, тодї не було вже на сьвітї. Низше довідуємо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостию був Теребовль, і коли Іван був молодший, то до смерти Юрия він мусїв сидїти тут.

[1]) Длуґош I с. 533—4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізнїйше; тут запримітимо тільки, що такі подробицї Длуґошевого оповідання як се, що „князї боячи ся самі йти“, висилають військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви діткнувшись польських границь“ вертаєть ся, — то вже flosculi Dlugossiani.

з Васильком) Ярославу, — отже сей крок Володимирка, що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по сторонї Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже змобілїзував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирцї був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліпленя згоди, але з того нїчого не вийшло. Тодї Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахує записка, і Ростислав по перших пробах мусїв облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся[1]).

На сім уривать ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тім війна Володаревичів, чи тягнула ся далї; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінцї прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерти Ростислава відносини уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стіл в Перемишль, а меньший стіл, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерти на ворожій стопі, сього-б не було, а якби Володимирко переміг був брата, то певно анї Ростислав, анї його син не мав части би в батьківській волости — не такий був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодовім походї на Волинь 1140 р. брали участь галицькі князї, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тодї не було на сьвітї анї Ростислава анї Юрия Васильковича — зрештою нема слїду, аби вони тодї ще жили. Іван Василькович княжив тодї в Галичу, правдоподібно — сполучивши по смерти брата цїлу батькову волость, Володимирко — в Перемишлї, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.[2]). Р. 1141 умер й Іван Василькович у Галичи.

---

[1]) Длуґош I с. 536—7; про сю звістку див в прим. 10.

[2]) В звістцї Київської лїтописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Ивана Васильковича и Володаревича изъ Галичя Володимирка", низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Васильковичь Иванъ, и прия волость его Володимирко Володаревичь: сѣде во обою волостью княжа въ Галичи". Отже є незгода в словах лїтописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагатись: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладнїйше й сьвідомїйше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичя" найлекше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповідним місцї. Правдоподібно, в ориґінальнім тексті

Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширяти ся на полудень і схід: в сім напрямі, як побачимо низше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирка, а Ростиславич, репрезентант старшої лінії, зістав ся при самій Звенигородській волости — легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стрієм і братаничом відносини не були дуже сердечні, і на сім ґрунті витворив ся епізод, що мав важне значіннє в галицькій історії.

На початку 1145 р. десь у другій половині сїчня, по різдвяних сьвятах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирка[1]), вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисьмениці. Користаючи з сеї неприсутности князя, „Галичане“ післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликати його в Галич княжити. Мусїло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „въведоша к собѣ в Галичь“. Коли вість про се дійшла Володимирка, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирка в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирка — місто тримало ся. Так минуло два тижні. на третїм — в мясопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами вийшли з міста в ночи й вдарили на Володимирове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; богато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтято. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся до Київа, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цїлий тиждень без нього, може надіяли ся, що верне ся з якою помочию; нарешті на пущенне, 25 лютого мусїли піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої

читало ся просто: Ивана Васильковича и Володаревича Володимерка, без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання нема означення їх волостей.

Що Володимирко сидїв тоді в Перемишлї, лїтописи виразно не кажуть, але комбінуючи всї звістки, инакше не можна собі представити розкладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван дістав Звенигород тільки пізнїйше, а не зараз по смерти свого батька. [1]) Про неї зараз нивже.

кари: „многы люди исѣче, а иныя показни казнью“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець[1]).

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина злучаєть ся на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зістав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Се призвище можемо ми на двоє толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаяного)[2]), або берладського князя. Се також не має в собі нічого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берлади, як бували князї в Тмутороканю[3]), і з Берладниками з Подунавєм його дійсно вязали якісь звязки, як то видко з його походу 1158 р., коли він стрічає загальне співчутє у подунайської людности, і дещо з пізнїйшої діверзії, зробленої правдоподібно в його інтересах Берладниками, нападом на Олешє[4]). Новгородська літопись таки й зве його „князем берладським[5]). Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в ній він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахроністична)[6]). Тому опирати ся на ній в наших виводах не можемо — мусимо тримати ся літописи.

---

[1]) Іпат. с. 226. [2]) Про Берладників див. низше, в гл. VIII.

[3]) Див. про се низше і в гл. VIII.

[4]) Іпат. с. 341, 346, про се ще мова низше. [5]) 1 Новг. с. 138.

[6]) Грамота ся була опублїкована Богданом Петричейку Хиждеу (Hăsdeŭ), з копії зробленої десь коло р. 1850 перший раз в 1860 р. в яській часописи Instructiunea publica, і друге в 1869 р. в часописи Trajanŭ, і потім і оригінал той, і копія ніби згинули, і навіть не маємо ніяких ближших звісток про той оригінал. В обох виданнях є певні відміни в трансскрипції. В виданню 1869 р. вона читаєть ся так (в скобках доповнені слова, яких бракує): У імѣ отца і сына (і святаго духа аминь). Азъ Іванко Ростіславовічь от стола галічского, кнѣзь берладьскы свѣдчую купцемъ (меси)бриськымъ, да не платѣтъ мыть у градѣ нашемъ (у Ма)ломъ у Галічі на ізкладъ, развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у г)радохъ нашіхъ а на ісъвозъ розьнымъ товаромъ тутошнымъ і угрьськымъ і руськымъ і чес(ькымъ). а то да платѣтъ ніколіжь, развѣ у Маломъ у Галічі. А кажіть воєвода. А на том обѣтъ. (Въ лѣто) от рожьства Христова тісѣщу і сть і трдсть і четіре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь. Ріжні анахронізми і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новійшими часами уважати її за фальсіфікат, вигадку „якогось румунського патріста“. Див. реферати Соболевского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-съѣзда т. II) і Богдана Diploma Barladéna din 1134 si principatulŭ Bărladuluĭ, Букурешт, 1889 (резюме в тихже Трудах

Я підчеркую, що в літописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнанню, перше ніж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідаючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вересні) до Сьвятослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибѣже к нему Иванъ Берладникъ“ [1]). (У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветься Берладничичом). Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по анальоґії пізнійшого його походу, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далі, але вкінці програв справу й мусів покинути свою Берладь та подати ся в безпечнійші краї. Свого давнійшого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тоді, тож пристав до його брата Сьвятослава. Але боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, і за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусів тиняти ся по ріжних руських князях „служебним“ князем; аж по смерти Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстанє Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й иньші наслїдки, меньш користні для самого Володимирка й для політич-

---

т. IV). Одначе й на самім з'їзді критика скептиків викликала певну опозицію (див. тамже т. IV с. 103). Недавно вийшла статя проф. Дашкевича: Грамота кн. Івана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвящ. Влад.-Буданову, 1904), присьвячена обороні автентичности грамоти, властиво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першім виданню сеї книги зазначив, що вповні відкинути грамоту Берладника, як фальсїфікат, не можна — занадто богато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сім становищі зістаю ся й тепер. Дивну ґрафіку й взагалї фільольоґічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнійшим копіованнєм, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунавя, з книжною мовою тодішньої Руси не обізнаний. Грамот галицьких з тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нїчого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже неприємно нагадують торговельні привилеї XIV—XV: (ізкладъ — склад, ісъводъ — транзітна торговля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в тексті і титул Івана „от стола галїчскаго“, і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дїйсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі з Галича, в місяцї лютім міг бути в Берлади? [1]) Іпат. с. 234.

ного життя землі. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя. В сім повстанню та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізнійших часах і про які будемо говорити низше.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передовсім була звернена на схід, на волинських князів. Очевидно, говоримо се головно про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим ним перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династиї, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Київі, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигіднійше було притяти на свій бік загроженого звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), ніж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собѣ“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справді небезпечний; два роки пізнійше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око ще не виходив з послушности Всеволоду і навіть при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сів у Володимирі, й почали чіпати ся „один другого“, як поясняє се зовсім добре літопись[1]).

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестьную“ Всеволодови. Той відновів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернигівські, переяславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислано до Половців, аби з ними зробити діверсію від Понизя, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теребовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків

[1]) Іпат. с. 225.

тільки угорську поміч: молодий угорський король Ґейза прислав свого вуя бана Бєлуша з полком у поміч союзникови свого батька.

Полишивши на волю божу Понизє, Володимирко рушив на зустріч Всеволодови під Теребовль і поспів завчасу, аби обсадити правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод пішов в гору Серетом, але по другім боці йшов Володимирко, не спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш тривав цілий тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звенигород. Тут прилучив ся до нього й Ізяслав Давидович з Половцями, взявши по дорозі кілька городів на Понизю. Володимирко йшов згірєм, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи ся витіднійших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом, надіючи ся, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Звенигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обійшов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори за Звенигородом

Се привело до паніки Володимиркове військо: „Галичане настрашили ся й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок заберуть". Володимирко мусів перейти на дипльоматичну дорогу. Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря, що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до київського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода й обіцяв за те помогти в справі київського стола. Дійсно він зачепив дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володимирко мусів на доказ своєї покори приїхати й покорити ся Всеволодови, а участникам походу виплатити досить значну контрибуцію — 1200 (чи в иньшій вервії — 1400) гривен срібла, що й була розділена Всеволодом між участниками. За те Володимирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку богато наговорив, вкінці богато заплатив" (передн много глаголивъ, а послѣди много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи се до призвища Володимирка — „Многоглаголивий" [1]).

Але „многоглаголивий Володимирко", викрутивши ся з біди, зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода.

[1]) Іпат. с. 225—6, Лавр. с. 295—6, Никон. I с. 167—8, Воскр. I с. 34.

Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятий, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Сьвятослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Половців, а сам з головною армією, з поміч-ними полками иных князів, і з своїм зятем Болеславом польським, зібравши „многоє множество вой“, пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меньшим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невдалій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попалило острог, Звенигородці урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородців і память про їх давнійшого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видко, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків воєвода Іван Халдеєвич (дивачне імя!), що комендерував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородців постановив удержати ся терором: арештувавши трох виднійших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого враження звелів їх трупи, розтявши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша оттолѣ бити безъ лести“. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілоденна битва скінчила ся на нічим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здаєть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хороби, що звела його кілька місяців пізнійше зі сьвіта, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописи читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Прилук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив діверсію на київські землі, й се змусило

Всеволода вернути ся і визначити на літо новий похід. Він одначе не прийшов по сповненнѣ, бо Всеволод дуже розхорував ся[1]). Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти, десь в серпні — жовтні 1146 р., до Сьвятослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на иньші сторони його політики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко заманіфестував уже зараз по смерти батька, і правдоподібно — на сім становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсім припадково, мабуть без всякого порозуміння між собою. Коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енергічно помагає своєму свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізнійше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „бив ся з Ляхами за нього“ (йому помагаючи)[2]). Переміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертию Всеволода: упадок Володислава і панованнє його ворога Болеслава Кучерявого, не перемінила нїчого в відносинах до Польщі Володимирка. Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здаєть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось силь-

[1]) В своїх давнїйших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в першім виданню II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої врештою ще давнїйше — нпр. у Соловьова I 388) що й Київська й Суздальська лїтопись під 1146 р. говорять про один і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз лїтописні звістки про Володимирка, переконую ся, що ототожнити сї дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдальше в лютім: лїтописець нотує, що під час походу снїг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колихъ и на санехъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській лїтописи був призначений „на Боришь день“, себто на 2 мая, і з слів лїтописи виходить, що він не дійшов кінця: оповівши про плян походу лїтопись каже, що Всеволод „перебы нѣколико и разболѣся велми“, і з тої хороби умер. Що похід Володимирка на Побоже тут як найтїснїйше звязаний з сею парадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєть ся справедливійшим давнїй погляд Карамзіна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

[2]) Іпат. с. 311.

нійших конфліктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить иньших справ.

Натомість сильно змінили ся відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князів трохи були вирівняли ся за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинивши ся в крутих обставинах під час боротьби з братом Ростиславом, звертав ся по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за пізно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольомановичом, що міг числити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приязні князів ворожих Мономаховичам. Ся приязнь здаєть ся, ще збільшила ся по смерти Стефана († 1131), за часів Белї Сліпого (1131—41): Володимирко пізнійше пригадував його сину Їейзї, як богато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твому батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер[1]). Син Белї Їейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переміняєть ся в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145—6 Їейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфрозиною і сильно заприязнив ся з Ізяславом[2]). Тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятим ворогом Ізяслава. Їейза став по стороні свого шваґра. Чи самі лише фамілійні відносини вплинули на се, чи були й иньші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149—52 рр. Володимирко стрічаєть ся з Їейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко стрічав ся уже з Ізяславом, як той сидів на Волини, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді одначе Володимирко признав за невідповідне дуже попирати Всеволода й помирив ся з Ізяславом. Та кілька літ пізнійше Ізяслав засів на київськім столі й зараз же відібрав від Сьвятослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князї й через що

[1]) Іпат. с. 311. [2]) Див. вище с. 144.

не давно ще „розкоторав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в однїх руках з Київом, при тім у князя дуже енергічного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болєслав Кучерявий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Ґейзу, що присилав йому помічні полки в кождій потребі, аж на Чернигів[1]).

Володимирко опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусїв розглянути ся за союзниками супроти такої коалїції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він навязує зносини з Візантиєю (імп. Мануїлом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союза: пізнїйше візантийські джерела виразно звуть Володимирка візантийським союзником, *ἀνὴρ ὑπόσπονδος*[2]). Зрештою новиною для Галичини се зближеннє до Візантиї, мабуть, не було, як зазначив я вище[3]).

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Руси в Юрию суздальськім, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Сьвятославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнїйше ворогами Володимирка, тай як сила полїтична Ольговичі були величиною дуже проблємативною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлїкту між Юрієм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юрієм і стає його запопадливом союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрия Ольгою[4]).

Полїтичний плян Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрий здобув собі Київ від Ізяслава і в сім йому дуже енергічно помагає; мотив ясний: як се Юриєви удасть ся, Волинь від Київа відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусїда в Юрию, не буде він

---

[1]) Іпат. с. 254.

[2]) Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Ґрот (Угрія и Славянство с. 136) толкує слово *ὑπόσπονδος* в значінню васальної залежности; але такого значіння надавати йому не можна.

[3]) С. 414.

[4]) Про союз Володимирка з Юрієм і про полїтичну ситуацію на Руси див. вище с. 151—2. Сватом Володимирка Юрий зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена низше — Іпат. с. 275.

на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юрием і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з території спірної між Київом і Волинею, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побожу. Далі сього прихильність Володимирка до Юрия не йде; коли Юрий, вигнавши з Київа Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучська, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини[1]).

За те, аби висадити Юрия на київський стіл, Володимирко не жалував труду. Звичайно він укладав ся з Юрием, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Київа. Коли Ізяслава виганяно на Волинь, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на Київщину, на Юрия, зараз маршерував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би здержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести[2]), був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантиєю, так що Володимирко міг свобідно рухати ся. Се дуже утруднило становище Ізяслава й тільки завдяки своїм воєнним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Київі досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусїда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Київа завдяки союзу Володимирка з Юрием, він задумав перше ніж вибирати ся знову для відібрання Київа, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав умовив ся ударити з двох боків на нього, і Їейза вибрав ся, по словам Київської літописи, з усїма своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав з усїма силами, „скупя ся весь“, мав ударити від півночи.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Белз, але дістав вість від своїх угорських „приятелїв“, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його неприготованим, і він покинувши північну границю і всякі запаси (возы), кинув ся як найборше під Перемишль; там Їейза уже взяв Сянік і пустошив околиці Перемишля. Чуючи себе не в силї стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав

[1]) Іпат. с. 973—4 (поч. 1150 р.). [2]) Іпат. с. 282.

богаті дарунки видніймим дорадникам Їейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненаручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Їейза піддав ся сим намовам і справді завернув ся назад, так що похід не мав иньших результатів окрім спустошення західної Галичини — „много зла створивъ Володимеру и земли єго“. Що робив тим часом Ізяслав, літопись не каже; здаєть ся, що він не поспів на час до Їейзи, й проворність Володимирка виратувала його: він скорше відправив Їейзу, ніж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здаєть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантийський похід затримав Їейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришле тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разї плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрия. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрия, перше ніж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічи вибирав ся походом на Волинь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрия забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнійшого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусїд у боротьбі з Юрием, Ізяслав мав іще иньшу причину. Володимирко під час останньої кампанії не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тоді ж таки, полудневу Погорину (Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойницю) [1]).

В сій справі Ізяслав пересилав ся з угорським королем і десь при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги [2]). Може бути, що Їейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Доперва весною 1152 р. повідомив Їейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галичкаго князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Їейзи свого сина Мстислава, для ліпшого порозуміння. На сей раз вони поклали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“; але як близше мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

---

[1]) Див. вище с. 168, 173.

[2]) Лавр. 319 — „вороти ся у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева“.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами. Їейза мав 76 полків, як оповідає літопись. Ізяслав побрав що міг з Київа: окрім своїх полків „вси Чернии Клобукы, и Кияны лутшии и всю Рускую дружину“, та ще полки волинських князїв. Закликав він був до участи і польських князїв, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Їейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся десь за Сяном, Володимирко не витримав і мусїв тїкати до Перемишля. Тоді він попробував помирити ся з Їейзою, ним наспіє Ізяслав, але Їейза вірно тримав ся союза. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньші полки з братом Сьвятополком, а сам з легкою чорноклобуцькою кіннотою поспішив ся до Їейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утїк до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Їейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Їейзиному батькови. Штука удала ся знову. Їейза почав умовляти Ізяслава, аби помилувати Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всї запевнення Володимирка, але що Їейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далї удаючи тяжко хорого, присяг на хрестї св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полудневу Погорину і Бужськ, та буде до смерти його союзником: „Ізяслава ти не отдучати ся, до коли єси живъ, но є ним быти на всихъ мѣстѣхъ“. Їейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорьской земли, любо онъ в Галичьской“. На тім похід скінчив ся[1]).

[1]) Іпат. с. 308—313, Лавр. Лавр. с. 319—20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. и. — воно і в оповіданню про саму кампанію відріжняєть ся значно від Київської літописи. Подробиці насувають деякі трудности. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічи тїкає в Перемишль і двічи висилає послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєніе факту. Але приглядаючи ся близше, приходить ся прийняти, що оповіданнє Суздальської літописи добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо нездалу контамінацію: слова „и вшедше

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно зовсім не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусїли вернути як не пишні; Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Ґейзї й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юрієм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінцї 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а инакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надіється ся піместити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сїй авдієнцїї того-ж вечера нагло захорував і вмер — здаєть ся від апоплєксії, в самім кінцї 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видко, сильне вражіннє: її толкували як кару божу за недодержаннє присяги і богохульство. Київський лїтописець оповідає, що Ґейза при угодї 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хрестї св. Стефана, зробленім з хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цїлувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам сьвідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише поглузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місцї, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповіданнє так цїнне подробицями тодїшнього житя, що треба його навести в цїлости.

„Ішслав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Бориславича — бо він в Перемишлї з королевими мужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти цїловав нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але

в землю Галичкую“ до слів „за твердь ста“ взяті з оповідання, використаного редактором Суздальської лїтописи, — про першу битву Володимирка з Ґейвою і вставлені не на місцї, так що вони перебивають оповіданнє про битву під Перемишлем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальной лѣт.[2] с. 271.

Поправлю заразом тут лекцію видання Іпатської лїт. В Іпат. кодексї читаєть ся „вшедше в землю Галичкую и Володимирю сташа“. Видавець приймає лекцію иньших кодексів: „и Володимиру ставшю“; але се тільки хибна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимирю“, себто Володимирову, як в Лавр. в сїм місцї: „в землю Володимеркову“.

того не додержав. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш додержати хрестного цілування і бути з нами в згоді, то верни мої городи́, про які мині з королем цілував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цілування, маєш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть". Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! вистеріг ти час на мене і короля на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе пімщу ся". Петро сказав йому на те: „княже! ти цілував хрест брату свому Ізяславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзі, а тепер уже не додержуеш хрестного цілування?" А Володимир на те: „от мині той маленький хрестик!" Петро сказав: „княже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землі! адже король казав тобі, княже, про той хрест, що Бог на нім простер волею свої руки, і потім з ласки своеї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цілувавши того всечестного хреста потім не додержав, то не будеш жити!" А Володимир спитав: „чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?" [1]) і додав: „наговорили сьте, скільки хотіли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя". Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови ні „повозу" [2]), ні корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжниці [3]), до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами [4]) до біжниці, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи: „поїхав руський боярин, побравши всі волости" [5]), і по тих словах пішов на хори [6]). Відсьпівавши вечірню пішов Володимир з біжниці і як був на тім місці, на тім самім ступени, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!" І не міг поступити з того місця ані трошки, і хотів падати. Тут підхопили його під руки, занесли до „горнички" [7]), вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дна" [8]) підступила, иньші инакше говорили, і богато ріжних здогадів робили. Стало вже добре пізно, і Воло-

[1]) В літопити і сі слова говорить Петро, але се мусить бути помилка — се іронізує Володимир. [2]) Коней.

[3]) Пізнійше поправлено „церкві".

[4]) Сходами в виді ґалерії на поверсі.

[5]) Інтересне противставленнє „руського" боярина і вище — „руських" київських) волостей Галичині. [6]) „Полати".

[7]) „Горенка" або „горница" — покій на горі.

[8]) Порівнюють з чеськ. і польск. dna, ревматизм.

димир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати[1]), преставив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, виїхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перших півнів[2]) пригнав дітський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж пришлю по тебе". Петро ж не знав про смерть князя, і той дітський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдеть ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе". Петро поїхав в город, приїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сіней княжі слуги, всі в чорних плащах[3]). Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сіні, побачив Ярослава, що сидів на батьковім місці в чорнім плащі і в чорній шапці; так само і всі бояре його. Поставили Петрови стілець, і він сів. Ярослав, подививши ся на Петра, розплакав ся. Петро сидів, ще нічого не знаючи, й почав питати ся: „що сталo ся?" І сказали йому: „Бог сеї ночи князя взяв". Петро сказав: „та я ж сеї ночи поїхав, і він був зовсім здоров!" Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв". Петро на те: „воля Божа! всім нам там бути!" Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог вчинив свою волю, як йому виділо ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв мені батька, отже будь ти мині за батька. Ти сам знаеш, що було між ними і моїм батьком; Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; один тільки спис лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках; отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава: нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їжу при твоїм стремени з усіма своїми полками". І так відправили Петра" [4]).

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Га-

[1]) „влягомо". [2]) „Якоже бысть убо къ курамъ".
[3]) „мятлехъ" (пор. нім. Mantel). [4]) Іпат. с. 318—320.

личину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, зберагаючи овочі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколіннях, що прожили свій час серед тривоги й боротьби, поставив її на вершині імпозантної зверхньої могутности.

Не бувши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відріжняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядної політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигіднійше уложили ся для Галичини в третій чертвертині XII в., ніж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних штук. Але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (рѣченъ языкомъ), богобійний, поважний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (построилъ), роздавав богато милостині, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монаший чин і підпомагав його скільки лише міг; у всім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос“ (епархіальні справи)[1]). І Слово о полку Ігоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми залізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Грозa твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першім виступі, бувши досить молодим, і се ми з усякою певностию мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

---

[1]) Іпат. с. 441.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикрим вражінням батькової смерти, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під сим прикрим вражінням, до котрого прилучила ся безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Ґейзою. На вість про смерть батька він посилає завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддаєть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юрієм. З другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих сьвятих приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не поміг йому в його поході на Ярослава, і взагалі йогу союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипльоматичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він маніфестуєть ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й иньших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком[1]), і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зійшли ся з військом Ярослава. Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о рѣку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Теребовль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кривавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабі надії на

[1]) Від тепер нема про них вісти. Пор. вище с. 259.

перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Теребовлї. „Галицькі бояре почали говорити свому князю Ярославу: „ти молодий, поїдь собі на бік і диви ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Їдь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачинимо ся в городі з тобою".

Битва була завзята — „ступиша ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера". Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волинські полки на иньшім місцї пустили ся тїкати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побоєвищі, взявши богато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побоєвищі галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська здурено тим, зваблено і половлено. Решта Галичан втїкла до Теребовля і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтїкли ся так, що годї було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землї з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього з Теребовля і знищити чисто. Тодї він счинив нелюдську річ: казав позабивати галицьких невільників, окрім „лутших людей", що мали якусь вартість для викупу, і пішов з Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичьстѣй", ляконїчно кінчить сю сумну історію лїтописець [1]).

---

[1]) Інат. с. 321—3, Лавр. с. 322—3. Обидві лїтописи оповідають сю історію зовсїм згідно, бо в Суздальській маємо тільки скорочение того оповідання, яке маємо в Київській. Ся остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов з Київа на Тихомль, де прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далї сказано про прилученнє з Володимира Сьвятополка і з Берестя Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупяся всѣ (вар. весь, лїпший) у Володимира и понде къ Станкову". Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лївий берег Серета, але се зовсїм не правдоподібно (з Київа на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сї слова: „скупяся у Володимира" належать до полків Сьвятополка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції лїтописи вийшла теперішня неясність тексту.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в групу кількох осібних князівств, і їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї політики на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь. Пізнійше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозуміннє з Угорщиною я вже казав. По смерти Ізяслава наступило порозуміннє і з Польщею, як бачимо з дипльоматичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибіг в осени 1146 р. до Сьвятослава Ольговича. Сьвятослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить нейтральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо його в службі Юрия[1]). Се стало ся ще перед тим, нім Юрий увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли невважаючи на те ми бачимо його у Юрия й пізнійше, то здаєть ся, що Юрий держав його у себе силоміць. Я бачу вказівку на се в пізнійшім докорі Юриєви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толиць нужи“[2]), а з сим згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрий став союзником Володимирка, Іван зовсім сходить зі сцени — нічогісінько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрий се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірший мотив сеї енергії, з якою Володимирко помагав Юрию.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилевій покорі Ізяславу вернув ся слідом до давнього союза з Юриєм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрий з своїми ворогами, засівши на київськім столі по смерти Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви[3])

---

[1]) Іпат. с. 239, 1 Новг. 138. [2]) Іпат. с. 335.

[3]) Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні дочутя до Юрия у Ярослава досить тяжко припустити.

Ярослав показував Юрию всяку честь; літописець, оповідаючи про участь Ярослава в волинській війні, коли Юрий, засівши в Київі по смерти Ізяслава, забрав ся виганяти з Волини його сина Мстислава, висловляєть ся, що Юрий „повелѣ зяти своему Ярославу Галичьскому ити нань“[1]). Се дає міру покірности Ярослава супроти Юрия. Але за те Ярослав зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тім, як Івана цілі роки не зовсім було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сім жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі сьвіта свого претендента. Юрий згодив ся, й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „съ многою дружиною“. Але митрополит й ігумени київські обстали за Іваном, закидаючи Юриєви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді“, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убиство“. Юрий піддав ся сим намовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як вязня, в кайданах. На дорозі одначе відбив і забрав Івана до себе тодішній чернигівський князь Ізяслав Давидович[2]).

Сей Ізяслав забирав ся тоді до боротьби з Юрієм за Київ і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіяв ся задержати тим в невтральности і взагалі в залежности від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрий вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником[3]), але слідом (1158) повторив своє жаданнє — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипльоматичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навязати встиг Ярослав протягом яких пяти літ свого панованнія. В посередництві взяли участь: чернигівські князї Сьвятослав Ольгович і Сьвятослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князї: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князї. Всї вони прислали своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданнєм, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодив ся на жаданнє Ярослава і з тим всїх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав но-

---

[1]) Іпат. с. 330, 331, 334.
[2]) Іпат. с. 335. [3]) Іпат. с. 337.

вий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою правдоподібну колишню волость. Подробиці сього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників", розбивав „кубари" — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Понизє, в гору Прутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша єму". Але в Ушицю поспіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересъ заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300". Але Ярославова залога „крішко" боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти" місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князї. Одначе Ізяслав Давидович задемонстрував супроти того союз свій з чернигівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повздержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготовляє похід. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партию в Галичині, і до Берладника приходили запросини звідти: „тільки ти свої стяги покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава". Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанєм з Київа Ізяслава, що стратив з тим усяке значінне. Заразом й Іван стратив свою одиноку підпору. Він подав ся за Ізяславом і ділив його недолю. Його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олешє 1159 р., зроблений в інтересах Ізя-

слава[1]). Потім нагло читаємо ляконічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантиї, в Солуні, і що була поголоска, нїби його струїли[2]). Як він опинив ся в Солуні — чи сам подав ся в Грецію, по смерти свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати. Останнє я уважав би одначе більш правдоподібним: Візантия була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи инакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висїла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсїм спокійне. Конфлїкт з Ізяславом Давидовичом, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в рїжних його конфлїктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки висилав свої полки, так само і в спільні походи руських князїв на Половцїв. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипльоматичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнїйше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далї добрими. З рештою польські князї мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщинї по смерти Їейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантиєю, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сїм ґрунтї був виник проєкт — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцоґа. Візантийське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною[3]).

На ґрунтї тогож зближення Галичини з ворожою Візантиї Угорщиною став ся иньший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла

[1]) Звістки Іпат. під 1160 = 1159, с. 346 і 348.

[2]) Іпат. с. 355.

[3]) Кіннам (бонський Corpus hist. Byz.) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Ґрота Изъ Исторіи Угріи и Славянства с. 331 і 363.

за котрогось з Комненів, отже був кузеном Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять літ пізнійше він втік в Галичину. Ярослав, як каже візантийське джерело, прийняв його „отвертими раменами", і Андронік перебував у нього в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови (тут, видко, йому особливо заімпонували лови на зубрів, в Візантиї незвістних і візантийський хроніст спеціально на тім спинюєть ся). Він зістав ся, аж поки Мануіл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве принятє Андроніка в Галичині — що Ярослав прийняв його „с великою любовью", дав Андроніку кілька городів „на утѣшенье" і потім відіслав його в Візантию з великою парадою, в супроводі своїх чільнійших бояр[1]).

Та як імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні відносини, заповідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерти Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Привід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житю. Княгиня Ольга Юриївна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вміла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська", як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасиї ставить ся в звязок з якимись „приятелями" Ярослава — „Чарговою чадию" — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею

[1]) Іпат. с. 359, Кіннам с. 232—4, Нікита Хоніят с. 158—173, пор. 433. Про дату утечі див. Кунїка Извѣстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1165 р. і зложив на нім субмісію цісарю Фридриху (rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit — Monum. Germ. Scr. XX с. 492). Політичні відносини досить тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цісар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як quidam regulus Ruthenorum. Тому гадка ся (висловлена проф. Абрагамом, Powstanie kosc. łacin. с. 90) зістаєть ся гіпотетичною.

родиною та дали її вплив на дворі, мабуть обставина ся й привела потім до загибели саму Настасию. Судячи по літописним похвалам моральности Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасиї як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почутєм. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне пожите Ярослава дражнило моральні почутя суспільности — такого ріґоризму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Очевидно, Бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасию Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолї сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сїрославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Сьвятополк. Сї бояре стають по сторонї княгинї Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвертим конфлїктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолї котрих стояв той Константин, утїкли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозуміннєм з місцевим князем: звідти Володимир хотїв вести зносини свої з партизанами, що лишили ся в Галичи. На чолї їх стояв той Сьвятополк. Вони замишляли вхопити Ярослава, і се дїйсно їм удало ся, як саме, лїтопись не каже: чи то було отверте повстанне, чи бояре зробили якусь засїдку на князя. Досить що вони прийшли до певної власти над князем: Чарговичів побили всїх, нещасливу Настасию спалили на огнї, її сина Олега заслали в заслання, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгинею, а заразом, розуміть ся — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінцїв до еміґрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“ [1]).

Незвичайний сей контраст поваги Ярослава в заграничній полїтиці з повною безрадністю перед боярською самоволею у внутрішніх відносих, і приходить ся незмірно жалувати, що коротка лїтописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змаганя і їх революцию. Тільки з аналоґії пізнїйших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднїйших бояр ішла боротьба про задержанне свого впливу на державнї справи, котрий відберали у неї нові приятелї Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олїґархія уже тодї — в 60-х рр. XII в., змогла ся та

[1]) Іпат. с. 384.

сформувала ся о стільки, що сьвідомо йшла до того, аби під покривалом княжої власти тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненнєм найліпше згоджуєть ся той фактъ, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участи: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фронду? Супроти пізнійшої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерти, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре осягнули своє і тому не журили ся вже ані княгинею Ольгою, ані її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спаленнія його улюбленої Настасиї. На другий рік (1171) Володимир з матірю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимиру „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони надіяли ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синови ще за житя якусь волость в Галичині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривен польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Инакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарти, відіслав Володимира з матірю до її брата Михалка в Торчеськ. Відти поїхали вони в Чернигів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять літ пізнійше, постригши ся в черниці перед смертию. Володимир же помирив ся якось з батьком і вернув ся[1]).

Але відносини між ними таки не поправили ся. Десь в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нїчого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусіднїх князїв теж нїхто не хотїв прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсї з Ярославом луцьким: ані Роман володимирський, ані Інгвар Ярославич дорогобузький, ані Сьвятополк туровський. Аж у свого зятя — славного Ігоря Сьвятославича, в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореви не удало ся помирити з ним Ярослава[2]).

---

[1]) Іпат. с. 388—9, 422. [2]) Іпат. с. 428.

Що за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже малу. Літопись каже, що він „ростроилъ“ землю свою — привів її до прегарного стану. Але в чім було те строєннє, вона не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. ріжних церковних будовань. Останнє близше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертию, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за житя своїм синам волостей, але все ж таки сі слова звучать іронічно супротив тої безрадности, яку показав він супротив боярської олїґархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престіжа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в ґран-сеньєрстві Ярослава ударяло те, що він сам не ходив у походи, як иньші руські князі, тільки виручав себе воєводами, або й наймав полки у сусїдів (як польські полки в епізоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „зборы вся и монастыря“, „и нищая, и силныя и худыя“ — „усю Галицьку землю“, і протягом трох днїв гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просячи всїх, аби пробачили йому всї його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила літописця, а не меньше заімпонувала княжа щедрість: три днї роздавали по всьому Галичу княжу милостиню й не могли роздати всїх грошей, призначених на се князем. Свій політичний тестамент натомість Ярослав звертає не до всеї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого житя я один тримав цїлу Галицьку землю, а по смерти віддаю свій стіл Олегови, моєму меньшому синови, а Володимиру даю Перемишль“. „Олег був син Настасиї, поясняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирови, старшому сину, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотїв тим бодай з формального боку заховати decorum. Володимиру він казав присягнути, що не буде шукати Галицької

волости, і на тім же заприсяг бояр. Другого дня по смерти поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці [1]).

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славну й імпозантну за часів Ярослава, на край політичної смерти, та зробили з неї приману для ріжних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаленої ними на стосі Настасиї, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною волостию, тож зовсім природно, що зараз же по смерти Ярослава, як каже лїтопись „бысть мятежь великъ в Галичкой земли". Галицькі бояре увійшли в порозумінне з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сїв у Галичу, на столї дїда свого й батька свого", зазначає лїтописець, виявляючи тим певне співчутє побіді законного наступника над нешлюбним княжичом [2]).

Київська лїтопись на тім уриває своє оповіданнє; вона нїчого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про бояреську конспірацію против нього. Але есть одно оповіданнє у польського сучасного хронїста Каддубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібности сюди приналежне; а хоч є в нім ріжні помилки й непевности, поминути його з легким серцем трудно. Оповіданнє се, по вилущенню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князїв — Романа і Всеволода, Володимир мусїв уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часї [3]) Олега струїли „свої" і Володимир засїв у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабирав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок [4]).

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше

---

[1]) Іпат. с. 441. [2]) Іпат. с. 442. [3]) modico tempusculi interiecto.

[4]) Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в прим. 11, я тут зазначаю тільки, що в сій формі се оповіданнє має право на довірє, хоч з огляду на трудности, які з ним заходять, все таки треба його брати з певною резервою.

готовим до всяких уступок для них. Але перечислили ся: Володимирови боярська олїґархія зовсїм не була симпатична, і він старав ся відсувати її від впливу на державні справи, як каже лїтопись: „думы не любяшеть с мужми своими“, себ то не любив радитя ся в державних справах з всїми старшими своїми боярами, а обмежав ся тїснїйшим кружком своїх „приятелїв“ [1]). Се поставило бояр у ворожі відносини до нього.

На своє нещастє, Володимир при тім був дуже непоправним в своїм приватнім житю й тим додав богато поводів нарікати або й аґітувати против нього. Лїтопись, служачи, правдоподібно, відгомоном таких боярських аґітаций против Володимира, каже, що він був великий піяк — „бѣ любезнивъ питию многому“, і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забирав до себе“. Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явити ся у Володимира від разу, скоро настав князем: мусїли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видко, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймнї — його вдача не шкодила його популярности. Ті подробиці, які лїтописець подає про розпустний спосіб його житя, знов таки зовсїм не годять ся з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „поя у попа жену и постави себѣ жену“. Що стало ся з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Сьвятослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видко, що підчас конфлїкту Володимира з боярами її не було на сьвітї, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі схоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадю на смерть, волїв тїкати з Галичини, ніж се зробити. Очевидно, се все зовсїм не годить ся з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує лїтописець ворогованнє бояр до нього: „увѣдавъ Романъ, ажь мужи галичькии не добре живуть с княземь своимь про его насилья, зане гдѣ улюбивъ жену или чью дочь, поимаше насильемь“. Правдоподібно, бояре і тепер мало журили ся моральністю свого князя, а гнївали ся на його старання поминути їх в політичних справах, в тій „думі“, і тільки покривали се отим нїби то подражненнєм від неморальних учинків князя.

[1]) Іпат. с. 444.

Се подражненнє бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утікав Володимир, витнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попаді?)[1]). Тепер Роман задумав використати боярське роздражненнє, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже літопись, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границі для галицьких бояр була дуже наручна. Вони звязали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства. „Володимирові приятелї“ — ота чистина боярства, яку він приблизив до себе, усуваючи ся від иньших олїґархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстаннє. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втік з Галичини — хоч се мусїли уважати далеко меньше певним усьпіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урядивши якусь демонстрацію, заявили князю: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилили ся. Володимирко, памятаючи історію Настасиї, злякав ся за свою жінку, а не надіючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелїв бояр і свої скарби, він утік до угорського короля. Виберати богато не мав, супроти ворожнечі Романа та тісного союза його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув

[1]) З контексту літописи с. 444—5 виходить зовсім виразно, що йде мова все про тих синів від попаді.

йому помогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волость брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше мині того Володимира не потрібно", казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помочию зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим, і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і в своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадність Галичан осьмілила його до зовсім несподіваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда", він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірности позабирав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений запоміт Кольомана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політикою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини" (rex Galaciae)[1]).

Тимчасом Роман мусів відпокутовувати свою легкодушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помочию в Польщу — потіхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і покликуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надії

[1]) Що правда, одинокість документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а епископський — Fejér II c. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II c. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсім підозрілою.

Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плісниськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й вибили з Плісниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помочию Роман попробував відібрати собі від брата Володимир. Але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не міддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла с грозою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся[1]).

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панованнє Угрів у Галичині стоїть міцно. Боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стан річей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солідарний опір угорської залоги і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князїв, аби постарались вернути Галичину; „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Сьвятослава київського — старшину, бодай номінального, руських князїв; просив прислати до нього сина, надавав при тім ріжних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині. Але Сьвятослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відбирати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім все скінчило ся[2]).

З Галичини, як ми бачили, з початку виходили зазиви до Романа, „ведуть мя Галичане к собѣ на княженіе“, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княженіе“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „украіни галицької“, не знати котрої, можливо — що від Понизя, як і його батько в 1158 р. Тут він узяв два погра-

[1]) Іпат. с. 445. [2]) Іпат. с. 446.

ничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичане, просто на Галич і покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явить ся його полк. Кілька бояр справді прилучило ся до нього, з своїми дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич роспоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князїв на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держахуть ся крѣпко но королевичи". При тім же зносини галицьких бояр з Ростиславом не зістали ся для королевича в секретї, і він пильнував їх. Літопись згадує, що він наново заприсяг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лесть братиї своєї", відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тїкати, але він з резіґнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, пореповідає лїтописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (ловять головы моєя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цїлували; а я не хочу блудити по чужій землї, волю положити свою голову в своїй отчинї!" В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тодї угорські воєводи, як оповідає лїтописець, аби перебити се повстанне, „приложили смертельне зїлє до його ран", і він зараз умер. На тім повстанне й скінчило ся.

Але зносини бояр з Ростиславом і се повстанне ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лесть галицьку, що Галичане шукають собі князя руського". Се озлобленне приводило чим далї до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Літопись, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри

почали „насильє дѣяти во всемь“: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. и.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині, несподівано з'явив ся тут Володимир. Він викрав ся з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; лїтопись каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустив ся ними з вежі, і втїк з сими сторожами до Нїмеччини. Удавши ся на двір цїсаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його помогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривен срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Лїтопись каже, що цїсар особливо заінтересував ся ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що імя Всеволода мало дійсно таку славу в Нїмечинї[1]), прийдеть ся признати, що ані посвоячення Володимира з ним, ані обіцянка богатої данини не подвигнула цїсаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енергічнїйшої участи в справі Володимира. Лїтопись каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як своєму васалю, помогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звістного в польській історії воєводи Миколая, і Володимир з'явив ся з польським військом в Галичині.

Судячи по оповіданню лїтописи, Володимиру без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужі, каже вона, стрїли з великою радістю свого князя й дїдича, а королевича прогнали з своєї землї“. Може бути, що супроти загальних симпатий для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпни 1189 р. Володимир засів знову на батьківськім престолї[2]).

---

[1]) Сей епізод лїтописи взагалї визначаєть ся вірою в незвичайне політичне значінне Всеволода і мусїв вийти від якого небудь його прихильника.

[2]) Наше головне джерело про сї події — Київська лїтопись (Іпат. с. 447—8) оповідає про сї події під р. 1188—1190, але мабуть трохи спішить ся (хоч взагалї її хронольогія в сих роках досить правильна — див. вище с. 219): оповіданне про третій хрестоносний похід, що розпочав

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставав на нього“, кінчить оповіданнє Київська лїтопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цїлого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерти його, і я-б скорше думав противно), то що до кількох лїт по його поворотї. Лїтописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вуя свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мині Галич, а я буду божий і твій, з усїм Галичом, завсїди в твоїй волї“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всїх князїв, до короля угорського і в Польщу[1]), повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і вплив Всеволода, зазначена вже вище в сїм епізодї, але протекція Всеволода, що тодї мав великий вплив між українськими князями, дїйсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира; Всеволодови-ж теж наручно було мати вірного союзника на Українї. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзї з Рюриком: підчас конфлїкту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа[2]). Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязанне до нього галицької людности, по реакції недавнїх пригод угорської окупації, і тим привязанєм головно треба толкувати, що Володимир спокійно просидїв ті десять рік, що віддїляли його поворот в Галичину від смерти.

Десь 1198, чи правдоподібнїйше може — 1199 р. умер

ся в маю 1189 р. стоїть у ній під 1190 р. (в се же лѣто иде царь немѣцкый...). Воно іде безпосередно по оповіданню про Володимира; вступні слова: „въ то же лѣто“, очевидно, належать до року Володимирової утечі. Супроти того Володимир міг бути у цїсаря найпізнїйше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що заступав батька підчас того походу в рр. 1189—90, трудно: лїтопись, певно, не назвав би його „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512—5), за ним, з рїжними довільними змінами, Боґухвал (с. 535) і Длуґош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу; посередництво цїсаря в сїй справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила незадоволенне серед польських панів.

[1]) В лїтописи: и ко королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „и в Ляхы“, бо короля там не було. [2]) Іпат. с. 468.

Володимир[1]). Близших подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею вістали ся в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними стало ся, напевно не знаємо. В одній папській грамоті 1218 р. згадують ся „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван", як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізнійше се було з галицьким претендентом Ростиславом[2]). У всякім разі ні їх, ні якогось иншого (признаного) мужеського потомства Володимира в момент його смерти в Галичині по всякій правдоподібности не було, а й пізнійше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династия Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся і відокремлене житє Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій династиї. В руках нової династиї вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшім томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осади й внутрішнє житє Галичини в XI—XIII в.

---

[1]) В руських джерелах нема дати смерти Володимира; в останнє Володимир згадуєть ся, як ми бачили, в осени 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентиєвській, що тут співнюєть ся о один рік). Дату 1198 р. дає Длуґош. Його хронольоґія руських подій взагалі дуже кулява, він то співнюєть ся, то спішить ся незвичайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнійшою датою — напр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська літопись, що тут досить інтересуєть ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронольоґії сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібнійше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такими самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромера і Бельского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

[2]) Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annuum cere redditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Laberria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдешніх галицьких князів — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се ім'я Василька, отже се якісь иньші княжата з галицької ґинастиї, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмету, скільки знаю, вперше на тих князів звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Hypatios-Chronik с. 117—8.

Вище, обговорюючи границі Волини[1]), визначили ми заразом, по можности, східню й північну границю Галичини. Перед приключенням до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш меньш вододілом Дністра і Прип'яти, потім, переходячи в басейн Бугa, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означеним більше меньше белзьким Потеличом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини, себто Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По приключенню Белзької, Холмскої й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужській волости, а на півночи, за Бугом займаючи береги Мельника, Дорогичина й Більська). На півночи се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його ішла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра[2]).

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореськ[3]); але з пізнійших вказівок видко, що границя тут сягала значно дальше за се місто. Так волости Крешівська (Krzeszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже ціле поріче Танви, зачисляли ся до Перемишльської землі, і сеймова конституція 1588 р., що надавала Замойскому староства Крешівське і Замхівське, виразно зачисляє їх до „руських земель“[4]). Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певностию можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба памятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі.

---

[1]) Див. вище с. 312—3. [2]) Літературу історичної ґеоґрафії Галичини див. в прим. 9. [3]) „Иде Лестько на Льва и взя у него городъ Перевореськъ“ — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

[4]) Volum. legum II. 267: dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też y w woiewodztwie Bełskim leżące; останній додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок“, бо Замхівське староство все зачисляють ся до Перемишльської землі — див. поборові реєстри Перемишльської землі XVI в. в Źródła dziejowe XVIII. I с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осади: Гута Крешівська і Майдан Княжпільський показують, що границі Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.

На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній части належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королівщини), а в верхній части, на тім же боці, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта", як значить ся в осадчім привилею XVI в.[1]). Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Вислоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землі Ряшів, на горішнім Вислоку Коросно і село Роги на р. Любатовій[2]), при тім одна з сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князїв в тім означеню границь. Як пограничні осади Сандомирської землі називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межи Судишевим і Ряшевим)[3]). Що стара границя Галичини ішла дійсно на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длуґоша, як Володаревичі по смерти батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сїл коло Вислоки, вернуло ся назад"[4]). Дуже правдоподібно, що Длуґош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподібно по правім боці її[5]).

Коліно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фришгак, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєтностями цістерсіанського монастиря в Кошшивниці, як польські волости, так

---

[1]) Akta grodz. i ziem. XIII с. 431 (вичислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II² с. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. 1 Źródła dziejowe, sub vocibus.

[2]) Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibns)., item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I с. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Małopolski III ч. 721.

[3]) Моровля — villam super fluvim Mrowa in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III с. 697, Домброва — в грамоті 1358 р., як вище. [4]) I с. 533, про се див. прим. 9.

[5]) В актах XV в. вичисляють ся такі села Сяніцького повіта на захід від Вислока: Бзянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Любатівка, Посада Верхня і Нижня, Роги, Торговиска — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

само Ясло на Вислоці і ряд сіл в його околиці в порічю Яселки[1]). Грамота ся одначе звістна нам тільки в пізнійших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вичисленнє монастирських маєтностей. Певнійше про приналежність Польщі вислоцького колїна можемо говорити в 1320-х рр.[2]) — воно мабуть не належало тоді до Руси; пізнійше і воно, і порічє горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Перемишльської й Сяніцької, і волости Ряшева, Коросна і Яслиск замикали руську границю від заходу. Коросно також фіґурує як польська волость — в привилею Лєшка Чорного для біскупів любуських, але і він також не звістний нам в автентичнім ориґіналї[3]). Коли б числити ся з сими згадками для XIII в., виходило б, що сї области горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо з другого боку маємо виразні вказівки, що границя Галичини на карпатськім підгірю сягала значно далї на захід, займаючи порічя Вислоки, хоч все таки не досягала етноґрафічної границї.

[1]) Грамота Болеслава кн. краківського з 1277 р., Kodeks Małopolski I ч. 93, тут фіґурує Фришгак, Добрехів, Гольцова, Зеленчина воля, Городиско, Завадка, Глиник, Висока й ин. в колїнї Вислока, Ясло, Лайще, Лубно, Копитова, Бібрка й ин. в порічю Яселки. Ясел фіґурує і в старшій грамотї тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістній в тих же потвердженнях з XVI—XVII в. (З потверджень тих найстарше 1360 р., але ми не маємо й його в ориґіналї. Тим часом декотрі з названих тут сіл виступають в 1348—1354 як королївські, напр. Kodeks Małopolski III ч. 687 і 707 — Копитова, Лубно, Лайще).

[2]) В реєстрах папського податку з 1326 р. (Theiner Monum. Poloniae I с. 255) фіґурують між польськими парафіями Чудец (Czudecz) і Добрихів (Debrechow), коло Стришева. Добрихів виступає як маєтність коншивницького монастиря в документї 1338 р. (Kod. Małopolski III ч. 653). В цитованій вище грамотї 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляєть ся до руських земель. Для XVI в. див реєстри в Źródła dziejowe XVIII. I і мапу. Завважу, що виказам з 1326 р. і взагалї церковним границям особливе значінне надавав недавно проф. Потканьский (Granice biskupstwa krakowskiego, Rocznik krakowski IV), уважаючи східню границю краківської дієцезії заразом границею політичною і церковною (с. 226). Та при змінности політичних границь трудно говорити так катеґорично. Старою етноґрафічною племінною границею Руси й Польщі уважає він пущу, що тягнула ся „Вислоком, від устя Сяну“ (Przywilej z 1086 roku — Kw. hist. 1903 с. 24). Докази обіцяв він дати пізнійше, але досї сеї обіцянки не сповнив. З того що досї знаємо, така племінна границя здаєть ся не дуже правдоподібною.

[3]) Привилей з 1282 р. (Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis серія I т. XX с. 190 ч. 19) звістний в потвердженню з 1305 р. (також ч. 25), передрукованім з Бекмана Bischofthum Lebus, 1706, с. 7; ориґінал близше

Про се свідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронікою, говорить ся, що границі Руси, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлї і Торицї[1]). Се потверджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вичисляючи ряд осад в области горішньої Топлї, в околиці Габолтова і Бардіїва, каже, що сї осади лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русию[2]). Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусідстві і сумежности з границями Руси й Польщі, десь недалеко Бардіїва, в порічю горішньої Топлї[3]). Таким чином, по сім вказівкам руcько-польська границя в XIII—XIV в. припадала більше меньше на вододіл Попрада, Вислоки й Топлї. Крайньою руською осадою мав би бути Тилич, коло Попрада, коли оповіданнє Волинської літописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (мині се здаєть ся вповнї правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й инакші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку

незнаний; сумнївн що до змісту документу 1282 р. у Войцєховского Szkice historyczne с. 43, сумнївн що до дати потвердження у Абрагама ор. с. с. 199. На потвердженнє того, що бїскуп любуський мав до Коросна якісь права, Войцєховский вказує (с. 46), що він поберав там медову дань „з Поляків“ в XIV—XV в., хоч саме Коросно було тоді королївським містом (Liber beneficiorum I с. 650). Може з таких поборів in partibus і виросли сї претензії католицьких бїскупів і монастирів до тих пограничних міст?

[1]) Про сю звістку й руcько-польcько-угорcьке пограничe див. в прим. 12.

[2]) Codex Arpadianus т. IX (Monumenta diplomataria XVII) с. 166: король Володислав потверджує ґрафу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch, Раславиця на полудне від Бардіїва), item villa Sancte Trinitatis (мб. Трочани над р. Секровом, таможе), ville Omnium Sanctorum (по мад. Mindszent, по слов. Біяцовце, дальше на захід, уже за Спишською границею), villa Kobula (теп. Кобилє, по угорськи Lófalu, на полудне від Бардіїва), villa Bardfa (Бардіїв), Mokurlang (слов. Мокролуг, мад. Sárpatak на Топлї, вище Бардіїва), Guebold (Gubolt, теп. Gáboltó), Margan (Murgan, Маргоня над Топлею, нижше Бардіїва), Stemella (Szemella, теп. Смильно на верхівях Ондави) et Rodamyn (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргонї). Регеста сього документа з варіантами (я винотував їх у скобках) в Codex diplomaticus Fejér'a V. 2 с. 406.

[3]) Codex Andegavensis IV с. 263. Король Людовик позволяє бану Mykch поставити замість деревляного камяний замок in quodam monte in medio quarumdam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Stra-

крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом[1]). Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлї часом належали до Галичини[2]). Ціла ся околиця мала важне стратеґічне й торговельне значіннє тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) ішла дуже жива комунїкація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересували ся сею околицею, й вона мусїла часто переходити з рук до рук[3]).

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII—XIV в., Русь межував з грубшого беручи Карпатський хребет — „горы Угорьскыя", як їх звуть наші памятки[4]). Так ся границя уставила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми нїде не знаходимо слїду, аби угорські чи галицькі волости значно переходили за гірський хребет, противно — всї звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руськім боцї згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорські" — прохід і засїки, очевидно, в теперішнїм Дуклянськім проході[5]), а по угорськім боцї виступають верхівя Топлї, в тих

---

thyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confiniorum Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existencium eidamque monti circumadiacencium (даних йому кор. Каролем), почасти за заслуги, tum eciam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confiniorum regni nostri circa confinia dictorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum. З згаданих в сїм документї сїл можна вказати Kükemezö (слов. Кукова) коло Топлї, низше Курими, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Торицї; з численних Ujfalu є Pés-újfalu в сусїдстві, на Торицї.

[1]) Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамотї 1209 року — Fejér III. l. c. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границї ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій тецерішній границї — prope Poloniam) і Codex Arpadianus VIII 242.

[2]) Виходило б се з того, що до маєтностей Коншивицького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землї над Топлею, коло Бардуїва — див. Fejér IV, 1 с. 468 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

[3]) Супроти такої конфіґурації руської границї в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгірю вона сягала далї на захід, займаючи, бодай часами, й вислоцьке коліно. Я означаю сю границю на мапі в двох лїніях, як максимальну і мінїмальну, хоч ми й не можемо вповнї докладно судити про розміри її змін.

[4]) Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

[5]) Іпат. с. 509. На иньшім місцї (с. 572) та ж лїтопись так пояснює, що то зветь ся ворітьми: „се же бѣшеть (на руcько-польській границї)

грамотах. В иньшій грамоті Карпати Шаришської столиці, себто горішніх Вислоків, звуть ся „руськими горами“ (alpes Rutenie)[1]). Над Стрием, коло стрийського проходу згадуєть ся Синеводсько, як руське місце[2]), а по угорськім боці села: св. Миколай (теп. Чинадієво) і Солива (Свалява) на верхній Латориці, по обох боках засіки (indaginis), і Верецька, недалеко верхнього Стрия[3]). Тутешній прохід зветь ся „Руськими воротами“ в угорських джерелах XIII в.[4]). Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусідстві „Климентових гір“, коло верхівя Бистриці[5]). Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протягу від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „підпирають гори Угорські“[6]). Відповідають сьому й оповідання літописей про угорські походи на Русь XII—XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою“ був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайні галицькі осади, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далі верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа

мѣсто твердо, зане немощно бысть обойти єго никуда же, тѣмже нарѣчахуть ся „Ворота“ тѣснотою своєю“.

[1]) Codex Patrius Hungar. VIII. 239. [2]) Іпат. с. 521.

[3]) C. Arpad. VIII. 68: villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka (Верхні і Долішні Верецьки на горішній Латориці).

[4]) Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (porta Ruscie).

[5]) Fejér III 2 с. 132 — опись границь маєтности Széplak (і тепер Széplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів близшу аналізу сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, in loco Moggorew (Magyaro?) і Марошом іде ad castrum Vecheu (Vécs), відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Lövér), перетинає дорогу — magnam viam, quae ducit de Sceplak usque in Regun (Szász-Regen), потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo?), далі сею річкою до її верхівя, потім горами Csuzberz, Bodagd (їх я на мапі не знайшов) ad alpes Clementis (теп. Kelemen-izvor і Kelemen-Czebruk) et inde ad Russiam. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих alpes Clementis, на північ або на схід, на верхівях Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сей видано ще в 1829 р., він досі, скільки знаю, не був використаний. [6]) Розд. X.

середнього Дністра, де знаємо Василів, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляда ся тоді, як бачимо з тої-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звістна апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володіння чи галицькі впливи ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де в XI—XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князі й княжі волости. Одначе залежність нижнього Подунавя від Галичини ледво чи була коли небудь тісною й певною, тому про сі подунайські волости будемо говорити низше в загальнім огляді чорноморських країв[1]).

Крайнею звістною нам осадою галицького Понизя на полудневім сході був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князїв XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Понизє не обмежало ся самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже, хоч взагалї землї на Понизю мусїли бути дуже слабко звязані з Галичиною.

Перейдїм до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по нашим звісткам центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало[2]). Судячи по находках предметів камяної культури[3]), місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руський часів находок у нїм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини. Тому то в його околицї відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна побіда над Уграми 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досї близше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратового каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя[4]). Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длуґош, Ягайло 1412 р., підчас свого

[1]) Гл. VIII.

[2]) Літературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

[3]) Таке камяне знарядє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — Zbiór wiadomości do antrop. krajowej XIV c. 24.

[4]) Длуґош I c. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела).

побуту в Перемишлі, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратового каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посьвятити її на костел. Се і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без приємности занотованого тим же Длуґошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру[1]). Епископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського епископа маємо з 1220[2]), а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької літописи, де перемишльський епископ виступає як прихильник противної Данилови партії, „коромолує“ против нього з Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив епископський двір; літописець описує при тім богатий двір перемишльського епископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними згадуєть ся „славутьний пѣвець Митуса“, що давнійше „за гордость не восхотѣ служити“ Данилови, і тепер був вхоплений і приведений силоміць до Данила[3]). Катедра мусіла появити ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіди, то найдальше за перших Ростиславичів, перед підвисшеннєм Галича на першу столицю[4]).

Про княжий двір в самім Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останнє знаємо тут на столі напевно Олександра Всеволодича, десь коло 1231 р.[5]), але і пізнійше Перемишль міг бувати столом молодших членів галицької династиї. В середині XII в. згадуєть ся тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, богатий всякими запасами[6]). По всякій правдоподібности, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайла: ще в XVI в. вони не робили ніякої роботи окрім конюшої

---

[1]) Длуґош IV 148—9; див. також записку з одного рукописного евангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона с. 24—5.

[2]) 1 Новг. с 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонію, відставленому від новгородської катедри).

[3]) Іпат. с. 527—8 (1242 рік).

[4]) Не після Галича, як і досі думає Ґолубінский — I² с. 698.

[5]) Іпат. с. 509. [6]) Іпат. с. 310.

служби королівського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, вправляли лошат і т. и. В обороні своїх традиційних свобід вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дійсно якась традиція звязана з його іменем, чи просто вплинув усьпіх таких грамот в иньших анальоґічних обставинах [1]).

Традиція про Льва вяжеть ся також з старими монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим [2]). Недавні спостереження, як зачуваємо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложенне руcько-візантийське, типове для наших княжих часів [3]). В Спасі є вибита в камені печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З иньших городів Перемишльської землі Сянок мав важну стратеґічну позицію на угорських шляхах; здаєть ся, в них найбільш уживаний шлях був той, що вів верхівями Вислока і Вислоки на верхівя Топлі, на Телич і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном [4]). Кріпости доброї Сянік одначе не мав і тому в історії тодішніх воєн визначної ролі не грає. Інтересний він ще своєю першою вповні докладно і документально звістною нам громадою нїмецького права на Руси (1339 р.).

З воєнного погляду важнійшим був Ярослав — сильна кріпость [5]), прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і в поетичним летом описана в галицькій лїтописи. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимиркович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зьвіринець вказує, що мусїв бути тут і княжий двір.

---

[1]) Про се в моїй статї: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавнійша грамота про сї конюші села в Древностях Археограф. Коммиссіи Моск. Археол. Общ. I с. 546.

[2]) Див. про сї традиції в т. III гл. 1.

[3]) На жаль сї поміри й пляни, зроблені інж. Мокловским, досї не опубліковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданнях краківської академії (1901, IV), то ж нотую се поки що лише як поголоску. Недавно проф. Колесса опубліґував кілька перґамінових листків з Лаврівського монастиря, які він датує XII—XIII вв. та уважає останками старих монастирських книг (Лаврівські перґамінові листки з XII—XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівський монастир статейка Площанского: Лавровъ, село и монастырь, в Сборнику Гал. Матиці, 1866).

[4]) Олександр з Перемишля тїкає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и вороть Угорьскыхъ“ — Іпат. с. 509.

[5]) Іпат. с. 532.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрецькім) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Перемишль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волинь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сій дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, лучила ся з стратеґічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літопись в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лзѣ бяше бити ся тѣсноты ради, зане болота пришли оли подъ горы“ [1]). Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить богаті сліди життя за часів камяної культури, бронзової, римської (монети, фібулї). Останки руської культури богаті, але не йдуть далі найзвичайнїйших предметів старорускього життя (хрестики й енколпіони, шкляні обручки, намиста, прясла і т. и.); одиноке не зовсім звичайне — се оловяні печатки, котрих звістно досї три (між ними одна з іменем київського митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнїйшим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівенем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода [2]) представляють його взагалї як сильну кріпость. В сусїдстві замку народня традиція вказує церквище, і дїйсно, поливяні плитки ріжних форм, уживані в давнїй Руси для церковних підлог і прикрас, потверджують сю традицію; але фундаментів досї не досліджувано.

В літописних звістках Звенигород виступає у перве тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тодї мусїв він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерти Володаря — в руках його сина Вокодимирка, потім Івана Ростиславича і нарештї Романа Ігоревича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значінне, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях, в XV в. він фіґурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його

[1]) Лавр. с. 295. [2]) 1146 і 1211 рр.

так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну ролю в XIII в. як кріпость на дорозі з Перемишля до Галича. Про Львів буде мова низше.

Про третю галицьку столицю — Теребовль наші звістки вже зовсім бідні. Літопись не дає про неї найменьших подробиць, а яких небудь археольоґічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверти XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теребовельській волости висуваєть ся на перший плян Галич, і при поділі Василькової волости між його синами Теребовль мабуть дістав ся від разу молодшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігоревич, сівши в Галичу, віддає Теребовль свому сину Ізяславу[1]). Але се був останній проблиск теребовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціональних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі.

Перейдім до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись близшими (хоч завсіди дуже не богатими) літописними відомостями[2]) й увагою наукових та урядових сфер для його археольоґічних памяток[3]). Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповні автентичну звістку про нього маємо доперва з 1141 р., коли він фіґурує як старший стіл Теребовельської волости[4]). Але слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістаєть ся більше

---

[1]) Іпат. с. 484.

[2]) Головнійші вказівки про Галич в літописи — Іпат. 319, 447, 486, 493.

[3]) Літературу його, досить численну, хоч не дуже богату змістом див. в прим. 9.

[4]) Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про соляну крізу в Київі за Сьвятополка, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути й пізнійшою. Потім маємо апокріфічну угорську грамоту з 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449). і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галічского кнѣзь берладьскы". Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахронізмом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензії Івана до галицького стола). Зовсім нічого не варта згадка „Галичан" під 1139 р. в Густинській комп. (Пол. собр. рус. лѣтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадці проф. Дашкевич в своїй розвідці про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізніх польських компіляцій (проф. Дашкевич в сій своїй статі показує взагалі досить дивну необережність в громадженню матеріалу).

меньше до кінця XIII в., хоч уже від середини сього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та невважаючи на таке пізне документальне виступленнє його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадою: ціла місцевість, ограничена від півночи і сходу Дністром, а від заходу Лімницею (давнійша Чечва), де розлягав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками каменної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осади пізнійших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видко, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її звязували з початком міста; літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшім місці оповісти про початок Галича[1]), але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвало ся, як Київ від Кия, а з тим, видко, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в ріжних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміть ся, без результатів.

Наша літопись не дає близших вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш меньше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритара на поверсі, що лучив його з церквою Спаса, видко було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далі знаємо, що в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили були на ній фортифікації і відти били ся — стріляли й метали камінне. Окрім того в місті або в його околиці згадують ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на ім'я тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких близших подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завзятими облогами, він не був наручним для сильної і усьпішної оборони. правдоподібно — задля своєї великости, як і Київ. Звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянині, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо сі скупі літописні відомости доповнити археольоґічними вказівками, стрічаємо ся з иньшою трудностию: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фор-

[1]) Іпат. с. 484.

тифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сіл Крилоса і Шітрича, яких 4 кільометри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці). Супроти сього між дослідниками старого Галича вийшов горячий спір, не покінчений і досі, про те, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше меньше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, инші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос[1]).

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Шітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому зовсім противлять ся ті літописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тоді хиба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівенем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок, „город днешній“, уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш меньш на лінії між устєм Лімниці і теперішнім Галичом, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш меньш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Богацтво слідів ріжних будинків на побережі Лімниці

[1]) Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято с. Петрушевич, задля сього, здаєть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсім неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайский. Шараневич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лімниці, й перенїс туди давній Галич; його погляд досить був прийнятий (Лущкевичом, Захарієвичом, Зсменцким і ин.), але під впливом сього погляду безлотрібно, як нині здаєть ся, його заступники старали ся довести, що церква Рождества в теперішнім Галичу (на котру головно вказують оборонці першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі виступив д. Чоловский, справедливо підніісши, як слабе місце другої теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видко, значне вражінне й на Шараневича.

в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Меньше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтятім ровом високім розі, 3—4 мортів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею; зрештою се питанне зістаєть ся ще отвореним, і всякі категоричні вислови були б передчасними. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна зацілїла хоч трошки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко устя її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепіннє й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. ґотицького) типу, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каміня, в звичайнім плянї трох-абсидної церкви, середнього розміру[1]); оригінальна і дуже цікава прикмета її — два порталї: головний (західній) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою памяткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережу Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того ж трох-абсидного типу і більше-меньше тої ж самої великости, але тільки фундаменти. З них близша до церкви св. Панталеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся[2]).

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Рождества, вибудована теж з каміня, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глубоко замулена осадами, і з рештою нічим не замітна. Декотрі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедра правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

---

[1]) 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

[2]) Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона близше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юріївське, Данилівське, Іліїщина і т. и. На ур. Воскресенськім знайшли ся фундаменти, в цілости ще не досліджені; на Іліїщині фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми[1]). По традиції се має бути монастирська церква св. Іліі; руїни її розібрано, як кажуть, вже на початку сього століття для будови митрополичої палати. На ур. Іванівськім кладуть монастир св. Івана, згаданий в літописи.

На правім березі Лукви, на згірю надлімницької височини, знаходять ся також численні слїди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгородя, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з поливяних цеголок, які звичайно уживали ся до декорованя церков в давній Руси, останки каменого різбленого порталю і т. и.; земля має слїди великого огня. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокруглені від сходу, многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селі Викторові, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків кременя знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся ріжні иньші останки старого житя — поливяні цеголки, енколпіони, трохи срібла (нашийник, ковтки); як на таке славне місто богатших находок одначе дуже мало. Найбільш інтересні й тут, як у Звенигороді, оловяні печатки (булї); відомо мині їх три, і всї три з грецькими написами; дві мають імя галицького епископа Козьми 2-ої половини XII в. (*Κόσμας τῆς Γαλίτζης*, як він зветь ся на

[1]) Великість 21 × 10 м.

них), третя безіменна, має образок св. Теодосия; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедри. З них дві знайшли ся на Крилосї (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Козьма виступає в літописи під 1165 р. Він перший звістний нам галицький епископ, а міг навіть бути таки й першим епископом, або одним з перших (в пізнійших катальоґах перед Козьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв завсїди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити аж по смерти Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цїкаво-б було знати, від коли має своє теперішнє імя галицький Крилос, що мусїв дістати се імя, очевидно, як резиденція епископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозаснóвану латинську катедру одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедра, і що галицький православний епископ, коли відібрано її, перенїс свою катедру на Крилос. Але се тільки здогад, і нїчого неможливого нема в тім, що Крилос був епископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р. Він лежав на найблизшій дорозї з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога ішла на Василїв через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсуків дїл“, може на верхнїм Черемошу (де бачимо тепер „Руський дїл“, а по другім боцї проходу — Боршу), і „баня Родна“, очевидно — теперішнїй прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша[1]). Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синовідську. Подібні ковані в камені печери, також з традицією про монастир, бачимо в сусїдстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Уричу, де вони входять в склад цілого скального города чи замочка, з домурованими до скал мурами й слїдами деревляних конструкцій; правдоподібно, він фіґурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давнїйше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелею, коло Бубнища, але ми не знаємо його старого імени[2]).

---

[1]) Іпат. с. 508, 518, 523. [2]) Про сї скальні замки див. в прим. 13.

Пізнїйша столиця Покутя Коломия тільки побіжно згадується в Галицькій лїтописи. Вона фіґурує тут як місце вивозу солї і се значіннє задержала потім для України протягом цїлого ряду столїть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломийская соль“) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Василїв на Днїстрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична ся традиція, трудно сказати[1]); урочище Монастир коло старого городища в кождім разї має певне значіннє. Пізнїйше місто се не грає нїякої ролї. Бакота, низше на Днїстрі, що в XIV в. висуваєть ся як оден з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицею Понизя; коли й не можна сього сказати вповнї категорично, то все таки видно, що вона була одним з визначних центрів його[2]). Тутешнїй монастир св. Михайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Днїстром, що підіймаєть ся над Бакотою, звістний з XIV в., певно істнував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинений наслїдком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила приступ до нього, він був відкопаний лише недавно; стара напись на одній зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, близше незвістного; заховали ся значні останки фресків на камянних стїнах печер[3]).

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадуєть ся вперше в 1250-х рр.: лїтописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що луну було видко зі Львова. Після того він згадуєть ся іще тільки два рази в лїтописи, без всяких близших пояснень[4]). Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уро-

---

[1]) Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central - Kommission, II F., XXVIII, 1901 c. 47.

[2]) Див. особливо Іпат. с. 525.

[3]) Антоновичъ Бакотскій скальный монастырь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891, IV); Сѣцинскій Бакота древняя столица Понизья, 1889 (з Подол. епарх. вѣдом.); Гульдманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901; Сѣцинскій Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участником розкопок Бакотського монастиря був і я в 1891 р.

[4]) Іпат. с. 557, 562, 589.

дин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може постригів, що могли відбути ся в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймає його значінне, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значінне видко з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головнійших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили луну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною, „полями белзькими“, як зве їх літопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого житя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и.[1]), і з руських часів (енколпіони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що істнують досі або істнували давнійше на теп. Жовківськім, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське житє давнійше. Слідів будовель з старорускіх часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди старорускього житя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який ділить початок якогось важнійшого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізнійше інтензивне житє знищило тут останки з руських часів[2]).

---

[1]) Колекції інститута Осолїньских (де що див. Muzeum im. Lubomirskich, катальог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного житя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статї Шнайдра (як низше).

[2]) Літературу Львова див. в прим. 9; вона ніби й не мала, але дуже не важна. З спірних питань її я зачіпаю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се ім'я: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигородї?), я не бачу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що ім'я міста піддавало таку гадку.

Тепер піднесу де що характеристичнійше з внутрішнього життя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє пятно на політичних відносинах землі: його наслідки виявили ся тут в підряднім становищі громади супроти боярства, а часами політичні змагання боярства паралїжували княжу власть до повної безрадности. Мусів він не меньше витиснути своє пятно й на економічних відносинах, тільки сї останні нам майже зовсїм не звістні[1]).

І в сій і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичині зовсїм не визначала ся спеціальною апатією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував ціду Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що воліла лінію

Друге: звичайно літописне оповіданнє про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Против сього виступив Чоловский, кажучи, що се оповіданнє не має нїякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тім спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львові над „полями бельзькими“ (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова зряще видити по полямъ бользескымъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти анї до долини Полтви, анї до Цитадельної гори. Арґумент Чоловского против Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сїв на такій невигідній позиції, що вже деред тим сидїв там руський замок?

[1]) Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Дра М. Кордуби Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (досить цінні замітки про політичну ролю міщанства в XIII в.), з давнїйшого: Дашкевича Княженіе Даніила гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка Jiří II (Čas. musea kral. čes. 1883) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Линниченка Суспільні верстви Галичини, I гл.

Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з відїзду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженнєм і пожертвованнєм боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видко, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша вѣче, хотяче се передати“; тільки стероризовані Володимирковим воєводою почали вони „бити без лести“. Понизє переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборола“ до нього, хоч в містї сидить Володимиркова залога. Нарештї симпатії до Ростиславової лїнії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстаннє яке счинило ся в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша ся, хотяче изяти его у Угоръ и прияти собѣ на княжениє“[1]).

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тїшили ся популярністю в землї. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусїли змагати з одного боку до того, аби здусити політичну дїяльність землї — такі нелюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) исѣче, а иныя показни казнью злою“. З другого боку — мусїли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого розвою. В обох напрямах князї мабуть мали певний усьпіх, судячи з пізнїйшого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженнєм від громади треба пояснити повну безрадність князїв Володимирської династиї в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тодї иньшого виходу як або капітулювати перед боярством з повним власним пониженнєм, як Ярослав, або тїкати з своєї землї та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся яро істнованнє в Галичинї в другій половинї XII в. такого антаґонїзму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлїкти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: ані князь, ані боярство не зблизили ся до громади. Про

[1]) Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7.

се можемо судити з безрадности тих князїв і з повної непопулярности боярства, яку помічаємо виразно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династиї — Мстиславичів. Добрі відносини з громадою були в традиції сеї династиї; про популярність Романа на Волини мали ми й мати-мемо нагоду переконати ся не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хиба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найлїпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька лїтопись, що так богато займаєть ся полїтикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до князїв громади й її полїтичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всїм тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсїм недвозначно виясняють нам полїтичне становище галицької громади.

Оповідаючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, лїтопись каже, що провідники боярської полїтики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Даниду, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“. Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотіла Данила[1]). Галицька громада слїдом дійсно показала свою прихильність Даниду, закликавши його, в неприсутности Судислава, до Галича: „присланa Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шелъ есть во Понизье, а королевичь в Галичѣ осталъ, а пойди борже“, а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали каміннєм і кричали: „іди з міста, ворохобнику!“

Ще виразнїйше маємо оповіданнє 1237 р.: довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всими бояры“, Данило тоді появив ся під Галичом, — „любяхуть же и гражане“, і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѣ хощете терпѣти иноплеменьныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се есть держатель нашь

[1]) Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція сього місця в виданню Іпатської лїтописи хибна, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в вѣкъ не твой будеть Галичь, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самими боярами). Оттуду же послана в рѣчихъ (до угорського короля)“ і т. д.

Богомъ даный“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжоли до матки, „яко жажющи воды ко источнику“, так що члени боярської партиї, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусїли піддати ся Данилу [1]).

З другого боку ми стрічаємо слїди виразної антипатії громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Десь з 1231 р. маємо оповіданнє про те, як Данило, зовсїм полишений боярством, так що, як каже лїтописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все иньше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути минї вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божею помочею“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами [2]). Нарештї можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народнїй рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же сущю тогда въ Бакотѣ,

---

[1]) Іпат. с. 506, 517—8.

[2]) Іпат. с. 509. Супроти звичайного, принятого в науковій лїтературі розуміння, що тут іде мова про справдешнє віче галицької громади, скликане Данилом (див. напр. Сергѣевичъ Вѣче и князь[2] с. 36, Владимірскій-Будановъ Обзоръ[3] с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і перечитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступає в похід „со маломъ ратникъ“, і се його військо відріжняєть ся виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокъ“, і „невѣрныхъ“ бояр. Звідки ж узяв сих „ратникъ“ Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ“ (не отрокъ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і низше), я думаю, вказує на се. Та й що за княжа нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демяном і соцьким Микулою, що названі в сім же оповіданню, коли б він хотїв зробити воєнну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече имъ“ не належить до сих отроків, се конструкція ad synesim до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

послану Даниломъ княземь и Василькомъ исписати грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю“ [1]).

Сей епізод вказує нам і причину непопулярности бояр — їх грабительство. „Списаніе“ сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю“. На иньшому місці Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“ [2]). Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передовсім урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм“; захопивши в свої руки управу, воно мусїло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів, земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з меньше заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його побіди над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади в Галичині не треба переціновати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роля в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалї анї трошки не мав демагогічних симпатий і здібностей, не вмів прийти до близших відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здаєть ся, не були великі. В наведенім вище епізоді, коли громада залевняє свою поміч Данилови, в результаті бачимо в його руках тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької гро-

[1]) Можна б розуміти се „утиши землю“ про дальше — що Курил відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в такім значінню ужите. Треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далї читаємо — „онъ же (себто: отак він) крѣпостю и мудростю удержа Бакоту“: инакше буди б два загальні резюме — на початку і кінцї. Супроти такого розуміння инї лїпшим здаєть ся варіант Хлєбнїков. і Поґодін. кодексу „утѣшити“ (читати — „утишити“) замість „утиши“. [2]) Іпат. с. 525.

мади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє мині здаєть ся більш правдоподібним, а до сього треба додати ще й те, що боярство, з розвоєм своєї сили, невважаючи на антипатії громади, могло в значній мірі невтралізувати громадські змагання. Боярські клієнтелї тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробиваєть ся неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною сценкою, де такий олігарх Доброслав їде на коні Галичом „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“ [1]). Думаю, що ся залежність від боярства, її глубоко несимпатичного, в значній мірі невтралізувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослабленнє громадської активности в Галичині, так з другого боку змаганням князїв — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогірший вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утвореннє в Галичині такої сильної боярської кляси, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях [2]), і то такий момент, що стрічав ся й по иньших землях. Спеціальністю Галицької землї було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолїдовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнїйшим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолїдованнє боярства, була політична відокремленність землї. Протягом яких чотирох поколїнь незмінно сиділа в Галичині одна династия Ростиславичів. Не було кому приходити на галицький стіл з иньшої землї, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на стіл в иньшу землю. Не було, вийнявши зовсім короткі конфлїкти, внутрішніх війн і переворотів, які б відтісняли бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслїдком того в Галичині більше ніж де инде могла розвинути ся дїдич-

[1]) Іпат. с. 525.

[2]) З иньших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолї громади.

ність серед бояр; майно, впливи, коліґації, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління. Повнійше ніж де инде дорогою вікового процесу могла злити ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династиї, брак князїв підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по иньших землях були для них неприступні: вони займають в ролї намістників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меньшим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всеї землї від князя затрачуєть ся. Нпр. довідавши ся, що оден з олїґархів Доброслав дав від себе Коломию двом иньшим боярам, Данило не каже нїчого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломиї як раз не треба було віддавати [1]).

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм кругї, куди не легко було пролїзти новому чоловіку (ми се можемо слїдити по аристократичним поглядам галицького лїтописьця, що злобно пригадує одному з олїґархів попівський рід — „поповъ внукъ“, другим — їх селянське походженнє, „племя смердьє), тримаючи в залежности від себе меньше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінцї XII в. було дїйсно так сильне, що могло побороти ся з княжою властию і супроти її відчуження від громади мати в сїй боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теребовлею, бояре пригадують свому молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризикував — „їдь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“ [2]). Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Такіж відносини закроюють ся між ними і його сином. Але сей син схотїв поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелїв“, правдоподібно, в родинї своєї нешлюбної жінки. В таких разах бояре де инде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний

[1]) Іпат. с. 525. [2]) Іпат. с. 321.

вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник, глухий зазубень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землї, аби пустити ся в сьвіт за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, сього ми, на жаль, близше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелї Чарговичі кровию платять за свої впливи.

Сей перший усьпіх осьміляє бояр і вони далї поступають в сїм напрямі: немилого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзї з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його позбути ся, отроюють (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показуєть ся їм ненаручним — змушують його до утїкачки. Заразом, в парі з сьвідомістю своєї сили, мусїли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованнє Галицька лїтопись півстолїтя пізнїйше [1]).

Сей ідеал був осягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподївано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ“ [2]). Але показало ся, що ся ідея не вповнї вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли від разу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх клясових інтересів угорське панованнє, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсїди важно, що переважна маса боярства, судячи з лїтописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського statu quo на княже правлїннє [3]). Ми не знаємо, яке ста-

[1]) Іпат. с. 525. [2]) Іпат. с. 445.

[3]) Лїтопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розріжняє бояр „правих“ — що не брали участи в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава. З сього виходило б наче, що

невище займало боярство при поворотї Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в спровадженню до Галича руської княжої династиї — Ігоревичів, показує як мало ще виломило ся боярство з своїми класовими змаганнями з рам династичної традиції, з звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династиї з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсїди — княжою фірмою.

Але з другого боку досьвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання виросли понад рівень звичайної княжої власти, звичайного руського політичного modus vivendi. Романові репресії (побільшені невно польським хроністом, але завсїди, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоревичами, нарешті переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династию, котра полишила б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотїли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятолїтю XIII в., сформовуєть ся боярська політика, що при всїх відмінах, при незгодї боярських партій й істнованню ріжних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорінити ся в Галичинї котрій небудь руській династиї;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчутє громади, мав би спромогу бути найменьше податливим на боярські змагання;

шахуючи ріжних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князї були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осягненя сеї проґрами. Не всї однаково радикально і безоглядно стреміли до власти; при тім між боярськими проводирями виникали часом

певна частина бояр трималася Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище лїтопись знов каже инакше: „мужи же галичкии не бяхуть вси в одной мысли, но чіи бяхуть сынове и братя у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“ Іпат. с. 447. Виходить — і ті що не брали участи в конспіраціï, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім.

особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям заступали Кормильчич Володислав (що давнійше був прихильником Ігоревичів, але радикально попікши ся на них, по боярській різні круто змінив свою політику) і Судислав. Вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попереду хоче правити іменем малого Данила, а далі скидає маску — „вокняжи ся и сѣде на столѣ“ в Галичу [1]). Але показало ся, що для такого радикального кроку ґрунт не приготований, і по нещасливім кінці Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих іти за даним прикладом. Бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках. Але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з бояреьких проводирів, довершена Данилом на самім полі битви, мала служити знаком рішучої побіди князя [2]).

Що було причиною такої неудачі боярства? На се, правдоподібно, зложило ся кілька моментів. На першім місці я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила. Не мале значінне мали здібности та витрівалість Данила і брак солідарности між боярством, істнованнє між їх проводирями особистих суперечок (маємо такий характерний епізод як „свада“ двох олїґархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмілений сим, вкінці увязнив їх обох“ [3]). Нарешті дуже важне значінне мав союз Данила з Татарами: здобувши собі прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою побіду над боярством, і воно вже не потрапило піднести против нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш меньш на тім самім, що й волинське: воно лишило ся сильним, впливовим суспільно-політичним чинником, сильне своїм адміністраційним значінням і маєтковою силою, але самостійної політичної ролї вже не грає, і тільки з кінцем Романової династиї воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землї і на власну руку веде її політику, скільки можемо судити з скупих відомостей наших джерел [4]).

---

[1]) Іпат. с. 488. [2]) Іпат. с. 534. [3]) Іпат. с. 526.

[4]) Більше про галицьке боярство XII—XIII в. охочі знайдуть в названій моїй розвідці, а про політику його буде мова іще в т. III гл. 1.

В культурнім житю Галичини найінтереснійша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполучение руських культурних елементів з західніми. Ми можемо слідити його і в одинокій місцевій літературній памятці — Галицькій літописи і в иньшім культурнім матеріялі, яким розпоряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руси до Заходу, амальґамования культурних впливів візантийських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близшу стичність з заходом, мали результатом те, що ні в одній иньшій нашій літописи не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутем такої духової близькости з сим Заходом, як тут. Той брак всякої глубокої межі між сьвітом православним і латинським, який ми врештою можемо констатувати і в декотрих иньших памятках наших, тут проявляєть ся особливо сильно. Латинську леґенду про св. Кінґу переказує літописець, нїчим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католик для нього передо всїх християнин, „крестьянъ“, а не чужовірець, як для наших Греків-полемістів; Василько каже Данилови, коли той вагаєть ся, чи їхати йому до угорського короля Белї: „йди до нього, він же християнин (иди къ нему яко крестьянъ есть“ [1]); папу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі греческій“, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновления „правої віри“ і „воєдиненья церкьви“ — в дусї православнім [2]).

Але сама літопись — інтересна як взірець риторичної прози і проби праґматичного історичного оповідання, була вповнї продуктом руської літературної школи. Література, на котрій виховав ся літописець — чисто східня, руcько-візантийська, оригінальна і перекладна; він цитує хроноґраф Амартола і взагалї покликуєть ся на хроноґрафічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всїй близькости до тих західніх сусїдів, руська народня самосьвідомість дає себе знати в літописцю незвичайно виразно. З незвичайною утїхою нотує він, де Русь чим небудь заімпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володимиру, — що він не бачив такого міста і в Німеччинї, вражінне зроблене „руським“ убраннєм Данила на Нїмцїв і Угрів: („Нїмцї дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руськім, спокойнїчім убранню — „обычаємь рускимь отцевъ своихъ“ [3]);

[1]) Іпат. с. 537. [2]) Іпат. с. 549. [3]) Іпат. с. 541.

з замилованнєм підносить він скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „ніхто з князів не входив так глубоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що охрестив землю [1]); Данило по його словам охотить ся в похід на Чехію, по части з огляду на короля (угорського), по части жадний слави, бо в Руській землї ніхто перед тим не воював Чеської землї — ані Сьвятослав Хоробрий, ані Володимир Сьвятий [2]). По всякій правдоподібности, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидячи на руськім пограничу, в безпосереднім сусїдстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живійше мусїли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшім матеріалї про галицьке культурне житє ми стрічаємо теж злуку елементів західнїх і східнїх. В архитектурі нпр. основний візантийський плян церкви злучуєть ся з західними орнаментаційними мотивами (галицька церков св. Пантелеймона). Поруч принесених з Київа образів в церквах появляють ся „стекла римські“, крестильниці „отъ земля Угорьская“ — як в описи холмських церков [3]). Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню орґанїзацію — нїмецького права, і ріжні елєменти західньої культури; нпр. сї Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче“ [4]). Але з другого боку ми бачили, що при сих західнїх осадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Німеччину, красуєть ся в руськім убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння. Археольоґічні находки показують, що в Галичинї були розповсюднені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментиці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цїкавий Молотівський скарб [5]).

---

[1]) „иный бо князь не входилъ бѣ в землю Лядьску толь глубоко, проче Владимїра Великаго, иже бѣ землю крестилъ“ ib. с. 505.

[2]) „ово короля ради, ово славы хотя, не бѣ бо в землѣ Руцѣй первее иже бѣ воевалъ землю Чешьску, ни Святославъ Хоробры, ни Володимеръ Святый“ — Іпат. с. 545. [3]) Іпат. с. 559—60. [4]) Іпат. с. 613.

[5]) Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. мою статю в Записках Наук. тов. і Шевченка т. XXV. Значнїйші находки типових предметів староруської штуки окрім того звістні мині: в Звенигородї

Грамоти остатніх галицько-волинських князів пишуть ся по латини, і що важнійше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені ad hoc: вони могли уживати ся взагалї в державних потребах. Але заразом, в титулї сих князів маркує ся їх національна сьвідомість — репрезентація руського імени: вони князї „всеї Малої Руси". Прославлений Візантийцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своєї помочи західнім, латинським монастирям, як сьвідчать записки ерфуртського монастиря сьв. Петра[1]), але по нім зістаєть ся память (в звістній леґенді) як про противника яких небудь уступок Риму і папству[2]). Одна з руських княжен — Сьвятослава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступає до латинського кляштора клярисек в Новім Сончі, заснованого її своячкою, угорською королівною Кінґою[3]), але сам Лев заходить ся коло орґанізації осібної галицько-волинської митрополії; одно поколінне пізнійше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденович для реалізації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники аґітують против нього в Галичині, викликаючи незадоволенне православних на ширенне латинства, і приводять на сім ґрунтї до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближенне з заходом не було індеферентизмом або вреченнем зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одиноким джерелом

(див. мою статю про нього), Галичі (вичислені переважно в Отчеті археол. вистави 1888 р.), в Старяві (пов. Мостиська) і Михалкові (пов. Борщів.) — Muzeum im. Lubomirskich (катальоґ 1889 р. с. 16—7, 21).

[1]) В монастирськім помяннику під датою смерти Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXX marcas. Schannat Vindemiae litterariae II с. 19. Петрушевичь Ист. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона с. 47. Abraham Powstanie с. 97.

[2]) Про сю леґенду див. в т. III гл. 1.

[3]) 1302 — Domicella Swantoszka (Swetosława) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II с. 853, 879, III 188—9. Кінґа була сестрою жінки Льва Констанції, і заснувала монастир в Сончі 1270 р.

зістають ся угорські дипльоматарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає богатшим лише в XIII в., особливо від середини його: в сім часі дає він дійсно деякі, хоч все не богаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Руси не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний[1]). Те що я даю низше, має на меті подати бодай найзагальнійший погляд на обставини, в котрих жила в тім часі Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську кольонізацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходить ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії кольонізації, суспільно-політичного устрою, суспільних і по части — економічних відносин, але дотикають переважно ріжних привілеґіованих елєментів, що як раз тоді сильнійше почали осідати ся на руськім підгірю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким кольонистам. Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елємент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хороґрафічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (напр. панонської або болгарської) кольонізації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскріпції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалєктольоґія XII—XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно[2]). Але істнованнє руської кольонізації тут не підлягає сумніву, а з тим і такі надання для чужих осадників малюють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком иньшого матеріалу помітувати ними ніяк не можна.

---

[1]) Про документальний матеріал для історії Угорської Руси й літературу її провінцій див. в прим. 14.

[2]) Вибираю цікавійше з топоґрафічної й хороґрафічної номенклятури: Maltzov, Obruchno (Обручно), Raslavicz (Раславиці), ур. Priclu-chyn, p. Grabouch, Kuchyn, гори Besczad (Бещадь) — в Шаришській стол. — F. IV. 3 c. 204, C. Arp. VIII. 242, C. P. 131. В Земплинській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyö, пень *черн*), Polyen (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лісне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцем, p. Jezenow, ліс Gor-boucha, p. Potok, ур. Bodowan, c. Chychywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлі), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 c. 204—8, V. 2 c. 79, V. 3 c. 533, C A. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

Як я вже казав на своїм місці [1]), початки руської кольонїзації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвою руської кольонїзації на захід і полудень, в VII—VIII в., як ми приймаємо; тільки ся первісна кольонізація, як взагалі на периферії, а до того ще відтята Карпатським хребтом від кольонїзаційних огнищ, мусїла бути досить рідка, і тим поясняєть ся скоре і глубоке винародовленнє руських осад на підкарпатській рівнинї; тільки на самім підгірю і в горах, меньше привабних для нових приходнїв, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осїла, мала час розмножити ся й закорінити ся та завдяки тому задержала свою етнографічну перевагу до наших часів; на се підгірє, між порічем Тиси більш меньш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности над всякою иньшою в XI—XIII в., мусимо ми й дати тут головно позір.

Полїтичні обставини житя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сї краї стояли в певній залежности від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згірєм Карпатів, стояли в залежности від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінцї X і на початку XI в. держава Володимира стикала ся з землями „Стефана угорьского и Андриха чешьского“ [2]). Пізнїйше сї закарпатські землї вийшли в фактичну залежність від угорських королїв; в серединї XI в. се мусїло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королї з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землї на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсїм певну участь його наступника Кольомана в війнї Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землї на північ від Карпатів — плянів, що по гіркій неудачі 1099 р. виступа-

В Ужській: Zaluchka (теп. Zalacska, Залужиці), Radich, Chechyr (теп. Csicser, Чичеровці), Zyrutwa (теп. Стретава, мад. Szeretwa), ур. Criua, Rebren, Luchka, с. Polon, p. Jezeneu і маєтність Jesenev, ур. Tesla, p. Bresincze, c. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Землинській, згад. в XIV в. — C. And. IV. 265,) c. Woyan — C. A. VII c. 302, VIII c. 66, 91, IX c. 240, X c. 299, F. IV. 3 c. 380, C. P. VI c. 181, 331, 396, VIII c. 440. В Бережській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolonka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnapatak, p. Beberke, Prenez, оз. Uztro — C. A. V, c. 135, VIII. 260, 345, C. P. VI. 168, VIII. 98. Про мадярську трансскріпцію див. в прим. 14.

[1]) Див. т. I с. 196—200. [2]) Лавр. с. 124.

ють ще виразнійше століте пізнійше[1]). З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки з кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо сліди якихось оружних заходів в сім напрямі, а можливо — і певних здобутків[2]).

Першу авторитетнійшу звістку про власть угорського короля над руськими землями маємо з 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, нїмецький літописець називає його „князем руським“[3]); значінне сього титула не ясне, але його трудно толкувати инакше як слїд залежности Угорської Руси. Рівно століте подибуємо, також в нїмецькім джерелї, подібну звістку про „руську марку“ Угорщини, де перебував тоді угорський король[4]). З сею руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну“, як до пізніх часів називав ся, а по части й досї зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шаришській, Земплинській, Ужській і Бережській[5]); зближенне безперечно дуже привабне, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували сї роздїлені віками звістки.

В кождім разї в тім же XII в. уже обняла се північно-східне підгірє комітатська орґанізація — поділ на комітати (або столиці) й їх устрій, вироблений в XI—XII в. Поріче Попрада й Гернада творить Спішський комітат, поріче верхньої Торицї й Топлї — Шаришський, середньої Топлї, Ондави й Лабірця — Земплинський, Уга — Ужський, Латорицї й Боршови — Бережський. Всї сї комітати виступають уже в документах початків XIII в.[6]),

---

[1]) Див. про се вище с. 413—4 і 449—50. [2]) Див. т. III кн. 1.

[3]) Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter — Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica Scr. III с. 98.

[4]) Nuntius ad regem (до угорського короля) dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (Vita Chunradi regis — Monum. Germ. hist. Script. XI с. 74). Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить напр. Ірот (Изъ исторіи Угрін с. 24), звязуючи се з участию Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

[5]) Bidermann op. c. II с. 59, Lehoczky Beregvárm. Monogr. I, с. 117.

[6]) Напр. для Шаришського комітату див. Fejér III. 1 с. 79 (1209), для Земплинського — Ib. с. 163 (1214), Унґварський — ibid. (Martino (comite de) Zemlin, Benedicto (comite de, Hunguar, Бережський — Endlicher Monum. Arp. c. 718 (Mesku comes de Beregu). По імени свого столичного замку ком. Бережський називав ся також Боршівським — in comitatu de Borsua — Cod. Arpad. IX с. 333, Heym comes de Borsoha — Endlicher p. 709.

хоч границі їх не уставили ся ще вповні: полудньова частина Землинського комітата в XIII в. і першій четвертині XIV в. належала до осібного наджупана в Потоку[1]); поріче Боршови досить належало ціле до Бережської столиці, ще в XIV в.[2]), а не до Мармароша, як пізнійше, а сусідня з Угочським комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Вилок)[3]). Взагалі Мармарошський комітат, що займає північно-східній кут, поріче верхньої Тиси, з'орґанізовано значно пізнійше. Як територіальна назва, Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в.[4]), але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверти сього століття сформував ся остаточно в самостійний комітат[5]). Взагалі сей східній кут найпізнійше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже століте скорше переходить в західніх руських комітатах.

Комітатська орґанізація мала важне значінне в житю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітата — „наджупан“[6]), був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, а непривілеґіованих верств, до котрих тоді тутешня людність належала. З початку воєнні і фіскальні аґенти короля, наджупани вже в XI в. мають також широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітата. Вони скликали під час війни всіх обовязаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітата. Вони збирали данини з людности комітата, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королівського скарбу. Під їх безпосередною властию стояли замкові слуги, servientes castri, орґанізовані в сотні[7]), з сотниками на часі, й обовязані ріжними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам наджупан,

---

[1]) Див. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. инр. Cod. Arpad. VIII c. 6, XI c. 518, Cod. Patrius VIII c. 176 і т. и.

[2]) Mihályi c. 77, 78, 127, Csánki c. 410.

[3]) Инр. Fejér V. 3 c. 87, VI. 2 c. 253, VII. 2 c. 147, Szirmay Not. Ugoch. c. 71.

[4]) Мармарош — Marmarisius, Mammarus, Cod. patrius II c. 1 (1199), Fejér VI. 2 c. 253 і 387 (1300).

[5]) Инр. в документі 1303 р. Nicolaus voyvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

[6]) fő-ispány, comes parochialis по латині.

[7]) Mocud centurio Землинської столиці — Endlicher c. 646.

чи меньших королівських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська орґанізація ослаблюєть ся тільки з розвоєм привілеґіованої земельної власности, що ширить ся на руськім підгірю головно від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні імунітети: Золота булля кор. Андрія (1222) увільняє маєтности панів (nobiles) від державних повинностей; потім (1267) се увільненнє розтягаєть ся і на панських підданих, що також виймають ся з присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під доміній'яльну юрисдикцію своїх панів[1]). Також привілеґіоване становище дістають землї духовні й нїмецькі громади[2]). З другого боку ослаблюєть ся комітатова орґанізація через ослабленє державного характера наджупанського уряда: сї уряди дають ся в дїдичне володїннє, не вважаючи на заборону Золотої булї, уважають ся за сінекури, лучать ся по кілька в одних руках[3]); все се значно ослаблює значіннє комітатської орґанізації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів[4]), шляхотських судиїв[5]), що переймають ріжні функції наджупана[6]).

Між двома краями суспільної єрархії — приватними невільниками на однім кінцю й панами[7]) — угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг[8]), свобідних господарів[9]), воєннослужебних чи бояр, йобадьонів по мадярськи[10]). Одначе суспільна еволюція, котру переходили й иньші европейські суспіль-

---

[1]) Див. нпр. наданнє замкової землї Каяти, auferendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo — Cod. Patr. VIII, 451. [2]) Золота буля § 3, 5.

[3]) Про дїдичність наджупанського уряда див. нпр. наданнє в дїдичне володїннє Ужського комітата (1290) — Codex Arpad. V. 3 і XII. 492. [4]) comes curialis, по мадярськи al-ispány.

[5]) Т. зв. iudices nobilium.

[6]) Нпр. comes et quatuor iudices Угочської столиці — Cod. Patr. VIII, 453 (1272—1300), curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn — C. Patr. VII. 292 (1300), див. також 1291: iudices in com. de Zemlin (три) — C. A. V. 59, або 1299: Andreas comes de Zemlyn, vice magister Iako et iudices nobilium de eodem comitatu дають речинець для ставлення съвідка pro expedito unius equi vel equi estimacionem duabus marcis valentem — F. VI. 2, 215.

[7]) nobiles лат. докум., по мадярськи nemes.

[8]) servientes castri, castrenses.

[9]) udvornici, від словянського двір.

[10]) jobagiones castri, jobagiones, мад. jobbágy від jó, jobb — добрий, лїпший, отже meliores, в латинській передачі часом: proceres. Се звичайне толкованнє; толкують одначе се слово й инакше.

ности, з часом знівелювала в переважній масі сі переходові верстви в одній клясі „підданих“[1]), — де вони стрінули ся з невільниками, що підняли ся наслідком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.[2]). І над знівельованою підданською верствою сформувала ся друга — також зложена з ріжних елєментів і вкінці також зведена до одного комплєкса прав — привілєґіована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілєґій рішучим моментом була вже згадана Золота буля 1222 р.).

В сих загальних рамах мусіла меньше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глубше в горах на північ і дальше на схід, сей суспільний процес тим пізнійше опановував їх.

Впадає в око, що столичні замки комітатів, ревіденції наджупанів, центри правительственного житя й заразом — економічного й фіскального використування країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгірю — Боршова, Унґвар, Землин, по части і Шариш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делїкатні культури — як плеканнє винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілєґіована власність далеко скорше мусіла розвинути ся на підгірю, ніж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особи

---

[1]) В пізн. угор. праві термін jobbágy = підданий.

[2]) Поодинокі факти нобілїтації йобадьонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт нпр. маємо серед унґварських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав Dionisius c. Cheemee iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis, — Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капоша) et Moschya (Мохеsa также) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus — C. P. VIII, 207.

завчасу почали тут випрошувати від королів та иньшими способами здобувати собі маєтности. Так уже на початку XIII в. засновує еп. Бенедикт на своїх маєтностях над Тисою й Бодрогом монастир в Лелесї (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі еґерській (ерлавській) належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисї, в полудневім Мараморощі осїдають хрестоносні рицарі нїмецькі і т. и.[1]).

Натомість далї на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілеґіованого панства, сьвітського й духовного, входили лише поволї. Процес освоєння гірських околиць, очевидно, припадає на XIII в. головно, з виїмком східнього кута, освоєного ще пізнїйше.

Головнїйшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамотї з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднїйше й безпечнїйше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби лекше сходили люде ся туди й засновували села під горами“[2]). Подібне читаємо столїтє пізнїйше про східні околинї: відбираючи з приватного володїння замок Visk (рус. Вишково над Тисою, в теп. полудневій Марамароші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і кольонїстів, зібраних в Мармароші“[3]).

---

[1]) Fejér III. 1, 153, 474 і далї, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Arpad. VII. 224, IX. 550.

[2]) castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenirent homines et villas in montes radice plantarent. — Fejér III. 1, 79. Замок сей, по латинї званий Novum castrum стояв на Торицї, недалеко нинїшнїх Липян (Héthárs) — Csánki c. 284.

[3]) ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum... nostra Mammarus congregatorum, король дає в заміну його quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu — Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253 (1300).

Такий королівський замок ставав резіденцією королівських урядників, помічників наджупана, що мали близший нагляд над місцевою людністю і могли лекше потягати її до ріжних повинностей. Під охороною його лекше й безпечнійше могли осідати протеґовані правительством привілеґіовані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці кольоністи, чи то ріжні воєнно-служебні з категорії йобадьонів і удворників[1]). Свобідні, неосаджені землї уважали ся землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землї йобадьонів і удворників, що вмирали не лишаючи синів, або землї забрані за провину й непослух. Всї вони ставали предметом королівських роздавань, головно новим осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшім числї вти скали ся між тубильну людність. В більших же наданнях королї роздавали не тільки землї порожні або залюднені півсвобідною людністю (servientes castri), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сидїли; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддали ся[2]). Численнїйші маємо факти скуплї земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можного пана, продавали за королівським дозволом панам свої ґрунти. Всїми сими способами ширила ся привілеґіована земельна власність, витискаючи та пролєтаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємо ся, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Торицї, Шариш і Шоувар на Топлї, Шатор, Землин і Поток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (Ungvár) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою пізнїйші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.[3]).

---

[1]) Напр. лист кор. Володислава universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in com. de Zathmar, Zabouch et Beregh — кличе, аби явили ся зараз до короля оружні, инакше грозить карою in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores — Fejér V. 3, 506 (без року).

[2]) Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis (Fejér V. 2 c. 211); панський йобадьон — iobagionem suum (Nicolai de Muncsul), Cod. P. VIII c. 274.

[3]) Див. нпр. Шариш — Fejér IV. 3, 61. Шоувар в XIII в. зветь ся селом, але що то мусїв бути перед тим замок, вказує імя; в 1288 р. (Fe-

Статистику панської, взагалі привілеєваної власности нам годі переводити на основі тих — завсіди припадкових і в порівнянню з дійсністю нечисленних документів, які нам заховали ся. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шаришської, Земплинської й Ужської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесять документів про привілеєвану власність, для Бережської маємо вже ледво десяток, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного з виїмком його полудневого-західнього кута, що належав до Уйочі (Вишк з околицею). Сї релятивні числові відносини свідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственної інґеренції і з тим разом — привілеєваної власности зменшали ся в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інґеренцією правительственних сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнаємою", пояснять ся спір за десятину з Мармароша, що виник в остатніх роках XIII в. між катедрою еґерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша[2]) і тільки з інтензівнійшими заходами правительства коло кольонїзації його явила ся перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і заразом — розвій панської власности можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєтностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінило ся тут і що пани потягали з сих своїх маєтностей відповідні доходи. Подекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують що маєтности на підгірю й навіть у горах ціннли ся вже досить значно, хоч і низше ніж на рівнині. Нпр. Шуд продає комесу Симеону землю в Шаришській столиці, на самій границі[2]), за 30 гривен (марок) срібла. Иньший пан промінює свою маєтність в ком. Абауй,

---

jér V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. Castrum (regale) de Saturhyg — Cod. Arpad. VIII. 6, Шатораля — C. Arpad. VIII. 6. Земплин — Fejér IV. 2, 140. Поток — C. Patrius VIII. 279, Унґвар — C. Arpad. III. 122, Мункач — C. Arp. VIII. 68, Боркова — C. Arp. VIII. 199, Вишк — Fejér VI. 2, 253, Густ — Pray V. 519, Michályi c. 5.

[1]) in Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Teutch und Firnhaber II. 217, Codex Arpadianus V. 258.

[2]) ultra indagines regni Poloniae, ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Polonie — Cod. Arpad. VIII. 242 (1269).

в полудневій його части, за дві маєтности гірські, на горішній Ториці, за засіками, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо сі маєтности лїпші й користнїйші“ [1]). Йобадьон Унґварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєтність Чепель, недалеко від Унґвара, за 40 гривен [2]). Бояре з Цибави (Tiba) в тій же столиці, але далї в гори, коло Собранець, продають третину свого села за 80 гривен, а по тім решту (чи може цїле) — за 300 гривен [3]).

Полишаючи на боцї сю виїмково високу цїну, й иньші цїни треба признати за досить високі, коли пригадати напр. цїну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронѣ дощатые). Стрічаємо, що правда, й низші цїни: напр. земля Benenyg в Унґварській столиці продаєть ся за 16 гр., за туж цїну й тамже половина землї Воян, і т. и., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі

---

[1]) Cod. Arp. IX. 465 і X. 227 — проміна маєтности Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Veresalma (теп. Vörösalma, Червениця) і Torkow (Tarkő, Каменица на горішнїй Ториці) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривен fini argenti, quia possessiones antedicte meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Ґеорґій filius comitis Noui castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

[2]) Небезінтересні мотиви: король позволяє Chepano f. Kyney iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et poupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possesionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — C. A. XII. 172 (1276). Чепан в присутности відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (сей Nicolaus був безпосереднїм сусїдом його) продає свою землю Chepel за 40 гривен fini argenti Iacobo de Panch — C. A. XII. 184.

[3]) Продажа третини terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngh від себе й іменем Simone Albo Hatheu Hustugk Domozlo Tyba Gregorio et Donk consanguienis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусїди: Tobyas іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk. Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaele f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Bene-

низше)[1]). На рівнині Тиси бачимо ціни винці: так пани продають в Угочськім комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив десь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з ріжними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам епископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. и.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах мусіли головно служити полонини — випас худоби; до сього прилучали ся доходи з лісів[2]); подекуди розробляли ся мінералії — напр. в одній маєтности Шаришської столиці згадуєть ся вапнярка[3]); під Шоваром в XIII в. була баня сільна[4]), що давала дуже значний дохід: державець Сольногорода (Шоувара) записав свому сестричичу 100 гривен річно з доходу сеї бані[5]). Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч напр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадуєть ся млин і орна земля[6]); згадка про міст наТориці в одній грамоті[7]) показує, що тут не було так дуже не культурно. Далі на схід мусіло тої культури бути меньше.

На підгірю, як я вже сказав, рільництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограду; істнованнє мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію[8]).

---

dictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа решти — ib. c. 358, королівський дозвіл на продажу, з огляду на бідність: inopiam et paupertatem nobis exponentes — c. 294 і 295, королівське потвердженнє продажі — c. 368.

[1]) Cod. Patr. VI c. 118 і 396.

[2]) Беля III й Андрій подали еґерській катедрі decimas omnium forestarum nostrarum et noualium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berek existentium — F. IV. 3, 41 і 43, пор. V. 1 c. 1271: Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persoluendis prout ceteri comitatus. [3]) fornax cementi. [4]) puteus salis, теп. Sō-banya.

[5]) Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

[6]) terra arabilis — C. A. XII c. 435 і 440. [7]) C. A. IV. 4.

[8]) Fejér VII. 5, 208 — село з селянами купив епископ a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорозі. C. P. VIII c. 192 — clausura molendini. Ib. c. 274: molendinum super fl. Laborcz. F. IV. 3 c. 40: надання cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria. Про виноградну культуру див. C. A. XI c. 518, та-

Так само як меншала правительственна інґеренція й привілеґіована кольонізація, в тих же напрямах з полудня на північ і з заходу на схід мусїли зменшити ся впливи угорського права на орґанізацію місцевого житя й відносин. На підгірю ми знаходимо всї суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеґіованих кольонїстів, селян непривілеґіованих і замкових слуг[1]). Далї в горах такого богацтва суспільних категорій угорського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унґварській, і то не тільки на підгірю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєтности Цибави, на границї справдешнїх гір. Стрічаємо також замкових слуг ріжних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. и.[2]).

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сїм часї, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унґварських майже всї говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність". Так в 1266 р. десять бояр-властителїв с. Стретави, попавши в біду по

кож decimas in frugibus in vino в грамотї для осадників Luprechtháza (Береґсас) — ibid. VIII с. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир de Tihan продає parvam vineam in ser. ville Kek (Kék в Сатмарськім ком., недалеко Тиси), виморочну по монастирському чоловіку Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek; сей виноград сусїдує vineae populorum monasterii de Szeremch, і vineis vduornicorum dom. regis — Fejér V. 1, 170.

[1]) Нпр. в грамотї до людности Угочської столицї, поручаючи її нового наджупана, король Володислав так вичисляє сї верстви: fidelibus suis uniuersis — nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com. de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564. Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти implicite в „людях всякого стану", в противставленню до привілеґіованих кольонїстів ilberarum villarum, як господарів villarum illiberarum — обовязаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (rustici) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістцї про куплене еп. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (udvornici domini regis) стрічаємо в однім селї — але вже за Тисою (див. вище реґесту в тій же нотцї). Сюди-ж можуть належати homines liberae condicionis Detricus, Ettul і Gunzel, що дістають за свої услуги землю від Петра сина Zoboslou — C. P. VI с. 49.

[2]) Auceps Myko — C. A. IV с. 4, Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rares (сокольники?) — C. P. VIII с. 440, caniferi — C.

татарськім спустошенню[1]), продають сю свою маєтність бану Филї за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великости маєтности) ціну шіснадцять гривен. Десять літ пізнїйше король позволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою маєтність Чепель (недалеко від Унґвара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову[2]). Кілька літ пізнїйше йобадьони — власники Цибави, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї маєтности — через свою бідність, і продають її синам унґварського наджупана[3]). В 1292 р. йобадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян маґістру Іоов за 16 гр. і т. и.[4]).

Роздробленнє маєтностей йободьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й ріжні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей, все тяжшим тягаром спадали на тих, що зіставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через піддання на певних, лекших умовах під власть можного пана, після того як Золота буля увільнила всїх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи маєтностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої булї) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йобадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотїли вийти з церковної зверхности[5]). Вкінцї до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продажа Стретави за таку низьку ціну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну про-

---

A. VII c. 223, custodes silue Beregu — Registrum Varadiense ч. 314 (у Ендліхера), custodes silvarum nostrarum (королівських) — C. P. VIII 453; див. зрештою відомости зібрані у Бідермана II с. 509. Див. також згадку про castrenses в C. P. VI c. 181, C. A. IX c. 407.

[1]) post plagam Tartarorum in tempore necessitatis. F. IV. 3 c. 380. [2]) Див. вище с. 495 нотка 2. [3]) Див. вище с. 495 нот. 3.

[4]) Cod. P. VI. c. 396 і 522. Про продажу йобадьонського ґрунту очевидно іде мова і в C. P. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йобадьоном.

[5]) Fejér VII. 5, 214, текст дивн низше, с. 500.

дажу і підданнє, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролєтаризації і кріпощення йобадьонів правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була ограничена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам iobagio castri не має зовсім права продати свою маєтність инакше як за дозволом королівського величества[1]), отже треба було в кождім разї просити королівського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажию, чи вимертєм, чи иньшими дорогами землї від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх маліла, так само як маліли верстви свобідних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — з початку ріжнородна своїм складом і правом, пізнїйше сконсолїдована в одноцїльну масу.

З ріжними катеґоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опись маєтностей Лелеського монастиря, — опись тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, якою займаємо ся — на потиськім підгірю.

Описавши маєтности монастиря, фундаційна грамота каже: „надав епископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому епископ не хотїв їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по катеґоріям свободи і залежности. І так надав він визволених з неволї і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди буде потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вичислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздїльних братів і синів) (очевидно се вища катеґорія слуг, мінїстеріялї вищої ранґи). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далї читаємо: „Надав він півсвобідних з меньшими правами (minoris libertatis): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернцїв (отже не тільки до сповнювання вище вичислених, більше почестних, а й низших, господарських обовязків) (тут вичислено коло сїмдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всї

[1]) Дивн вище с. 888.

вони мають служити разом з синами відповідно до свого обовязку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, обовязаних до всяких рабських робіт (коло стодвадцять родин[1]), між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, сторожа лісного і т. и.)[2]). „Всї отсї монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иншої власти й юрисдикції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сидїли сї люде, ніхто окрім короля й черниць сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в якім разї, ані позивати перед якогось иншого судию[3]).

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне заникнне й пониженне сеї верстви, так знову сї відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підійманє челяди на вищі степени служби, півсвобідні, з меньшою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імени несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свобідний“; се один приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам один документ з Бережського комітату: король позволяє наджупану Ілії дати свою землю Kurkyrch своїм слугам (servientes): Симону Івановому сину

---

[1]) При тім способі, яким вичисляє сї імена опись, не можна обраховати числа докладно.

[2]) Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo servitutis exemptum, ut nulli omnino servili condicioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare voluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213—5.

[3]) Praeterea nos fidelitatis ipsius (епископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. c. 213.

і Петру сину Прибислава в дїдичне володїннє[1]). Сї слуги на основі такого королївського привілею переходили в привілєґіоване верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питанне, як на тлї сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етноґрафічна маса на сїй території була головно руська в горах і в дуже значній мірі руська також на підгірю, се не підлягає суммїву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса сього, документи нам не кажуть, не дотикаючи ся взагалї національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно калєндарні, з котрих народність годї виміркувати, або в такій сумнївій формі, що тяжко на нїй опирати які небудь виводи. Можна виловлювати хиба поодинокі, більш або меньш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями a priori — але се все буде далеке від такої повної й певної відповіди, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвластною і провінціональною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нпр. Maladik Ruthenus, що втїкши з татарської неволї з значними грошима (тридцять гривен золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дїдичне володїннє землю Тарновцї (в Словаччинї) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати[2]). Так само Theza Ruthenus, що служив на королївськім дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає маєтности від королеви[3]). Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути Lue (Лев?) cum filiis Fudur et Stephano, що дістали маєтність Брод в бережській столици від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича[4]). Русином був Iwanka filius Iwan з Унґварської столицї — його брат Dominicus Ruthenus дістав маєтність від кор. Андрія II[5]). Можливо, що Русином був якийсь Germannus з над Топлї, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обовязків до шаришського замку[6]). Міг бути Русином Петро син Zobuslo (Збислава),

[1]) C. A. IX. 333. [2]) F. IV. 3 c. 59 (1262) і потв. c. 65.

[3]) Cod. Andegavensis I c. 281 (1312): Theza Ruthenus aule nostre iuuenis. [4]) C. P. VIII c. 90 (1264).

[5]) C. P. VI c. 331 і реґести з Літавського й Туровецького кон. (A liptói és turoczi registrum), Történ. Tár 1902, ч. 64.

[6]) quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele

що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольомана його прадіду[1]). Імя „Якова", наджупана земплинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полудньово-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічаєть ся часто поза межами Руси, так само імя Микули, дїдича з під Шарош-потока, або Olodarus, заступника жупана земплинської столиці і т. и.[2]).

Більше руського елємента можна a priori припускати між йобадьонами наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи[3]), але знову дуже покладати ся на сї созвучности трудно. З далеко більшою певностию можна вказати тут присутність чужих елєментів[4]), хоч на неруськість імен також не все можна покладати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику ролю мусїв грати руський елємент між слугами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо нїякого матеріалу в руках): так між слугами Лелеського монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже богато), Zemko (чит. Семко) і т. и.[5]); вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.[6]).

Що мадярський елємент уже тодї досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен свідчить і значний процент мадярських або змадяризованих імен осад, згаданих в документах: припустити, що всї вони з'явили ся в документах тільки в королївській канцелярії, переложені чи перероблені на

seruicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter seruire teneatur; земля його hereditarla Cumlous (Комлош) лежить juxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cumlous, Cheruyz e. Gerendul. — C. A. VII. 505 (1259).

[1]) C. A. VII. c. 300, 302, F. IV. 3 c. 267. C. P. VI. 9, 129, VIII. c. 91, пор. iobagio Zobuslo filius Dubron, F. IV. 3 c. 360.

[2]) F. V. 2 c. 79, C. A. XI c. 518, Endlicher c. 646.

[3]) Напр. Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domozlo, і т. и.— F. IV. 3. 155 і 380, C. A. XII. c. 184, C. P. VIII. 440 й ин.

[4]) Такий напр. Chepanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и. — ibid. [5]) F. VII. 5 c. 216—6.

[6]) Сей брак богатших виразнїйших вказівок на руську людність навіть в документах другої половини XIII в. поучує нас не надавати особливого значіння такій аргументації a silentio: в сім часі не можна сумнївати ся в істнованню значної (релятивно, супроти иньших народностей) української кольонїзації на території Угорської Руси; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особливу ассимілїзаційну силу супроти всїх иньших і в самих некористних умовах того), що вона пізнїйше, коли і підгірє і навіть самі гори були вже

мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по моєму — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем ужиґаним на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, осадчих, — аби не вийшло баламуцтва[1]).

Не согіршу ролю в розвою мадярської кольонізації мусїли відограти також латинські монастирі і взагалї релїґійні конґреґації, досить численні і на сїй території. Вище я згадував про монастирі в Серенчу і Лелесї, тепер назву ще напр. громаду цістерсів в Бардієві[2]), громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землї над Топлею[3]), громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну з пе́ршої пол. XIII в.[4]), нїмецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в.[5]).

Осібне місце між елєментами руським і мадярським займали нїмецькі кольонїсти. Початки нїмецької кольонїзації полудневого Підкарпатя датують другою половиною XII в. і уважають сю давнїйшу кольонїзацію нижне-нїмецькою (фляндрською). Але сильнїйше кольонїзація розвинула ся в XIII в., з Саксонії, разом, а по части — і в звязку з нїмецькою кольонїзацією Польщі, й ся новійша кольонїзація покрила давнїйшу, про котру тепер тільки можна здо-

в значній мірі окуповані чужоземними елєментами, у всїх вигіднїйших місцях, встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи з Галичини через порожнїй (як треба його собі в такім разї представляти) широкий карпатський пояс! Се могло дїяти ся перед тим, нїм почав ся рух на карпатське підгірє і з гори від полудня, в часах розвою української кольонїзації взагалї, а не в XII—XIII в. Зрештою Апонїм, пишучи в другій половинї XIII в. й представляючи Русинів хозяївами карпатського гірського пояса в часах угорської мїґрації, мусїв мати представленнє, як виглядала карпатська територія бодай сто лїт перед тим, в серединї XII в. І наш лїтописець, представляючи, що Володимир жив „в мирѣ“ з сусїдами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною, порожнею пустинею... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сїй справі в останнїх лїтах.

[1]) Легоцкий вичисляє в Бережській столицї уже в першій половинї XIV в. до тридцяти парафій латинских на підставі виказів десятини (але не поясняючи своїх джерел) (Beregv. Mon. II с. 6); се могло б бути досить пророчистою ілюстрацією ширення мадярських кольоній.

[2]) Цістерси — fratres de Koprovincza, Cisterstiensis ordinis, apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpha prope Sarus commorantes, скаржать ся на Theudonici de Epuries, що зайняли metas terrae ipsorum Bartpho vocabulo — F. IV. 1 с. 468.

[3]) C. A. XI. 114 (fratres Sancti Sepulcri).

[4]) Cruciferi de Gybolthe, F. IV. 1 с. 469 VI. 2 с. 376.

[5]) В документї 1213: nos M. Paulus magister domus fratrum de Morumorosie — див. замітку Jerney в Történ. tár II с. 104, Rupp III с. 277—8.

гадувати ся. Татарське спустошеннє не мало вплинуло на розвій сеї кольонїзації: Нїмцями хотїли угорські королї винагородити тодїшнї страти людности, як се робили польські, а навіть і руські князї. Головним тереном сеї кольонїзації на угорській Руси було русько-словацьке пограниче: Спіш і по части Шаришська столиця. В Спішу Нїмцї й чисельно грали важну ролю, і звязали ся в досить поважну орґанїзацію. Поодинокі кольонїї їх ішли і далї на схід. З західнїх громад згадаю Пряшів (Eperies), Кошицї (Kaschau); Бардїїв нїмецька кольонїя засїла ся, здаєть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано її доперва в 1320 р. і то наче ново осїлій[1]). На підгірю маємо нїмецькі кольонїї в Sátoralja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász)[2]). В першій чверти XIV в. розвиваєть ся нїмецька кольонїзація полудневого Мармароша: нїмецькі кольонїсти згадують ся в Густї, Вишкові (Visk), Тячові (Téscő, що називало ся властиво Teutsch-au), Довгім полї (Husszúmező)[3]). Як бачимо, глубше в руську територію ся кольонїзація не сягала.

Кольонїзація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонїзаційних і фіскальних, і старало ся показати її всяку ласку (hospites nostri carissimi). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (villicus) і сьвященика; інґеренція провінціональної адмінїстрації була тїсно обмежена: тільки в важнїйших карних справах як убийство, пролитє крови, крадїж, мав над кольонїстами суд наджупан, в усїм иньшім судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кождого свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значною[4]).

---

[1]) Fejér VIII. 2. 253. [2]) C. A. VIII. 6. F. IV. 1 c. 455.

[3]) Грамота кор. Кароля для hospitum nostrorum fidelium de Maramorusio, Saxonum et Hungarorum vct in villis Visk, Huszth, Fecső (чит. Técső) et Husszúmező — надає їм права які мають cives seu hospites de Szeuleus (Nagy-Szőllős, Сивлюш, в Угочі) (права сї тут докладно описані), specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et grauis ad residendum fore dignoscitur. Низше вони звільняють ся pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur. — F. VIII. 3, 355.

[4]) Див. привілеґії — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

VIII.

Степи.

Ми оглянули українсько-руську кольонізацію XI—XIII в., що сиділа в збитій масі, орґанізована в князівства, під князівсько-дружинним режімом. Але ними не кінчило ся українське житє — воно держало ся і за лїнією сих земель, та вибігало більш або меньш інтензивними потоками, розтїкаючи ся в полудневім, степовім поясї.

Ми бачили, що границї Переяславського князївства в лїпші часи досягали порічя Ворскли і Удів, Київщини — вододїлу Роси й Виси або Тясмина, Галичина держала в близшій залежности від себе поріче середнього Днїстра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило вже в зовсїм відмінних обставинах, зовсїм поза впливом руського державного житя, або тільки в слабшій залежности від нього.

В попереднім, ми сконстатували істнованнє в давнїйші часи (в VI—IX вв.) руської кольонізації на всїм просторі чорноморських степів від Дунаю до Меотоди [1]). Потім бачили, як з кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенїзька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далї витискала з них руську кольонїзацію, головно на північ, а далї — в 2-ій половинї X в. почала нищити руську кольонїзацію й на півночи, на степовім пограничу [2]). Результатом півторавікового господарства Печенїгів у наших степах було сильне ослабленнє не тільки славянської кольонїзації Чорноморя, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по просту страченими. За сею печенїзькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половинї XI в., і по нїй ми бачимо в степах тільки слабкі останки колись сильної словянської

---

[1]) Див. т. I гл. 3. [2]) Таиже, с. 203 і далї

кольонізації, а хоч пограничча кольонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміцняєть ся й значно поступає, вона далеко не можна опанувати всеї страченої території, що в значній части зіставала ся все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо про словянську кольонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI—XIII в.

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границі житя руських князівств наші джерела не займають ся спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діяло ся на полудень від тої граничної лінії, яку я вище зазначив. Чужі джерела не богато що додають до них, а з археольоґічного погляду ся територія належить до найбільше занедбаних [1]).

Ми почнемо від крайньої східньої стації руської кольонізації й державної системи — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середновічний Тмуторокань з'явив ся на місці античної Фанаґорії, на устю Кубани, на багнистім Таманськім півострові, покраяним дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її уважають околиці ст. Сїнної, в розї теп. Таманської затоки [2]). Чи осада ся істнувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізнїйший Тмуторокань осаджено на ново на місці старої Фанаґорії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV—VII в., коли нїчого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Τυματαρχα*, *Ταματαρχα*, *Ματραχα*, руське Тъмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне Matrica, Matrega, Matreca) осада ся виступає від хозарських часів; найдавнїйша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в катальоґу епархій, як думають — VIII в. Правда, пробовано звязати з сим іменем назву Істів-Тетракситів, що звістні в сусїдстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се анї грецьке анї словянське імя [3]).

[1]) Про руську людність в степах в XI—XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовского Печенѣги гл. IV дещо у Ламанского Славяне въ М. Азіи с. 40 і далї, Срезневского Русское населеніе степей и южнаго поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристова О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). [2]) Див. т. I с. 72—4.

[3]) Порівнюючи наведені в тексті рїжні форми сього імени з VIII до XIV в., бачимо, що перший склад Ту, Тъ належить до початкового імени. Було се може таки Ті (тому Тъ в руській формі). Еленізуючи сю назву, зроблено з сього першого складу член (article) (τα Ματραχα) і потім, як

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широкім сьвітовім шляху, відбили ся на дуже ріжнороднім, мозаіковім складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку кольонію, окружену ріжними варварськими народами — Сінди, Торети, Керкети, Дандарії і т. и. Ся варварська людність, котрої етноґрафічна приналежність все ще нам неясна, мусіла лишити ся і пізнійше, бодай в части. Істнувала далі і грецька кольонія, чи безпосередні потомки тих старих Фанаґорійців, чи нової дати, се не ясно. Хвилї великого руху народу полишили тут нові етнічні елєменти: Ґоти т. зв. Тетраксіти осїли ся на самім Таманськім півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Криму; про сих то „ґотських дївчат", правдоподібно, говорить Слове о полку Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березї синього моря, дзвонячи руським золотом, що привезли їм їх половецькі коханки [1]). Друга подібна кольонія — се „Чорні Болгари", що сидїли десь на сході від Тмутороканя [2]). На нижній Кубани сидїли Черкеси, в наших лїтописях звані Касогами — осетинське імя, котрим Осетини досї звуть східніх Черкесів (Кабардинців). Осетини — Яси наших лїтописей, тодї (в X—XIII в., судячи по деяким натякам наших лїтописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дону [3]). Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Сьвятослава [4]).

член, відкинено, і так вийша скорочена форма Ματραχα, Matreca, або з переставленнєм Ματαρχα. Руське закінченнє нь з'явило ся, видко, при рутенїзації імени, се мабуть форма приналежности (adj. possesivum) — Тмуторокань, себто город, див. Слово о Полку Ігоревім IX: поискати града Тьмутороканя (і тут і в лїтописи се Слово masculini generis). Склади *торо* з'явили ся наслїдком повноголоса на місце *тра*. Відповідно до того початкову форму можва б собі (завсїди гіпотетично тільки) уявляти як Тіметрака або Тіметраха.

Цїкаво, що Житиє Теодосия зве Тмуторокань островом Тмутороканським (л. 9): дїйсно, ся місцевість давнійше була островом.

[1]) Розд. IX.

[2]) Проф. Мілєр здогадувавсь (Осет. этюды III с. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долинї р. Черека.

[3]) Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін вивіз звідти собі „ясьскаго князя дщерь" — Іпат. с. 204. Про сю яську кольонїзацію див. Осетинскіе этюды III с. 67—8, Кулаковскій Христіанство у Аланъ — Визант. врем. 1898, I і його ж статя про Алянів у клясичних і середновічних письменників в XIII т. Чтеній київ. істор. тов., Ламанского замѣтка объ Ясахъ-Аланахъ — Труды XI арх. съѣзда т. II.

[4]) Див. згадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згадані в останнім тексті, мусїли сидїти в самій Тмуторокани.

Такий ріжнородний склад людности в околицї мусїв відбивати ся й на самім Тмутороканї, а окрім того важне торговельне значіннє сеї осади мусїло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон запримітив, що Фанаґорія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель[1]). Значіннє Тмутороканя в торговельній комунїкації в середині XIII в. характеризує Рюйсброк так: „великі кораблї не плавають Азовським морем; купцї прибуваючи з Константинополя пристають в Матрицї та висилають відси свої барки аж до устя Дону“[2]). І тодї, в XIII в., як і за часи Страбона, головним предметом азовської торговлї була риба, але поруч з тим вела ся і важна перевозова торговля через Тмуторокань. Едрізї, арабський ґеоґраф середини XII в. пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, імя його осадчого невідоме; його окружають ниви і винні городи. Місто се дуже людне й богате; в нїм є базари й торги з цїлого сусїднього краю, а також і з далеких країв“[3]). Увага, яку він взагалї звертає на Тмуторокань в своїх дорожниках, показує, що місто дїйсно мало важне торговельне значіннє, і се потверджують умови Візантиї з Ґенуєю з 1169—70 р. (про них низше).

Між залюдненнєм Тмутороканської околицї я навмисно поминув Русь, аби осібно поставити питаннє про руську кольонїзацію — чи була вона в сїй околицї, чи Тмуторокань тільки полїтично належав до Руси та що найвище був обсаджений руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосереднїх звісток у джерелах, але посереднї вказівки промовляють за тим, що тут мусїла бути значнїйша руська кольонїзація, не тільки якась купецька кольонїя в містї. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тмутороканському камню: руській написи кн. Глїба Сьвятославича 1068 р. — бо можна б сказати, що коли грецькі наємники могли записати свої імена в глубокім Єгиптї, то могли зробити се й руські вояки в чужім містї; хоч що правда, Тмутороканська напись має инакший характер, могла мати деяке практичне значіннє, тому й доказова її сила більша, особливо разом з иньшими доказами[4]). Иньший факт, з більшою доказовою

---

[1]) XI. 2. 10.

[2]) Recueil de voyages IV c. 215.

[3]) Recueil de voyages V c. 395.

[4]) Напись, вирізана на марморяній плитї, така: „въ лѣто. ѕ. ф҃ ѻ҃ ѕ і н҃ і. ѕ҃. глѣбъ князь мѣрилъ мо(ре по леду ѿ тьмутороканѧ до кърчева ҂і и. ҂д. саженъ). Плиту сю знайдено на Таманськім півострові і вона викликала в своїм часї загальний інтерес, як палеоґрафічна памятка, і ма-

силою — се істнованнє філіяльного монастиря київського Печер ського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава вийшов „въ островъ Тьмутороканьскый“ і оселив ся коло міста, поставив церкву й зібрав черніїв, „и бысть монастырь славьнъ“, що істнував в останній чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ имый въ Печерьскый манастырь“ [1]). Сї подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братия монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — істнованнє значної руської кольонізації на противнім березі Меотиди (про що ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князї в своїх руках, після того як турецький потік залив степи. Щоб держатись тут, не тілько супроти турецьких орд, але й супроти ворожих змагань Візантиї, серед ріжних чужеплеменних і часто ворожих народів, вони мусїли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська кольонізація в сих околицях. Сю кольонізацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V—VI в.

Під власть руських князів Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно з рук Хозарів, підчас упадку Хозарської держави. В своїм місці я вказав, що вже на початках X в. Русь мусїла держати в своїх руках Азовське море, а з тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тоді від Киіва, а й по другий бік керченської притоки мусїли бути землї в руськім володінню — на се

леньку літературу: Оленинъ Письмо къ графу А И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Изслѣдованіе тмутараканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI; П. Кеппенъ Нѣчто о тмутараканскомъ камнѣ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської памятки з Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михаіла (думають на Олега, що мав християнське імя Михаіла) і могилу, датовану монетами імп. Василя і Константина: див. Іловайского Нѣсколько соображеній о памятникахъ Тмутараканской Руси и Тмутараканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора нижше. Огляд археольоґічних памяток Тмутороканської околиці — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер). [1]) Житіе Ѳеодосія л. 9.

маємо досить виразний натяк в умові Ігоря [1]). Зруйнованнє Сьвятославом Хозарської держави мало забезпечити руське панованнє на Азовськім морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й хозарська людність на Подолю була приведена тоді в залежність від Тмутороканя.

Розширенне руської зверхности по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантиєю й умовою 945 р., де Русь вирікала ся всяких аспірацій на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли взято й самий Корсунь, теж зрезигновано в інтересах союза з Візантиєю. Але на кавказькім березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і при кінці X в., за Володимира, навіть пограничні землі на Поднїпровю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в літопись з якоїсь пісні оповіданнє каже, що Мстислав, перемігши касозького князя Редедю — забивши його в поєдинку, „наложив дань на Касогів", а на памятку своєї побіди поставив церкву Богородиці в Тмутороканю [2]). Пізнїйший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на меті очевидно також інтереси Тмутороканської волости [3]).

Сї звістки належать до перших десятиліть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сидів Ростислав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й иньших земель, та що його сила й політичні впливи настрашили Греків. Корсунський намістник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбути ся небезпечного сусїдства, але се викликало повстанне проти нього в самім Корсуні: Корсуняне побили камінням сього катепана [4]).

З усїх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і пізнїйше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежности від себе сусїдні кавказькі племена, а ся історія з корсуиським катепаном наводить на гадку, що Роман мабуть пробував розширити

---

[1]) Т. I с. 373—5.
[2]) Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Нікон. I 79, пор. вище с. 14.
[3]) Див. вище с. 20. [4]) Іпат. с. 117.

свою волость і в Криму, як се було в X в.; корсунське повстанне, коли дійсно стояло в звязку з смертию Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсуні. З сими кримсько-тмуторокапськими відносинами звязуєть ся руська печатка, знайдена в Енї-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора“, і досить правдоподібно толкуєть ся, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича[1]).

В другій половині XI в. Тмуторокань став звичайним пристановищем для князїв ізгоїв. Сама волость належала до Чернигівської волости, але її віддаленне, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливости чернигівським князям держати її під своєю контролею, й князї ізгої легко вибивали звідси чернигівських підручників і намістників та осїдали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернигівські князї мусїли брати ся на иньші способи: Всеволод напр. в 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам[2]); очевидно, тих Хозар було богато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованне в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять лїт (1064—1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всї ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місцї на сій загроженій

[1]) Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка О древней вислой свинцовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ в Трудах III археол. з'їзда (він перший звязав її з Ратибором XI в. і новійша розвідка Орѣшникова: Матеріалы къ русской сфрагистикѣ (Труды москов. нумизмат. общ. т. III). Печатка з одного боку має образок сьвятого, з другого: отъ | Рати | бора. На XI археол. з'їздї проф. Кулаковский присьвятив спеціальний реферат в обороні тези про приналежність східньої частини Крима до Тмутороканя Къ исторіи Боспора (Керчи) въ XI—XII вѣкахъ (Труды XI археол. съѣзда т. II). Між иньшими пробує він там звязати спеціально з сею кримською провінцією Тмутороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона зветь ся Ῥωσία на печатцї і в умовах Візантиї в Генуею. Одначе не маємо нїде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русию спеціально, тай що за рація титулувати ся було Олегу (чи його жінцї) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, τῆς Ῥωσίας на печатцї означає тут жінку руського князя взагалї. Про Ῥωσία візантийських умов зараз низше.

[2]) Іпат. с. 143.

позиції, сій українській Січи XI в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скріпляти (хоч би й хвилево) словянські елєменти Тмутороканя.

З закінченнєм ізгойської справи кінчить ся така січова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалї з обрію руської полїтики. Від половецької бурі 1090-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нїчого, аж в останнїх десятилїтях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русию. Одначе страчена вона, по всякій правдоподібности, тільки десь в другій пол. XII в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінцї 60-х рр. XII в. Тмуторокань стояв у сферї полїтичного впливу Візантиї. Укладаючи 1169 р. умову з Ґенуезцями та даючи їм право приставати у всїх пристанях Візантийської держави, візантийське правительство виключило з того тільки „Росію“ і Тмуторокань[1]). Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер европейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“). Особливо стає таке толкованнє можливим з огляду на ту „Росію“ — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалї руські землї. Але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібнїйше, стояв тодї в залежности від Візантиї. Певний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Корсуня і Сурожа[2]), Що Тмуторокань тодї не належав до Руси, се виразно каже те саме Слово[3]). Памятаючи, як Візантия все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сї часи були періодом найбільшої сили Візантийської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантия загорнула тодї Тмуторокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у серединї XII в. (1154), каже про Тмуторокань, що в нїм сидять „князї, відомі з своєї сили, відваги й воєвничости, що зробила їх дуже страшними для сусїдів“[4]). Отже тодї Тмуторокань до Візантиї в усякім разї

[1]) ἀνεὺ τῆς Ῥωσίας καὶ τῶν Ματράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII Historiae patriae monumenta і у Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, її потвердженнє з 1170 р. у Мікльосіча і Мілєра Acta et diplomata graeca sacra et profana III.

[2]) Розд. V. [3]) Розд. IX.

[4]) Recueil de voyages V с. 395; перекладчик Жобер через непорозуміннє переклав слова Едрізі, що сї князї були звістні з відваги словами: connus sous la dénomination d'Olou Abas, що сам Жобер поясняє: les Abazes (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — Edrisi Description

не належав. Що то були за князі, Едрізі близше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь minores gentes, або таки й ізгої XII в.

На потвердженнє гадки, що в середині XII в. Тмуторокань міг належати ще до руських князів, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними княжнами і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез“ і „з Ясів“. Так 1153 р. висватав собі Ізяслав Мстиславич „изъ Обезъ цареву дщерь“. Андрій Юриєвич оженив свого сина Юрия з славною грузинською царицею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Ясинею, а сестру своєї жінки (свесть) видав за Мстислава Сьвятославича чернигівського (1181). У Андрія Юриєвича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. и.[1]). Всі сі шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже з кінцем XI в. Тмуторокань і нижнє Подоле стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігоревім натякає на недавну втрату Тмутороканя, малюючи Сьвятославичів як двох соколів, що полетїли „поискати града Тмутороканя“ [2]): не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколїнями й давно забуту, як то виглядало б з нашої літописи. З того всього я уважаю правдоподібним, що Тмуторокань руські князі стратили десь тільки в третій чверти XII в.

„Соколам-Сьвятославичам“ не удало ся вернути Тмутороканя. Нема взагалї ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а заразом і дальша історія Тмутороканя виходить за границї нашої

---

de l'Afrique). Наслїдком сеї помилки Жобер, Лелевель і иньші уважали сих тмутороканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, зістаєть ся при тім же поглядї, що то мусїли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се нїщо не вказує. Натомість Брун (II. 131) не вагав ся бачити в них руських князів, і се вповнї правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканцї провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізї чутка про ті війни, які тмутороканські князї ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русию, руськими князями?

[1]) Іпат. с. 320, 322, 398, 422. Про сї шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — Сѣверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був оженений з Ясинею.

[2]) Розд. IX.

праці, тим більше, що й для руської кольонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тмутороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську, не-словянську людність [1]).

Додам, що торговельне значінне Тмутороканя тривало далі в XIV — XV в. Чи стояв він в якійсь залежности від Візантиї в XIII в. не знати. Пізнійше загніздили ся тут Італіяни: в XV в. бачимо в Матрезї осібних володарів з Ґенуезької фамілії Ґвізольфо, що залежали з одного боку від Ґенуезької республїки, з другого — від якихось місцевих татарських династів. 1475 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тмуторокань, разом з сусїдніми пристанями [2]).

Покінчивши з Тмутороканем, поглянемо на руську кольонізацію в сусїдніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістцї, що св. Кирил у Корсуни знайшов „ѳуаггеліе и псалтырь роускими писмены писано и человѣка глаголюща тою бесѣдою“ [3]). Ся записка, хоч значно пізнїйша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були посельниками досить звичайними [4]).

У ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монґолів в Кіпчак є цїкава звістка, що говорить очевидно про богаті руські кольонії Криму і Азовського побережа. „Богато визначнійших руських купців і богачів, каже він, поскладали в кораблї що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусулманські краї“, себто на малоазійське побереже Чорного моря [5]). Кількадесять лїт пізнїйше

[1]) Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

[2]) Брун I с. 214—7, Heyd II с. 395, 405.

[3]) Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

[4]) Про неї в т. I с. 538—9.

[5]) Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотой Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міґрацію з Судака в землї Кілїдж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сї Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люди вратували ся. Був звичай, що розбиті кораблї належали султану, і він богато з того забрав. Решта кораблїв прийшли цїлі. І нам оповіли се декотрі з них“. Куніґ в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуня, але її скорше треба звязувати з звістками про руську кольонізацію Криму й Азовського поморя взагалї.

Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було богато Русинів; про якихось невільників не можна тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто пє кумис, не може спасти ся [1]). У східніх письменників також знаходимо звістки про руську кольонізацію в Криму в другій половині XII в. Так посли султана Бейбарса, що звідали місто Содхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами [2]).

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, про які я згадував вище.

Про Подонє маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованнє тут руської кольонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Так мав я нагоду згадувати, що археольоґічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) виказали істнованнє тут християнської руської кольонії [3]). Супроти того тих Біловежців, що виеміґрували звідси на початках XII в. в Сіверщину [4]), треба уважати Русинами. В XII в. як на руську кольонію можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князї в походї 1111 р. [5]).

---

[1]) Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис пити гріх, і ніде не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалї, або таких, що він стрічав їх пізнїйше — Recueil de voyages IV. 242, 243, 245. На останнїм місцї виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена", що приходив до нього, хотячи охрестити ся, але не зробив се з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.

[2]) Тизенгаузень с. 63, пор. також 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кіпчаки, Аляни і Русини.

[3]) Т. І с. 171, пор. 139.

[4]) Іпат. с. 204 (р. 1118).

[5]) Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з священними сьпівами (Барсов[2] с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Христіанство у Алань с. 17), то се непорозуміннє. Побожний Володимир поставив „попів" перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. лїт. с. 22, що має поправнїйший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю"). Воскр. лїтоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци

Може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди[1]).

З другої половини XII століття маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часі[2]). В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село“: їдучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия поручення перевозити подорожних через Дін човнами[3]). Сі Русини живили ся хліборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Руси[4]), тим самим натякаючи на якусь значнійшу руську кольонізацію на захід від Дону. Далі на схід, на Волзі знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів[5]). Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Пляно-Карпіні, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспийськім морі і було зруйноване підчас Батиєвого походу, каже, що в нім було богато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і иньших[6]).

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р.,

вышедше изъ града и поклонишася княземъ Русскымъ, вынесше дары и рыбы и медъ“. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним з огляду що українські князі їх помилували.

[1]) Recueil VI. 401, 434—5. Поки що, до лїпшої аналїзи — треба бути з тими команськими городами дуже обережним, бо між ними бачимо і Kiniow — по всякій імовірности не що як Канів.

[2]) Крім умов 1169—1170 р., що виключають сей Руський порт (Ῥωσία, Russia) і Тмуторокань з торговлї Генуезців (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і аналїз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мапи XV в. дійсно вказують „Руське село“. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васїлєвский в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Взагалї гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. и. Брун (I с. 122), за ним Кулаковский (Къ исторіи Боспора въ XI—XII в.) розуміють тут Керч.

[3]) Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam cazale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як згадане дальше, що називає він casale novum). Воно має всї прикмети оселого, правильного житя.

[4]) ibid. с. 250. [5]) ib. с. 266.

[6]) Recueil IV с. 674. Про місце Орну — Брун II с. 175; він містить її при устю Терека.

але про них ми будемо говорити ще трохи низше, а тепер перейдім далі на захід — в краї дніпровські й дальші.

Що тут руська кольонізація перед печенізьким розпростороненем сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних літ. По печенізькій бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олешє.

Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в ґенетичнім звязку з сим старим містом [1]). Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII—XIII в.[2]). З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнійшими кольоніями купців. Через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Поднїстровя з морем, і Олешє було нїби морським портом Київа — низше Олешя по Дніпру нїякої значнійшої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Поднїстровє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Корсуняни", що приходили на устє Дніпра. І пізнїйше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькім Понизю стрічає на Днїстрі „лоді з Олешя", що везли рибу й вино [3]). На значінне Олешя в заграничній торговлї й комунікації вказує той фактъ, що на італїянських мапах XIV в. Днїпро зветь ся по імени Олешя, castrum illicis в латинськім перекладї рікою de ellexe, l'ellexe (звідти elese, erese). В XV в. бачимо тут ґенуезьку кольонїю,

---

[1]) Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олешє було вище по Днїпру, коло с. Знаменки, низше порогів я згадував в т. I с. 291. На потвердженне того, що Олешє лежало на устю Днїпра, вкажу, що й Едрізі містить Олешє (Алеска) коло устя Днїпра, чотири днї дороги від Канева, і воно у нього згадуєть ся як остання з Днїпрових пристаней (Recueil VI 398). Сюди ж приводить італїянські звістки про castrum illicis, як в латинськім перекладї називало ся Олешє, на устю Днїпра — див. Heyd II с. 397, Брун I с. 223.

[2]) Іпат. с. 320, 346, 357, 491, 1 Новг. 217. Забєлїн в своїй статї про Олешє (Археологическія извѣстія, 1895, I) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Елїкс, куди мали бути перенесені мощі учеників ап. Андрія — се Олешє, зване на пізнїйших італїянських мапах Ellexe або castrum illicis (в латинськім перекладї). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

[3]) Іпат. с. 491.

знищену Турками в середині сього століття; пізнійше її місце заступив турецький Очаків [1]).

До кого належало Олешє? В X в., як видко з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би невтральним: сюди приходили на промисли Греки з Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торгівлі й промислів, а головно для того ж рибальства. В умові з Ігорем візантийське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устю Дніпра тих Греків промисловців і самі щоб не зимували, инакше сказати — не оселювали ся на завсіди. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була невтральною, тай мала мішану, в тім і руську людність, по части рухому, промисловську, а по части й більш осілу. Очевидно, візантийське правительство хотіло запобігти такій осілій кольонізації, аби не утворила ся в сусідстві Криму якась руська волость, подібно до Тмуторокańської, що давала вже й без того досить клопоту візантийському правительству. Та правдоподібно, сі дипльоматичні заходи не були в силі перепинити елементарного кольонізаційного руху. Важнійшою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в стані знищити сього руху промисловців і осадників на усте Дніпра.

В XI в., з ослабленнєм Візантиї, Олешє прийшло, здаєть ся, в близшу залежність від київських князїв. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударяють на Олешє, і кождий раз київські князї дуже жваво на се реаґують, тим часом як про якусь реакцію візантийського правительства нїчого не чуємо. 1084 р. Давид Ігоревич, один із тодішніх ізгоїв, напав на Олешє, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували з Грецією, й пограбив їх, „зая въ нихъ все имѣньє“. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів, дав йому волость на Погорині [2]). Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тодї князем київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й взяли Олешє. Ростислав зараз вислав з Київа військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабивало [3]). Таку особливу увагу київських князїв для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими ін-

[1]) Брун I с. 223, Гейд II с. 397.
[2]) Іпат. с. 144. [3]) Іпат. с. 346.

тересами київської торговлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — не тільки істнованнє там київських кольоній, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім чорноморськім побережу мусіли бути иньші, меньш значні пристани й осади. Едрізі окрім Олешя згадує якесь місто Molsa, „недалеко устя Днїпра“[1]) Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантийські, корсунські й оріентальні монети і де могло бути теж якесь місто в сї часи[2]). Правдоподібно, археольогія викриє нам з часом і більше таких осад з тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську кольонїзацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи“ їх були „и до сего дня“, себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами“ треба розуміти не порожні городища, а таки залюднені міста; і тут археольогія може зробити нам з часом сю прислугу — виказати слїди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осади та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, лїтопись оповідає, що Іван розложив ся з своїм військом „въ городѣхъ подунайскыхъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблї, грецьке *κουμβάριον*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблї галицьких купців[3]). Такожж по части оселою, по части неоселою руською людністю мусїли бути т. зв. Берладники, звані так від імени Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлаті, лївім притоку Дунаю[4]). Вони

---

[1]) Recueil de voyages VI, 398.

[2]) Бурачковъ в К. Старинї 1886, IV, 664. [3]) Іпат. с. 341.

[4]) Новійша праця присьвячена Берлади — згадана статя проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421—2) показує дивну перішучість в означенню того, що називало ся Берладию в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучаєть ся до давнїйшого погляду Барсова (Матеріалы для истор. географ. словаря, sub voce), що в лїтописях нема згадки про Берладь як місто, і думає, що Берладею звала ся ціла та місцевість а лїтописний Берладь треба розуміти як її головне торговище. Вказавши кілька місць з подібним іменем в ріжних околицях, він мов би не рішаєть ся виразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумнїву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістний з молдавських грамот з початку XV в. (Akta gr.

звістні в великім числі: напр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсім як пізнійші козаки: вище бачили ми, як сі Берладники човнами напали на Олешє й пограбили його[1]).

Анальогічним елємєнтом уважають ся ще галицькі вигонці „вигонци галичкыя", що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р.[2]), коли вони прийшли з моря в Днїпро, на тисячи човнах і придучили ся коло порогів до війська руських князїв. Судячи по числу човнів, мусїло їх бути кількадесять тисяч. Проводили ними дві близше нам незвістні особи — Юрий Домамирич і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воєводами, але самі вигонці[3]) в усякім разї могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Днїстра, судячи з їх походу човнами (иньші війська всї прибули суходолом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки прихожу, промислово-воєнну, але й оселу кольонїзацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образї радости на Руси, згадуючи „дївиць на Дунаю": „дївиці сьпівають на Дунаю, вють ся голоси їх через море до Київа"[4]) — очевидно, мова про дївчат-Русинок.

Цїкаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке призвище, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним з Ґалича. З призвищем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичем. Як я згадував уже[5]), він дїйсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й резидувати в Берлади й титулувати ся берладським князем, але заразом назва Берладника (не „берладського князя"), з якою він

і ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фіґурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичом (forum Berleth, тръгъ брълядский). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

[1]) Іпат. с. 346. [2]) Іпат. с. 496.

[3]) Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших памятках не стрічаєть ся, див. Словар Срезневского sub voce. Укладчик Никонівської літописи зробив з них Вигалцїв, а заразом, зрадївши незрозумілому слову, додав якихось „Баутів і Ґаїгалів" — II с. 91.

[4]) Розд. XIV. [5]) Див. с. 420—2.

виступає звичайно[1]), очевидно робить алюзію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до категорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер призвища дещо глумливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являєть ся в наших князівських відносинах. Розгнівавши ся на Ростиславичів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм заберати ся з Київщини; Рюрику казав заберати ся у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты пойди въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти“[2]). Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ся фраза значила тільки: іди на всї чотири сторони, або — прикладаючи близше до княжих відносин: іди між безземельних князїв. Берладь виступає тут в тій же ролї, як столїтє перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князїв. Чи розуміла ся тут Берладь як Січ XII в.[3]), як збіговище ріжних неприкаянних людей, чи як княжа волость, де пересиджували ріжні Богом і свояками обдїлені князї? Правдоподібно також як і в призвищу Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярнїйша з дунайських волостей, де пересиджували ріжні покривджені долею князї, і заразом тут був згірдний натяк на становище безземельного, неприкаянного князя-Берладника.

Що тут, на лївім боцї Дунаю могли бути княжі волости, і частїйше пересиджували тут ріжні неприкаянні князї, уважаю правдоподібним з огляду на руських князїв, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слїд такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князїв, що сидїли в подунайських містах (Дрістрі, Вичинї й ин.), згадує між ними якогось *Σεσθλάβος*, що був по всякій правдоподібности Всеславом[4]).

---

[1]) Берладським князем окрім тої грамоти 1134 р. (див. вище с. 421) називає його тільки Новгородська лїтопись (с. 138).

[2]) Іпат. с. 390.

[3]) Берладь давно вже зближали з Січею, між иньшою й Ол. Хиждеу, від котрого пішла та грамота Іванка Берлядника, в своїй статї в Телескопі 1833 р. згадує „Берладську сїч“.

[4]) Anna Comnena I. 323: τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζομένου καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ. Д. Васїлєвский догадував ся, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сьміливий здогад.

В XII в. Василько Юриєвич, з иньшими братами подавши ся до Візантиї по смерти батька, дістав від імператора „по Дунаи 4 городи“ [1]). Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діоґенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерти його хотїв задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука[2]). Нарештї пізнїйше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Сьвятослава, шваґра болгарського царя Константина, що називав себе теж Русином з роду і легко міг бути дїйсно руським княжичом[3]).

Можливо і навіть правдоподібно, що сї появи руських князїв в задунайських городах не були явищем зовсїм припадковим. Упадок і спустошеннє Болгарії на початках XI в., по війнах імп. Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенїгів і розпростореннєм Половцїв, розпростореннє руської людности за Дунаєм. На се добачали натяк в тій характеристицї „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантийцї: по їх словам, вони живили ся хлїборобством (сїяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляєть ся турецьким ордам[4]).

Чи завдяки сїй кольонїзації, чи тим руським князям, що засїдали часом (може й далеко частїйше в дїйсности, нїж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про приналежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всѣмъ рускымъ, дальнимъ и ближнимъ“, в останнїй редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вичисляє цїлий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але зістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків

---

[1]) Іпат. с. 357. [2]) Інат. с. 204.

[3]) Посилаючи на бажаннє митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѣосщены архиепископѣ вся Рускіа земля, благодержавнаго родіа (вітчини) моег(о), ихже отросль и корѣн азъ бых стых преѡць моих — Востокова Описаніе Румянцев. музея с. 291. Про самого Сьвятослава див. Їречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

[4]) Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На сї характеристики звернув увагу Васїлєвский Византія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XII, с. 299 і далї, й недавно знову проф. Кулаковский — Гдѣ находилась Вичинская епархія, Візантійскій временникъ 1897 с. 328 і далї.

Дунаю, що має значний інтерес'). Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значіннє і реєстру тих задунайських „руських городів“ [1]).

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновленія Болгарської держави, до візантийських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій залежности від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусіли належати сі землі) — в його кольонізаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенїгів та задумував навіть „переяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“ [2]). Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлї, а в тих полудневих, заднїстрянських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рядя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького [3]). Наперед маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою осілою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сі землї уважали ся дальною приналежністю галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Подністровя. В залеж-

---

[1]) На Дунаѣ Видицовъ, Мдинъ... Дрествин (Силистрія), Дичинъ, Киліа, на устѣ Дуная Новое село, Аколятря (може Caliacra), на морѣ Карна (Καρνέα), Каварна (Καρνάβα). А на сей странѣ Дуная: на усть Днѣстра надъ моремъ Бѣлгородъ (Аккерман), Черинъ (над тимже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ (Роман на Серетї?), на Молдовѣ Немечь (Нямци), въ горахъ Корочюновъ камень, Сочава, Сереть, Баня, Нечюнъ, Колонья, Городокъ на Черемошѣ, на Днѣстрѣ Хотѣмъ“.

Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. памятникахъ XL с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. временн, 1897 с. 335. Останнїй щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпункція, ніж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутѣ рѣцѣ“ злучаєть ся з „Романовим торгом“, а не з Ясами. Викопкував я Тирнов, що міг ошибитись тут тільки помилкою. [2]) Іпат. с. 174. [3]) Розд. X.

ність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як res nullius в княжих відносинах, наслідком територіальної близькости й кольонізаційних звязків з галицьким Понизєм: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусить розуміти ся, кольонізація сюди йшла з Галичини. Але залежности сеї не можна переціновати — хто міг пильнувати сеї залежности в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограничу?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунавя, слідячи останки руської людности. Поруч осілої констатували ми й неосілу, прихожу, воєнно-промислову. Окрім тих льокальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неосілої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лазити, personae vagabundae. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічи, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частійше, але звістки про них і тут не богатші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавнійша з 1147 р.[1]). Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цілують хрест руським князям), а їх вождь зветь ся Плоскиня — імя, очевидно, руське[2]). З сим можна порівняти згадку у Никити Хоніята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „*οἱ ἐκ Βορδόνης*, гадузи Тавроскитів“ (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників[3]), а то тим більше, що для сеї звістки Хоніята маємо паралєльну звістку Гр. Акрополіта з пізнійшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“[4]).

[1]) Ипат. с. 242.

[2]) В Синодальнім кодексї замість: „воєвода ихъ Плоскыня“, як в иньших, стоїть „воєвода Плоскина“, але що „ихъ“ мусить тут бути, видко в незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. літоп.

[3]) У Успенского Образованіе второго Болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університ. с. 389: καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης οὗτοι τοῦ θανεῖν ὑπέρπται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποσπάδες. Успенский при тім дуже правдоподібно запримітив, що οἱ ἐκ Βορδόνης — се, дуже правдоподібно, елєнізована перерібка бродників (чи „бордників“, з переставленнєм). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский Печенѣги с. 199, тим часом як Васілєвский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. П. 1879, VIII с. 335) запропонував иньше толкованнє для Βορδόνη — Burzenland в Семигородї; до сеї гадки прихиляєть ся й проф. Кулаковский Виз. врем. 1897, 333.

[4]) καί τινας τῶν συγκλύδων Ῥώσων σὺν ἑαυτῷ περιαγαγών — Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Сьвятославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським[1]). Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут Cumani et Brodnici, або навіть Cumania et Brodinia terra все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки територіальну близькість. Під час першого монґольського нападу на Половців Бродники стали по сторонї Монґолів: в битві на Калцї вони були з Монґолами, тим часом як по сторонї Половців стояли руські князї; на присягу Плоскинї, воєводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і лїтописне оповіданнє клене Плоскиню проклятим „окаянним", бо він не додержав присяти і передав тих князїв Татарам, а сї їх забили[2]).

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлїкту з Русинами. В половецьких нападах на Русь нїколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусїдстві і всякій иньшій близькости з Половцями факт важний: він натякає, що почутє своєї одноплеменности з Русию завсїди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся пїд гнетом обставин: коли Монґоли впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долї й не вязати ся з ними, — найпростїйшим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по сторонї Монґолів. Тодї дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князї встрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дїйсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стїльки вже анґажовані своїм союзом з Монґолами, що не могли з сеї справи вилабудати ся. Плоскиня свій некоректний вчинок, за який клене його лїтописне оповіданнє, правдоподібно вчинив з біди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монґолів.

В сім епізодї Бродники виступають виразно на Подоню — тїльки там могли вони стати союзниками Монґолів. Угорські звістки знов вказують на їх на заходї: угорський король 1254 р. вичисляє їх між сусїдами Угорщини. Сю згадку потверджує звістка Хонїята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монґолів; зрештою їм, як союзникам Монґолів, і не було причини тїкати від них на захід, зміняти місце свого пробутку. Зводячи до купи сї звістки, мусимо

[1]) Іпат. с. 242, 1147 р. [2]) 1 Новг. с. 219.

прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоня до Подунавя. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у ріжних народів, своїх і чужих.

Оглянувши слїди руської людности в степах XI—XIII в., перейдїм тепер до тих турецьких „насельників", що були тут панами в сї часи[1]). Ми бачили вже, як з кінцем IX в. опановала сї степи орда Печенїгів[2]), бачили також і те, що се панованнє Печенїгів не мало в собі нїчого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міґрациї, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місці, як почавши Гунами й скінчивши Уграми цїлий ряд орд перейшов через наші степи в IV—IX в. [3]). Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монґольських племен у центральній Азиї, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу, по більшій части мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елєментів головно. Печенїгами відкриваєть ся нова серія, чисто турецьких орд (розуміть ся — теж не без домішок). Їх міґрація, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печенїги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кіпчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Константина Порфирородного[4]), Печенїги, витиснули на північ Угрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землї на схід від Днїпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено

---

[1]) Для історії Печенїгів, Торків і Половців в наших степах маємо досить поважну літературу, що, правда, займаєть ся головно Половцями. Окрім вичислених в прим. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовского (головна праця), треба ще згадати: Васїлевского Византія и Печенѣги (взагалї византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ изслѣдованія о Куманахъ или Половцахъ, 1846, Geza Cuun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенскій Образованіе второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університета (особливо 1 глава 2-ої частини, спеціально їм присьвячена).

[2]) Див. т. I гл. 2. [3]) Т. I гл. 1. [4]) De adm. 37.

розложили ся в сій території. Узи зайняли їх давнійші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міґрацію IX—X в., — линила ся частина Печенїгів. Окрім Печенїзької орди, дорогу в Европу загороджувала Узам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзі від Узів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Сьвятослава в 960-х рр. Хозарська держава упадає, і з тим мусїв збільшити ся натиск Узів на Печенїгів, що від тепер на самих собі мусїли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенїгів на дальші руські землї, що як раз дає себе знати після сього, при кінцї X в., до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими перемінами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себто Турків)[1]) вперше виступають в нашій політицї: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходолом, берегом Вогли (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами[2]). На жаль, процес роспросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсїм закритий від нас, бачимо тільки останнїй результат: у середині XI в. Печенїги витиснені зовсїм з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на передї иньшої далеко сильнїйшої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західнїх джерелах Куманами, а в орієнтальних — Кіпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенїгів тільки поволї уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінцї X і на по-

[1]) У Гаркави с. 131.

[2]) Іпат. с. 56. В наукї досить довго було ваганнє на тім пункті чи Узи, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівнянне візантийських джерел з другої половини XI в. з нашими лїтописями, і з нього виникає зовсїм певно, що Узи відповідають нашим Торком (се основно довів проф. Голубовский — Печенѣги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібне — що се загальне „Турки“, спеціалїзоване на них (як Торкъмене — замість Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовский виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеликої й нїчим не визначної річки.

чатках XI в., саме коли Печеніги так скажено термосять Поднїпровє, коли тут від них „бѣ рать без переступа“, східні, подонські степи були вже ними стрчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Поднїпровя, вони уступили, як довідуємо ся від сучасного візантийського історика Скіліци, в звичайний захист чорноморських орд — на нижній Дунай, в той зяднїстрянський „кут“, і тут якийсь час тримали ся проти нападів Узів.

Але серед самої печенїзької орди настала незгода й розділ; Скіліца оповідає так, що в боротьбі з Узами визначив ся незначний Печеніг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенїзький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ховав ся від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кеґена обудила зависть в Тіраху, він старав ся його забити, але Кеґен, довідавши ся, втік на Днїпрові болота й притягнувши до себе два колїна з загального числа тринадцяти печенїзьких колїн, розпочав з Тірахом війну. Його одначе побито. Тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддав ся Візантиї; се стало ся десь уже в 1040-х роках. Кеґена в Візантиї прийнято. Осівши ся надДунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добивши ся від Візантиї утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантийські землї. Але вкінцї його побито, він піддав ся теж, і сих Печенїгів оселено в спустошеній Болгарії [1]). Слїдом вони одначе збунтовали ся, почали страшно пустошити Тракію й Македонію, і Візантия вирікши ся зовсїм Болгарії, тільки грошима куповала спокій від Печенїгів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міґрацією Торків, печенїзька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалась грозою Візантиї. Тільки напустивши на них Половцїв, Візантия знищила Печенїгів (в страшнім погромі 1091 р.), і на їх місце дістала нового ворога в сих самих Половцях [2]).

Чорноморські степи, полишені Печенїгами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, се була орда не дуже велика й сильна, а може до того й меньш воєвнича, ніж Печеніги й Половцї. По пятах її ступала за те далеко сильнїйша

---

[1]) Cedreni II. 581—589.

[2]) Про міґрацію і дальшу долю Печенїгів див. Голубовского Печенѣги с. 76—7, Васїлєвського Византія и Печенѣги в Ж. М. Н. П. 1872, XI і XII.

Половецька орда. Тим часом як Узи били ся з Печенїгами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Переяславщини[1]). Але Торки тоді ще мабуть тримали ся на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрадали ся були під переяславський Воінь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенїгів, з другого боку — далеко сильнійшою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла богато шкодити Руси, тим меньше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Руси 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противленне Половцям: слїдом Торки, як перед тим Печенїги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цїлим народом", як пише сучасний візантийський історик Аталїота перейшли Дунай[2]).

Аталїота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшовши Дунай, на деревлянних і шкіряних човнах, та побивши візантийську сторожу, вони кинули ся пустошити візантийські землї, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хороби страшно знищили їх орду[3]). Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталїота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенїгів[4]): не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міґрації Торків за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібнїйше; знаємо від Константина, що частина Печенїгів зістала ся з Торками ще при міґрації Печенїгів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишила ся на візантийських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучило ся дещо Печенїгів з Болгарії. Як каже Аталїота, вони

[1]) Іпат. с. 114.

[2]) Аталїота, р. 83—7, служить головним джерелом для сього епізода і його оповіданне дословно повторяє Скілїца (бонське вид. Кедрена, р. 654—7). Про міґрацію Торків див. Васїлєвский Византія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далї.

[3]) Може бути, що чутку про се переказав і наш лїтописець у своїй звістцї під 1060 р.: Торки вигинули „овии от зимы, друзии же гладомъ, инии же моромъ" — Іпат. с. 115. Ся звістка дуже близько підходить до слів Аталїоти: Χειμῶνι δὲ πολλῷ περιπεπτωκότες... (р. 83—4), τὸ μέν τι νόσῳ λοιμικῇ καὶ λιμῷ καταπονηθέντες καὶ ἡμιθνῆτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καί τοῖς παραχειμένοις Βουλγάροις καὶ τοῖς Πατζινάκοις καταπολεμηθέντες (р. 85).

[4]) Іпат. с. 184 204.

стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранґи в візантийській єрархії.

Після міґрації Торків степи від Урала і до Дуная зістали ся в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два століття. Зайняли вони головно Подонє. Східньою границею Половецької землї в нашій літописи кладеть ся Волга. На заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Днїпра[1]), але здаєть ся головним їх тереном були степи між Днїпром і Волгою, тому й лівий беріг Днїпра зветь ся в наших літописях XIII в. „ратною стороною“[2]). Хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починаєть ся зараз за Подунавєм[3]), але щоб Половці там кочували постійно того не видко.

Під властю Половців, взагалї в залежности від них зіставала ся словянська кольонїзація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенїгів і Торків, які бачимо в степам при кінцї XI і на початку XII в. Але сї печенїзькі й торкські останки, видко, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагодї вони переходили з степів під зверхність руських князїв, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусїла бути довший час спеціальна ненависть до тих кревняків, що перейшли до Руси. На сю гадку наводить особливе їх заввятє на Торків підчас війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків еміґрантів: так 1105 р. Боняк приїшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків. Тільки в другій половинї XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде низше мова.

Подібно як Печенїги й Торки, Половці теж поділяли ся на коліна, котрими правили певні династиї. Їх іменами часто й звуть ся сї коліна, особливо в наших джерелах. Пізнїйший арабський письменник рахує половецьких колїн одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарсових, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів[4]), але не завсїгди можна відріжнити коліно від ханської

[1]) Іпат. с. 451.

[2]) Іпат. с. 314, 426: „вся Половецьская земля, что ихъ межи Волгою и Днѣпромъ“.

[3]) Вказівки у Успенского Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далї.

[4]) Іпат. с, 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

династиї[1]). Крім того Половцї розріжняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половцїв „лукоморських“ (значінне сього Лукоморя досї не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істновала певна льокалізація половецьких колїн, се видно і з того, що половецькі хани чи цїлі династиї мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асеня (Осень)[2]).

Одности державної орґанїзації у Половцїв не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „цїлій Половецькій землї“, нпр. про Юрия Кончаковича лїтописне оповіданне про Калкську битву каже, що він був „болийше всихъ Половецъ“[3]) — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі колїна правили ся самостійно й їх полїтика не обовязувала иньших, хиба треба було умовляти ся з усїма колїнами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Сьвятослав же хотїв уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Сьвятослав супроти того не схотїв пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся“[4]). З сього оповідання виходило б, що тодї Половцї складали ся з двох більших ґруп, бодай на Подніпровю — лукоморських і иньшої, на чолї котрої стояли Бурчевичі.

Колїна правили ся своїми ханами, котрих лїтописи наші звуть князями. Число таких князїв бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві лїтопись рахує 20 забитих половецьких князїв[5]), а Мономах рахує „лѣпшихъ князей“ половецьких, що він узяв за кількадесять лїт в неволю — на 100, а забитих до 200[6]). Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й иньші члени династий нпр. Мономах рахує трох князїв з династиї Багубарса, чотирох з династиї Овчини; в лїтописних оповіданнях з кінця XII в. згадані три князї Колдечі, два Урусовичі, два Сутоєвичі і т. и.[7]). Сї члени династий і становили вищу аристократію „Половецької землї“ — те, що лїтопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господичичами[8]). На чолї їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значінне й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослїдити одну половецьку династию протягом півтора столїтя: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, і нарештї правнук

[1]) Нпр. Іпат. с. 456: Колдечі, Урусовичі, Кочаєвичі.
[2]) Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.
[3]) Іпат. с. 495. [4]) Іпат. с. 455. [5]) Іпат. с. 184.
[6]) Лавр. с. 241. [7]) Іпат. с. 451, 481. [8]) Іпат. с. 457.

Юрий Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монґольського походу [1]).

Не вважаючи на брак одноцільної політичної орґанізації на самостійність колін, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн; принаймні на зверх вони виступають все солїдарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всїм подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про иньші турецькі орди наших степів — Печенїгів і Торків, досить односторонні і взагалї кажучи небогаті. Всї вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх властних не було. Жили передовсїм із скотарства. Є, що правда, звістки про уживанє й деяких родів хлїба (нпр. ржу), але хлїборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і богацтвом. Но при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусїднї оселї народи, та зривки чи то в видї подарунків „мира дѣля“ — аби не пустошили сусїднїх земель, чи то за поміч у ріжних війнах. При тім повна до наївности неперебирчивість в відносинах до своїх сусїдів і значна воєвничість [2]).

Ми бачили в своїм місцї, що Половцї скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Руси кількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе сї напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нїчого особливого; часом Половцї приходять, як союзники князїв ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під заколот ізгойської політики напади їх стають усе частїйшими та прикрїйшими для Руси [3]). Разом в тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони дїяльну участь в печенїзьких війнах Візантиї, виступаючи то союзниками Печенїгів, то союзниками Візантиї проти Печенїгів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилї хитало ся між Греками і Печенїгами, але вкінцї зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу побіду над Печенїгами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенїзьким нападам на Візантию. Три роки пізнїйше Половцї счинили похід на Візантию, ведучи претендента на візантийську корону, що називав себе

[1]) Про сю династию див. низше с. 534.
[2]) Більше про них див. Голубовского Печенѣги гл. V.
[3]) Огляд половецьких нападів на Русь в 1070—80-х рр. див. вище с. 8.

Львом сином імператора Романа Діоґена[1]). Від 1090-х же р. роспочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенізької рати (століте перед тим). Воротьба старших князів з ізгоями, що тревала далі давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безкарно пустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до решти. Взагалі сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розуміть ся, чисто негативного, руїнного для сусідніх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшне спустошеннє Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до пляну аґресивної боротьби з степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінченнє. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землі (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібніших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі страти в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „лїпших половецьких князів", або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло" тисячу веж на Дону). Вони стратили духа від сих ударів і відсунули ся далі від границь руської кольонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій бідї, иньші ж еміґрували, як хан Отрок — на Кавказ[2]). Розуміть ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з ґіперболою, але не підлягає сумніву, що наслїдком аґресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусїли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ[3]). Звістка ж про міґрацію хана Отрока „в Обези, за Зелїзні ворота" знаходить собі певне потвердженнє в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм походї на Сельджуків мав 40.000 помічного

[1]) Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталіота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (боєвське вид.). Про участь їх у походї „Діоґеновича" — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далї.
[2]) Іпат. с. 218, 480. [3]) Лавр. с. 277.

війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шараганідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописний Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й звязуємо згадану вище династию: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємо ся, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч“ [1]).

Результатом сього упадку половецької сули мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших літописях починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половци дицин“ [2]) Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явили ся Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про тих. Сьвятослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Черниговської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псарі“ (княжі ловці) та Половці [3]). Значить, в XII в. дійсно були на Руси, на руських ґрунтах половецькі осади під руською зверхністю, подібно як були осади Торків і Печенїгів. Пригадавши час, коли з'являть ся та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі з них піддавали ся Руси й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим категорії турецьких осадників на Руси, як „Турпєи“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Черниговщині), „Каепичи“ (під 1160 р.) були власне половецькі колїна.

Сею половецькою домішкою до давнїйшої печенїзько-торческої кольонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщині, бо про чорно-клобуцьку кольонізацію иньших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давнїйша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків заникає, між ними бачимо звязки і зносини, між Половцями є у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князїв на Половців [4]), або не хочуть брати

[1]) Уривки з літописної грузинської компіляції Картлїс-Цховреба (Жите Грузії) в XXII т. Сборника свѣдѣній о Кавказѣ с. 35—6.

[2]) Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228. [3]) Іпат. с. 343.

[4]) Іпат. с. 439, під 1187 р.

участи в нападі „на своїх сватів“ [1]); назадоволений чорно-клобуцький „князь“ Контувдій тікає до Половців [2]) і т. и. Разом з тим і відносини Чорних Клобуків до руських князів уже не такі щирі як давнійше.

Але вернімо ся до половецького упадку в першій половині XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103, 1109, 1111, 1116 р., підняв дух у підвластних Половцям ордах. До тепер сї останки Печенїгів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „ис Половець“ в Переяславщину одно торческе колїно — Читїєвичі [3]); під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенїгів і Торків — „заяша Печенѣги и Торъки с вежами“ [4]), очевидно — не проти їх волї. Тепер Печенїги й Торки підняли повстанне проти Половців у самих степах. Лїтопись оповідає про се безпосередно по походї Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосереднїй імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князї використали його й помогли повстанцям, то по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській кольонїзації, як перед приходом Печенїгів. Але руські князї пропустили сей момент, і Половцї взяли гору над повстанцями. Повстанне привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенїгами. Два днї й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, випав некористно для повстання: Торки й Печенїги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких кольонїстів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлїкти, і в результатї якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Береньдичи из Руси, а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша [5]).

На щастє Половців і нещастє Руси, період аґресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчив ся з тим не датованим близше походом Мстислава. З його смертию увагу князїв зайняли нові внутрішнї замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебідувавши сей час („рибою віджививши ся“, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половцї скоро діждали ся лекших

[1]) Іпат. с. 453 — 1192. [2]) Іпат. с. 450. [3]) Лавр. с. 241.
[4]) Іпат. с. 185. [5]) Іпат. с. 205 — 1121.

часів. Їх емігранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближають ся до руських осад: у середині XII в., в 1152 р. і пізнійше, напр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелї й Самарі, значить в безпосереднїм сусїдстві руської кольонїзації, що досягала Ворскли [1]). Руські князї починають знову (вже від 1130-х рр.) закликати Половців до помочи, до участи в своїх внутрішнїх війнах, і тим осьміляють до нападів на власну руку на руські землї. Сї напади від 60-х рр. стають все частїйші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людности.

В сім часї напади повтаряли ся і по кілька разів до року. „Половцї сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайцї чи що“, кажуть 1190 р. „лїпші мужі“ з Чорних Клобуків, натякаючі на часті тодішнї напади Половців і на Подунавє [2]). Сидючи дуже близько від границь української кольонїзації, що протягом XII в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половцї могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої зими, залягали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусїднї землї. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половцї вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, їдуть на Боровий, „и оттуду же ѣздячи и почаша часто воевати по Рси“ [3]). Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в XI в., Половцї являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантиєю, продаючи свою поміч часом Візантиї, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Руси, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землї [4]). Хоніат з признанням підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для Візантиї дівєрзію [5]).

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами з перед століття, або з печенїзькими з кінця X в. Під час поло-

---

[1]) Іпат. с. 317, 369. [2]) Іпат. с. 452. [3]) Іпат. с. 451.

[4]) Про участь Половців у болгарських справах Успенский ор. с. 244 і далї passim. Київська лїтопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

[5]) N. Choniatae p. 691.

вецької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торческ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руськім ґрунті, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподіваний напад: на вість, що в сусідстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тікають. Нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торческу, вернули ся до своїх ватаг“ [1]), або: „Половці в'їхали слідом за Ростиславом і хотіли пустити ся „на воропъ“ (на грабуваннє) по землї, але зачули, що Сьвятослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдеюрева, тож завернули ся й утікли, покинувши прапори й списи“ [2]). Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограниче десь з військом, аби тим повздержати Половців від нападів, а століте перед тим вони на руській землї ставали до бою з сполученими полками руських князїв (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енерґії, з котрими вони нищили кольонїзацію й культуру своїх словянських сусідів в XI в.

На се в першій лінії вплинуло те ослабленнє Половців на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пізнїйші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями [3]), тай взагалї вся ся боротьба з Русию. Але певне значіннє мало й саме житє в сусідстві культурнїйших народів та впливи від них. Взагалї всї азійські кочовничо-розбійничі орди на европейськім ґрунті з часом деґенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половців: вони тратили своє розбійниче завзятє, підпадаючи впливам культурнїйшого сусідства. Я вкажу тільки на оден характеристичний симптом: розповсюдненнє християнських і руських імен серед Половців. Почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ династій, так і серед просто значнїйших половецьких родин, такі нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Ґлїб Тирієвич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолї боротьби з Монґолами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович [4]). Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що все то були хрещені, хоч і такі факти певне

[1]) Іпат. с. 450. [2]) Іпат. с. 452.

[3]) От як походи Мстислава 1152, 1158, Сьвятославичів 1167 р., Ігоря й Сьвятослава Всеволодича 1184 р. і т. и.

[4]) Іпат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. с. 375.

бували[1]). Але сї руські й християнські імена вказують у всякім разї на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявляв ся в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династий з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосереднїй стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Сьвятослава Ольговича з його половецькими вуями, як в родинї Володимира Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерти чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дїйсно приятельських між старим Котяном і галицькими князями Мстиславом і Данилом[2]). Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утїк з Ігорем Сьвятославичем[3]). Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнїйшим руським елєментом, кожда турецька орда з часом мусіла підпасти впливу, як би зі сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикости турецькі елєменти.

Але вернїмось до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалї про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до дїла. Бачимо тільки з припадкових звісток, що нїчого не змінило ся в руcько-половецьких відносинах: Половцї робили й далї напади на руські землї (напр. напад на Переяславщину 1215 р.)[4]), руські князї теж наводили їх на руські землї[5]), але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревнував своєму дїду Володимиру“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодиль, і переходив їх землю як орел“[6]). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенїгів і Торків, час забирати ся з чорно-

---

[1]) Такий факт маємо 1223.р.: „великий князь половецкый крести ся Бастый“ (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслїдком тодїшнїх полїтичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонівській компіляції — I с. 158, 236. Впливи християнства на Половців малює нам Сказаніе о плѣнномъ Половчинѣ (Памятники стар. рус. литераты I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

[2]) Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

[3]) Іпат. с. 437. [4]) Лавр. с. 415. [5]) Лавр. с. 397—1203.

[6]) Іпат. с. 480.

морського дозвілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міґрація тим ріжнить ся від попереднїх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки ґрандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусїднїх народів, що вони були описані в ріжних літературах, по більш або меньш горячим слїдам подій, і дають нам досить докладні відомости про них[1]).

Початок руху вийшов від монґольських орд полудневого басейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролї і разом з сусїдніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-гю), VI—VIII в., і „цивілїзованих“ Турків Джунґарії — Уйґурів, до 1000 р. З упадком держави Уйґурів Монґоли й сусїдні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусїднїх більш цивілїзованих країв — з хинських правительств[2]) та городів Джунґарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монґольське племя було злучено під проводом славного рода Бурджиґенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині сього столїтя правив ним Єсуґей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з сього більшість монґольських колін покинула його. З великою бідою удало ся вдові Єсуґея й потім самому Темуджіну зґрупувати на около себе монґольські коліна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнім краю Монґолії, і звідси поволї він почав розпросторювати свою власть над сусїдніми монґольськими, турецькими, татарськими племенами Монґолії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбиває сусїдні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монґолії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає імя Чінґіз-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завойовання Темуджіна. Він розбиває державу Їа (Танґутів), західню сусїдку північних

[1]) Про джерела й літературу до монґольсько-татарської міґрації див. прим. 15.

[2]) Хинська держава тодї поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі в поміч Монґолів.

Хин, потім самі північні Хини. Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хівою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династиєю Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в пограничнім ховарезмійськім місті хинський караван дав Темуджіну привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзі долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженнєм степів Туркестана (Кіпчак). Крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війні Магомета з Темуджіном, і се послужило причиною походу Темуджінового війська на Кавказ[1]).

Найславнійших ґенералів Темуджіна Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережу Каспийського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчак (1220). Темуджін прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджіна Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він з Джебе пройшов полудневим побережем Каспийського моря на полудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфліса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сім поході битва випала нерішучо. Тоді Монґоли почали умовляти Половців і піддобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплеменники, й полишили своїх союзників. Половці вагали ся, нарешті полишили своїх союзників і забрали ся від Монґолів далі на захід, в чорноморські степи. Та Монґоли, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом. Битва, що стала ся десь на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юрієм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за помочию до руських князів, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

[1]) Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монґолів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монґолів, що погромивши Половців, зістали ся зимувати в подонських степах, а підчас сеї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Даремно Монґоли умовляли руських князів не мішати ся в їх справу з своїми „хлопями і конюхами — поганими Половцями", як каже літописне оповіданнє. Судячи з нього, загальна опінія на Руси теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глубоко в степи на Монґолів.

На р. Калці стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половці були розбиті; „обидва війська били ся з нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька день, нарештї Татари взяли гору", оповідає сучасне східнє джерело. Монґоли по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозі, й від Витачева (Новгорода Сьвятополчського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволжє, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережем Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінґіз-хана, чи з таким малим військом самі його ґенерали не уважали можливим вдавати ся в дальші авантури. Але сим походом західнїй Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінґіз-хана, і його опанованнє від тепер було тільки справою часу.

Чінґіз-хана займали тодї східнї справи. В Хинах, і в племенах Їа почало ся повстаннє. Субутая вислано на Хинців, сам Чінґіз звернув ся на Танґутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибираних загальними зборами (курільтаєм). Загальна зверхність зістала ся на разї в лінії третього з синів Чінґіза — Оґодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стеретги огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далї батьківську політику. Завойованнє Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінґіз-хан був призначив Джучі до походу на Кіпчак, а по иньшим звісткам він і брав у нїм участь. Бату — „Батия" наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими членами Чінґізового рода, як Їуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших літописях. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщинї Чінґіза, позбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на сьвітї. Військо мусїло складати

ся головно з турецьких контінґентів; Монґолів могло бути там дуже не богато. В наших джерелах сі приходні мають імя Татарів, що обіймало Монґолів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монґоли зачисляють ся до „Чорних Татарів").

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспийських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши богато народу. Другий рік присьвятило воно правобічному Поволжу (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросийським землям. Почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князівство й пішли на Володимир, полишений кн. Юрієм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім кутї своїх земель. Татари взяли Володимир, спаливши катедру з множеством народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші городи — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Ситею й військо Юрия та иньших суздальських князїв. Пустошачи все по дорозї, вони пустили ся Волгою в гору, взяли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди сѣкуще акы траву" пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста"), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмерзати ся й псувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землї Вятичів, що задержала Татарів сїм тижнів, і богато їм коштувала людей, але скінчила ся винищеннєм цїлого міста.

В чорноморських степах татарське військо зістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусїдні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищеннє одної азійської орди другою, сильнїйшою й сьвіжійшою в своїй дикости й воєвничости. Половці пробували боронити ся, але не могли устояти ся[1]). Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 роцї. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землї. Його орди знищили Переяславщину й Чернигівщину; оден віддїл приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Днїпро.

По сій дрібнїйшій війні, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на

[1]) У Рожера (як низше) Котян каже, що він „довгі лїта" воював з Татарами і двічи мав побіду, але за третім разом Татари захопили його неприготованим і він, не можучи зібрати військо, мусїв тїкати, а Татари спустошили значну часть половецької землї, позабивавши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монґолів д'Осона II с. 112.

захід. Здаєть ся, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з иньших причин, мав він особливе завзятє[1]). Але при тім мав він на метї й грабованнє сусїдніх земель. Похід розпочав ся від Київа. Стративши при нїм досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожнїх міст: що можна було взяти на борзї, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська лїтопись пояснює сю спїшність Бату радою воєводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спїшити ся борше в Угорщину, нїм Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Десь в лютім Бату мусїв бути вже в Галичинї. Осібні полки, кількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезк, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм противустати й не стрічаючи нїде поважнїйшого опору[2]). Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в мартї, через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешнї „засїки“. Иньші відділи орди надтягнули з чорноморських степів через Роднянський прохід на Семигород[3]). Знищивши в квітнї угорське військо над р. Солоною, під ур. Моги[4]), Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро заберати ся. Тим часом як відділи його війська пустошили сусїдні землї на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканцї Угорщини можуть вертати ся на свої осади, й їм нїчого не буде злого; були зроблені й деякі примітивні заходи для орґанїзації землї під татарською зверхністю.

Та незадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщинї. Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Оґодая, що наступила в грудні 1241 р., змусила його до повороту. Весною (десь у квітнї) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов чорез Галичину й Волинь за Днїпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомости. Галицька лїтопись згадує тільки, що Бату по дорозї вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тодї Данило, з порученнєм знайти його. Данило був тодї в Холмі; він обсадив його залогою, а сам

[1]) В звязку з сим треба толкувати і раду воєводи Дмитра, по словам лїтописи дану ним Бату: „не мози стряпати в землѣ сей долго, время ти єсть на Угры уже поити“ (Іпат. с. 523): він отже знав, що метою походу була Угорщина. [2]) До традиції про побіду над Татарами під Оломуцом див. критичні уваги у Strakosch Grassmann'a с. 60 і далї.

[3]) Rogerii Carmen гл. 16 і 20. [4]) 11 квітня 1241.

подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попустошили Побуже аж до р. Володави і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше христіаномъ". З рештою з мовчання літописи можна здоґадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лінія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Оґодаєвого сина Ґуюка, а по його смерти Чинґісханового внука (сина Тулуя) Менке. За житя сих великих ханів орда Бату, так звана Кіпчацька або золота — стояла в залежности від них. Аж по смерти Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) перенїс свою резіденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чінґіс-хана, і Кіпчацька орда стала самостійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзї, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князїв, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послушности, й вислав своїх аґентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізнїйше[1]).

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалї дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут анальоґічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всїм її сконцентрована політична орґанізація. Подібно до иньших орд, Монґольська теж складала ся з кількох колїн, з своєю родовою аристократією, але ся родова орґанізація була взята в рами воєнної десяточної орґанізації й сконсолїдована в деспотичну монархічну орґанізацію з безграничною властию. Десять здатних до війни Монґолів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку з сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воєводою на чолї, темником, як вони звали ся на Руси. А в центрі цїлої орґанізації — хан з необмеженою властию, що уважав ся покликаним до власти над цїлим сьвітом. У відносинах до иньших народів вони нїчим не вязали ся й способів не перебирали; головною політикою їх був терор — масове вирізуваннє

[1]) В т. III гл. 2.

людности, особливо вищих верств: „коли ще иньших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні. При тім одначе вони все толєрували духовенство, по друге — мали велике поважанне, властиво — потребу промислу, ремісників і заберали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попереднїх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релїґія — натуралїстична, слабо розвинена, заступала ся ріжними церемоніями і формальностями, і взагалї не грала визначної ролї в житю, звідти — релїґійна толєранція, чи властиво — індїферентизм Татар. Вони приймали релїґію культурнїйших сусїдів, і так з часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусїдувати протягом століть українсько-руська кольонїзація, замість попереднїх. Прощаючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половців в моментї, коли в останнє розгромили їх Татари, в 1238 роцї. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишила ся в степах під властию Татар[1]), але більшість пустила ся від разу в еміґрацію.

Ся еміґрація почала ся ще по першім приходї Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що панованнє Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустили ся на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусїдні племена, і сї знищили тих Половців[2]). Є звістки про міґрацію Половців в тім часї й на Угорщину[3]). По другім погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустила ся за Дунай. Вони переплили в значнім числї Дунай („було їх богато тисяч“, каже сучасник Їеоргій Акрополіт), не вважаючи на спротивленнє Болгарів, і кинули ся грабувати забалканські землї. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською

---

[1]) Recueil de voyages IV c. 749.

[2]) Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наукъ по I и III отд. т. II) с. 664 (під р. 619 = 1222/3).

[3]) Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовского Половцы въ Венгріи с. 4. В звязку з сим могла б стояти звістка, що Половцї мали з Угорщини поміч підчас своєї пізнїйшої боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. c. с. 5. Про ще старшу міґрацію, з XI в., говорить Катона т. III с. 793 (але се звістки не конче певні).

імперією, а закінчило ся се все осаженнєм їх останків на візантийських ґрунтах в ріжних провінціях, в Европі й Азії[1]). Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський лєґат Рожер, що описав нам сю міґрацію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдальше при кінці 1239[2]). Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белї, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в ріжних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин[3]). З пізнїйшого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом[4]). Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче житє, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта столїтя борше, але теж тільки поволї цивілїзувала ся). Навіть серед маґнатів, епископів, на королївськім дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королївськім дворі XIII в. Половцї мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тїсних відносинах. Християнїзують ся на добре й переходять до оселого житя вони тільки з початком XV в. Останнї слїди половецької мови відомі ще в XVIII в.[5]).

Частина Половців мусїла піддати ся під зверхність руських князїв та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міґрації на Руси в ролї помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

---

[1]) Акрополїт (бонське вид.) с. 58 і далї, Нікіфор Ґріґора (ibid. с. 37.

[2]) Сам він хибно датує її 1242 р.

[3]) Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендліхера Monumenta Arpadiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новійше — в Historiae hungariae fontes domestici т. IV.

[4]) Fejér Codex diplomaticus V. 2 p. 512.

[5]) Про міґрацію Половців на Угорщину й пізнїйшу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовского Половцы въ Венгріи — в київських Универс. Извѣстіях 1889, і осібно.

ности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. літопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами[1]), а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сьміли їх пограбити без княжого наказу“[2]). Справедливо зауважено, що сі Половці з такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар[3]). Один з їх старшин — Тігак зветь ся навіть сватом Данила[4]).

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нічого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцненнє татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сецесіоністів. Зрештою сучасник Пляно-Карпіні, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарськім погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад[5]). Але всі степові Половці дуже скоро мусіли розплинути ся в татарській орді: всякі слїди їх гинуть з другою половиною XIII в.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонії на руськім ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонізацію на Руси — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселюванне їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в.

---

[1]) Іпат. с. 533, 539, 543.

[2]) Іпат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сї Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

[3]) Проф. Голубовский думав (Печенѣги с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родову традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросе і сусїднє Побоже в середині XIII в. стояли в безпосереднїй залежности від Татар, і всякі слїди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнїйшою половецькою кольонізацією — в XII віка.

[4]) Може зрештою він був сином або иньшим свояком Данилового тестя Котяна. [5]) Іпат. с. 749.

і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і пізнійше. Бачили ми такі осади в Київщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і в иньших місцях, в Чернигівщині коло Чернигова[1]). Але сими припадково звістними місцями очевидно не вичерпує ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернигівсько-переяславськім пограничу з степом, і на Побожу, і на галицькім Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії[2]). По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі[3]).

Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торческої орди, по при них Печеніги й Половці. Окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів іще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї або Ковуї, Каепичі, Турпії, і сі імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руськім ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини[4]); але взагалі про київських — пороських кольоністів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольоністів на Україні, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Руси взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших верзій він не дуже важний[5]). Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали

---

[1]) Див. вище с. 282, 336, 347—8, пор. прим. 16.

[2]) Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „идуть Береньдичи, и Печенѣзи, и Торки“, і він тішить ся тим та робить ріжні пляни з тим, як то у нього будуть Берендичі: при тім він мав у плянах боротьбу з Половцями (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенїгами й Торками“. [3]) Іпат. с. 239—40.

) В Переяславщині тільки імя с. Каратулів (як вище с. 348) вказує на істнованнє сеї назви.

[5]) В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

в її політичному житю. Вони становили дуже важний чинник між елєментами київського життя, особливо підчас боротьби за Київ у середині XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуци“ — се дуже розповсюднена формула в ті часи в земських київських відносинах[1]). А о скільки чорно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видко буде з сього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозї надія, не боїмо ся ані Юрия, ані Володимира[2]).

Чорні Клобуки заховали на Україні свою релігію — поганами звуть ся ще в другій половині XII в.[3]); заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звуть ся їх городами — „городи Берединчі“[4]), або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так стрічаємо город Чюрнаїв, може і Кульдеюрів, носить таке імя. Але сї городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Порося з своїми стадами і „вежами“ — шатрами. Так нпр. в однім епізоді Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всїми своїми силами, жінок і дітей своїх осадивши (затворивше) в городах на Поросї“[5]), а на другий рік забирають свої кибитки й стада та перекочовують під Київ, і цїлу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тїньки при рухливім кочовничім побутї[6]).

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій лїтописи звуть ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалї чорно-клобуцької аристократиї: „сдумаша лѣпшии мужи в Черныхъ Клобудѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣ“[7]). Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподібно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й держатель града“. Бачимо, що поодинокі старшини стараютъ ся виторгувати від князя за свої услуги „лїпший город“: „коли будеш

[1]) Напр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. и. [2]) Іпат. с. 287.
[3]) Іпат. с. 367 (під 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор вправдї імя руське, але не календарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрещували ся, неможливого в тім нема нїчого. [4]) шість „городовъ Береньдиць“ — Іпат. с. 409.
[5]) Іпат. с. 279. [6]) Іпат. с. 295—6. [7]) Іпат. с. 451, 453.

нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клобуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по лїпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича“ [1]).

В першій половинї і в серединї XII в. Чорні Клобуки тримають ся разом з київською громадою, підпирають її улюблених князїв й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умираємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів [2]). Але в другій половинї XII віка, як я згадав, вони починають уже „льстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалї — замість зближити ся й злити ся з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусїло сильно перешкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клобуків в наших джерелах зникають зовсїм [3]). Що з ними стало ся?

В науцї досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольонистів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнїчний тип [4]). Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зрущених Чорних Клобуків: підставою до того послужила ґльоса Воскресенської компіляції: „всѣ Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы“ [5]). Але ся ґльоса належить, очевидно, до пізнїх московських часів і се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всеї турецької кольонїзації XI—XII в. з українською людністю зовсїм не можна признати правдоподібною.

Діло в тім, що ті турецькі кольонїсти, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половинї сього столїтя вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клобуцька

---

[1]) Іпат. с. 344. [2]) Іпат. с. 330.

[3]) Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович посилає в поміч Данилови „Торки“ (Іпат. с. 516).

[4]) Див. в прим. 16.

[5]) Воскр. I. 56, є вона і в Лаптевськім кодексї Никонівської — I. 191. Ся ґльоса вплинула вже на Карамзїна, що він вивів козаків від Торків і Берендїїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Погодін (Изслѣдованія V. 206) та Самчевський (ор. с.), що властиво лише переказав розділ про Чорних Клобуків з Погодінівської працї.

людність на Україні стратила свою етнічну фізіономію, стала осе-лою, хліборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще меньше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинила ся в безпосереднім сусїдстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землї держала в близшій залежности від себе. Від неї її не дїлив той антаґонїзм, який дїлив колись Чорних Клобуків від Половцїв; а й захистт від неї не міг дати український елемент. Супроти сих обставин я уважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи сьвідомо, з власної ініціативи, чи силою несьвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нїчого почавши від Татарського походу: тому навіть Пляно-Карпінї, переїздячи Поросе в 1246 р., нїчого не згадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панами.

У всякім разї припустити, що сї пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всї пізнїйші пригоди XIII—XV в., разом з нею відступали в лїси підчас пополохів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх кольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусїла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах. В результатї в складї української людности вони, правдоподібно, лишили слїду по собі далеко меньше, нїж в українській топоґрафічній номенклятурі [1]).

---

[1]) Про неї див. в прим. 16.

ПРИМІТКИ.

1. Література до історії Київської держави XI—XIII в.

Історію Київської держави X—XII в. в XVIII—XIX в. трактовано, студіовано й викладано найчастійше як складову частину „русской“ історії, себто історії Російської держави й суспільности. При тім, розуміється ся, головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в близшій звязи з історією Російської держави. Про сю систему й її нераціональности див. мою статю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновѣдѣнію“, і осібно, п. т.: „Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії східнього Словянства“, 1904. При ріжних недостачах сеї схеми, коли брати її в становища методичного студіования історії Київської держави, яко такої, старі курси „русской історії“ положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значінне. Науковий інтерес задержали в них досї лише декотрі. З старших курсів Исторія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне виданнє Айнерлінґа, 1842), має інтерес тільки своїми ґенеальоґічними, хронольоґічними і т. и. дрібними увагами в примітках. В далеко меньшій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Исторія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбало й некритично, інтересна хиба часом оригінальними, а частійше хибними увагами автора, навіяними західньою історіоґрафією. З пізнійших найбільше значінне має Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Соловйова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польза, в показчиком, без років видання). Історію XI—XII в. містять т. II—III її. Не входячи в детайлі, Соловйов дає переважно тільки деякі інтересні уваги про розвій подій; інтересна при тім головно його система родових княжих відносин,

розвинена в дісертації: Исторія отношеній между князьями Рюрикова дома, 1847. Подібний перегляд відносин Рюриковичів, як у сій дісертації, але з становища иньшої теорії: теорії умови, „договору“ межи князями і діархії князя і віча, дав петербурський професор Сергѣевіч в дісертації Вѣче и князь, 1867 (передрукована в скороченім і дуже зміненім виді в II т. його Юридическихъ древностей).

Видані пізнійше курси мають меньше значінне: Исторія Россіи Поґодіна (т. I—II, 1871, другѣ вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головно з руських літописей. Русская Исторія Бестужева-Рюміна (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу інтересна була головно своєю бібліоґрафією. Коротенький курс Бѣляева (Разсказы изъ русской исторіи, I, 1865), має характер популяризації, але інтересний загальним осьвітленнем (словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша Исторія Россіи Іловайского (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька Русская исторія Бѣлова, 1895, ширша Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Павлова (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методольоґічного погляду інтересні в курсах Поґодіна, Бестужева, Іловайского огляди поодиноких земель. На значінне земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головно Костомаров своєю статею: О федеративномъ началѣ въ древней Руси (передр. в I т. Монографій, український переклад в II т. Руської історичної бібліотеки). Його ж Черты народной южнорусской исторіи (передрук і переклад тамже) і популярна Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей (т. I, 3 вид. 1888, є український переклад) дають також деякі інтересні уваги і характеристики.

В звязку з тим від 60-х рр., а головно в 80-х і 90-х розвивається широка моноґрафічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вичислю їх в порядку земель. Історію Київщини від смерти Ярослава до кінця XIV в. оглядає мій „Очеркъ исторіи Кіевской земли“, 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналізовані в моноґрафії Линниченка: „Вѣче въ кіевской области“, 1881. Для Чернигівщини маємо дві моноґрафії: Голубовского „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.“, 1881, Багалія теж „Исторія Сѣвер. земли до пол. XIV в.“, 1882 (перша коротша, але богатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще ґенеальоґічну головно роботу Зотова: „О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику“, 1893 (богато натягненого і непевного, див. мою рецензію в V т. Записок Наук. тов. ім. Ш.). Для Переяславщини — Вас. Ляскоронского „Исторія Переяславской земли до пол. XIII ст.“, 1897, друге

вид. 1903 (слабша, особливо в історичній части). Для Волини: Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV ст. (найліпше оброблена ґеоґрафічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу проґраму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцією Батюшкова в порученя російського міністерства осьвіти: Холмская Русь, 1887 і Волынь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Исторія Галичско-русскаго княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Исторія Галичско-володимирскои Руси, 1863; для XIII в. є крім того новійші моноґрафії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Понизя і Побожа Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885. Для Турово-пинської земли нова моноґрафія Олександра Грушевського: Пинское Полѣсье, част. I, XI—XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в передмові до книжки: Творенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пинська земля входить ще в круг моноґрафії Довнар-Запольского „Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.“, 1891. Для Смоленської земли окрім сеї ще гарна спеціальна моноґрафія Голубовского Исторія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнійшої і не дуже наукової „Исторіи Полотска“ Бѣляѣва, 1872 (Разсказы изъ рус. исторіи) є праця Данилевича „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст.“, 1896. Для Новґорода і Пскова, не кажучи за старі праці: як митр. Евґенія Исторія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою моноґрафією в сім роді), та Соловйова Объ отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є моноґрафії: Костомарова Сѣверно-русскія народоправства — Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Моноґрафій), Бѣляѣва Исторія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Исторія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Разсказы изъ русской исторіи т. II і III), але й сі праці вже значно перестаріли. Праці Прозоровского: Великій Новгородъ по четыремъ новгородскимъ лѣтописямъ съ дополненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в, і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лѣтописямъ съ дополненіями до к. XVII в. (в Запискахъ рус. отд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної моноґрафії для політичної історії сих старих республік. Для внутрішньої історії їх: статї Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. П. 1869, Военный бытъ въ В. Новгородѣ XI—XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Исторія экономическаго быта В. Новгорода, 1893, Очеркъ

внутренней исторіи Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: „Меря и Ростовское княжество“ Корсакова, 1872, Борзаковского „Исторія Тверскаго княжества“, 1876, Иловайского „Исторія Рязанскаго княжества“ — передр. в II т. його Сочиненій.

В супереч сій етноґрафічно-областній течії, що розбивала суспільно-полїтичний і культурно-економічний процес східнього Словянства на його етноґрафічні й територіальні складники, протягом останнього десятолїття появляєть ся ряд праць, що змагають до того, аби представити суспільно-полїтичну еволюцію давньої Руси в можливо простїйшій схемі, головно на основі суспільно-економічній — такі напр. талановиті й популярні Очерки по исторіи русской культуры П. Милюкова (виходять від р. 1896, досї три томи); Н. Рожкова Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вѣка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской исторіи, краткій очеркъ экономической исторіи Россіи, 1902); В. Ключевского Курсъ русской исторіи, ч. I, 1904. Всї вони одначе Київську Русь трактують досить коротко, і в сім короткім, сумаричнім трактованню, характеристичнім взагалї для новійших курсів історії Росії (напр. в новім курсї петербурського професора Платонова — Лекціи по русской исторіи, Спб., 1904, Київській Руси присьвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цїлого курса), проявляєть ся не тільки ослабленне заінтересованія Київською Русию, але очевидно — й зріст сьвідомости — іще невисловленої голосно, але вже відчутої, — слабшої звязи сеї Київської Руси з історією великороспйського народа і його державного житя.

Не так інтензивно, як історія поодиноких земель Київської держави ішло моноґрафічне розробленне ріжних сторін її полїтичного житя. Полишаючи на боцї лїтературу устрою Київської держави (вона наведена в т. III), вкажу лїтературу відносин Київської держави до її сусїдів. Для історії відносин Руси до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Ноґодіна статї Самчевского: „Торкы, Берендѣи и Черные Клобуки“ (Архивъ истор.-юрид. свѣд., II ч. I), іще статю Арістова „О землѣ Половецкой“ (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і моноґрафію Голубовского „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ“, 1884 — головна праця для сих справ. Для руссько-польських відносин є недокінчена праця Линниченка: „Взаимныя отношенія Руси и Польши“, т. I — до кінця XII в., 1884; доповненнєи до неї, головно що до шлюбних звязків, служить Genealogia Piastów Осв. Бальцера, 1895. Руссько-польськими відносинами XI в. займаєть ся й нова книжка T. Войцєховского Szkice historyczne jedyna-

stego wieku, 1904, але тільки принагідно, і без поглублення. Для руссько-угорських взносин маємо монографію Ґрота Изъ исторіи Угріи и славянства в XII в., 1889, де взносини Угорщини з Русю обговорені головно від 1141 до 1176. Для взносин з Візантиєю й землями західньої Европи не маємо нових і повних оглядів; окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 р.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах нїмецьких X і XII ст. (Справозданє академічної ґімназії, 1881), взносини з Заходом, о скільки вони операють ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрагама: Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (Schlumberger) L' epopée byzantine à la fin du dixième siécle, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на руссько-візантийські відносини, але без пожаданого поглублення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небогато, виключивши тільки історичну ґеоґрафію. Перше місце займають тут і досї роботи Поґодіна — його „Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи по русской исторіи"; з них до XI—XIII в. належать т. IV—VII. Тут подані систематично зведені, по ріжним питанням лїтописні звістки; інтересні головно: словар князїв у VI томі, також хронольоґічні таблиці подій XII в. і катальоґ руських городів у IV томі. Хронольоґію Поґодін ширше обробляв н. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи", він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Ученых Записок II отд. Академіи наукъ. Хронольоґію Галицько-волинської лїтописи обробив я в статї Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і осібно, 1901) — тут і хронольоґічна таблиця. Досї не стратили значіння деякі хронольоґічні уваги в нотках Карамзїна і Арцибашева; окрім того треба згадати тут іще дві праці: Muralt Essai de chronographie byzantine, 1855 і 1871, і Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862. Нарештї тут ще можна згадати недавню статю Покровского Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV) (дати комет служать часом до контролї й спростованя лїтописних дат — таблička їх є і у Поґодіна).

Для ґенеальоґії окрім поґодинського катальоґа маємо ще ґенеальоґічні катальоґи Хмырова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недба-

ло), ґенеальоґічні таблиці Карамзіна й Строєва в книзі: „Ключь къ Исторіи Карамзина", 1844, в Історії Соловйова, і згадану ґенеальоґічну працю Зотова про чернигівських князів. Окрім того кінець сього періоду захоплює ґенеальоґічна праця Екземплярского: „Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ", 1889.

Для історичної ґеоґрафії зроблено найбільше. Окрім катальоґа в Изслѣдованіях Поґодіна маємо загальну „Географію начальной лѣтописи Барсова" (2 вид. 1885) і йогож „Географическій словарь Русской земли (IX—XIV ст.)", 1865, далі — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи" Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich Сулімерского, Хлєбовского і Валєвского (стає богатшим доперва в дальших томах). У всіх майже новійших моноґрафіях поодиноких земель більш-меньш просторі розділи присьвячені історичній ґеоґрафії. Нарешті маємо описи поодиноких країв з особливою увагою для історії осад, як Филарета „Историко статистическое описаніе Черниговской епархіи", I—VII, 1852—8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи" I—III, 1857, його-ж; Антоновича „Археологическая карта Кіевской губерніи", 1895, і такаж „Археологическая карта Волынской губ." 1900, Сѣцинского „Археологическая карта Подольской губ.", 1901 (відбитки з Трудів XI з'їзда); Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Кіевской губерніи" 1864 (початок їх видано новим виданнєм, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи" т. I—V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волынская губернія, 1888, оброблена Самоквасовим (літоґрафоване виданнє петербурської археольоґічної комісії): подібна збірка відомостей з Чернигівської ґубернії при його ж книжці: „Древніе города Россіи", 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, I—II, 1864, і Z boru i stepu, obrazy i pamiątki, 1888, для давнього періода не дають майже нічого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархіи спинило ся на першім томі, 1895 р. Спеціальніші моноґрафії вказані в відповідних місцях сього тому.

2. Джерела й література кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава в Сьвятополком на Русь ми маємо окрім Сказания т. зв. Якова і літописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповіданнє Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, епископ мерзебурський, писав сю частину хроніки по горячим слідам подій: він умер 1/XII 1018 (є тут ваганнє в датї року, але 1018 р. майже певний). 1017 р. описав він події сього року, між ними війну Ярослава з Боле-

славом (VII, 48), а вже перед смертию переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповіданнє про Володимира. Сї вісти він мав, очевидно, від тих Нїмців, що ходили від імператора в Болеславом на Русь, і з реляції, присланої Болеславом імператору в Київа (він згадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивости Тітмар взагалї має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджуєть ся з Сказанием, але додає до нього цїлий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хронїки розвідка Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — гановерський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I^6 с. 355 і далї, до вичисленої у нього лїтератури треба додати ще: Фортинского Титмаръ Мерзебургскій и его хроника, 1872, і Голубовского: Хроника Дитмара какъ источникъ для русской исторіи (київ. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; звідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове виданнє, в инакшим поділом глав — Курце, Гановер, 1889; я тримав ся давнього поділу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповіданнє в польській хронїці т. зв. Мартина Ґаля, Martinus Gallus. Писана столїтє по війні, вона оповідає про похід Болеслава леґенди і анекдоти, що задержали ся в народній памятї, а при тім помішала до купи сей похід з пізнїйшим анальоґічним походом Болеслава Сьміливого 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся при обох походах — напр. леґенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеславова леґенда амплїфіковала ся потім далї, і сї дальші амплїфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в баламутнім оповіданню Длуґоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Ґаля одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібностю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на поворотї до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Ґаль сьому походу: Болеслав загнївав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се згадує й Тітмар, що Болеслав хотїв узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Ґаля в I т. Monumenta Poloniae hist., і новійше виданнє in usum scholarum Фінкля і Кентжиньского (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавнїйшу польську хронїку вийшло кілька розвідок новійшими часами: Gumplowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 132), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wydz. hist. XXXVII), Krotoski Gall Scholastyk

poznański (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto był Gallus (Szkice zł. VIII) — на жаль, вони головно займають ся гіпотезами про особу автора.

Література кампанії: Karłowicz De Boleslai primi bello Kiioviensi, 1866, польська перерібка: Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Линниченко Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далі. Аналіза Длуґошового оповідання у Семковича Krytyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9. Крім того: Врублевскій Свѣдѣнія о Руси М. Галла — київські Университет. Извѣстія, 1878 і Голубовского про хроніку Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности. Як я вже сказав в тексті (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантийців — Пселя, Аталіоти й Скіліци. Текст Скіліци маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXIII р. 551 і далі, Псель в т. IV в Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, вид. Сата (Σάθας), 1874, в с. 143 і далі, Аталіота чи Аталіат (в Аталії) — в т. XLVII бонського корпусу. Про всіх їх див. у Крумбахера Geschichte der byz. lit. p. 269, 365, 437.

Псель, як оповідає, був сам сьвідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скіліца, як і не був сьвідком, зістає ся в усякім разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в. До тодішньої-ж царгородської аристократії належав і Аталіота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповіданнє Скіліци важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Псель і Аталіота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Псель бодай про неї й про приготованя оповідає ширше, а Аталіота зовсім коротко. Оповіданнє всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім з Пселя й Аталіоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселем і Скіліцою ріжниці. У Пселя (як і у Аталіоти руський похід виступає повною несподіванкою: про Русинів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді, τῆς Προποντίδος ἔντος ἐγεγόνεισαν). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготовань посилає на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скіліца долучає цікаву в усякім разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав порозсилати в далекі провінції руських купців, що жили в візантийських містах, і руських вояків, що служили в візантийськім війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя

Русь сама звертаєть ся з своєю пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті верзії, які уважав більш правдоподібними.

Літописне оповіданнє про похід 1043 року маємо в двох верзіях: коротша в південній і північній верзії Початкової літописи, довша в Воскресенськім збірнику. В порівнянню з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до пляну кампанії, але разом з тим додано подробицю про чудесну причину бурі, мабуть пізнійшу. Обидві верзії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скілїцою. Про сї верзії див. розвідку Куніка в книзі Дорна Каспій с. 47 і далї. Найновійше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далї.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224—6).

Хронольоґія сих подій дуже заплутана. Лаврентиєвська літопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201—5 р.[1]), має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентиєвська літоп. систематично спішить ся на один рік в сій части[2]), перед тим і по тім[3]), то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хонїята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боннського видання) оповідаєть ся про арештованнє болгарського еміґранта Івана-Олексія, що мусїло стати ся десь 1200 р., бо в панеґірику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского Образованіе второго Болгарскаго царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантию, що перервав ся наслїдком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстанне Камізи й згода з Болгарами). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантийського, вересневого, себто наш кінець 1200 р.; дуже полягати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанини — через невикінченнє (див. Успенского l. c.

---

[1]) Про джерела сих звісток новійші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова Общерусскія лѣтоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далї.

[2]) Тому иньші компіляції (пізнійші), що зачерпнули звістки з сих часів з иньшої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сї події одним роком меньше. [3]) Див. напр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа.

с. 322). На підставі Никити дослідники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. табличку при бонськім виданню Никити с. 900, Muralt Essai de chronographie byzant. с. 261, Успенского l. c. с. 366, Голубовского Печенѣги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справді став ся „зимою", то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо „зимою" в літописях звичайно значить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., з тою редукцією її хронольогії, і по иньшим компіляціям, що опирають ся на тім же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Помирити сї суперечности я не вмію, а розрубувати — припустити у котрогось помилку не можу, бо не маю підстави до вибору між ними.

Меньша трудність з датою київського погрому. В Новгор. він стоїть під 1203 р., і з огляду на випробувану певність її хронольогії сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських компіляціях маємо рік 1202 (в Лавр. маємо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішить ся о оден рік). Сю суперечність одначе розвязати досить легко: в Новгор. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в другій ред. Новгор. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут київський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартівського 1202 р. (в січні). В компіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія з кінця того року = зима 1203 р. Тим способом зійдемо ся з Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і київським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Хонїята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Арцибашев, Голубовский; можна б знайти на се натяк і у Хонїята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: πλὴν οὔδε τὰ κατὰ τοὺς Ταυροσκύθας τούτους ὁ τότε χρόνος παρέδραμεν ἀστασίαστα і оповідає про війну Рюрика в союзі з Половцями з Романом, себто про київський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: eo anno замість підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли не хочемо відкинути зовсім хронольогії літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і київський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Києва сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба

було часу, а Роман ходив на Половців зимою, що значить звичайно вічно — лютий, часом і грудень, але не скорше як в квітні.

5. Література Київщини й Києва.

Київській землі присвячені розділи в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Іловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народной южнорусской исторіи. Монографії — моя про Київську землю в XI—XIV в., і Линниченка про віче (див. також). Внутрішній політиці Київщині присвячують богато уваги також загальніші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергєевича Русскія юридическія древности, Самоквасова Замѣтки по исторіи рус. государств. устройства (Ж. М. Н. П. 1869, XI—XII), і т. п. Для історичної географії Київщини, історії осад і їх життя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Поросє), Археологическая карта Кіевской губерніи Антоновича, а для західньої частини старої Київщини його ж карта Волинської губернії, далі — Монетные клады Кіевской губерніи Біляшевського, 1889, Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Кіевской губерніи Похилевича, 1864, і його-ж Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія замѣтки, 1887 (нове видання в попередньої праці); з старших праць — Историческое обозрѣніе городовъ Кіевской губерніи (Кіев. губ. вѣдомости, 1846). Західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волыни. губ. і Теодоровича Описаніе Волын. епархіи (див. в прим. 1) дотикає ще література Болоховської землі, вказана в т. III гл. 2. Спеціальніші статі вказані по части при тексті, по части в моїй Історії Київщини.

З городів Київщини велику спеціальну літературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалі тут треба згадати — зі старших праць: Берлинского „Краткое описаніе Кіева“, 1820, Фундуклея „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, 1847, митрополита Евгенія „Описаніе Кіево-Печерской Лавры“, 1826, 2 вид. 1831, і „Описаніе Кіево-софійскаго собора“, 1825, Остромысленского „Изслѣдованіе о церкви св. Иліи“, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), „Описаніе Кіева“ Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87 (рисунки). „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“, 1874. Новійше: Захарченка „Кіевъ теперь и прежде“, 1888 (недбала компіляція, але з гарними фототипіями); Слюсарева „Церкви и монастыри, построенные въ Кіевѣ князьями начиная съ сыновей Ярослава до прекращенія Кіевскаго великокняженія“, 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I—III); Антоновичъ і Армашевскій „Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева“, 1897; Петровъ „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“, 1897 (старанно зведений матеріал, —

критика його деяких поглядів, головно що до пляну 1628 р. у Голубева О древнѣйшемъ планѣ Кіева, XII т. Чтеній київ. істор. товар.); Петрова ж популярно зроблений огляд: „Кіевъ, его святыня и памятники", 1896; Айналова і Рѣдина „Древности Кіева", 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Київа Антоновича в Трудах XI съѣзда II с. 135.

Спеціальнійша література, новійша: статї проф. Лашкарьова, зібрані в книзї: „Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты", 1898, статї неб. Лебединцева: Олегова могила, Дмитріевскій монастырь (Чтенія київ. істор. тов. I), О святой Софіи кіевской (Труды III арх. съѣзда I), Описаніе Кіево-софійскаго каѳед. собора, 1882, Историческія замѣтки о Кіевѣ (Кіев. Старина, 1884, X), Кіево-Михайловскій Златоверхій монастырь, 1885, Кіевопечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, 1886, Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кіевѣ (подільська церква Успенія, Кіев. Старина, 1887), XII, Церковь св. Василія, Спасъ на Берестовѣ ib. 1888, VII); „Кіево-златоверхо-михайловскій монастырь" (анонїмне) 1899; Айналова и Рѣдина „Кіево-Софійскій соборъ"; 1899; єромонаха Антонина „Кіево-подольская успенская церковь", 1891; Малышевского „О церкви и иконѣ Богородицы Пирогощи" (Чтенія київ. істор. тов. т. V). Лїтература иньших городів Київщини — при текстї.

6. Лїтература заднїпрянських країв.

Для історії Чернигівщини окрім роздїлів в вичислених вище загальних курсах маємо моноґрафії про Сіверську землю Багалїя й Голубовского і ґенеальоґічну працю Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (див. прим. 1). Для історичної ґеоґрафії, окрім згаданих праць Барсова, ще арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Черниговск. епархіи, арх. Леонида Церковно-историческое изслѣдованіе о древней области Вятичей (з московських Чтеній 1862 р.), Самоквасова — Древніе городы Россіи, 1873 (катальоґ городищ Чернигівської ґуб.), Голубовского Печенѣги (для історичної ґеоґрафії Посемя), його-ж: Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій період города: Ворголъ, Зарытый Оргущь, Сновскъ, Уменѣжъ, Хороборъ? (Ж. М. Н. П. 1903, V). З старших публїкацій згадаємо: Маркова О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упомин. въ Несторовой лѣтописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних роздїлів, присьвячених її в курсах Поґодіна, Бестужева-Рюміна, Іловайского, Барсова, — спеціальна моноґрафія Ляскоронского (див. в прим. 1),

її доповняє його статя: Городища, курганы и зміевые валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда); моноґрафії про Сіверську землю Багалія й Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, натомість моноґрафія Голубовского про Печенігів займаєть ся спеціально історичною ґеоґрафією Переяславщини в гл. III. Треба згадати також статї Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-ґеоґрафічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старины, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. київських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губерніи Аренларенка, Полтава, 1849, I—III.

З заднїпрянських городів більшу спеціальну лїтературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статї: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., осібно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описаніе г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описаніе г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описанії Філарета). Про чернигівські церкви в княжих часів, окрім старих статей з 40-х рр. (вичислених у Межова Р. ист. библ. III с. 397—8), див. Павлинова Исторія русской архитектуры с. 6 і далї, і його ж статя в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ; Платонова Черниговскіе каѳедральные соборы и ихъ достопримѣчательности[2] 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода Сѣверска (видано з рукописи покійного, не вповнї вигладженої, в Трудах XI съѣзда т. II). Лїтература иньших городів вказана при текстї.

7. Лїтература Волини й Побужа.

Лїтература давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вичислених в прим. 1, згадаю з давнїйшого: С. Руссова Волынскія записки, Спб., 1809, Максимовича Волынь до XI в. — Кіевлянинъ, II, 1842, Матеріалы для исторіи края (волинського) и этнографіи В. Комашка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волын. губ. вѣдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волыни, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волыни, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастыряхъ Волынской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волын. еп. вѣд.). З новїйшого насамперед треба згадати дві спеціальні моноґрафії: А. Андріяшева і П. Іванова і популярну публїкацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальнїйші працї: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (статя загального характеру, передрукована в II т. його Собранія сочиненій, 1890), Лонгинова Червенскіе городы, историческій очеркъ, въ связи

съ этнографіей и топографіей Червонной Руси, Варш., 1885 — книжка інтересна зібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова Холмская Русь, Спб., 1887. Для Побожа — Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., К., 1885.

Досить значна спеціальна література руcько-польських відносин Волини й Галичини XII—XIII в. — окрім праці Линниченка (що кінчить ся останньою чвертею XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальцера й иньших, вичислених в прим. 1, ще спеціальнійше: Szaraniewicz Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, Льв., 1872, K. Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią, Льв., 1875 (в час. Przewodnik naukowy i literacki, (за мало критичне), L. Droba Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami, 1881 (Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii, т. XIII) (ліпше від попереднього).

Загальна література історичної ґеоґрафії Волини вказана в прим. 1 (головнійше: мапа Антоновича, витяги Самоквасова, опись Волини Теодоровича). З поодиноких городів дещо більшу літературу мають лише Володимир, Луцьк і Холм. Про старий Володимир — Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, вып. I—II, 1868, Дверницкого Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ волынскомъ и его окрестностяхъ (Кіев. Старина 1887, I), йогож Памятники древняго православія въ г. Владимірѣ Волынскомъ, К. 1889, Левицкого Историческое описаніе Владимиръволынскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Изяславичемъ, К., 1892, И. С. — Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владимірѣ Вол., Спб., 1896. Про Холм статї в VII і VIII Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ: Іловайского Даніилъ галицкій и начало Холма, Хрущевича Г. Холмъ, й ин.; статя Іловайского (зовсім поверховна) передрукована в II т. його Исторических сочиненій (1897); де що інтересніїші передруковані також резюме його реферата і заміток до нього ґр. Уварова про літописну опись холмської катедрн. Про Луцьк статя д. О. Левицького Луцкая старина в V т. київських Чтеній; книжка Стецкого Łuck starożytny i dzisiejszy, Краків, 1876, дає также мало, як і згадані (в прим. 1) праці його про Волинь взагалї.

8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї при кінцї XII віку і васальних князївств польських на Руси.

Справа ся дуже неясна, і я тому мушу трохи близше коло неї спинити ся. Звістки про сю окупацію ідуть з двох джерел: з згаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогицького у Татїщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (Monumenta Poloniae hist. II с. 397 і 421).

Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогицького, як він його називає, з Володимиром Володаревичом кн. минським. Володимир минський зайняв був Берестє; за помочию Поляків Василько вигнав його з Берестя, але „бояв ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походом, відібрав Берестє й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утік до свого тестя Лєшка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Берестє „за Буг“ (отже Берестє, по гадці Татіщева принайменї, не належало до Ярополкової волости). Але що Василько не мав чим заплатити тестеви за його поміч, тож мусів віддати йому свою волость; по смерти ж Лєшка „Поляки“ (Татіщев відріжняє „Мазовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лєшкових дітей.

Се оповіданнє має загальне довірє в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілости в пальця не виссав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сім оповіданню іде з тої затраченої літописної звістки. Нецеремонність Татіщева в переповіданню джерел загально звістна, і вже a priori треба було б приняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, але і без того деякі подробиці його оповідання самі зраджують себе, особливо в руссько-польських відносинах.

Татіщев говорить про Лєшка — виходило б на Лєшка мазовецького, сина Болєслава Кучерявого († 1186), але сей Лєшко не міг бути тестем Василька, бо вмер занадто молодим і дітей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю. Бальцер для виратування Татіщевського оповідання припускає що Василько був оженений з донькою Болєслава Кучерявого (ad hoc припущеною), і на сій підставі Лєшко називав ся його зятем, а Казимир Справедливий, яко стрий Лєшка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в близшім значінню того слова“ (Genealogia c. 189). Се дуже круте об'ясненнє (вивід такої назви тестя вповні неможливий супроти прийнятої в наших літописях терміноло'ії для фамілійних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татіщевських звісток, найлїпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був забраний Лєшком (ще раз зазначую, що оповіданнє Татіщева не розтягає сеї окупації на Берестє, як се робить ся у ріжних новійших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерти відібраний від його дітей якимсь польським князем, набирає досить непевного осьвітлення, а при тім не знаходить потвердження і в иньших відомостях. Для потвердження Татіщевого оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що

писав в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його нещаслива бомбастична манера, супроти котрої треба в його словах добре відріжняти те, що він дійсно знав, і те, що він додав „для прикраси" свого оповідання; в огляду на се треба його оповіданнє приймати більше меньше в такою ж обережністю як і Татїщевське.

Даючи загальний погляд на князюванє Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimiriensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn cum suorum universitate — і по сїм наступає риторичний опис слави Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених" до Польщі руських земель. Розуміть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бельовский, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемищину належить до обставин по смерти Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князївство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячав своє князївство Казимиру, apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus (Бельовский хоче се розуміти про Володимирське князївство котре мовляв Роман дістав завдяки Казимиру), вкінцї звістку про Берестє і Дорогичин він звязував з оповіданнєм Татїщева. Але очевидна річ, що анї Перемищина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалї), анї Володимирщина в дійсности анї прилучені, анї підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболїчне прибільшенне участи Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському князю, перетворяєть ся в „прилученнє" (iubet accedere) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Берестє й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром минським (в такім сконденсованім видї ніщо не перешкоджає прийняти оповідання Татїщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сї округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Берестє ще низше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей quidam Ruthenorum drohicinensis princeps заохочував Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичинї й він obsidionum perurgetur angustiis non tam deditionis legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse. Отже Дорогичинська земля тодї до Польщі не належала, анї тодї не була прилучена або окупована, й дорогичинський князь зістав ся на своїм столї далї, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а скільки гіперболї, сього не беремо ся відгадати. Берестє фігурує

потім в походї Казимира, урядженім для реституції на столї Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю низше, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Берестє Казимир в сім походї доперва здобуває для свого протеґованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам манєрі Кадлубка сї два епізоди самі, незалежно від оповідженої Татїщевим історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилученнє Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про прилученнє „Перемиського“ або Володимирського князївства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї зістаєть ся дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нїчого позитивнїйшого про се не оповідає, а в Київській лїтописи нема нїяких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землї) мали в польській історіоґрафії великий успіх і дали причину до досить широко розповсюдненого у польських учених погляду, що за Казимира був на Руси цїлий ряд васальних, залежних від Польщі князївств. Про сю залежність дуже серіозно говорив нпр. Ґурский в своїй моноґрафійці (Stosunki с. 22 пор. 27—8, і т. и.); Бобжиньский в своїй історії Польщі (Dzieje Polski w zarysie, I § 28) твердить, що за Казимира цїлий ряд руських князїв в Галичу, Белзї, Володимирі, Берестї, Дорогичинї стали васалями Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в Genealogi-ї проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсї про Василька говорить ся про права Казимира на Берестє (с. 189) і т. и. Сей погляд о скільки опираєть ся на Кадлубковій риториці, як ми бачили, має ґрунт дуже слабий, але окрім того грішить нерозумінням властивого характеру відносин руських і польських князїв. Сї відносини опирали ся на родинних зносинах князїв, отже мали характер фамілїйний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які істнували в кождім даним разї — в першій лїнії, а в другій — від тих реальних сил, котрими розпоряджав в даним моментї той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Сьвятополка „Окаянного“ нпр. Болєслав Хоробрий був „старійшиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болєслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Руси за Болєслава Кучерявого або Волини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сюзереном київського князя на тій підставі, що Ґейза зве свого старшого шваґра Ізяслава Мстиславича „отцем“ (Іпат. с. 308).

9. Література Галичини XI—XIII в.

Загальнійших праць, що стояли б на рівени сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між иньшим (вичислені в прим. 1), маємо перестарілі вже моноґрафії: Зубрицького Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хаотична збірка ріжних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), йогож Исторія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного съвітогляду стоїть вповні на ґрунті Карамзінської історіоґрафії, але вроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Исторія Галичско-володимирскои Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoi La Russie Rouge, Париж, — полїтичний памфлет. Окрім того згадаю ще статю Поґодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теребовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і иньші його такі статї, не дає нїчого окрім парафрази лїтописи. Короткі конспекти галицької історії, головно о скільки вона дотякаєть ся тої чи другої столиці Галичини, містять моноґрафійки: В. Ильницький — Звенигородъ, Львъ., 1861, Теребовля, Львъ., 1862 (Стародавныи галицкіи городы), A. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Лїтература галицько-польських відносин вичислена вище в прим. 7; для угорських відносин XII в. — моноґрафія Ґрота Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по части Шараневича Die Hypatios-Chronik. Моноґрафії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична ґеоґрафія Галичини досї зовсїм не була оброблена систематично в цїлости, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні моноґрафії й статї. З давнійших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien, Львъ., 1849 (довго була одинокою солїдною працею з історії руcько-польських границь) і його ж Історію — її принагідні історично-ґеоґрафічні замітки, мабуть, найцїкавійше, що в тій Історії лишило ся; Поґодина Лекціи т. IV — перегляд історично-ґеоґрафічного матеріалу лїтописей для Галичини до 1240; Шараневича Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи, Львъ., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головно займаєть ся давнїми дорогами, але при тім подає досить богатий історично-ґеоґрафічний матеріал взагалї; додана й мапа). З новійших праць — Дашкевич в моноґрафії про Данила дає вповнї наукову, хоч і не повну, пробу означення границь

Данилової держави (с. 64—74). Барсов в Географії Начальной Лѣтописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріалы для географическаго словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацкій Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Володиміра (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статї лежить в гіпотезї про Спіш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головно за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о наддньстрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (з Вѣстника Народнаго Дому) — ріжні принагідні історично-ґеоґрафічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про руcько-польське пограничє. Зрештою — Słownik geograficzny ziem Polskich, Baliński i Lipiński, Starożytna Polska (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких епархій (особливо Шематизм Перемиської епархії 1879 р., з історичними примітками, Schneider Encyklopedya krajoznawstwa Galicyi, I—II, Льв., 1871—4 (тільки A—B).

З поодиноких галицьких міст більшу літературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливого розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького сойму. Вичисляю важнїйше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р 1852—3 і в новій перерібцї в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавный Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на Днѣстрѣ, реферат в москов. археольоґічнім товаристві 1877 р., зладжений на підставі автопсії, надр. в збірцї Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторії Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (пок. професор краківської академії штук) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisyi do badania sztuki, т. II, вип. I, Краків, 1880 (основна моноґрафія, з кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича теперь костелѣ Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і пізнїйші його писання, але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis є й цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фун-

дамента церкви св. Спаса і ріжні дрібні находки); Zacharjewicz і Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (опись иныхъ фундаментовъ, віднайденых 1882 р., з історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Львъ., 1883 (тут передруковані вичислені вище статї проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додатком деякых документів до пізнійшої топографії Галича і новою статею д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких дальших студий над Галичом, як цінний збірник матеріалу. Доповненєм сеї книжки мають служити статї проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przegląd archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуацийною планою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Львъ., 1888 (также т. IV); далї йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій (відчити про Галич і Львів), Львъ., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der. k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладнійше про церкву св. Ілї), Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ, ч. I, Львъ., 1886 — рисунки хрестиків з Галича. Галицькі находки з вистави 1888 фотографовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числї 5 прим.), а коментар до них дає Шараневича „Отчетъ изъ археологическо-библіографической выставки, Львъ., 1889. Sokołowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могили коло Крилоса, котру він уважав за Галичину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о' надднѣстрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Львъ., 1888 (під таким титулом вийшли разом статї його: Археологическія находки близъ города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Днѣстромъ, друковані в Вѣстнику Народного Дому, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібних находок з Галича, опущену в книзї Шараневича). Продовженем, чи — як каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцѣ" служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I—II, Львъ., 1899—1900, що починаєть ся полемічним вступом в справі місця Галича і переходить в таку ж satura як і попередня книга (не скін-

чена). A. Czołowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Pamiętnik II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінна відомостями про Крилос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя стаття: Печатки з околиць Галича — в XXXVIII т. Записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Дзєдушицкого в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книзі проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łacin., 1904.

По старих історіях Львова — Зіморовича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходинецкого (Historya m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początki Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурс в III т. Akta grodz. i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церковъ въ Львовѣ (Галицкій историческій сборникъ), Шараневича Стародавный Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавныи галицкіи городы), Widman Kościół św. Jana Chrzciciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-историческіи статіи, Льв., 1875 (з Временника Ставропіг. Інст. на 1875 р., до Львова належить тут II і III розділ, де автор користується пізнійшими актовими матеріалами для вияснення давнійшої топографії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny варшавський, т. V, 1880), Шараневич Указанія въ писанныхъ источникахъ а особенно въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї літератури), Петрушевич Лингвистическо историческія изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возрѣніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв., вип. I—III, 1893—1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народнього дому, характером не ріжнить ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З иньших галицьких міст про Перемишль монографія Анатоля Левіцкого Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежуєть ся оглядом історичних подій звязаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ильинцкій Стародавный Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавныи галицкіи городы, ч. I), Lam Starożytny Dźwinogrod i „Rożne Pole“, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археольоґічний матеріал, призбираний останніми часами. Про Теребовлю книжочка В. Ільницького — Стародавня

Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавныи галицкіи городы, ч. III), але вона обмежуєть ся переповіданнєм літописних подій.

10. Неволя Володаря і галицькі звістки Длуґоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортліба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії сього монастиря, писаній між р. 1135 і 1140, і Ґерборда, в його біоґрафії Отона бамберського, писаній в 1158—9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74—5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других і третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найранїйшу версію сеї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350—2), записану отже майже століте по події, і теж уже в вовсїм леґендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша Ляховѣ лестью) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мала спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім літописець покликуєть ся на писане про те „въ заднихъ лѣтѣхъ“, правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лестью“. За те якесь затрачене для нас руське оповіданнє (може се як раз, на яке покликуєть ся київський літописець) використане було Длуґошом (I с. 525).

Взагалї я досить песимістично беру здогади про „затрачені для нас руські літописи“, використані пізнїйшими компіляціями, але в сій части у Длуґоша дїйсно можна з всякою правдоподібністю признатм якесь добре руське, стрчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длуґош під 1122 р. користав не з польських джерел, видно з того, що стрівши польську версію сього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оновів на ново, як осібний факт, під р. 1134. Його перше оповіданнє досить просте, має докладні вказівки: місце qui Wyszokie apellatur де зловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповнї можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длуґошевого ґіперболїзму тут не маємо. Тому я уважаю се оповіданнє найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналїзу нїмецьких і польських оповідань XII—XIII в. про неволю Володаря дав Линниченко в осібнім екскурсї в додатку до своєї книги Взаимныя отношенія Руси и Польши. Він справедливо виводить з їх аналїзи, що версія, мовляв Петро навмисно з тим вступив на службу до

Володаря, аби його вловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була пізнїйшою варіацією, тим часом як Ортліб такого злого намїру Петрови не надає. Справедливо також цїнить він Длуґошове оповіданнє, але зовсїм безпотрібно ставить поруч з ним Татїщевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певности. Ся подібність пояснюєть ся далеко простїйше: Татїщев тут черпав в Длуґоша через Стрийковского (Kronika I. 186), що з рештою трапляло ся йому й частїйше (див. вище с. 999).

До сеї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161—2.

11. Оповіданнє Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. (до с. 43).

Кадлубек (Mon. Pol. hist. II с. 407—412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає пояснення цїли Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своєї сестри, його волость, бо сей князь уважав ся неправним (підмінянним), і для того брати його прогнали; дальше довідуємо ся що й горожане його не хотїли приймати, уважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстрята розпочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські пошки: „Всеволод белзький в боярами володимирськими і галицькими"; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив". Але того ним протеґованого князя отруїли слїдом своєї люде, а його волость Казимир передав з обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) duci Laodimiriae fratri ducis Romano (в продовженню Мержви: duci Laodimiriae Romano. у т. зв. Боґухвала: Ladimirus frater eius per matrem). Дальший розділ розпочинаєть ся такими словами: Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit.... Оповіданнє дати не має, а вложене між польськими подїями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніцї Великопольській, т. зв. Боґухвала — 1182 р.

Насамперед повстає питанне, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підмінянним Хроніка т. зв. Боґухвала називає його братом Володимира, а заразом додає, що його батько був угорський королевич, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадцї доньку Болеслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого літописець зве Кольоманом — Mon. Pol. hist. II 508 і 534). Нарештї Длуґош, що контамінував звістки Кадлубка

і т. зв. Боґухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), ґво свого князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Боґухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бельовским, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Monum. Pol. hist. II. 407, прим., а инъших прадь сей погляд приймають напр. Шараневич Die Hypatios-Chronik с. 29, Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславівною нїчого не звістно, анї не знаємо нїчого про волости його синів на Руси. Проф. Бальцер, що дуже докладно вияснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Боґухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лєшківни з Кольоманом (Genealogia Piastów 173—5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, що́ дійсно, дуже правдоподібно, був оженений з Болеславною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б з тексту Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже конфузний). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сій часі і зовсім не було на сьвітї з Мстиславичів нїкого більше окрім Романа і Всеволода: два инъші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нїчим не мотивує такої переміни в відносинах Казимира до Романа?

Друге питанне — яку волость здобував для того князя Казимир? Оповіданнє Кадлубка дає деякі певности. Він каже: Qui (Казимир) Russiam ingressus primam Brestensium urbem aggreditur. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестєм. Але про инъші городи Кадлубек нїчого далї не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінцї, ніби цїлий похід зроблено для Берестя. У т. зв Боґухвала виступає цїлею походу Галич, Берестя має другорядне місце, а властивою цїлею не стоїть в нїяким звязку. Звідки взяв він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хронїках (in quibusdam cronicis scriptum с. 534) за об'ясненнєм сеї історії з Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки з фантазії хроніста. У всякім разї іма Галича, видко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сій завтаній справі угадав уже редактор Густинської компіляції (XVII в.). Він завважив, що Олега Ярославича „полскія лѣтописцы Мечиславомъ или Мстиславомъ называютъ", і відпо-

відно до того приточив до оповідання Київської літописи про Олега оповіданнє Бельского і Кромера про похід Казимира (Полное собр. літописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровского с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бельского вид. Туровского с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'ясненнє, що то був за князь, признаваний за неправного (дальше, покручене об'ясненнє — що він був підміняний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважає братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозумілим і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре" поруч волинських князїв (що Роман був союзником Володимира в початку, се каже й наша літопись). Брак близшої дати і уміщенне сього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеславни, зовсім легко поясняєть ся тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібности, був оженений з Болеславною. Мовчанне Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упущеннем, які маємо для галицьких справ у ній і частійше. Більшу трудність роблять отсї детайлї Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узнало ся тут Берестє? Друге — чому Кадлубек паданнє тієї волости (по смерти Олега) Романови відріжняє від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разах іде мова про те саме — що Роман засїв у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вияснять докладнійші студиї над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, инакше сказати — неможливість в цілости оперти ся на теперішнім тексті, й примушує мене ставити з певною резервою свій здогад, що се оповіданнє належить до галицьких подій 1187—8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Берестє і похід на Галичину. Похід на Берестє міг бути десь в р. 1181, як я казав вище (с. 367); під сим роком в річнику Траски є записка: dux Kazimir devicit Ruthenos; в сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Богухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив з гадки, що в сім поході іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость строєного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнанне Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділу, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрий Казимир обдарував також Галицьким королівством"... Дуже

привабна й наручна поправка кінцевої фрази: замість duci Laodimiriae fratri ducis Romano — duci Laodimiro fratri ducis Romani, зроблена Бельовским з огляду на Боґухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Боґухвала обидві сї похибки поправлені: в першім епізоді мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі трудности. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів, які промовляють за предложеним мною толкованнєм сього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володимиру по угорській неволї (с. 413), без докладнїйшого означення часу (quondam), але не підлягає сумнїву, по перше — що се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на сьвято Успения), по друге — що він став ся по Казимировім походї в інтересах Олега: про сей напад нїчого не сказано в оповіданню про той Казимирів похід, противно — він виступає як причина вигнания Володимира по смерти Олега (хоч се друге вигнанне Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалї оповіданне Кадлубка про друге вигнанне Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнїйшим оповіданнєм Київської лїтописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляєть ся. Се, думаю, усправедливляє й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнанне Володимира.

12. Руське-польське-угорське пограничє (до с. 458).

Звістка Угорсько-польської хронїки про се пограничє звучить так: Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regyrabant iuxta flyvium qui Cepla (Топла) nuncupatur, usque ad castrum Galis (низше: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I с. 505).

Castrum Salis безперечно Sóvar (по угорськи се значить Соляний город) на Торицї, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього низше, инакші толкованя у Бідермана II с. 58). Означенне граничного пункту на Підгірю, як бачимо, тільки приблизне (Топля і Шоувар на Торицї). Що до часу, то розумієть ся хоч означенне се перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно пізнїйших часів. До яких саме, на се нема згідної відповіди. Хоч ґенеза і уклад угорсько-польської хронїки останнїми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів.

Проф. Кайндль в статї присьвяченій сій хронїцї в його Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen (Archiv für öst. Gesch. LXXXII) здогадується ся, що в основі хронїки лежать ґранські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. І. Рознер в своїй статї Kronika węgiersko-polska (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хронїки, зроблених в XIII вїцї. Противно Кентшиньский (O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawy wydz. histor. т. XXXIV) доводив, що ся опись належить до основного тексту хронїки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половинї чи при кінцї XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В лїтературі Галичини з сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зацитував до неї проф. Шараневич в своїх Изслѣдованіях (с. 17) угорського Анонїма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (Княженіе Даніила с. 65). Але у Анонїма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хронїки у Ендлїхера (з лихого видання Ковнацкого) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на Geschichte Polens Репля, де на с. 653 зацитовано уривок виданий Лелєвелем, а взятий з копії зробленої ним, а виданої Ковнацким (див. Monum. Pol. hist. I 494). Я застановив ся на сій малій заплутанинї, аби дальші дослїдники не тратили часу на її розплутуваннє, як трапило ся мнї, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення руcько-польсько-угорської границї пробувано використати оповіданнє Длуґоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескидї: „Бескид (Byeszkod), гора коло замка Собня (Sobien), що межує землї польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, давнїшнїм руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сї славні ріки: Днїстер, Сян, Стрий і Тиса та спадаючи з самого верху гори течуть рїжними дорогами в сусїдні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескидї стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Длуґош a posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Днїстер і Сян течуть in Polonicales terras), або так, що Лев поставив той камень на границї Угорщини, Польщі й Руси. Першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (Изслѣдованіе с. 80), другим проф. Дашкевич (Княженіе Даніила с. 65—6). Але звістка Длуґоша (полишаючи на боцї те, на скільки можемо вірити в істнованнє того Львового каменя) не має нїякої цїни для означення границь через свою загальність і недокладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боцї Сяна понизше Лїска, на ґрунтах с. Мона-

стирця (про нього див. у Чоловского Dawne zamki i twierdze na Rusi alhickiej, Teka konserwatorska, I с. 109), не Собнів коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (l. c.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тисі й Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Длуґош всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, — хиба брати його слова в такім загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добрянський в своїй статї про західні границі Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Сандеччина й Спиш належали давнійше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — напр. Барсовим Географія[2] с. 284, Филевичем Борьба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далї деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разї й Спіш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спиш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича й Бубнища, як також печери в Розтірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писано богато [1]), але богато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже раннїх часів, поганські съвятощі, храми, і в такім дусї ще в 1880-х рр. писав про них польський археольоґ Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, їздив я оглядати городок Бубнища, і в довшій нотці, описавши замочок, вказав на анальоґію його з скальними монастирями середнього Дністра та рішучо висловив ся против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселї — робота камінна, цегляні конструкції на цементї й т. и. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнїйшу культуру. Наводжу відти опись городка. Самий „городок“ представляєть ся так: на хребтї гори, на вододілї рр. Сукели і Опора, серед лїсу, висуваєть ся ряд високих скал, голих і стрімких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місцї підмурованим каміннєм. Стрімка стїна скали зрівняна, і в нїй виковано три печери: в серединї ширша, в формі неглибокої нишї, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично викованими входами, що мали, видко, й двері; в серединї вони трохи ширші ніж двері і мають з боків по дві камяні лавки; над правою печеркою вгорі викована тераска, як би балькон. Ковані в камени сходи ведуть на другий поверх; в ріжних місцях видно вижолоблені в камени рівнобіжні заглубленя: заложені туди дошки або бруси творили поміст і стїни; подекуди камінь вигладжено; є глубока цїстерна. В серединї згадане скле-

[1]) Література з дебільшого зібрана в статї Деметрикевича, як инше.

пінне в тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Се головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Побліжу мочар і слїди гати ставка. Камінна робота взагалї досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болдн", котрими, зі слів нїби селян, звуть ся сї бубниські печери в літературі (слово се толкують як волоську варіяцію volta — склепінне), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь"; нїяких переказів про печери не знають.

Здаєть ся, не знаючи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки пізнїйше краківський археольог В. Деметрикевич в статї: Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej pod względem archeologicznym (Materyały antropologiczno-archeologiczne, VI, 1903). Оглянувши й описавши городки Бубнища та Урича й печери Розгірча, Вільча Золотого, та зібравши відомости про кілька иньших печер східньої Галичини, він також зближає їх зі скальними монастирями середнього Днїпра й скальними городами Криму, та висловляє переконанне, що маємо до діла з будовами історичних часів, з обороннимн замками в Уричу й Бубнищу, з чернецькими печерами в иньших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Розгірче маємо традицію в канонічних описях XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасї й Крехові, де також є такі печери, загально звістні; в Вільчу й Сїльцї коло Галича заховали ся устні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фігурує мабуть під назвою Wrucz між замками, вичисленими в булї з 1369 р. (Theiner Monum. Poloniae I ч. 882 — див. про се том IV гл. 1), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же льокалїзують замок Тустань, вичислений у Яна з Чарнкова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (Mon. Pol. hist. II с. 627, див. також примітку Бельовского). Одна грамота (1539 р.) згадує arcem seu fortalicium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam (Teka konserwatorska I с. 121), та се могло б підійти й до Бубнища. Але Бельовский запевняє, що він бачив на катастральній мапі сей замок на ґрунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бельовского).

Розуміють ся, сї печери й замки могли переходити рїжні стадиї. Подібно як печери копані в лесї Подиїпровя дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й рїжними сховинами, перше ніж стати притулком анахорета, так могло бути з вибитими в карпатських вапняках печерами Галичини; (в печері коло Сїльця були знайдені такі передісторичні остатки, неолїтичної культури). Монастир часом потрібував укріплень і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся ex post — нею об'ясновано призначенне таких печер.

14. Історична література Угорської Руси.

Література історії Угорської Руси не бідна титулами, біднійша своєю вартністю. Старші писання оглядає Юрий Жаткович в статї A magyarországi oroszok történetiráta („Історія історіографії Угорських Русинів"), в часоп. Századok, 1890, VII—VIII; крім кількох рукописних творів XVII—XIX в., як записки з історії церкви в Угорщинї Андреллї (XVII в.), Бабиловича Historia dioecesana, Лучкая Historia Carpathiko-Ruthenorum, обговорені тут Décsy (Дейчі) Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés („Коротка згадка про Угорських Русинів"), 1797 (Кошиці), Ів. Басиловича Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae, 1799 і пізнїйші праці. Такими були: Mészároș K. (Мейсарош) A magyarországi oroszok története („Історія Угорських Русинів"), 1850 (Ужгород); Bidermann Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I—II, 1862—7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній части дуже уривкова; Дулишковичъ І. Историческія черты Угро-русскихъ, I—III, 1875—7 (Ужгород).

На сїм спинила ся та література. Але є крім того чимало моноґрафій, давнїйших і новійших присьвячених чи то комітатам, залюдненим Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих осібно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західнього краю руської території дають ріжні замітки „Річники спишського історичного товариства" (A Szepesmegyei történelmi tártulat evkönyve), і земплинська історична часопись: Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez („Матеріали до історії Земплинської столицї"), тут нпр.: L. Kapás і G. Dongó Történeti jegyezetek Zemplén-vármegyéről („Замітки до історії Земплинської столицї") (р. 1896 і далї), G. Dongó Zemplén-vármegye történeti földrajza („Історична ґеоґрафія Земплинської столицї") — ibid. 1898—1900 (тут вибірка ґеоґрафічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без зазначення джерел), I. Zsindely Sárospatak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elején — („Правні і політичні обставини м. Шарош-Потока до к. XIII" (ст.) (р. 1896), і т. и. Доси цїнні старі моноґрафії Сірмая: Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis, 1804, його ж Notitia politica com. Zempléniensis, і Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis, 1798. Для столиць Ужської й Бережської: Mészaros Ungvár története (історія Унґвара), 1861; Balogh Munkácsvár története (історія Мункача), 1890; Lehoczky T. Beregvármegye monografiája 3 т. 1881 („Моноґрафія Бережської столицї") і йогож історія унїатських парохій Бережської столицї: A beregmegyei görögszer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX szazadvégeig, 1904. Для Мароморошу: Wenzel Kritikai fejtegtések a Máramaros történetéhez („Критичні замітки до історії Мармароша") (в Akademiai Ertesitő 1857, містить богато документального

матеріалу), і мармароський дипльоматар дра Мігалї (як низше), як перша частина заповідженої колективної історії Марамарошу. Для Угочі стара моноґрафія Szirmay Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis, 1805. З загальнїйших праць історично-ґеоґрафічного характеру згадаю Csánki Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában („Історична ґеоґрафія Угорщини в часах Гуніадів", є вказівки й для XIII—XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre („Топоґрафічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні"), до Угорської Руси належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важнїйші збірки документального матеріалу XII—XIII віку такі: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér, до XIII століття належать т. II, III. 1—2, IV. 1—3, V. 1—3, VI. 1—2, VII. 1—5, 1829—41 (при цитатах сей кодекс означаю буквою F., римська цифра значить том, а арабська по нїй — частину); Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, ed. G. Wenzel, т. I—XII (Arpádkori új okmánytár — Monumenta Hungariae historica diplomataria т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74 (сей кодекс означаю буквами C. A.); Codex diplomaticus patrius hungaricus (Hazai okmánytár), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипльоматарів загального характеру містять документи з руської території поменьші або спеціальнїйші збірки, як Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner, 1780; Mihalyi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból („Мармарошські документи XIV—XVI в."), 1900; Sztaray család oklevéltára 2 т. (Архів родини Стараї, властителїв с. Стара в Землинськім ком., документи з Землинської й Ужської ст.); Zichy család okmanytára (Архив родини Зічі); Hazai oklevéltár (Архив до історії вітчини) 1234—1536, вид. Nagy I., Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. и. з Земплинської й Ужської столиці, до історії родини Dessewffy). Вкінці Levéltári kutatások (Архівні розвідки) A. Комаромі, (Komáromy) в Történelmi Tár 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першім виданню моєї Історії я подав був в примітках реґести з документів до території Угорської Руси. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Томашівським, що від студий сучасної Угорської Руси останнїми часами звернув ся до її історії (результатами його занять Угорською Русию мав я спромогу покористувати ся при сім, другім виданню книги).

До угорських слів, що трапляють ся низше, треба пояснити що до вимови: неакцентоване a вимовляєть ся близько як o, акцентоване o як

ов, é переважно як ей, ö як и, ő як ив, ü як фран. u, ű як фран. uv, ch (в старій транскрипції) і cs в сучасній читають ся як ч, cz як ц, s як ш, sz як с, zs як ж, gy як дь, ly, ny, ty — як ль (майже й), нь, ть.

15. Література монґольсько-татарської міґрації.

Ґрандіозні монґольські завойовання були описані сучасниками і пізнійшими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-европейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзї Гамера. З оріентальних джерел найбільш важне: для першого похода в Кіпчак сучасні звістки ібн-ель-Атіра (виїмки з нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академії і у Тізенгаузена, як низше); піднесу, що його оповіданнє дуже близько згоджуєть ся з руськими оповіданнями про перший прихід Монґолів на Чорноморє); для иньшого головним джерелом служить перський „Історичний збирач“ великого визира монґольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монґольських джерел; в цїлости він досї не переложений: французький переклад Quatremere Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; росийський переклад уривків з нього подав Березїн в Ж. М. Н. П. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізнійших компіляцій згадаємо монґольські Алтун-тобчі („Золоте сокрочение“) в рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нїм. перекл. Шмідта вид. в Петербурзї, 1829, турецька комп. Абульґазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давнійших працях: Іоакинеа Бічуріна Собраніе свѣдѣній о народахъ средней Азіи й Исторія первыхъ четырехъ хановъ изъ дома Чингизова, 1829, Васїлєва Исторія и древности восточной части средней Азіи (Записки археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l' Asie centrale (Bibliot. de l' École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d' après les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d' après les historiens armeniens (Journal Asiatique, 1858) і Патканова Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ Спб., 1873—4. Виїмки з арабських джерел про монґольську орду в Европі — Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды, Спб., 1884. З західнїх джерел найважнїйші для нас подорожі Плано Карпінї (1245—7) й Рюйсброка (1253), бо містять важні звістки про чорноморські степи

(видані в IV т. Recueil de voyages et de memoires publié par la Societe de Géographie, IV, 1839), і звістки принесені з Руси на Ліонський синод — у Матвія Паризького (Chronica majora t. IV в Scriptores rerum britannicarum), також сучасні листи в Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII і в Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII).

Про руську повість про перший прихід Монґолів була вже мова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо осібну повість, втягнену в скороченню в Лаврентиєвську літ., а в цілости звістну в пізнійших збірників (надрукована з варіантами у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки ч. XXXIX). Про дальший похід на Поволже маємо осібні верзії в Лаврент. і 1 Новгородській. Зовсім самостійне оповіданнє Галицько-волинської, що головно займаєть ся українськими землями.

Важнійша література: D'Ohsson Histoire des Mongols, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall Geschichte der Goldenen Horde, 1840 (перестаріла вже), Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII), йогож Первое нашествіе Монголовъ на Россію Ж. М. Н. П. 1853, V і Нашествіе Батыя на Россію — ib. 1855, IX, Куніка в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann Temudzhin der Unerschütterliche, Leipzig, 1862, Wolff Geschichte der Mongolen, Breslau, 1872, Howorth History of the Mongols, London, 1870, Strakosch-Grassmann Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242, 1893, Cahun Les Revolutions de l'Asie — Lavisse et Rambaud Histoire générale II, 1893, йогож Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896. Olcsváry A muhi csata (Szazadok 1903) (про похід на Угорщину (1241 р.).

16. Чорноклобуцька кольонїзація на Руси — її слїди в сучасній топоґрафії й питаннє про її впливи на український етнічний тип.

Спостереження над топоґрафічною термінольоґією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклобуцької, уживши старого київського терміну, кольонїзації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цінні прислуги. Нпр. роспространение їх на правім боці Роси (в Таращанськім повіті) дає переконуючий доказ, що пороська кольонїзація XII—XIII в. переходила значно за Рось; анальоґічні назви в Переяславщині, Чернигівщині, на Волини служать майже одинокими вказівками на розміщенне тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люде доповняли своїми звістками викази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернигівщині: Печенюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубськім, Торкин у Стародубськім, Ковар і Козари в Козелецькім, Козаричі в Суразькім. В Полтавщині: Вел. і М. Каратуль в Переяславськім, Козариха в Гадяцькім. В Харківщині с. Печеніги в Чугуєвськім пов.

і гора Печеніги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівськім, Торське в Купянськім, Хозарське городище і коло нього ур. Хозаревське в Валківськім. В Київщині: ур. Торч коло Безрадич у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомисльськім, Торчиця на р. Торчиці і в сусїдстві — с. Торческий степок в Таращанськім, таиже р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі взгіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківськім, Кумановка в Бердичівськім (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додам іще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовскихъ с. 20 (з XV в.). На Волини: Торчин у Луцькім, Половецьке в Житомірськім. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейськім, на Чорній Руси — Торчиці в пов. Новгородськім. На Поділю: Торчин Литинського п., Торків Браславського, Куманівці Литинськ., Куманів і Куманівка (його присїлок) в Проскур. В Галичині: Берендьовичі і Торки в Перемиськім, Печенїя в Перемишлянськім [1]), Печеніжин у Коломийськім, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецькім, Половці в Чортківськім, Половець ур. коло Міновець в Сокальськім, Торки в Сокальськім, Торчиновичі в Самбірськім, Куманів у Тїшанівськім.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорноклобуцької кольонїзації на український етничний тип. Характеристично, що знані ймення ми стрічаємо по за степовим пограничем тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної кольонїзації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але дальше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вкажу статї Ол. Яблоновского з історії української кольонїзації (Etniczna postać Ukrainy — Kw. Hist. 1893, Źródła dziejowe XXII, гл. III і в иньших місцях, пок. Смірнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (Вѣстникъ самообразованія 1903 ч. 34—5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовского Печенѣги с. 152, сильно заакцентував його й Бєлов у своїй Исторіи Россіи (1895 с. 7, 41), й ин. Сїж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропольогічних студиях підносив турецькі елементи в українськім антропольогічнім типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі кавіяної паралелїзмом із фінськими впливами на великоруську народність, подавав я в рецензіях на згадані праці в Записках Н. Т. ім. Шевченка — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

[1]) Петрушевич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенїзькі кочовища (Н. сборн. 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статї про грамоту Берладника (с. 370—1), в зовсїм категоричнім тонї.

Реєстр київських князів.*)

1	Володимир	979—1015
2	Сьвятополк син Володимира	1015—1019
3	Ярослав син Володимира	1019—1054
4	Ізяслав син Ярослава	1054—1068
5	Всеслав, з полоцької династії	1068/9
6	Ізяслав, вдруге	1069—1073
7	Сьвятослав, син Ярослава	1073—1076
8	Ізяслав, в третє	1076—1077
9	Всеволод, син Ярослава	1077—1093
10	Сьвятополк, син Ізяслава	1093—1113
11	Мономах, син Всеволода	1113—1125
12	Мстислав, син Мономаха	1125—1132
13	Ярополк, син Мономаха	1132—1139
14	Вячеслав, син Мономаха	1139
15	Всеволод, внук Сьвятослава (7), з чернигівської династиї	1139—1146
16	Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17	Ізяслав, син Мстислава (12)	1146—1149
18	Юрий, син Мономаха	1149—1150
19	Ізяслав (17), вдруге	1150
20	Юрий (18), вдруге	1150
21	Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом	1150—1154
22	Ростислав, брат Ізяслава (17)	1154
23	Ізяслав, внук Сьвятослава (7), з чернигівської династиї	1154/5
24	Юрий (18), в третє	1155—1157
25	Ізяслав (23) вдруге	1157—8
26	Ростислав (22), вдруге	1159—1161
27	Ізяслав (23), в третє	1161
28	Ростислав (22), в третє	1161—1167
29	Мстислав, син Ізяслава (17)	1167—1169
30	Гліб, син Юрия (18)	1169—1171

*) Число поставлене в скобках при імени князя показує під котрим числом він приходить вперше в сім реєстрі.

31	Володимир, син Мономаха (11)	1171
32	Роман, син Ростислава (22)	1171
33	Михалко, син Юрия (18), з суздальської династії	1172
34	Рюрик, син Ростислава (22)	1173
35	Ярослав, син Ізяслава (17)	1174
36	Роман (32), вдруге	1175—1176
37	Сьвятослав, син Всеволода (15), з чернигів. династії	1176—80
38	Рюрик (34), вдруге	1180—1
39	Сьвятослав (37), в третє	1181—1194
40	Рюрик (34), в третє	1194—1200?
41	Ігнвар, син Ярослава (35)	1200?—1202
42	Рюрик в четверте	1203
43	Ростислав, син Рюрика	1204—5
44	Рюрик в пяте	1205—6
45	Всеволод Черний, син Сьвятослава (37), з чернигів. дин.	1206
46	Рюрик в шесте	1206
47	Всеволод Черний вдруге	1207
48	Рюрик в семе	1207—10
49	Всеволод Черний в третє	1210—1212
50	Ігнвар (41), вдруге	1212
51	Мстислав, син Романа (32)	1212—1223
52	Володимир, син Рюрика	1223—1234
53	Ізяслав, син Мстислава (51)	1235
54	Володимир (52), вдруге	1236
55	Ярослав, внук Юрия (18), з суздальської династії	1236—8
56	Михайло, син Всеволода (45), з чернигівської династії	1238—9
57	Ростислав, син Мстислава (51 ?)	1239
58	Данило галицький	1240
59	Михайло, вдруге	1241—1246
60	Ярослав (55), вдруге	1246

Пояснення до ґенеальоґічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, п. — після, пр. — перед, зг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, незв. — незвістний на імя.

Римські цифри з лївого боку означають ґенерації почавши від Ігоря. Звичайно в ґенеальоґіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на приняту в ґенеальоґіях схему, зволить додавати одиничку.

До I-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістках про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участи в сих переходах, я поклав на першім місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розуміть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замісь Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династию після Всеслава не виказую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославову жінку Анну, сина Іллю й доньку Анастасию див. вище на с. 32—34.

До II-ої таблиці. Лінія турово-пінських князів дає значні трудности, див. вище на с. 309—10; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ґен.) можна з значною правдоподібністю класти сином Сьвятополка, але ґенеальоґія другого Володимира, положеного в XII ґен., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Сьвятослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернигові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовского (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старина 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — муромо-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участи в українських справах. Лінію Олега уриваю на XI ґенерації — князі дальших поколінь дуже мало звістні і в ґенеальоґіях їх богато неясного (див. ріжні комбінації в цитованій праці Зотова). З дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам з Галицько-Волинської л., иньші в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсім не звістний, тож приходить ся укладати його зовсім довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвістний.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвістний. Старшу лінію Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — дальше див. таблицю в т. III.

До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрия виготовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвістний.

До VII-ої таблиці. З смоленської галузи Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само виготовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

I.

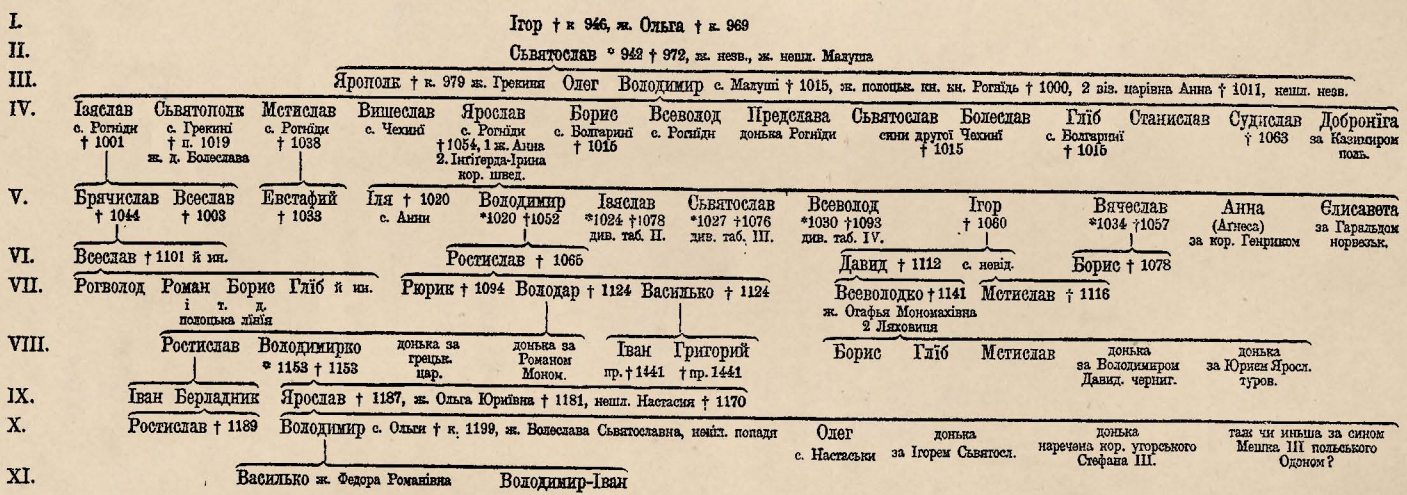
I.
Ігор † к 946, ж. Ольга † к. 969
II.
Сьвятослав ° 942 † 972, ж. незв., ж. нешл. Малуша
III.
Ярополк † к. 979 ж. Грекиня
Олег
Володимир с. Малуші † 1015, ж. полоцьк. кн. кн. Рогнїдь † 1000, 2 віз. царівна Анна † 1011, нешл. незв.
IV.
Ізяслав с. Рогнїди † 1001
Сьвятополк с. Грекині † п. 1019 ж. д. Болеслава
Мстислав с. Рогнїди † 1038
Вишеслав с. Чехині
Ярослав с. Рогнїди † 1054, 1 ж. Анна 2. Інтігерда-Ірина кор. швед.
Борис с. Болгарині † 1015
Всеволод с. Рогнїди
Предслава донька Рогнїди
Сьвятослав сини другої Чехині † 1015
Болеслав
Гліб с. Болгарині † 1015
Станислав
Судислав † 1063
Добронїга за Казимиром полъ.
V.
Брячислав † 1044
Всеслав † 1003
Евстафий † 1033
Ілля † 1020 с. Анни
Володимир *1020 †1052
Ізяслав *1024 †1078 див. таб. II.
Сьвятослав *1027 †1076 див. таб. III.
Всеволод *1030 †1093 див. таб. IV.
Ігор † 1060
Вячеслав *1034 †1057
Анна (Агнеса) за кор. Генриком
Єлисавета за Гаральдом норвезьк.
VI.
Всеслав † 1101 й ин.
Ростислав † 1065
Давид † 1112 с. невід.
Борис † 1078
VII.
Рогволод
Роман і т. полоцька лінія
Борис д.
Гліб й ин.
Рюрик † 1094
Володар † 1124
Василько † 1124
Всеволодко † 1141 ж. Агафья Мономахівна 2 Ляховиця
Мстислав † 1116
VIII.
Ростислав
Володимирко * 1153 † 1153
донька за грецьк. цар.
донька за Романом Моном.
Іван пр. † 1141
Григорий † пр. 1441
Борис
Гліб
Мстислав
донька за Володимиром Давид. черниг.
донька за Юриєм Ярослав. туров.
IX.
Іван Берладник
Ярослав † 1187, ж. Ольга Юріївна † 1181, нешл. Настасия † 1170
X.
Ростислав † 1189
Володимир с. Ольги † к. 1199, ж. Болеслава Сьвятославна, нешл. попадя
Олег с. Настаськи
донька за Ігорем Сьвятосл.
донька наречена кор. угорського Стефана III.
так чи иньша за сином Мешка III польського Одоном?
XI.
Василько ж. Федора Романівна
Володимир-Іван

II.

V. Ізяслав-Дмитро Ярославич * 1024 † 1078 ж. донька Мешка II (Ґертруда?)

VI. Мстислав † 1071 — Сьвятополк-Михайло † 1113 — Ярополк-Петро † 1088

VII. Ростислав † 1093 — Мстислав від нешл. † 1099 — Ярослав від нешл., ж. Мстиславна † 1123 — Брячислав * 1104 † 1127 — Ізяслав † 1127 — Сбислава за Болеславом поль. — Предслава за королем угорськ. — Ярослав † 1102 — Вячеслав † 1105 — донька * 1074 † 115[illegible] за Ґлїбом Всеславичом

VIII. Вячеслав — Юрий кн. туровський † пр. 1184, ж. Всеволодківна

IX. Сьвятополк † 1190 — Ярослав — Ґлїб † 1196 — Іван — Ярополк — Малфридь за Всеволодом луцьким — Анна за Рюриком

X. Володимир зг. 1210—1229

XI. Ростислав зг. 1228—1241 — Михайло зг. к. 1245

XII. Володимир — Федір зг. 1262

XIII. Юрий † 1288/9 — Демид зг. 1262—1289

III.

V. Сьвятослав-Семен Ярославич * 1027 † 1076, ж. Німкеня (своячка Бурхарта трірського)

VI. Глїб † 1078 | Роман † 1079 | Давид † 1123 | Олег-Михайло † 1115, ж. Теофанія | Предслава † 1116 | Ярослав-Панкратий † 1129

VII. Сьвятоша-Микола † п. 1152 | Володимир † 1151 ж. Всеволодківна | Ізяслав † 1161 | Ростислав † 1120 | Всеволод † 1146 ж. Мстиславна Мон. | Ігор † 1147 | Глїб † 1138 | Сьвятослав † 1166 ж. в Новгороді | Ростислав | Сьвятослав | Юрий

VIII. Сьвятослав † 1166 ж. Андріївна (Юр.) | донька за Глїбом Юр. | Сьвятослав † 1194 ж. д. Василька Рогв. | Ярослав * 1139 † 1200 | Ростислав † 1147 | Звенислава за Болеславом Високим | Ізяслав † 1134 | Ростислав † п. 1157 ж. Софія Ярославна | Олег † 1180 ж. Юриївна 2. Огафія Росисл. | Ігор † 1202 | Всеволод † 1196 | Глїб | Юрий і т. д. муромо-рязанська лінія | Володимир

IX. Всеволод † 1212 | Чермний ж. д. Казимира Справедл. | Глїб ж. д. Рюрика | Володимир † 1201 ж. д. Михалка Юриївича | Олег † к. 1203 | Мстислав † 1223 ж. Ясиня | донька за Романом рязан. | Ростислав ж. Всеслава Всеволодівна (сузд.) | Ярополк | Сьвятослав † 1166 | Володимир ж. Кончаківна | Роман † к. 1211 | Сьвятослав † к. 1211 | Олег † 1174

X. Михайло † 1246 ж. Олена (?) д. Романа Мстиславича | донька за Михайлом рязан. | донька за Юрием волод. | Андрій ж. Ольга Васильк. з 1259 | Мстислав † 1239 | Евфемія за грець. царевичом | Давид ж. Ігорівна | Ізяслав | Всеволод | Огафія ж. Конрада Мазов. † п. 1247

XI. Ростислав ж. Анна угор. корол. | Роман | Мстислав | Симеон | Юрий | Марія за Васильком сузд. | Мстислав зг. 1193

і т. д.

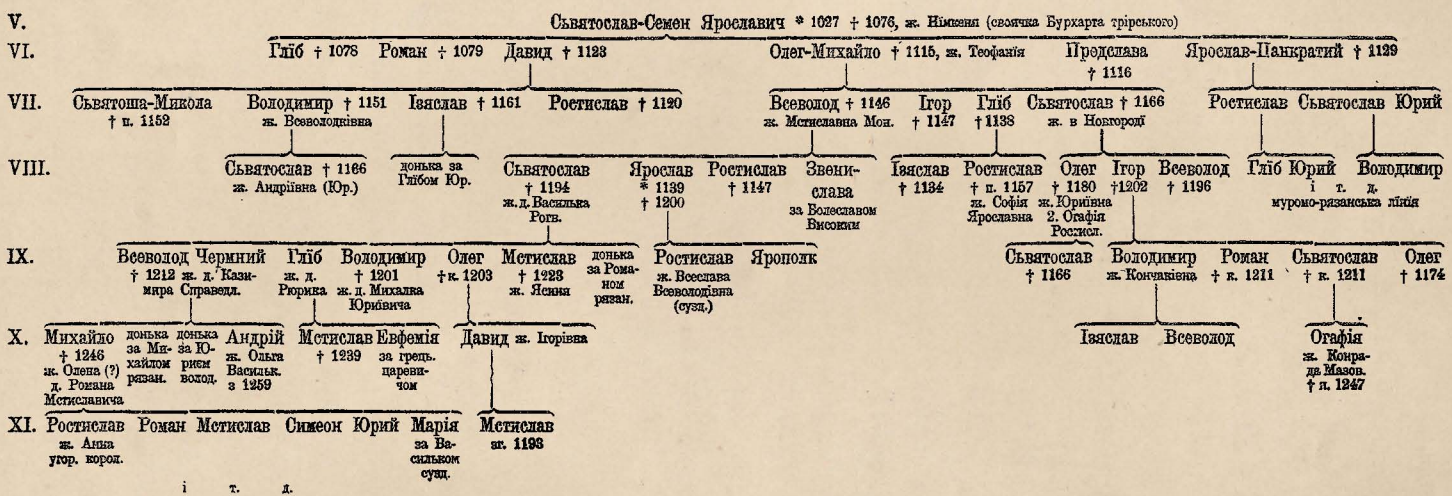

IV.

V. Всеволод Ярославич * 1030 † 1093, ж. царівна грецька

VI. Володимир-Мономах * 1053 † 1125 ж. Гіда кор. англ. | Ростислав † 1093 | Янка † 1113 донька за Всеволодом | Евпраксія за цїс. Генрихом † 1106 | Катерина † 1108

VII.
- Мстислав * 1076 † 1132 д. таб. V.
- Ізяслав † 1096
- Сьвятослав † 1114
- Ярополк † 1139 ж. донька Володаря
- Вячеслав † 1154
- Роман † 1119 ж. донька Володаря
- Евфемія † 1139 за Кольоманом
- Мариця за Львом Діогеновичом
- Юрий † 1157 д. таб. VI.
- Андрій * 1102 † 1141 ж. Половчанка

VIII.
- Михайло † 1129
- Борис † п. 1154
- Василько † 1136
- Володимир † 1170
- Ярополк

IX.
- сини нев. † п. 1146
- Кольоман

V.

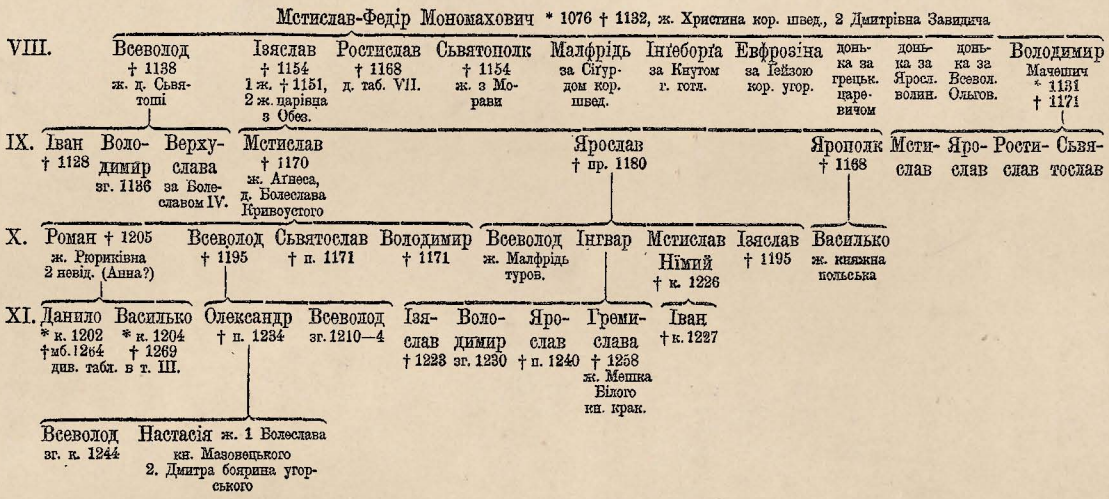
Мстислав-Федір Мономахович * 1076 † 1132, ж. Христина кор. швед., 2 Дмитрівна Завидича
VIII.
Всеволод † 1138 ж. д. Сьвятоші
Ізяслав † 1154 1 ж. † 1151, 2 ж. царівна з Обез.
Ростислав † 1168 д. таб. VII.
Сьвятополк † 1154 ж. з Моравії
Малфрідь за Сігурдом кор. швед.
Інґеборґа за Кнутом г. готл.
Евфрозіна за Ґейзою кор. угор.
донька за грецьк. царевичем
донька за Яросл. волин.
донька за Всевол. Ольгов.
Володимир Мачешич * 1131 † 1171
IX.
Іван † 1128
Володимир зг. 1136
Верхуслава за Болеславом IV.
Мстислав † 1170 ж. Агнеса, д. Болеслава Кривоустого
Ярослав † пр. 1180
Ярополк † 1168
Мстислав
Ярослав
Ростислав
Сьвятослав
X.
Роман † 1205 ж. Рюриківна 2 невід. (Анна?)
Всеволод † 1195
Сьвятослав † п. 1171
Володимир † 1171
Всеволод ж. Малфрідь туров.
Інґвар
Мстислав Німий † к. 1226
Ізяслав † 1195
Василько ж. княжна польська
XI.
Данило * к. 1202 †мб. 1264 див. табл. в т. III.
Василько * к. 1204 † 1269
Олександр † п. 1234
Всеволод зг. 1210—4
Ізяслав † 1223
Володимир зг. 1230
Ярослав † п. 1240
Гремислава † 1258 ж. Мешка Білого кн. крак.
Іван † к. 1227
Всеволод зг. к. 1244
Настасія ж. 1 Болеслава кн. Мазовецького 2. Дмитра боярина угорського

VI.

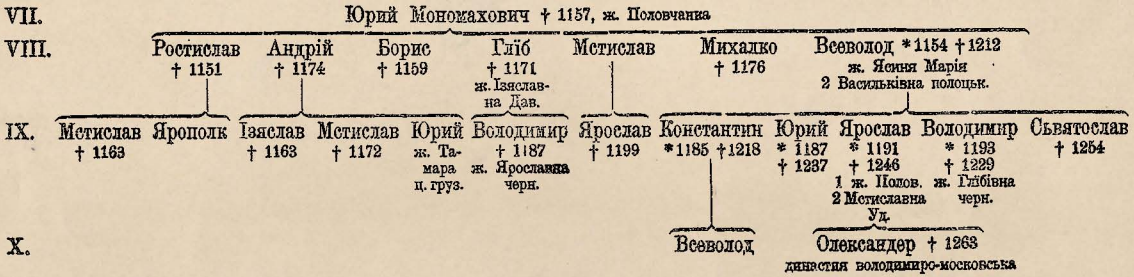
VII.
Юрий Мономахович † 1157, ж. Половчанка
VIII.
Ростислав † 1151
Андрій † 1174
Борис † 1159
Гліб † 1171 ж. Ізяслава Дав.
Мстислав
Михалко † 1176
Всеволод *1154 †1212 ж. Ясиня Марія 2 Васильківна полоцьк.
IX.
Мстислав † 1163
Ярополк
Ізяслав † 1163
Мстислав † 1172
Юрий ж. Тамара ц. груз.
Володимир † 1187 ж. Ярославна черн.
Ярослав † 1199
Константин *1185 †1218
Юрий * 1187 † 1237
Ярослав * 1191 † 1246 1 ж. Полов. 2 Мстиславна Уд.
Володимир * 1193 † 1229 ж. Глібівна черн.
Сьвятослав † 1254
X.
Всеволод
Олександер † 1263 династия володимиро-московська

VII.

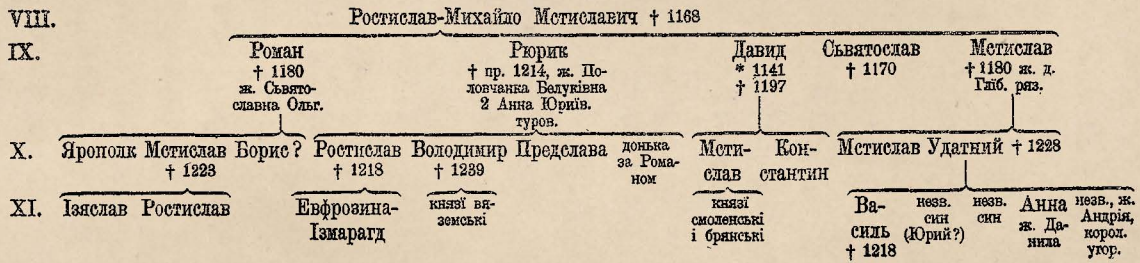
VIII.
Ростислав-Михайло Мстиславич † 1168
IX.
Роман † 1180 ж. Сьвятославна Ольг.
Рюрик † пр. 1214, ж. Половчанка Белуківна 2 Анна Юріїв. туров.
Давид * 1141 † 1197
Сьвятослав † 1170
Мстислав † 1180 ж. д. Гліб. ряз.
X.
Ярополк † 1223
Мстислав
Борис?
Ростислав † 1218
Володимир † 1239
Пределава
донька за Романом
Мстислав
Константин
Мстислав Удатний † 1228
XI.
Ізяслав
Ростислав
Евфрозина-Ізмарагд
князї вяземські
князї смоленські і брянські
Василь † 1218
незв. син (Юрий?)
незв. син
Анна ж. Даніла
незв., ж. Андрія, корол. угор.

Примітки до мап.

Пояснення: синьою фарбою означені границі князівств — неперервною лінією більш певні, перерваною менш певні або змінні, кропками — переміни в границях. І так кропками означено: границю Київщини з Волинею в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини з Турово-пинським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князівства, границі землі Дорогичинської, Холмської і Белзької з Волинею, коли вони відійшли до Галичини. Границі з Польщею означені перерваною лінією з огляду на їх змінність; хоч для кождої поодинокої місцевости їх можна уставити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сі маємо в ріжних часів, і ціла границя складаєть ся з означень ріжного часу і обставин. Ближші пояснення що до тих підстав, на яких опираєть ся наше означение границь подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV—VII.

Більшим письмом дано городи, що були центрами земель і княжими столами. Знаком ? означено осади, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчастою лінією означені вали (о скільки вібрані звістки про них).

На мапі Київщини подані осади які згадують ся до середини XIII в., бо з Батиєвим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-ґеоґрафічних звісток у XIII в. Для Турово-пинської землі прибуває кілька нових топоґрафічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

Для Чернигівщини в літописях останні історично-топоґрафічні звістки дає епізод про баскака Ногая. Але цілий ряд нових міст, княжих

волостей дає нам чернигівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернигівської галузи (про них див. в т. III гл. 2). Їх відомости одначе того рода, що докладно виміркувати час, коли виступає той чи иньший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на мапу ті городи і князівства, що більше меньше можна класти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 коліно князів від Ігоря); в них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історично-топографічних відомостей замикається властиво вже з кінцем XII в., коли не рахувати кількох імен в катальогу „руських городів".

На мапі західньої України подано осади по кінець XIII в., бо для Волини й Галичини з 1290 р. уривається головне джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись. Тільки на Підкарпатю, на руcько-польській границі означив я кілька осад, про котрих згадки з XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але в першої четверти XIV звістні вже нам напевно. Для Угорської Руси не маємо такої перерви з кінцем XIII, відомости документів ідуть далі, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I 1301); тільки осади полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszúmező) взято з документу 1329 р. (де вони згадані вже як давнійше засновані) — за браком ранійшої згадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

Детальнійші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погориною, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. I, тож тут не уважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топографічних питань Чернигівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю сього для угорської Руси, бо топографічний матеріал мапи опирається на матеріалі з документів, використаних на ст. 456—460 і 492—504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усіх сіл і ґрунтів, згаданих там, не міг я взяти на мапу через те, що скуплені подекуди в густійші купи, не могли вони на ній умістити ся.

МАПИ*

* Із технічних причин мапи друкуються однією барвою, а порядок їх розміщення змінено.

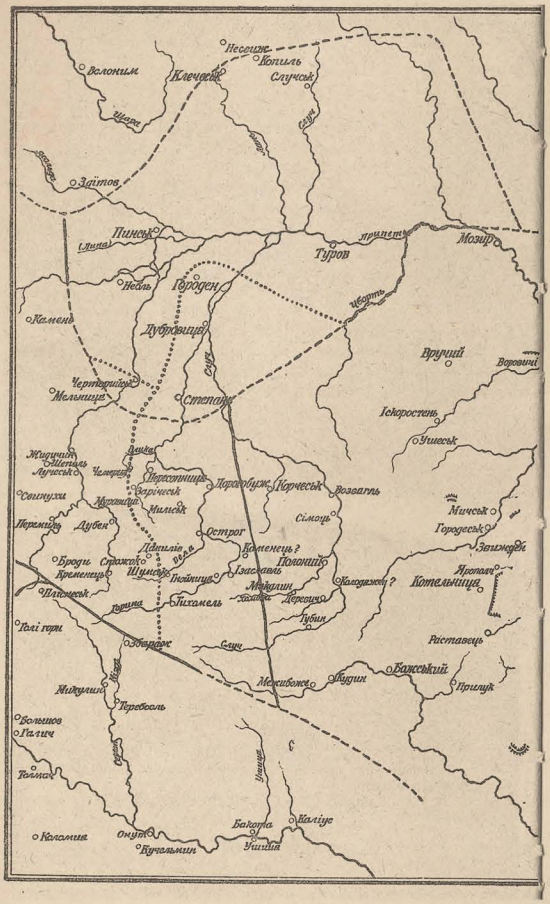
Несвиж
Копиль
Случськ
Волоним
Клечеськ
Щара
Случ
Заїтов
Пинськ
(Лина)
Туров
Припеть
Мозир
Неболь
Городен
Ціборть
Камень
Дубровиця
Вручий
Воровичі
Чертарийськ
Мельниця
Степань
Іскоростень
Ушеськ
Жидичин
Шепель
Луцеськ
Чемерин
Перехопниця
Дорогобуж
Корчеськ
Возвагль
Сошнухи
Зарічеськ
Мурашиця
Милиськ
Мичськ
Перемиль
Дубен
Сімоць
Городеськ
Острог
Данилів
Дела
Коменець?
Звиждень
Броди
Стражок
Шумськ
Полонийк
Кременець
Гнейниця
Ізаславль
Ярополч
Плисеськ
Михалин
Колодяжен?
Котельниця
Тихомель
Хомора
Деревич
Горина
Тубин
Голі гори
Збараж
Случ
Раставець
Межибоже
Кудин
Бакський
Микулин
Прилук
Тереболь
Большов
Галич
Толмач
Ушиця
Бакота
Каліус
Коломия
Онут
Кучельмин
Ушиця

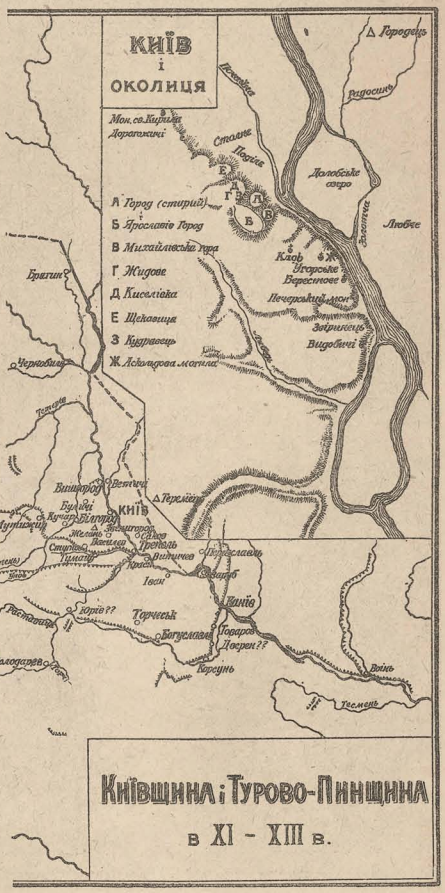
КИЇВ
і
ОКОЛИЦЯ
Городець
Радосинь
Мон. св. Кирила
Дорогожичі
Сталне
Поділя
Долобське озеро
А Город (стирий)
Б Ярославів Город
В Михайлівська гора
Г Жидове
Д Киселівка
Е Щекавиця
З Кудрявець
Ж Аскольдова могила
Любче
Клов
Угорське
Берестове
Печерський мон.
Звіринець
Видобичі
Брягин
Чернобиль
Тетерів
Вишгород
Ветичі
Теремець
Булгарі
Кучар
Білгород
КИЇВ
Мутижин
Желань
Вишгород
Сапов
Стопів
Тимаш
Трепель
Витичев
Переславль
Красн
Ірпень
Ірпень
Івань
Заруб
Київ
Юрів??
Торчеськ
Раставиця
Богуславль
Товаров
Дворен??
Володарев
Корсунь
Воїнь
Тесмень
Київщина і Турово-Пинщина
в XI - XIII в.

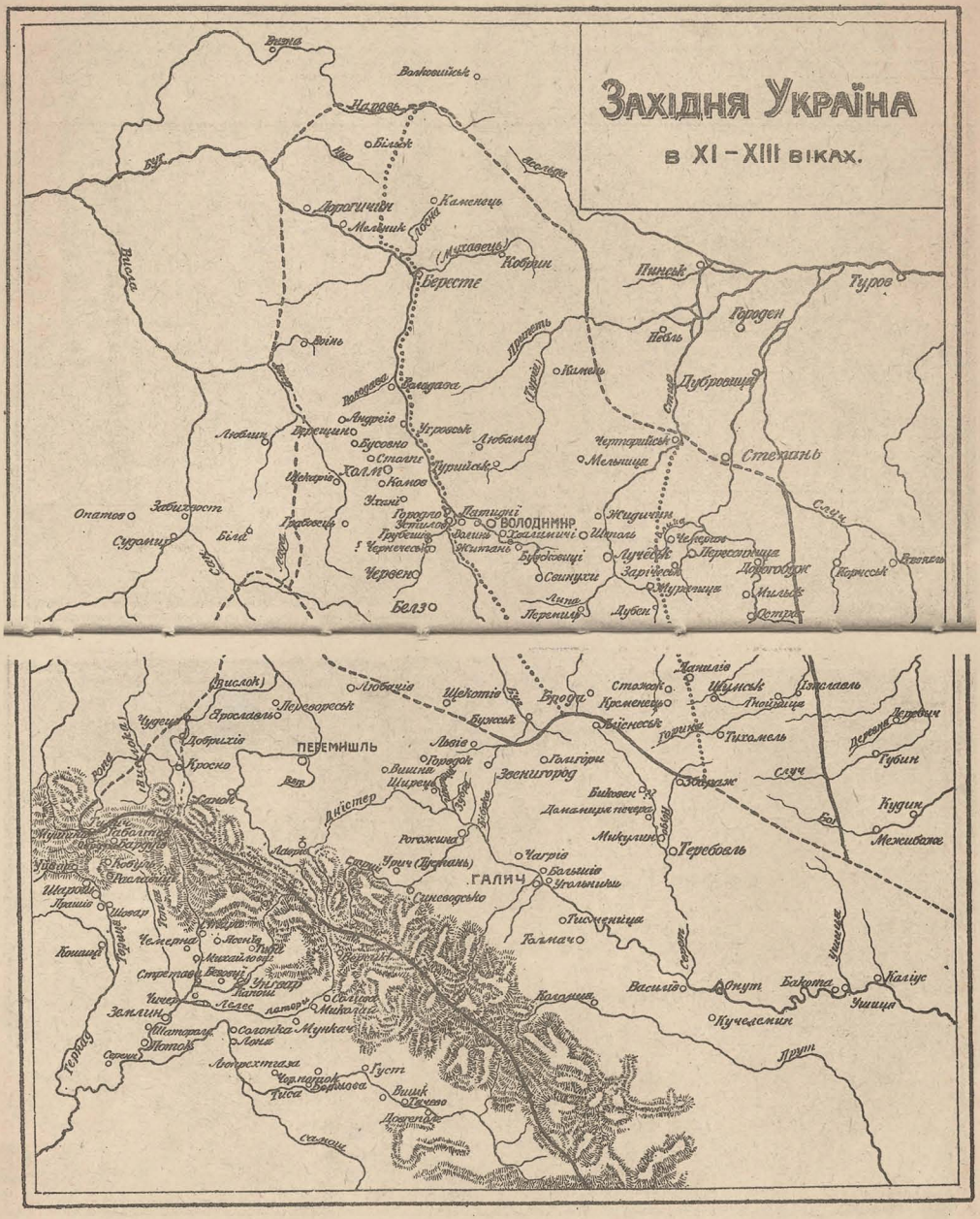
Західня Україна
в XI – XIII віках.
Визна
Волковийськ
Наровь
Більськ
Буг
Дорогичин
Каменець
Мельник
Лосна
(Мухавець)
Кобрин
Бересте
Висла
Пинськ
Туров
Городен
Небль
Припеть
Воїнь
Камень
Дубровиця
Стир
Володава
Андреїв
Угровськ
Любомль
Люблин
Берещин
Бусовно
Сталпе
Турийськ
Чертерийськ
Мельниця
Степань
Холм
Комов
Ухані
Опатов
Забихвост
Судомир
Біла
Грабовець
Городло
Устилов
Грубешів
Чернечеськ
Патиці
ВОЛОДИМИР
Холмичі
Житань
Шталь
Жидичин
Чемерин
Лучеськ
Пересопниця
Бубновиці
Червен
Свинухи
Заріческ
Журавиця
Дорогобуж
Мильськ
Корчеськ
Вязань
Белз
Липа
Перемиль
Дубен
Острог
Случ
Сан
Лада
Вислок
Любачів
Щекотів
Брода
Стожок
Кременець
Данилів
Шумськ
Ізяславль
Тнойниця
Деревич
Ярославль
Перевореськ
Бужськ
Ляїнеськ
Горина
Тихомель
Дерева
Тубин
Добрихів
ПЕРЕМИШЛЬ
Львів
Городок
Голигори
Звенигород
Кросно
Вишня
Ширець
Збараж
Случ
Самок
Днїстер
Биковен
Домамирь печера
Кудин
Межибоже
Рогожина
Микулин
Теребовль
Лаврів
Чагрів
Урич (Дустань)
Большів
Угольники
ГАЛИЧ
Синеводськo
Шарош
Прашів
Шовар
Тисменица
Толмач
Чемерна
Ясенів
Тиса
Михайлови
Стретава
Безовці
Унгвар
Капош
Чичер
Лелес
Солива
Миколаїв
Колониця
Василів
Онут
Бакота
Каліус
Ушиця
Кучелемин
Землин
Шаторалє
Солонка
Мункач
Лонє
Поток
Серена
Люпрехтгаза
Густ
Чорнотюк
Вермова
Тиса
Вишк
Тячево
Довгеполе
Прут
Самош

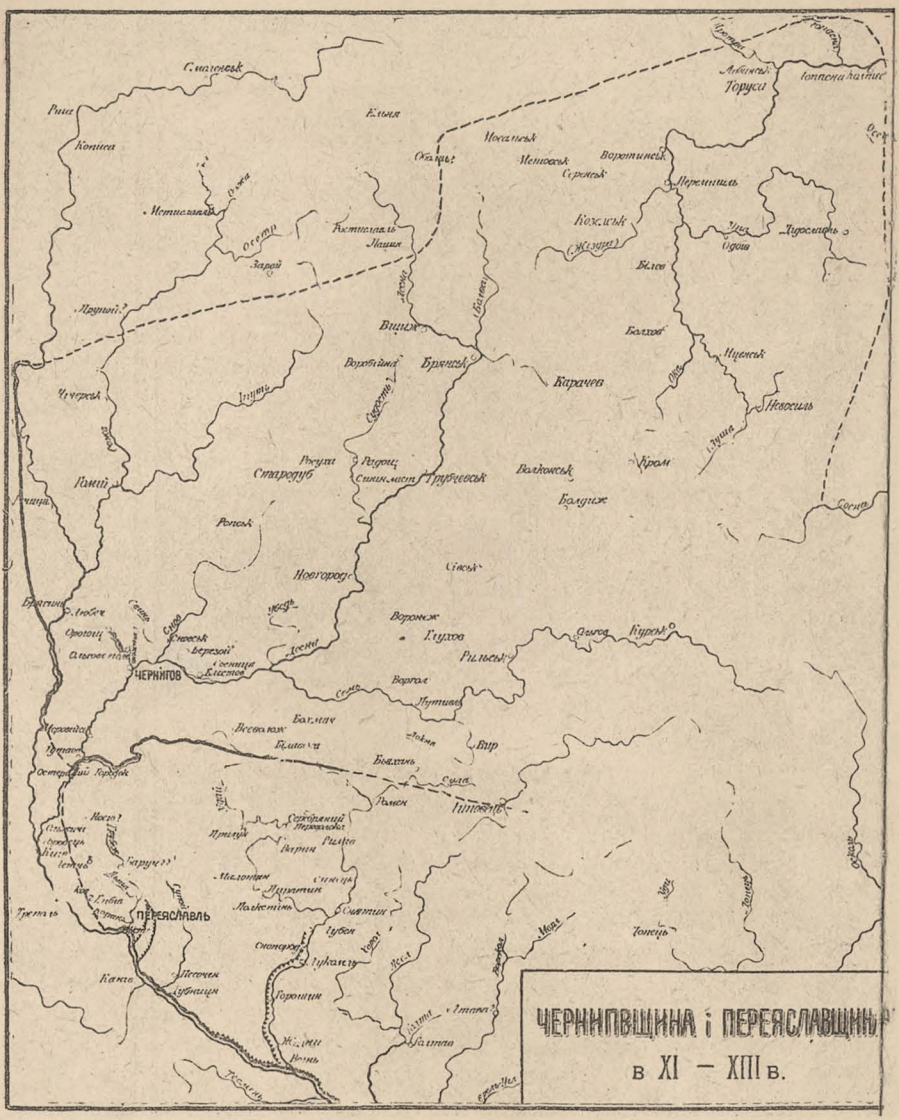
Смоленск
Рша
Копыса
Ельня
Оскол
Мстиславль
Ожа
Остер
Заруй
Ростиславль
Лашия
Ярутичи?
Вщиж
Воротынск
Переяславль
Кохсинск
(Жизнь)
Ухн
Ярославль
Одош
Белгород
Брянск
Карачев
Ицинск
Невосиль
Чечерск
Ивуть
Сосница
Рогощ
Стародуб
Рогощ
Стимонт
Трубчевск
Волконск
Кром
Болдинж
Ромен
Ростиславль
Новгород
Сиверск
Воронеж
Глухов
Рыльск
Курск
Путивль
Ворогол
Чернигов
Всеволож
Балтыч
Вир
Ромен
Гинтовт
Переяславль
Лубен
Сосница
Ятрань
Ятрань
Ятрань
Чернявка
Чернявка
Ворскла
Ворскла
Ворскла

Чернигівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніе города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають близших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Книзі Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Лясковского Исторія с. 121. Ся Біла Вежа фігурує в Іпат. с. 252. „Біла вежа стара", згадана тамже с. 264, могла бути другою осадою тогож імени, десь недалеко.

Блестів (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсім довільно) з двох теперішніх Блистових (Сосницького і Королевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязують ся з Блистовим на Десні (Сосниц. п.) з огляду на обставини Сьвятославового походу, в котрім він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тому що Блистово звісне нам уже в початках XVI в. — в описи Чернигівських границь, Документы архива юстиціи I с. 64.

Болдиж — є кілька того йменния; напрям походу 1146 р. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лѣсъ Болдыжь", але се треба мабуть розуміти як ліс коло Болдижа.

Боловос — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бьяханъ, вар. Вьсханъ, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. I с. 42, Никон. I с. 177) назвою і місцем відповідає городищу Лехановському або Дехаловському, як його називає документ з 1638 р. (Дворцовые разрады II с. 907—8), теп. Городище на р. Терн. Сусідній Попашь кладуть на устю р. Попадї, але тільки на підставі сеї созвучности.

Вир — „на старомъ Вирскомъ городищѣ", як каже царська грамота 1694 р., поставлено в 1672 м. Білополе (Филаретъ Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсім ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього імени, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргол — звістний з епізода 1283 р. (Воскр. I с. 136) льокалізуєть ся вказівкою на близкість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Бунін в спеціальнім рефератѣ (Гдѣ находились городи Липецкъ и Ворголъ а также и другія мѣста, упоминаемыя подъ 1283—4 гг.? — Труды XI съѣзда I) вказав, що такому уміщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги з 1637 р. (Багалѣй Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхівя Сейму іде „въ Курскіе

и Воргольскіе мѣста и въ Кромскіе мѣста". Одначе ся вказівка занадто загальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозї між Курськом і Кромами не позволяють обставини оповідання 1283 р., дорога значить скручувала від Курська на захід понад Сему. Чи доходила аж р. Клевени? Не неможливо, хоч і за далеко дїйсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разї десь близше Рильська. Тому означаю місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробийни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; з останнього тексту видно, що вона була в сусїдстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнівів.

Вороніж — „лїси Вороніжські" в тім же оповіданню 1283 р. треба розуміти як вказівку на істнованнє такого міста в ті часи. Міст. Вороніж Глухівського пов. вповнї відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно звязують з с. Сиволожем Борзен. пов., і се тим правдоподібнїйше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дїдословль — див. вище с. 319.

Колтеськ — звязуєть ся з с. Колтовим на Оцї, коло Кашірн, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: идоша Мцьнеску.., и ту даявъ имъ дары многы, и поиде къ граду на Изяславича"; в Хлєби. і Погод. код., теж у Воскр., Нїкон. замість „къ граду" — „къ Крому". Питанне, чи „кром" тут власне імя, чи взагалї город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся мині, з'явивсь таким чином, що копіст стрітивши слово „Кромъ" і прийнявши його в значінню „замокъ", перемінив його на звичайнїйше „городъ", але при значінню „городъ" текст виглядає досить непевно: „ту" значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город" не може означати Мценська, а якийсь иньший, не названий. Тому певнїйше читати „Крому", як імя власне.

Липовець, згадуваний в звістнім епізодї 1283 р. (Воскр. I с. 176) уміщаю на місцї „Липенского городища", як льокалїзує його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сумська Ворожбу; близшу аналїзу тексту росписи див. у Буніна ор. с. Лїтописне оповіданнє вагаєть ся між формами Липеч чи Липецьк і Липовець; звичайно звуть його Липецьком.

Лобинськ (вар. Любинськ) — місце його „на усть Протве" означаєть ся лїтописю (Іпат. с. 240), але тепер на сім місцї нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусїдстві, одна тече в Вирь, друга в Псіол; судячи по тому, що лїтописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку з Посемем, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як льокалізує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. спеціальний реферат Н. Троіцкого: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопастня — Труды XI археол. съѣзда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі вібраних проф. Голубовским матеріалів; означаю до опублікования їх ним знаком ?, хоч ся льокалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболвь — в л. Іпат. с. 242 изъ Блеве, вар. из Блове, Воскр. (I. 30) Обловѣ, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Обловь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Волвь, якесь місце на Волви, й на верхівю її дійсно є село Оболва.

Орогощ по літописи мусїв бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Актах Литов. Метрики Леонтовича) вказує, що він лежав коло р. Білоуса. Істнованнє старого городища в с. Рогощі на Білоусї (Самоквасов с. 22), здаєть ся мині, не лишає місця непевности.

Росуха, вар. Роксуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусї (Ровсуха), що тече у Воблю з правого боку, є тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Разсуха в уряд. реєстрах), одна на верхівях (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював поріче Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Замглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Погодіна IV. 238.

Синїн міст і Радощ згадують ся в літописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно звязує ся з Радогощем — тепер Погаром, а сусїдній Синїн на р. Ваблї має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — з літоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видко, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме імя, а з Іпат. с. 514 видко, що був недалеко Десни. В описи чернигівських границь з поч. XVI віка (Докум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Клочковим і Макошиним і відповідає старому городищу коло Седнева (Самоквасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давнїйше (і я сам) в сій описи границь бачимо село Перекоп.

Хороборь — згадана опись чернигівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернигівської волости, десь між Блестовим і Сосницею, але вповні докладно льокалізувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими натяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варин, уважаю можливим з певною правдоподібністю уміститн на старім, досить типовім городищу м. Варви, над Удаєм.

Воінь — місце його рішає звістка київської люстр. 1552 р. (Архивъ Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воін (под Войномъ городищемъ) на нижній Сулі, де й тепер кажно с. Воінську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавонь) можна уважати осадою тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубинця — на місці городища коло мин. Бубнова, що знав ся Дубковим, як показує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронский Исторія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронский недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулою (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летчь див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Чтеніях київ. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютицях Пирят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на поперте сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Удаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — десь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываетъ, отъ того вышей у мили по речъку Переволочъну, Архивъ Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те, що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Пісків", „Пісочків", „Пещаних" і т. и. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна уміститн на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (Полкъстѣнь, Полокстѣнь — Лавр. с. 281) можна з значною правдоподібністю класти на місці с. Повстина на Удаю, з давнім городищем (плян його у Ляскоронского, Труды XI съѣзда I с. 431).

Римів (Римии Слова о п. Іг.) — хутір Рим Прилуцьк. пов., на границі в Гоменським. своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Римів (Іпат. с. 436), хоч окрім подібности імени за тим не можна більше нїчого вказати. Д. Ляскоронський (с. 154—5) вказує на Буримку на Сулї, звязуючи з нею ж „уход Ромковщизну люстр. 1552 р. (Архив І. с. с. 101), але тотожність Ромковщизни анї з Буримкою (в XVII в. Buremla), анї з Римовим не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може промовляти за нею — се істнованнє городища.

Серебряний — городища коло м. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумнїву що до його місця (їх плянн в Трудах XI з'їзда I с. 450—1).

Синець — згаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старим городищем, і другим в сусїдстві (плян їх в Трудах XI съѣзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він істнував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се митрополичий город Синелець (див. вище с. 356—7).

Снопород — фіґурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в ярликах Менглї-герая та в оповіданню про Гедиминів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю істнував в передтатарські часи, хоч в літописи не згадуєть ся (є в нїй ріка Снопород але низше по Днїпру). Реєстр називає його посульським городом, а імя показує, що мусїв лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ляскоронскій Исторія с. 152), коло с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковь — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Стрекова, але нї на мапі, нї в Списке насел. мѣст Поттав. губ. нема нїякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣкви).

Волинь.

Андреїв згадуєть ся в лїтописи тільки раз (Іпат. с. 529), і в тої згадки можна вивести тільки, що він був на руєько-польськім погранпчу, нїби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Вєрещина. Лонґінов (Червенскіе города 95) волїє Андреївку (Эиджеювку) над р. Ладою (коло Фрамполя), й до сеї гадки прихиляв ся і д. Андріяшів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо в тогож тексту лїтописи, належало до Поляків, і тому ані сеї Андреївки, ані Андреєва коло Білої (Янова) не можна уважати лїтописним Андреєвим; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказакий д. Андіяшовим — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами сього імени належить ся перше право Білій (Віаła коло Янова), в огляду на згадку в лїтописи про р. Ладу (по Ладѣ около Бѣлоє — Іпат. с. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких ближших пояснень; теперішні Броди відповідають лїтописному тексту, але тотожність їх, розуміють ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинь — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означенне сього міста не було прийнято в науці. Я міщу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями [1]), в сусїдстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає лїтописним звісткам, що в них Данилів виступає в сусїдстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є ваганнє в варіантах між „Каменець“ і „Камень“, нпр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землї можна напевно означити один — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границї, як видко найлїпше з Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цьвітосї, коло Заслава, лїпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусїди, а вповні годить ся і з Іпат. с. 516. Але був

[1]) Самоквасовъ Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стецкий II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

іще що найменше один Камінець — десь в північно-західній Волини: в оповіданню про збудованне Камінця на Лоснї, в околиці, що по словам лїтописця запустїла від часів Романа, згадуєть ся иньший Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж ваганне в варіантах); йому досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його приймяти для сих звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487—8. Таким способом можна обійти ся трома Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрий Бєляєв і за ним Андріяшів шукали недалеко Кобрина (О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андріяшів 98), аби в нїм бачити Каменець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападала Литва: сї звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинїшня форма (Камень) вповнї відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — з сусїдстві Столпя і Червня на „украйнї“ (Іпат. с. 483, 490), з правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістнім здавна: в Słowniku geograficznym (sub voce) збудованне місцевого костела датуєть ся 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З лїтописних звісток видко, що Червень був недалеко руcько-польської границї — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш меньш на дорозї між Люблином і Володимиром (с. 571). Сим вимогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русскій историч. сборникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Чермно на р. Гучві. Дїйсно, на ґрунтах Чермна над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко нього урочище Монастир, на противнім боцї Гучви слїди укріплень і знов традиція про монастир, а в сусїднїм селї Вакієві урочище Черменець або Червенець (відомости зібрані у Лонґінова — Червенскіе города с. 182—184). Се все не лишає сумнїву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадуєть ся без усяких ближших пояснень (Іпат. с. 224), а мусїв бути близько руcько-польського погранича, чи на руcькім чи на польськім боцї. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з такими іменем досить рідкі (Гериничо в Ченстоковськім пов. або Чернець в Сончськім сюди не підійдуть), тому гіпотетично міщу Чернеческ на його місцї.

Щекарів — се давне імя теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балїнського Starożytna Polska II² с. 948—9.

Галичина.

Бардуїв лежав на дорозі „изо Угоръ во Ляхы“ (Іпат. с. 523); як звичайно приймають, і се зовсім правдоподібно — се теперішній Бардіїв, инакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадується ся в Іпат. с. 359 і заховало своє імя досі: lacuna seu lutum Bikowe, по дорозі з Галича до Денисковець, згадується ся в привілею Володислава Варненського (потвердженне Жигимунта III у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza с. 215—6.

Биковен — з одинокої згадки (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказував на с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьменицї, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся urbs (Trzy opisy Halicza с. 20 і XXIX); він операв ся на згадці urbanus de Bykowno; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (Akta grodzkie i ziemskie XII) Буковно містом не титулуєть ся і зветь ся Bukowno (див. index, sub voce); супроти того лишаєть ся лише сама подібність імен, і то неповна. П. Білинський (Замітки в Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урни й камяні річи, — отже находки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завсїди ся можливість зістаєть ся тільки гіпотетичною.

Василїв, як видко в Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім мабуть на самім Дністрі (пойде король ко Василеву и перейде Днѣстръ). Сьому зовсім добре відповідає Василїв (Василеу) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Домамиря печера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Домажиря“, з огляду на печери в околиці підльвівського Домажира; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Разсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як мині здаєть ся, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домаморичі в Тернопільськім та попираючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домамиричів (Іпат. с. 496) — Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, miscell. На жаль, лишаєть ся невістним, чи є яка печера коло Домаморич, тому уміщую тут літописну „Домамирю печеру“ тільки гіпотетично.

Кучелемин містить ся на місці нинїшнього Кучурмика гіпотетично. З оповідання лїтописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боці Днїстра, на полудень від Товмача, в сусїдстві Онута, а сьому Кучурмик відповідає досить, тільки в тім трудність, що лїтописне оповіданне скорше вказувало б на якусь ближшу до Днїстра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попраді (Шараневичъ Изслѣдованіе с. 72, Дашкевичъ Княженіе Данила с. 66), а Лелес, в монастирем премонстрантів коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй Hypatios-Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онут, як з лїтописи виходить, лежав на границї „поля“ — стену, недалеко Днїстра (Іпат. с. 491). Онут на правім боці Днїстра (низше устя Серета), на устю річки Онута, вповнї відповідає сьому, і супроти такої повної тотожности імен не може бути сумнїву, що маємо тут давнїй Онут. Чи сусїдній „плавъ“ — „поидоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань“ щось), — лишаєть ся непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Поґодіна IV с. 201) уважав би правдоподібнїйшою.

Пліснеськ — згадуєть ся при кінцї XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант Прѣснескъ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найранїйшою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи непевне. Імя Пліснеська заховало досї старе городище недалеко Підгорець; сусїдній Гарбузів може бути памятию по тих його властителях Арбузовичах. Про городище Пліснеська замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбумі на р. 1870. Розкопки городища ведені д. Земенцким, дали деякі, хоч і не численні, предмети старорускої культури; дуже інтересні показали ся сусїдні могили (судячи по оповіданню — можливо з переходових часів від поганства до християнства на Руси), але на жаль находки не були публїковані зовсїм; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка лїтописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видко, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „идоша за Рогожину“. Коли б се була осада, то Рогожно коло Днїстра, під Жидачевим, вказане вже у Поґодіна (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевости була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусїднім селї Молотові (на правім боці Днї-

стра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) приводить на гадку Потилич коло р. Рати, описаний уже у Длуґоша (I. 45), як arx quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant. Але обставини літописної звістки — що Данила наздоганяють в Томську в дорозі до Угрів, скорше б вказували на якесь місце близше угорської границі. Тилич коло Попраду, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Угльници) згадані лише раз — Іпат. с. 506; з того видко, що ся осада чи місце було на лівім боці Дністра, насупроти Галича. В люстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадуєть ся сіножать in loco Uhelniki, поруч сіножатей Заложець, Липчичі й Клинці, що лежать за Дністром при дорозі на Больших. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Большові стоїть: Karczma Węglowa, і ся корчма заховала до останніх часів своє ім'я — Углова корчма (в формі Niewęglowa karczma) і місце зветь ся Углове, на правім боці дороги з Галича до Бурштина (Петрушевичъ Ражсужденія о г. Галичѣ с. 546). Див. ще про се місце (инакше) у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza p. VII—IX. Супроти сього всього відпадає здогад Зубрицького (Исторія III с. 110), що замість „Угльницѣхъ" треба тут читати „у Гановцѣхъ".

Чагрів — чи Чаргів[1]) — в літописи не називаєть ся, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностию „приятелів" Ярослава Чагрів, котрих бояре звуть „Чарговою чадию", правдоподібно свояків Настасиї, отже в XII в. уже істнувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасиї, але се вже буде здогад тільки.

Щекотів — згадуєть ся тільки раз в Іпат. с. 527, без усяких близших пояснень: можна хиба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глиниська, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статю Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Изслѣдованіе мѣстоположенія стариннаго города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина".

---

[1]) В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь", тепер Чагрів, переставленнє звуків досить звичайне.

Зауважені похибки.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
21	8 зв.	ти	тим
—	8 зн.	populit	pepulit
63	9 зн.	Іпат. с. 341—9	I с. 341—9
76	4 зн.	1985	1085
95	16 зв.	посувати	почувати
104	6 зн.	Русю, а не	не Русию, а
111	8 зн.	не молодших	з молодших
120	1 зв.	віймн	війни
123	19 зв.	Володимирка	Ростислава
—	1 зн.	Іпат. с. 536	I с. 536.
148	19 зв.	викреслити	
153	16 зв.	за нього	на нього
155	13 зв.	Новгорода.	Новгорода,
182	5 зн.	Покутє	Понизє
236	18 зн.	1214	1212
272	2 зв.	Подюбського	Підлюбського
288	16 зн.	Вожський	Божський
346	13—5 зн.	Ворьскла“... слїзми	Ворьскла... слїзми
—	4 зн.	Хоротевское	Хорошевское
381	6 зн.	градѣць малъ	градѣць малъ
386	12 зв.	Данилу	Давиду
399	18 зн.	Давидовича	Даниловича
404	7 зн.	1280	1282
459	21 зн.	Kükmezö	Kükemezö
491	4 зн.	Moxcsa	Mokcsa
496	9 зн.	Sö-banya	Só-bánya
497	19 зв.	in vino	et in vino
500	19 зв.	Kurkyrch	Kuskyrch
508	2—3 зн.	мо(ре.. саженъ)	мо(ре)... саж(енъ)

Показчик імен і річей.

Авдій, різьбар, с. 381.
Аким еп. туров. с. 305.
Альберт Штадський с. 30.
Андреїв м. с. 602.
Андрій Мономахович с. 112, 115, 118, 121, 132, 134—5, 140, 150—1, 396.
Андрій, угор. королевич с. 34.
Андрій Юриевич, кн. суздальський с. 184, 189, 191—3, 195—204, 277, 298, 513.
Анна, жінка Ростислава Михайловича, с. 501.
Анна, жінка Ярослава с. 32.
Анна Ярославна, королевича французька с. 33.
Annalista Saxo с. 23.
Антоній Печерський с. 61.
археольоґічні памятки с. 263—4, 268—70, 274, 277, 281—2, 285, 334—5, 348—9, 353—6, 515, 519, 579—80.
Аталяйота с. 559.
Бакота с. 471.
Бардуїв (Bardfa, Bartfeld) с. 458—9, 463, 503—4, 604.
Баруч, м. с. 348.
Бату (Батий) с. 250—2, 541—4.
Белз м. с. 17, 21, 366—7, 371—3, 375, 383, 429. Белзька земля с. 384, 455.
Берег м. і Бережський ком. с. 488—9, 493—5, 498, 501.
Березовичі с. с. 495.
Беревой м. с. 597.
Берендичі с. 136, 180, 210, 348, 411, 415—416, 523, 535, 548, 550.
Берестє і Берестейська волость с. 13, 14, 17, 21, 63, 77, 92, 141, 303, 311, 364, 366—7, 374, 387—91, 397—400, 565—8, 576.
Берладники с. 421, 518—21.
Берладник — див. Іван Ростиславич.
Берладь, м. с. 421—2, 520—1.
Бикове болото с. 604.
Биковен м. с. 604.
Біла с. 602.
Біла Вежа, м. на Дону с. 348, 515.
Біла Вежа коло р. Остра с. 320, 348, 597.
Білгород м. с. 58, 148, 167—8, 170, 175, 183—6, 201—2, 205, 230, 278—9, 296.
Більськ м. с. 369, 389, 400, 455.
Блестів м. с. 597.
Богуслав м. с. 217, 286, 296.
Божський с. 98, 288, 296.
Болгари (дунайські) с. 66, 415—16, 522—3, 524, 545. — Чорні с. 507.

Бондиж с. 597.
Болеслав Висоский, зять Всеволода Ольговича с. 143.
Болеслав Криворотий с. 99, 100, 392—3.
Болеслав Кучерявий, зять Всеволода Мстиславича с. 144, 152, 393.
Болеслав Сьміливий с. 13, 15, 57—60, 62—3, 65, 68, 363.
Болеслав Хоробрий с. 2, 9—13, 15, 16, 21, 23, 35, 408.
Большів с. с. 467.
Боловос с. 597.
Бояк, хан с. 15, 83, 88, 89, 103—4, 124, 180, 532.
Борис Володимирович (сьвятий) с. 3—8, 14, 357, 362.
Борис Вячеславич с. 52, 68—70.
Борис Кольоманович с. 117, 152.
Борис Юриевич с. 187.
Боровий м. с. 536—7.
Боршова, замок с. 493.
Бохмач с. 320.
Боян с. 18, 331.
боярество с. 398, 400—2, 445—52, 473—82, 497—9.
Броди м. с. 373, 602.
Бродники с. 516, 524—6.
Бронь княж с. 348.
Брягин м. с. 304.
Брянськ м. с. 337.
Брячиславъ, кн. полоцький с. 17, 18, 26.
Бубнище с. 470, 579—80.
Бужськ м. с. 151, 173, 258, 296, 360—1, 372, 374—5, 390, 431.
Бурандай, воєвода татар. с. 376, 382.
Бурхарт, препозит трірський с. 30, 49, 64, 65.
Бьяхань м. с. 597.
Валїнана с. 360.
вали с. 281, 287, 349, 352.
Варин с. 600.
Варлаам, печерський ігумен с. 379.
Варяги с. 9, 12—13, 16, 19, 31, 36.
Василів (київський) м. с. 148, 214, 280.
Василів (галицький) м. с. 470—1, 604.
Василь письменник с. 94, 97, 101, 120.
Василько Романович, кн. волинський с. 387, 398.
Василько Ростиславич, кн. теребовельський с. 72, 74, 77, 90—96, 98—101, 112—113, 122, 364, 376, 390, 394—5, 400, 409—17, 523.
Василько Ярополкович, кн. дорогичин. с. 367, 371, 387—8, 398.
Василько Юриевич 180, 522.
Верецькі (Vereczka) с. в Береж. ком. с. 460.
Верещин м. с. 370.
Верхуслава Всеволодівна с. 107, 144.
Ветичі, ур. с. 97, 271.
вигонці с. 241, 520.
Вигошів с. 173, 258, 430.
Видобичі, ур. і монастир с. 81, 84, 89, 270.
Визна м. с. 369, 393.
Вир м. с. 185, 327, 597.
Вислок р. с. 457—8.
Вислока р. с. 456—8.
Витебськ м. с. 17.
Витечев м. с. 88, 169, 281, 541.
Вишгород м. с. 5, 85, 107, 135, 139, 145—6, 162—3, 177, 191, 194, 196—9, 201, 230, 235, 274—8, 294, 296, 298.
Вишк (Вишкове), в Мармарощі с. 489, 492—3, 504.
Візантия — вносини з нею і т. и. с. 13, 26, 34—36, 41, 53, 55, 66, 72, 79, 80, 115—16, 124, 191, 215, 273, 414, 428—9, 441—2, 485, 510—12, 518, 528—9, 532, 536, 545; її культура й вплив на Руси с. 42, 298, 484.
віче с. 56, 58, 92, 109, 146—7, 155, 290, 295; див. вемля.

Возвягель м. с. 278, 288—9.
Воїн (переяславський) м. с. 54, 346, 600.
Воінь (підляський) м. с. 370.
Волинь с. 8, 12, 28, 45, 47, 49, 52—4, 62—3, 67—9, 71—8, 91—2, 95—9, 101, 110, 112—4, 118, 121, 134, 150—2, 162, 166, 188, 196—7, 207, 211, 240—1, 359—414, 423, 427—30, 543.
Волинь, м. с. 360—1, 375.
Волинська літопись с. 404.
Волиняне, нар. с. 360.
Володава р. і м. с. 371.
Володар Ростиславич кн. с. 69, 72, 73, 95—6, 98—100, 112—113, 115, 122, 395, 409—18.
Володарів м. с. 280, 286.
Володимир волинський місто і князівство с. 63, 74, 76—7, 90, 93, 96—7, 178, 222, 229—30, 239—40, 360, 362—3, 366—8, 375—9 394—8, 401—3, 494.
Володимир Андрієвич с. 150, 180, 188, 193—7, 397, 439.
Володимир Василькович, кн. волинський с. 378—80, 385, 387, 389, 399, 402—4, 495.
Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 417—36, 464, 473—4, 479—80.
Володимир Всеволодович кн. переяславський с. 235, 343.
Володимир Глібович, кн. переяславський с. 213, 342, 349—50.
Володимир Глібович, кн. степанський с. 311.
Володимир Давидович, кн. чернігівський с. 140, 141, 143, 146, 151, 154—9, 164, 167, 169, 171, 181, 325, 334, 538.
Володимир Ігоревич с. 230—1, 325, 397, 465, 481.
Володимир Мономах див. Мономах.
Володимир Мстиславич с. 152, 155, 178—80, 182, 187—9, 193—5, 198, 294, 306, 366.
Володимир Рюрикович с. 228, 235, 238, 243—48, 273, 310.
Володимир великий (сьвятий) с. 2 5, 43, 45, 48, 49, 116, 265, 278—80, 315, 351—2, 362—3, 376—7, 487.
Володимир Сьвятополкович с. 310.
Володимир Ярославич (XI в.) с. 27, 36—7.
Володимир Ярославич, галицький с. 208—9, 221, 443—454.
Володимирко галицький с. 122—3, 142, 144, 151, 153, 162, 165—8, 170, 172—5, 292, 443—9, 452—4, 474, 480.
Володислав, боярин с. 482.
Володислав Ґерман, в. кн. польський с. 392.
Володислав Кормильчич, галицький боярин і князь с. 236—7, 401, 482.
Володислав Лисий с. 34.
Воргол с. 597—8.
Воробійна с. 598.
Вороніж с. 598.
Ворота руські с. 460, — угорські с. 459.
Воян (Woyan) с. в Унґвар. ком. с. 495, 498.
Вручий (Овруч) с. 227, 230, 287—8, 296, 383.
Всеволод Володимирович кн. волинський с. 363.
Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 367.
Всеволод Давидович с. 100, 111, 122, 302.
Всеволод Константинович с. 343.
Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 71, 118, 121, 131, 132—4, 137.
Всеволод Мстиславич кн. белзький с. 366—7, 449—50.
Всеволод Ольгович, кн. київський с. 122—3, 134—6, 139—51, 179, 182, 278, 286, 291—2, 307, 318, 321—2, 325, 334, 420—6.

Всеволод Сьвятославич Чермний с. 223, 230—2, 322, 324, 339, 343.
Всеволод Юриєвич, кн. суздальський с. 193, 200, 204, 208, 216 — 231, 279, 342 — 3, 452—3, 513.
Всеволод Ярославич, кн. київський с. 28, 47—8, 52, 56 - 8, 61—3, 66—7, 69—83, 95, 126, 265, 270—1, 317, 338—9, 363—4, 367, 392, 395, 400, 409—10, 511, 518.
Всеволож с. 598.
Всеслав Брячиславич, кн. полоцький с. 26, 53. 55—8, 60—2, 78, 100, 266.
Вщиж м. с. 319, 328, 337.
Вятичі с. 45, 47, 141, 159, 221, 313—16, 327, 329, 338.
Вячеслав Мономахович с. 115, 118, 121, 131—6, 138—43, 150—2, 162—6, 168—70, 172, 175—7.
Вячеслав Ярославич, кн. смоленський с. 52.
Вячеслав Ярославич, кн. клечський с. 122, 307—8.
Ґаболтів (Gáboltó) м. с. 458, 503.
Гакон (Якун) с. 19.
Галичина і Галич с. 13, 47, 54—5, 122—3, 128—30, 136, 146, 153, 162, 166, 173, 194, 197, 201, 207—9, 211, 213, 222—5, 228—31, 233, 236—41, 245—52, 280, 324, 359, 361—4, 370—3, 397, 406, 416—23, 425, 445, 449, 451—3, 465—70, 474—5.
Галицька літопись с. 483—4.
Галицько-волинська держава с. 2, 222, 311, 454, ще: Галичина.
Гаральд Сьміливий с. 31—2.
Гаральд, король англійський с. 80.
Генрих, син Стефана угор. с. 488.
Генрих, король французький с. 33.
Генрих IV цісар с. 63 - 4, 79.
Гліб Володимирович (сьвятий) с. 3, 4, 7, 8, 14.
Гліб Всеславович, кн. минський с. 111—12, 270.
Гліб Сьвятославич (XI в., внук Ярослава) с. 53, 68.
Гліб Сьвятославич (XII в., внук Всеволода) с. 205, 233, 235, 326.
Гліб Юриєвич (внук Мономаха) с. 157—8, 173, 178 9, 184—7, 197—9, 210, 340—2.
Гліб Юриєвич, кн. дубровицький с. 302, 308—9.
Глібів м. с. 354.
Глухів м. с. 337.
Гнізда р. с. 373.
Гнійниця м. с. 173, 258, 430.
Голі гори, ур. с. 372.
Голтав с. 600.
Гомій с. 336.
Городен і Городенське князівство с. 122, 143, 194, 301 - 2, 304, 306—7, 396.
Городок в Галичині с. 465.
Городок під Київом с. 20, 95, 158.
Горошин м. с. 78, 346.
Греки див. Візантия.
Григорий (Юрий?) Василькович с. 122—3, 417—19.
Григорий, боярин с. 482.
громада с. 96, 136, 394—400, 450—1, 473—8, 482.
Грузія с. 175, 534, 545.
Густ (Huszth) м. с. 493, 504.
Ґаль Мартин с. 558.
Ґейза, король угорський с. 117, 144, 152 3, 162, 166, 169, 174, 424, 427, 429—32, 436.
Ґертруда ж. Ізяслава? с. 31.
Давид Всеславич с. 124.
Давид Ігоревич с. 69, 72—7, 91—100, 302, 317, 363—4, 385—6, 390, 392, 396, 408, 410—13, 518.
Давид Ростиславич, кн. смоленський с. 193—202, 204—7,

209, 213, 217, 220–1, 223, 272, 521.
Давид Сьвятославич, кн. чернігівський с. 72, 81—2, 86, 88—100, 102—3, 109, 111, 118, 318, 332—3.
Данилів м. с. 602.
Данило Романович король с. 229, 236, 238—9, 244, 246—8, 250—3, 289, 298, 301, 310—11, 371, 380—7, 389, 394, 398—9, 400—2, 471—2, 475—7, 479, 482—4, 538, 543—4, 547.
Данія с. 80, 116.
Дверень с. 214, 286.
Демид кн. пинський 310.
Демян Куденевич богатир с. 358.
Деревська земля с. 8, 45, 256—8.
Дівич-гора, ур. с. 286.
Дідославль м. с. 319.
Добрихів с. с. 457.
Доброгнїва-Марія Ярославна с. 23.
Доброслав боярин с. 482.
Довге поле (Hosszúmező) в Мармароші с. 504.
Долобське озеро ур. с. 102, 271.
Домамира печера ур. с. 604.
Донець м. с. 320, 346.
Дорогичин м. і волость с. 367, 371—2, 374, 384, 398—400, 455, 556—8.
Дорогобуж м. с. 98, 278, 293, 367, 386.
Дреговичі с. 300—1, 308, 359.
Дубен м. с. 98.
Дубниця с. 600.
Дубровиця місто і князївство с. 302, 304, 308—9.
Дулїби нар. с. 359—61, 374.
Дюрч с. в Землин. ком. с. 496.
Евпраксия Всеволодівна, жінка цїс. Генриха IV с. 79.
Евстафій Мстиславич с. 26.
Евфимія Глїбівна цїс. грецька с. 215.
Евфимія Мономахівна кор. угорська с. 117.
Евфрозина Мстиславівна кор. угорська с. 144, 152.
Єлисавета Ярославівна кор. норвезька с. 32.
Желань ур. с. 85, 119.
Желни м. с. 347.
Жиди с. 108, 110, 267—8, 274, 290.
Жидичинський монастир с. 385.
Забуже с. 13, 351, 361—3, 370, 374, 380, 384, 391, 408.
Закарпатські руські землї с. 29.
Залуки (Száloka) с. с. 496.
Заріческ м. с. 104.
Заруб м. с. 103, 148, 169, 281.
західнї впливи й культура на Руси с. 483–5.
Збараж м. с. 373.
Звенигород галицький м. с. 77, 123, 142, 230, 372, 409, 417, 419—21, 424—5, 464—5, 472.
Звенигород київський м. с. 93, 280.
Звенислава Всеволодівна с. 143.
Звиждень м. с. 93.
Землин м. с. 488, 491—4, 496—7, 502.
земля як політичний чинник с. 19, 49—51, 56—9, 109—10, 120, 125, 127, 136, 144—5, 154—63, 165—8, 175–8, 185—8, 194, 215, 224, 280, 282, 292, 310, 317, 322, 324, 339—42, 344; див. віче.
Золотча ур. с. 102, 271.
Іван Василькович с. 122–3, 417, 419, 423.
Іван Глїбович, кн. степанський с. 310.
Іван Ростиславич Берладник с. 182—4, 324, 419—22, 425—6, 438—41, 464, 474, 520—1.
Ігорь Ольгович с. 139—43, 146—51, 154—7, 292, 333, 335, 424.
Ігорь Сьвятославич с. 211—2, 223, 326, 350, 444.
Ігорь Ярославич (XI в.) с. 52, 395.

Ізяслав Давидович, кн. київський с. 151, 154—5, 157—60, 164, 169, 171—2, 175—9, 181—9, 294, 322, 325, 439—41.
Ізяслав Мономахович с. 86, 88.
Ізяслав Мстиславич кн. київський с. 123—4, 133—44, 146, 148—176, 183, 291—3, 295, 365, 393—4, 396, 423, 427—34, 436—9, 513, 549.
Ізяслав Мстиславич, внук Романа (XIII в.) с. 246—8.
Ізяслав Ярославич, кн. київський с. 23, 45, 47, 49, 51—71, 156, 267, 278, 363, 367, 395—6, 408, 412.
Іларіон митр. с. 32, 40, 41—2, 44.
Ілля Ярославич, кн. новгородський с. 27.
Інгвар Ярославич с. 225—6, 228, 234—5, 259, 367, 394, 401, 444.
Іскоростень м. с. 267.
Італія с. 64—5, 273, 512, 514.
Маєпичі с. 534, 548.
Казимир Відновитель с. 22.
Казимир Справедливий с. 394.
Калка р. с. 241—2, 541.
Каменъ м. с. 369, 380, 602—3.
Камінець на р. Лосні м. с. 389, 400—1, 602—3.
Камінець коло Случи с. 289, 602—3.
Камінка Струмилова с. 372.
Канів м. с. 145, 179, 189, 191, 195, 213—4, 217, 284—6, 296.
Каратулї с. с. 348.
Карачев м. с. 338.
Карпатські землї с. 360—2, 458—61, див. ще: Галичина, Русь Угорська.
Касоги с. 18—19, 507, 510.
Каяла р. с. 212.
Кенуґард с. 16.
Київ м. с. 1—17, 19, 20, 47, 56—62, 65—72, 80—90, 109—11, 120—3, 125, 126—32, 135—6, 138—55, 158, 160—70, 175—187, 189, 191—4, 196—207, 215—36, 245—53, 383, 533, 543, 562—3. Київські памятки с. 42—3, 46, 67, 145, 197, 265—71, 274, 562—3.
Київщина с. 13, 25, 55, 62, 82, 88, 99, 104, 127, 240, 254 і далї, 368, 548, 562—3.
Кирил еп. туровський с. 305.
Клечеськ м. с. 301, 303—4, 306—8.
Клим митрополит с. 183, 281.
книжність, письменство, осьвіта с. 40—1, 67, 281, 299, 331—3, 337, 357—8.
Кобринь м. с. 369, 389.
Кобуля (Kobula) с. с. 458.
Кобяк, хан с. 212.
Козельськ м. с. 338.
Коломия м. с. 460, 471.
Кольоман, король угорський с. 412.
Колтеськ м. с. 598.
Комов м. с. 370, 602.
Конрад кн. мазов. с. 371, 388.
Кончак, хан с. 106, 210—12, 226, 531, 534.
Копиль м. с. 303—4.
Корсунь м. с. 210, 217, 286, 296.
Корчеськ м, с. 278, 293, 296.
Котельниця м. с. 190, 296.
Котян, хан с. 238, 240, 243, 246, 538, 540.
Коуї с. 336, 348. 534, 548.
Кошицї (Kaschau) м. с. 504.
Красне м. с. 78.
Краснослав м. с. 370.
Кром с. 598.
Кросна р. с. 370.
Кросно м. с. 457.
Кукова (Kükemezö) с. с. 459.
Кудново с. 600.
Кульдеюрів м. с. 286, 537, 549.
Кунтувдій, хан с. 213, 535.
Курськ м. с. 320, 331, 337, 345.
Кучельмин м. с. 440, 461, 605.

Лада р. с. 370.
Лев Данилович, кн. галицький с. 379, 471, 488,
Лев Діоґен с. 115, 522.
Лелес (монастир) с. 492, 496, 498—9, 502—3, 605.
Левента, угор. королевич с. 34.
Леопольд, ґраф штадський с. 30.
Лешек Білий в. кн. поль. с. 370.
Липовець с. 598.
Листвин м. с. 19.
Литва с. 22, 124—5, 310—11.
Лобинськ с. 598.
Локня с. 549.
Лопасна с. 319, 598.
Лопатин м. с. 373.
Лосна р. с. 373.
Лтава м. с. 346, 600.
Лутава м. с. 320.
Луцина (Litynye) с. с. 459.
Луцьк м. с. 76, 162, 166, 178, 198, 202—4, 225, 250, 359, 361, 364, 366—8, 373, 376, 384—6, 390, 396—7, 429.
Лучане, нар. с. 361, 373, 384, 390.
Любачів с. 372, 455.
Любеч м. с. 10, 14, 312—14, 316, 336.
Люблин і Люблинська земля с. 370, 382.
Любомль м. с. 369, 379—80.
Любче, ур. с. 90, 272.
Luprechtháza м. с. 504.
Ляберт, хроніст с. 30.
Львів м. с. 383, 471—2.
Малотин м. с. 600.
Марґоня с. с. 458.
Мармарош с. 489, 492, 494, 503.
Межибоже с. 151, 288, 297, 368.
Мельник м. с. 389.
Мельница м. с. 369.
Мешко Старий 456.
Мешко II с. 22, 29.
Микола Сьвятоша див. Сьвятоша
Св. Миколай (S. Miklósz) с. в. Береж. кон. с. 460.
Минськ і Минська волость с. 40, 111, 124, 133, 137, 152.
Митуса, сьпівець с. 462.
Михайлів м. с. 296.
Михайло Всеволодич, кн. чернигівський с. 240, 243—53, 322, 324, 326.
Михалко Юриєвич ч. 108, 199—200.
Михайло кн. пинськ. с. 310.
Мичеськ м. с. 168, 278, 288, 293.
Мозир м. с. 296, 304.
Мокролуг (Sárpatak) с. с. 458.
монастирі с. 40, 81, 110, 145, 265—71, 273, 298—9, 305, 333—4, 354—5, 509.
Монґоли с. 240—43, 249—53, 525, 539—45.
монета с. 43.
Мономах с. 49, 62—3, 67, 69, 70, 72, 74, 76—8, 80—2, 84—92, 94, 97—106, 109—121, 126, 130—2, 143—4, 198, 276—7, 302, 316—17, 321, 339—40, 349, 365, 396, 409, 413, 522, 531, 533, 535.
Моровійськ м. с. 136, 320.
Мстислав Андрієвич, кн. сувдальський с. 196.
Мстислав Володимирович (тмутороканський) с. 17—22, 25, 26—7, 29, 314—315, 331—5, 347, 510.
Мстислав Ґлібович, кн. чернигівський с. 247, 249—53.
Мстислав Данилович, кн. волин. с. 378, 399, 400, 402.
Мстислав Ізяславич, кн. (XI в.) с. 58.
Мстислав Ізяславич, кн. київський с. 172, 175, 177—180, 182—4, 193—8, 294—5, 340, 358.
Мстислав Мономахович, кн. київський с. 49, 78, 89, 99, 101, 108, 111—3, 116—7, 120—7, 131, 134, 136, 150, 179, 265, 418, 533.
Мстислав Мстиславич Удатний с. 231, 234—44, 538.
Мстислав Романович с. 223, 228, 525.

Мстислав Ростиславич с. 183—4, 199—201, 205, 276.
Мстислав Сьвятополкович с. 97.
Мстислав Сьвятославич, кн. чернигівський с. 236, 240, 326, 513.
Мстислав Ярославич Нїмий с. 259.
Мункач м. с. 493.
Муромсько-рязанська волость с. 46—7, 62—3, 68, 86, 88, 90, 118, 122—3, 154—5, 189, 195, 205, 208, 231, 323, 542.
Мутижир м. с. 278.
Мушина с. с. 459.
Наров р. с. 369.
Настасия, жінка Ярослава гал. с. 442—5.
Небль м. с. 304.
Нестор письменник с. 3, 4, 40, 44, 62, 66.
Нїмеччина, Нїмці на Руси с. 12, 13, 29—31, 63—4, 79, 153, 273, 376—7, 382, 452, 493, 503—4.
Новгород великий с. 9—10, 12—4, 17, 19, 27—8, 45, 47, 53—4, 61, 68—9, 71, 78, 81, 86, 88, 90—1, 99—101, 111, 121, 129, 132—5, 137—9, 141—2, 152, 154—5, 162, 181, 186, 189, 193, 198—9, 206, 208, 231, 234, 236—7, 244, 249, 269, 273, 323.
Новгород сїверський с. 100, 173, 182, 315, 318, 325—6, 328, 334, 337.
Новосиль м. с. 338.
Норвеґія с. 31, 116.
Носів м. с. 599.
Нур р. с. 369, 373, 455.
Оболвь с. 599.
Овруч див. Вручий
Огафія Мономахівна с. 111.
Ода ґрафиня с. 30.
Олег Ігоревич, кн. курський с. 244, 326.
Олег Сьвятославич, кн. деревський с. 7.
Олег Сьвятославич, кн. новгород-сїверський с. 62, 67—70, 72—3, 78, 85—90, 111, 118, 152, 191, 196, 317—18, 321, 329—31, 588.
Олег Ярославич, кн. галицький с. 209, 443—6, 474, 480.
Олександер Всеволодович, кн. белзький с. 246, 367, 371, 397, 401—2.
Олександер кн. дубров. с. 309.
Олесько м. с. 373.
Олешє м. с. 184, 440, 517—18.
Олика м. с. 368.
Ольга, жінка Ярослава Осмомисла с. 442—4.
Онут м. с. 461, 605.
Ольжичі с. 272.
Орогощь м. с. 599.
Остерський городок с. 142, 163, 169, 172, 187, 320, 340, 344, 355—6.
Острог м. с. 98, 385—6.
Отон Болеславич с. 21.
Отон, саксонський маркґраф с. 30.
Отрок, хан с. 105, 211, 531, 533—5.
Переволока с. 600.
Переворськ м. с. 455 6.
Перемишль м. с. 59, 63, 75, 90, 96, 98, 100, 123, 166, 174, 362, 407, 409—10, 412, 417, 419, 429, 431—2, 445, 461—2.
Пересопниця м. с. 278, 386.
Переяслав м. с. 6, 8, 45, 47, 55, 62, 71, 81, 85—6, 88, 99, 118, 121, 125, 131—4, 137, 140—2, 148—9, 153—4, 159, 170—2, 175—9, 184—5, 196, 210—13, 223, 227, 229—32, 235, 244, 246, 249, 313—15, 318, 324, 537.
Переяславщина с. 3, 55, 62, 72, 82, 103—4, 135, 152, 159, 186—7, 338—58, 533, 535, 542, 548, 563—4.
Песочен с. 600.
Песочний городок с. 261.
Петр Власт, боярин с. 415.

Печеніги в. 3, 5, 10—13, 24—6, 29, 54—5, 103—4, 106, 279—80, 345. 348, 352, 505, 526—9, 548.
Пинськ с. 211, 300—2, 304, 306, 308—9.
Пліснеськ м. с. 373, 450, 605.
Плоскиня воєвода с. 242, 525.
Побожє с. 142, 151, 173, 368, 373, 548.
Побуже с. 358, 369—74, 455.
Поволже с. 62, 88.
Погорина, волость с. 74, 77, 92, 162, 167, 173, 364—8, 374, 386, 390—1, 416, 430, 461.
Подунавє с. 280, 519—24, 414—16, 435, 440, 461, 536.
Полкстінь с. 601.
Половці с. 26, 54—7, 69, 78, 82—6, 88, 96, 101—7, 113, 120, 121—2, 124, 134, 145—6, 149, 160, 164, 166, 169, 172—3, 176—80, 183—5, 190—1, 195, 197—8, 204—7, 210—15, 220, 225—7, 231, 240—43, 246—48, 294, 321—2, 342, 346—50, 391, 411—16, 423, 440—1, 525—38, 542—3, 549.
Полоний м. с. 210, 296.
Полоцька земля с. 45, 53, 58, 60—2, 100, 118, 122, 124, 130, 133, 135, 137, 201, 208, 220, 240, 323.
Полтва р. с. 372.
Польща, Поляки — їх участь в руських справах с. 10, 12—13, 21—4, 28, 57—9, 65, 79, 96, 99—100, 112—3, 144, 154, 162, 184, 194, 209, 229, 248, 363, 370, 378, 382, 388, 391—3, 397, 406—8, 423, 426, 431, 438, 441, 443—5, 449—53, 565—8, 573—578.
Полянська земля с. 255—6, 297.
Понизє с. 238, 280, 351, 391, 416, 420, 424, 450, 523—4, 548.
Поросє с. 29, 88, 103, 148, 169, 180, 190, 194, 199, 210, 213—14, 282—3.
Посєкє с. 123, 134, 146, 157, 213, 320, 326—28, 330, 340.
Посуєє с. 180, 345—7.
Поток (Шарош-поток) м. с. 489, 493, 502, 504.
Предслава Сьвятославівна с. 333.
Прилук (на Побожу) с. 142, 373.
Пряшів (Eperies) с. 503—4.
Пісель Михайло с. 559.
Псковська земля с. 45, 47.
Путивль м. с. 328—9, 337.
Радимичі с. 45, 314—15, 327.
Радона с. с. 458.
Радощ м. с. 599.
Раславиці (Raszlavicz) с. 458.
Раставець м. с. 204.
Рильськ м. с. 328—9, 337.
Рими, Римів (м. в Переяславщині) с. 350, 356, 601.
Річиця м. с. 318.
Рогволод Всеславич кн. с. 124.
Рогошина с. 605—6.
Родня м. с. 284—5.
Рожнє поле ур. с. 96, 372, 412.
Розгірче с. 470, 579—80.
Роман Ігоревич, кн. звенигородський с. 230, 233, 464.
Роман Мономахович с. 111—2, 118.
Роман Мстиславич, кн. галицький с. 136, 207, 209, 217—29, 234, 291, 360, 393, 397—8, 400—1, 405—6, 444, 446—50, 453, 475, 481, 485.
Роман Ростиславич, кн. київський с. 196, 198—200.
Роман Сьвятославич, ізгой с. 69 72, 76, 331—2.
Ромен м. с. 346.
Ростислав Володаревич кн. перемишльський с. 122—3, 417—19, 474.
Ростислав Володимирович, кн. галицький с. 46, 53, 75, 363, 408.

Ростислав Всеволодович кн. с. 81, 84—5.
Ростислав Іванович Берладничич кн. с. 450—1, 474.
Ростислав Михайлович кн. (XIII в.) с. 246, 249—50.
Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 136, 139, 160, 169, 172—3, 175—9, 181—6, 188—91, 193—4, 209, 291, 330, 438—9, 441, 518.
Ростислав Мстиславич, кн. київський (XIII в.) с. 250.
Ростислав Рюрикович, кн. київський с. 210, 213—18, 228, 233, 279, 537.
Ростислав Юриевич с. 138, 142, 158—9, 161.
Ростислав кн. пинський с. 309.
Ростовська земля (Поволже, Суздаль) с. 8, 17, 46, 47, 62, 67—8, 71, 88, 99, 121, 128—9, 134, 158, 191—2, 197, 203, 208, 223, 233, 237, 323, 340—43, 542, 548.
Росуха с. 599.
Русь Угорська с. 458—61, 485—504.
Руська Правда с. 9, 38—9, 118—9, 299.
Руський порт с. 512, 516.
Рюрик Ростиславич, кн. київський с. 72, 74—5, 77, 101, 193—4, 198—207, 209—33, 288, 298, 309—10, 342, 408—14, 446, 449—50, 521, 531.
Рязань див. Муром.
Саків м. с. 88, 102.
Сандеччина с. 579.
Салниця р. с. 105.
Сбислава Святополківна с. 99.
Свинь, річка с. 599.
Святогорський монастир с. 379.
Святополк Володимирович („окаянний") с. 2—14, 16, 44, 304—5, 363.
Святополк Ізяславич, кн. київський с. 71, 77, 81—103, 110, 113, 117—8, 193, 281, 283, 290—1, 302, 364—5, 390, 392, 395—6, 410—13.
Святополк Мстиславич кн. с. 141, 152, 167, 365, 431.
Святополк Юриевич, кн. туровський с. 308—9, 444.
Святополк Ярославич, кн. туровський с. 197.
Святослав, кн. руський (X в.) с. 527.
Святослав Володимирович, кн. деревський с. 6, 7.
Святослав, син Володимира Давидовича с. 184, 325.
Святослав Всеволодович, кн. київський с. 141. 150—1, 158, 173, 176—79, 182, 189, 201—16, 224, 231, 265, 297, 322, 324, 326, 335, 365, 393, 439, 450, 531, 534, 537—8.
Святослав Всеволодович, кн. переяславський с. 343.
Святослав Ігоревич, кн. володимирський с. 230, 397, 401.
Святослав Мстиславич с. 228, 366.
Святослав Мономахович с. 118.
Святослав Ольгович, кн. чернігівський с. 104, 137—8, 140—1, 147, 149, 151, 154—160, 164, 170—3, 176, 178—9, 182—5, 189, 325, 438—9, 525, 534.
Святослав Ярославич кн. київський с. 28, 47, 52, 57, 61—70, 268, 315, 317, 331.
Святославль м. с. 78.
Святоша Давидович кн. с. 96, 333.
Сербряний м. с. 600.
Серенч м. с. 492, 502.
Синелець див. Синець.
Синець м. с. 356—7, 601.
Синія міст м. с. 599.
Сіверяне і Сіверщина с. 8, 19, 29, 45, 312—15.
Скіліца с. 559.
Слуцьк м. с. 188.

Случ р. с. 368, 374.
Случеськ м. с. 301, 303—4, 307.
Смильно (Szemella) с. с. 458.
Смоленськ і Смоленщина с. 6, 17, 45, 47, 52-4, 62, 69, 71, 78, 87, 99, 118, 121, 139, 152, 154—5, 157—8, 160, 169, 177—8, 184, 196—7, 199, 204—8, 209, 217, 219—21, 223, 234—5, 240—1, 243.
Сновськ м. с. 57, 599.
Снопород м. с. 601.
Снятин м. (переяславський) с. 346.
Собень, замок с. 578.
Собранці (Szobráncs) с. в Унґвар. ком. с. 495.
Солива (Szolyva, Zolva) с. в Береж. ком. с. 460.
Сосниця м. с. 328.
Спіш с. 488, 504.
Стародуб м. с. 78, 83, 317, 330, 336.
Степань м. с. 302, 304, 309—10.
Стефан II кор. угор. с. 414, 418, 427.
Стир р. і землі по Стиру с. 359, 361, 373—4.
Столпе м. с. 370.
Стретва (Стретава) с. в Унґвар. ком. с. 497—8.
Строчин (Szorocsin) с. с. 459.
Стряков, річка с. 601.
Субутай с. 540—1.
Судак м. с. 541.
Судислав кн. с. 28.
Судислав, боярин с. 482.
Сурожці с. 377.
Суздаль див. Ростов.
Сян р. с. 361, 372.
Сянік м. с. 166, 429, 459, 463.
Татари див. Монґоли.
Тевич, Тилич м. с. 458, 463, 606.
Темуджін с. 539—40.
Теодосий печерський с. 66—7, 271, 280.
Теофанія Муцалоніса с. 73.
Теребовль і Теребовельська волость с. 90, 99, 100, 174, 360, 409, 416—17, 423—4, 436—7, 465.
Тисменица с. 370, 420.
Тихомоль м. с. 173, 430.
Тітмар еп. с. 12, 557—8.
Тмуторокань і Тмутороканська волость с. 17, 18, 29, 45, 47, 53, 62, 68—70, 73, 78, 85, 315, 408, 506—14.
Товарів м. с. 214, 286.
Топля р. с. 458, 463.
торговля с. 272—4, 280, 290, 313, 508, 517—18.
Торки с. 25, 26, 54—6, 103—4, 106, 214, 248, 347—8, 411, 415—16, 523, 526—30, 532, 534—5, 548.
Торків (Tarkő) с. с. 495.
Торческ м. с. 78, 83, 85, 184, 210, 231, 235, 239, 241, 282, 296, 537.
Треполь м. с. 84, 184, 189, 213, 217, 227, 231, 281, 296.
Трубчевськ м. с. 328, 337.
Тугорхан с. 85, 88—89, 115, 532.
Тумащ м. с. 280.
Турійськ м. с. 369.
Туробин м. с. 370.
Туров і Турово-пинська волость с. 8, 17, 28, 45, 47, 69, 71, 77, 92, 98-9, 111, 121, 130, 132-4, 137, 140—41, 146, 150, 152, 182, 186—8, 201, 207—8, 215, 231, 300—11, 368, 391.
Турпії с. 348, 534, 548.
Тячів (Tésco) в Мармароші с. 504.
Убедь р. с. 328.
Угольники ур. с. 466, 606.
Угорщина с. 6, 7, 12, 34, 79, 112—3, 117, 136, 152—4, 162, 166, 169, 172—3, 182, 209, 229, 236—9, 246, 409, 412—14, 418—19, 424, 427—34, 436, 438—9, 441, 448—54, 480, 482, 486, 543, 545—6.
Угоча ком. с. 489, 496.

Угровськ м. с. 370, 380, 383.
Ужгород див. Унґвар.
„Україна“ с. 370—1.
Уйвар замок с. 492.
Унґвар м. с. 488, 491, 493—8, 502.
Урич с. 470, 579, 580.
Усвяч м. с. 17.
Устє м. с. 88.
Ушиця м. с. 440.
Федір, кн. пинський с. 310.
Федора Романівна с. 488.
Херсонес (Корсунь) с. 53, 66, 107.
Ходина поет (?) с. 332.
Ходота кн. с. 316.
Хозари с. 19, 72, 274, 314, 316, 509, 511, 527.
Холм м. і волость с. 371—2, 380—4, 391, 403—4, 455.
Хорвати нар. с. 359.
Хоробор м. с. 328, 599.
Христина княгиня с. 80, 116.
Царгород с. 15, 34—7.
Церков і церковне житє с. 40—42, 272, 276—7, 279, 298—9, 333—4, 352—3.
Церковний устав Ярослава с. 39.
Цибава (Tiba) с. в Унґвар. ком. с. 495, 497—8.
Чаргів (Чагрів) с. 606.
Чарговичі бояре с. 442—3.
Чепель с. 491, 495, 498.
Червена (Vörösalma) с. в Шариш. ком. с. 495.
Червенські городи с. 13, 17, 21, 46, 53, 360—1.
Червень м. і волость 112, 362, 366—7, 371, 380—1, 384, 397, 443, 603.
Чернеческ м. с. 603.
Чернигів і Чернигівська земля с. 8, 19, 20, 45, 47, 55, 62, 67—72, 81, 85, 87, 89, 100, 118, 122—3, 135, 140, 157, 173, 176—7, 181, 184, 197, 207—8, 213, 219—21, 231—2, 234, 241, 243—4, 247—8, 254—5, 313—15, 317—38, 511, 534, 542, 548, 563—4.
Черторийськ м. с. 302, 307, 369, 391.
Чехи с. 14, 62—3, 113, 152—3, 273.
Чичер (Чичеровці) с. с. 502.
Чорна Русь с. 303.
Чорний Потік (Fekete-patak) с. в Угоч. ком. с. 494.
Чорні Клобуки с. 148, 159, 163, 166—7, 169—70, 175, 183, 185—6, 193—4, 196, 201, 212—14, 224, 294, 308, 534—5, 548—551.
Чудець замок с. 456—7.
Чудь с. 24.
Чюрнаїв м. с. 549.
Шариш м. с. 488, 491, 493—4, 496, 501, 504.
Шарукань, хан половецький с. 531, 534.
Шарукань м. с. 515.
Шатор (Satoralja Ujhely) с. 493, 507.
Швеція с. 31, 80.
Шоувар (Sóvar) замок с. 493, 496, 577.
Шумськ м. с. 173, 367, 430.
Щебрешин м. с. 370.
Щекарів м. с. 370, 603.
Щекотів м. с. 606.
Щирець м. с. 123, 419.
Юрів м. с. 41, 78, 88, 103, 283—4.
Юрий Болеслав Тройденович, кн. волинський с. 485.
Юрий Володимирович, кн. пинський с. 310.
Юрий Всеволодович, кн. сувд. с. 232—3, 241, 244, 343, 542.
Юрий Кончакович, хан половецький с. 531—2, 534, 537, 540.
Юрий Львович, король руський с. 376, 384, 399, 400.
Юрий Мономахович с. 104, 121, 132—5, 138—9, 142, 186—7, 271, 292—3, 340—1, 396—7, 428—30, 436.

Юрій Ярославич, кн. туровський с. 122, 187—8, 302, 307—8.
Яков мніх с. 4, 44.
Ямь с. 24.
Ярополк Ізяславич, кн. волинський с. 71, 74—7, 267, 363, 367, 375, 392, 395, 400, 408 - 10.
Ярополк Мономахович, кн. київський с. 107, 118, 121, 125, 130- 8, 339—40, 347, 349, 533.
Ярополк Сьвятославич, кн. київський (X в.) с. 7.
Ярослав Володимирович, к. київський с. 2, 9—49, 126, 219, 265—7, 305, 363, 377.
Ярослав Володимиркович, кн. галицький (Осмомисл) с. 151, 174, 179, 182—4, 189, 207—8, 211, 428, 435—46, 474, 479—80, 523.
Ярослав Всеволодович, кн. черниґівський с. 211, 213, 218—20, 223.
Ярослав Всеволодович, кн. переяславський (XIII в.) с. 229—30, 244, 249, 252—3, 326, 330. 342.
Ярослав Ізяславич, кн. луцький с. 158, 182, 194, 197—8, 202—4, 259, 366, 385—6, 439, 444.
Ярослав Ігварович, кн. луцький с. 368, 394.
Ярослав Мстиславич, кн. переяславський с. 342.
Ярослав Сьвятополкович, кн. волинський с. 99, 101, 109—14, 120, 187, 365, 392, 396, 400, 413.
Ярослав Сьвятославич, кн. муромський с. 72, 100, 120, 122—3, 318.
Ярослав, син Сьвятослава Ольговича с. 191, 197.
Ярослав Юриевич, кн. пинський с. 308.
Ярополчич, кн. берестейський с. 387.
Ярослав м. с. 431, 463.
Ясольда р. с. 369.
Яси с. 20, 507, 510, 540.
Ясло м. с. 457.
Ятвяги с. 22, 124, 311, 338.

ЗМІСТ.

Вступне слово . . . . . с. I

I. Ярослав . . . . . с. 1—46

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1). Смерть Володимира й питання про спадщину (с. 2); джерела для сих подій (с. 3); кандидатура Бориса (с. 5); смерть його (с. 6) й иньших Володимировичів (с. 7); виступленне Ярослава (с. 8); похід на Київ (с. 10); війна з Болеславом (с. 11); другий похід Ярослава (с. 13); кінець Сьвятополка (с. 14); історична і поетична традиція сих війн (с. 15). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 17) і Мстиславом (с. 18); Листвинська битва (с. 19); подїи Володимирової спадщини (с. 20). Привернене західнїх земель (с. 21) і участь Руси в польських справах (с. 22). Північні війни (с. 24). Печенїги (с. 25). Смерть Мстислава (с. 26). Внутрішня діяльність Ярослава (с. 27); волости його синів (с. 28); укріпленне і залюдненне полудневого пограничя (с. 29). Заграничні зносини — з Німеччиною (с. 30), з Скандинавією (с. 31), з Францією (с. 33) й Угорщиною (с. 34), з Візантиєю (с. 35); останній похід на Царгород (с. 36). Законодатна діяльність Ярослава (с. 38), культурні заходи: монастирі (с. 40), осьвіта і церковні справи (с. 41); будівництво (с. 42); монета (с. 43). Смерть Ярослава (с. 44); подїи його спадщини (с. 45).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в. . с. 47—125

Загальні уваги: заповіт Ярослава (с. 34); безрадність династії й суспільности супроти розкладу держави (с. 48); змаганне князїв до збиранна Руської держави (с. 49); перешкоди до того, вплив земель (с. 50). Спільна діяльність старших Ярославичів (с. 51); їх здобутки (с. 52); переміни в степу (с. 54); упадок Торків (с. 54), напад Половців (с. 55); київське повстанне 1068 р. (с. 57); вигнанне й поворот Ізяслава (с. 58). Кінець солідарности Ярославичів (с. 60). Сьвятослав у Київі (с. 61). Ізяславова Одісея (с. 62); посередництво Генриха IV і папи (с. 64). Діяльність Сьвятослава у Київі (с. 66), його княжобійців (с. 67); смерть Сьвятослава і поворот Ізяслава (с. 68). Перший похід Ізгоїв (с. 69) і смерть Ізяслава (с. 70). Всеволод у Київі (с. 71). Ізгої (с. 72), боротьба їх із Всеволодом (с. 73); наділенне Давида (с. 74) і Ростиславичів (с. 75) і конфлїкт Всеволода з Ярополком (с. 76); подїл Ярополкової спадщини (с. 77). Половецькі напади (с. 78). Заграничні зносини Всеволода (с. 79) і внутрішня діяльність (с. 80). Смерть

Всеволода і справа київського стола (с. 81). Сьвятополк у Київі і його характеристика (с. 82). Половецькі напади, Бонякова леґенда (с. 83); війна 1093 р. (с. 84); справа Сьвятославичів (с. 85); боротьба за Чернигів (с. 86); війни з Половцями (с. 87); порозуміннє з Сьвятославичами (с. 89); з'їзд в Любчу і його постанови (с. 90). Княжі відносини (с. 91); осліпленнє Василька (с. 92) і волинська справа (с. 95); волинська війна (с. 96) і з'їзд у Ветичах (с. 97); відібраннє Волини від Давида (с. 98), політична ситуація на поч. XII в. (с. 99). Агресивна боротьба з Половцями (с. 102), ентузіазм суспільности (с. 105); ослабленнє Половців (с. 106). Смерть Сьвятополка (с. 107) і справа київської спадщини (с. 108). Київські розрухи і запросини Мономаха (с. 109). Мономах у Київі (с. 110); збираннє земель — конфлікт з Гльобом минським (с. 111) і Ярославом волинським (с. 112). Відносини до степу (с. 114), зносини заграничні (с. 115); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 117); його законодавство (с. 118); його характер (с. 119). Смерть Мономаха (с. 120), Мстислав у Київі (с. 121). Переміни в політичній ситуації: боротьба серед династиї чернигівської (с. 121) і галицької (с. 122) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 124). Смерть Мстислава (с. 125).

III. Упадок Київа . . . . . с. 126—253

Загальні уваги — ріжні стадії в процесі упадку Київа (с. 126); упадок Подніпровя (с. 128); відокремленнє і розклад земель (с. 129). Заповіт Мономаха (с. 130) і його виконаннє (с. 131); розділ між Мономаховичами через справу київського стола (с. 132); переходи Переяслава з рук до рук (с. 133); участь Ольговичів (с. 134) і їх походи (с. 135); смерть Ярополка (с. 136); страти Мономаховичів: Полоцьк і Новгород (с. 137). Вячеслав у Київі (с. 138) і похід Всеволода Ольговича (с. 139). Політика Всеволода (с. 140); компроміс із Мстиславичами (с. 141); галицькі походи (с. 142); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 143); заграничні звязки (с. 144); відносини київської громади до Всеволода (с. 145). Смерть Всеволода (с. 146). Ігор і Кияне (с. 147). Похід Ізяслава Мстиславича (с. 148); Ізяслав у Київі (с. 149); претензії Вячеслава (с. 150). Виступ Юрия (с. 151); союзи князів і участь заграничних держав (с. 152), участь земель (с. 153). Початок боротьби (с. 154), рух у Київі (с. 155), Кияне забивають Ігоря (с. 156); літературне обробленнє сього епізоду (с. 157). Справа Ростислава Юриєвича (с. 158); перший похід Юрия (с. 159); переговори під Переяславом (с. 160). Юрий у Київі вперше (с. 161). Волинська війна (с. 162). Ізяслав вертає до Київа (с. 163); другий похід Юрия (с. 164); Юрий у Київі вдруге (с. 165); похід Ізяслава 1151 р. (с. 166); Ізяслав у Київі в третє (с. 167). Компроміс з Вячеславом (с. 168); війна 1151 р. (с. 169), оборона Київа (с. 170) і битва на Перепетовім полі (с. 171); капітуляція Юрия (с. 172) і дальші даремні заходи його (с. 173). Галицькі походи Ізяслава (с. 174), його смерть (с. 175). Ростислав у Київі (с. 176) і погром Мстиславичів (с. 177). Ізяслав Давидович і Юрий (с. 178); половецька справа (с. 179); смерть Юрия (с. 181). Ізяслав Давидович вдруге в Київі (с. 182); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 183). Ростислав вдруге в Київі (с. 184). Останній похід Ізяслава Давидовича (с. 185) і його смерть (с. 186). Відокрем-

ління земель Переяславської (с. 187), Туровської і Волинської (с. 188). Політичні відносини в 1160-х роках (с. 189), половецька справа (с. 190). Новий політичний центр на півночи (с. 191); політика Андрія Юрієвича (с. 192). Смерть Ростислава (с. 193); Мстислав Ізяславич і інтриґи князів (с. 194); охоронні експедиції (с. 195); конфлікт між князями (с. 196). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 197). Ростиславичі і Андрій (с. 198), їх конфлікт (с. 199) і другий похід Андрія на Київ, 1173 р. (с. 201); Ярослав Ізяславич (с. 202); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 203). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 204); пляни Сьвятослава Всеволодича (с. 205); компроміс Рюрика і Сьвятослава Всеволодича (с. 206). Відносини уставлені компромісом 1180 р. (с. 207). Політична ситуація в 1180-х рр. (с. 207); половецька справа (с. 210); боротьба з Половцями в 1180-х (с. 211) і 1190-х рр. (с. 214). Смерть Сьвятослава (с. 215), Рюрик у Київі (с. 216); інтриґа Всеволода Суздальського (с. 217); конфлікт Рюрика з Романом волинськии (с. 218) і Ольговичами (с. 219). Роман в Галичині (с. 222); пляни Ольговичів (с. 223); зміни в політичній ситуації (с. 224). Похід Романа на Київ (с. 225); другий погром Київа (с. 226). Смерть Романа і боротьба за його спадщину (с. 229); усьпіхи Ольговичів (с. 230), боротьба за Київ (с. 231), компроміс з Рюриком (с. 232). Смерть Всеволода суздальського й инші зміни в політиці (с. 233); війна 1212 р. (с. 234) і ситуація по ній (с. 235). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 236). Перший прихід Моиґолів (с. 240), битва на Калці (с. 241). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 243); боротьба за Київ і Галич (с. 245); кампанія 1234/5 р. (с. 247); зміни князів у Київі (с. 248). Другий прихід Моиґолів (с. 249); облога Київа (с. 250), похід на захід (с. 251), ситуація в 1240-х рр. (с. 252); останні київські князі (с. 253).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) . . . . . с. 254—311

Загальні уваги: термінольоґія землї й волости (с. 255). Київщина — її склад: Полянська (с. 256), Деревська земля (с. 257), Погорина (с. 258), Побоже (с. 259), Турово-пинська земля (с. 260). Границі Київщини (с. 261). Осади: Київ — його територія і части (с. 263), їх історія (с. 264); старий город (с. 265), Ярославів город (с. 266), Поділ (с. 268); наддніпрянські части (с. 269), околиці (с. 270); великість міста (с. 272); чужоземні кольонії (с. 273); богатство (с. 274). Вишгород (с. 275); Білгород (с. 278); порічє Стугни: Василїв, Треполь (с. 280), Витичев, Заруб (с. 281); Посоже: Торчеськ (с. 282), Юрів (с. 283), Канів (с. 284), инші пороські городи (с. 286). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 287), Котельниця, Возвягель (с. 288), Камінець (с. 289). Внутрішнє житє Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 289); політика землї (с. 291), київська улюблена династия (с. 292); політична діяльність громади (с. 293) і її слабкі сили (с. 294); київське віче (с. 295). Неподільність Київщини (с. 296); княжі волости в Київщинї (с. 297). Культурне (с. 298) і релїґійне (с. 299) значінне Київа. Турово-пинська земля: етноґрафічний підклад (с. 300), територія (с. 301) і границї (с. 302); головнійші городи: Туров (с. 304) і Пинськ (с. 306); політичне житє землї (с. 307); змаганнє землї до

відокремлення (с. 308); туровська династия (с. 309); становище турово-пинських князів в XIII в. (с. 310).

V. Чернигівщина й Переяславщина . . . с. 312—358

Сіверяне, їх територія (с. 312); старі центри (с. 313), їх історія до Ярославового поділу (с. 314); відносини до Київа (с. 315). Радимичі і Вятичі (с. 316). Чернигівщина: її відокремлення (с. 317), її територія (с. 318) і границі (с. 319); Посемє (с. 320). Змагания чернигівських князів (с. 321), боротьба за Київ (с. 322), емуляція в Суздалем (с. 323), галицькі справи (с. 324). Дробленнє Чернигівщини: поділ династиї на лінії (с. 325), „лїствичное восхожденіе“ (с. 326); чернигівські князівства (с. 328). Політична дїяльність громади; віче чернигівське (с. 329), стародубське (с. 330). Суспільно-культурне житє: розвій дружинности й дружинної поезиї (с. 331); літературні памятки (с. 332); церковне житє (с. 333); матеріальна культура (с. 334). Важнїйші городи: Чернигів (с. 335), Любеч, Гомій, Стародуб (с. 336), Новгород і Подесенє (с. 337), Посемє (с. 337), вятицькі городи (с. 338). Переяславщина — її відокремленнє (с. 339); політика землї (с. 340); переяславська династия (с. 341); зверхня історія землї (с. 342). Територія Переяславщини (с. 344), відносини до степових орд (с. 345), боротьба і кольонїзація XII в. (с. 346); турецькі кольонії (с. 348); походи в степ (с. 349); „Україна“ (с. 350). Важнїйші городи: Переяслав (с. 351), леґенда про його заснованнє (с. 352), його околиця (с. 354), Летчь монастир (с. 355), Остерський городок й иньші городи (с. 356). Культурне житє (с. 357); останки дружинного епоса (с. 358).

VI. Волинь і Побуже . . . . . с. 359—406

Питанне про етноґрафічний підклад (с. 359); найдавнїйші звістки про політичне житє (с. 360); давні політичні центри (с. 361). Сполученнє західно-руських земель за Володимира Вел. (с. 362); їх доля в XI в. (с. 363); відокремленнє Галичини і волинська війна 1097—1100 р. (с. 364); Волинь в XII в. (с. 365); поділ Волини на волости і дальші переміни в нїм (с. 366). Територія Волини — границї східнї (с. 368) і північні (с. 369), руcько-польське погранїче (с. 370); Берестейська земля й її границї (с. 371); границї Белзької землї (с. 372); полудневa границя Волини (с. 373); переміни в її території (с. 374). Головнїйші городи: Бужськ (с. 374), Белз і Волинь (с. 375), Володимир (с. 376), його церковні памятки (с. 377), Любомль (с. 379), Камень, Червень (с. 380), Холм (с. 381), Угровськ (с. 384), Луцьк, Острог (с. 385), Погорина (с. 386), Берестейсько-дорогичинська земля, Берестє (с. 387), Дорогичин (с. 388), Мельник, Більськ, Камінець, Кобринь (с. 389). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 390); відносини до Польщі (с. 391); тенденції Мстиславичів (с. 394). Віче на Волини в XI в. (с. 395), династична політика громади (с. 396), відносини її до Мстиславичів (с. 397); Берестейські коромоли (с. 398), дорогичинське повстанне і коромола Берестян 1289 р. (с. 399). Боярство (с. 400), його впливи й політика (с. 401); служебні князї (с. 402). Культурне житє (с. 403), останки поетичних творів на волинські теми (с. 404).

VII. Галичина і Угорська Русь . . . . . с. 407—504

Руско-польська боротьба (с. 407); Ростислав і Ростиславичі (с. 408); боротьба з Ярополком (с. 409); оспімлення Василька (с. 410), його плани (с. 411), війна 1098—9 рр. (с. 412); галицька політика супроти Волини й Київа (с. 413); відносини до Угорщини і Візантії (с. 414), відносини Польщі (с. 415); полудневa кольонізація (с. 416). Друге покоління Ростиславичів (с. 417), поділ Галичини (с. 418) і особиця (с. 419). Бунт Галича (с. 420); сполучение Галичини в руках Володимирка (с. 421); дальша доля Івана Берладника (с. 422). Політика Володимирка на Руси (с. 423), кампанії 1144 (с. 424) і 1146 р. (с. 425); відносини до Польщі (с. 426) й Угорщини (с. 427); союз з Візантиєю (с. 428), боротьба з Ізяславом 1149—51 (с. 429), галицькі кампанії 1150 (с. 429) і 1152 р. (с. 431); смерть Володимирка (с. 432); оповіданне про нєї Київської літописи (с. 433—4), характеристика Володимирка (с. 434). Ярослав — його характер і становище (с. 435), відносини до Ізяслава й кампанія 1154 р. (с. 435), переміни в галицькій політиці супроти Волини (с. 436); справа Івана Берладника (с. 438), його похід на Понизе (с. 440) й кінець (с. 441); відносини до Угорщини й Візантії (с. 441—2); родинні справи Ярослава (с. 442), повстанне галицьких бояр (с. 443), дальші відносини Ярослава до сина (с. 444); смерть Ярослава (с. 445). Галицька усобиця (с. 446), относини боярства з Романом (с. 447), утеча Володимира (с. 448), перше запановання Романа в Галичу (с. 449), угорська окупація (с. 450), похід Ростислава Берладничича (с. 451), поворот Володимира (с. 452); його смерть (с. 453); кінець династії (с. 454). Територія Галичини — границя волинська (с. 455) і польська (с. 456), карпатське підгірє (с. 457), погранiче руско-польсько-угореьке (с. 458), границя угорська (с. 459); полудневе погранiче (с. 460). Значнійші осади: Перемишль (с. 461), Сянок, Ярослав (с. 463), Звенигород (с. 464), Городок, Теребовль (с. 465), Галич (с. 466), його місце (с. 467), його памятки (с. 468), Синевідсько, скальні замки й печері на Підгірю (с. 470), Покуте і Понизе (с. 471), Львів (с. 472). Внутрішні відносини (с. 473), громада в XII в. (с. 474), її становище супроти династії Романа (с. 475), її антипатії до боярства (с. 476), слабкість громади (с. 477); розвій боярства (с. 478), його сконсолідованне (с. 479), становище в XII в. (с. 480), його політична програма XII—XIII в. (с. 481), його неудача (с. 482); культурне житє: сполученне елєментів східніх і західніх — в культурі (с. 483), в явищах житя (с. 485). Угорська Русь (с. 486), матеріал до пізнання її (с. 486); її історія (с. 487); її орґанізація в XII—XIII в. (с. 488), комітати (с. 489), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 490), геоґрафічні відміни в сій еволюції (с. 491); королівські замки (с. 492), розвій привілеґіованої власности (с. 494), економічні обставини (с. 494—5), господарство (с. 496), суспільні верстви (с. 496), йобадьони (с. 497); їх упадок (с. 498); піддані панські (с. 499), емансипація невільників (с. 500); етноґрафічні елєменти — руський (с. 501), мадярський (с. 502), німецький (с. 504).

VIII. Степи . . . . . с. 505—551

Останки руської кольонізації в степах (с. 505); Тмуторокань (с. 506), його людність (с. 507); памятки руського житя (с. 508); ру-

ські князі (с. 509); руська політика в Криму (с. 510); ізгої в Тмуторокані (с. 511); Тмуторокань в XII віці (с. 512); кінець залежности його від Руси (с. 513). Русь у Криму (с. 514), на Подоню (с. 515) і на каспійськім побережу (с. 516). Русь на Чорноморю: Олешє (с. 517), инші городи (с. 519), Русь на Подунавю (с. 520); Берладь і Берладники (с. 520); подунайські князівства (с. 521) і задунайські городи (с. 522); залежність Подунавя від Галичини (с. 523). Бродники (с. 524), їх роля в війні 1223 р. (с. 525). Турецька кольонізація степів (с. 525) — Печеніги (с. 526), Торки (с. 527), міґрація Печенігів (с. 528), упадок і міґрація Торків (с. 529); Половці (с. 330), їх устрій (с. 531) і побут (с. 532), їх напади в XI в. (с. 532), руські походи на поч. XII в. і ослабленнє Половців (с. 533); половецька кольонізація на Руси (с. 534); повстанне Печенігів і Торків на Половців (с. 535); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 536); культурні впливи Руси на Половців (с. 537); Половці в XIII в. (с. 538). Монґоли-Татари (с. 539); Темуджін (с. 538—9); перший похід на Чорноморє (с. 540); смерть Темуджіна і поділ його держави (с. 541); похід Бату (с. 542); походи на українсько-руські землі (с. 542 - 3), похід на Угорщину (с. 543); орда Бату осаджуєть ся на Чорноморю (с. 544), її устрій і культура (с. 544—5). Міґрація Половців (с. 545). Половці в Угорщині (с. 546) й на Руси (с. 547). Турецькі кольоністи на Руси — Чорні Клобуки (с. 548), їх побут і культура (с. 549), питанне про їх дальшу долю (с. 550).

Примітки . . . . . с. 552—585

1. Література до історії Київської держави XI—XIII в. . . 552
2. Джерела й література кампанії 1018 р. 557
3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности . 559
4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому . 560
5. Література Київщини й Києва 562
6. Література заднїпрянських країв 563
7. Література Волини й Побужа 564
8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землї при кінці XII віку і васальних князівств польських на Руси 565
9. Література Галичини XI—XIII в. 569
10. Неволя Володаря і галицькі звістки Длуґоша 573
11. Оповіданнє Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. 574
12. Руcько-польсько-угорськє пограниче 577
13. Скальні городи й печери Галичини 579
14. Історична література Угорської Руси 581
15. Література монґольсько-татарської міґрації 583
16. Чорноклобуцька кольонізація на Руси — її слїди в сучаснїй топоґрафії й питанне про її впливи на український етнічний тип 584

Реєстр київських князїв . . . . . с. 586—587

Пояснення до ґенеальоґічних таблиць . . с. 588

Ґенеальоґічні таблиці:
Таблиця I: загальна ґенеальоґія руських князїв . } 589—590
Таблиця II: лїнія Ізяслава Ярославича . . . }
Таблиця III: лїнія Сьвятослава Ярославича . . } 591—592
Таблиця IV: лїнія Всеволода Ярославича . . }
Таблиця V: лїнія Мстислава Мономаховича 593
Таблиця VI: лїнія Юрия Мономаховича . . . } . 594
Таблиця VII: лїнія Ростислава Ізяславича . . }
Примітки до мап . . . . . с. 595—606
Мапи:
I. Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в. . 607—8
II. Чернигівщина й Переяславщина в XI—XIII в. . 609—10
III. Західня Україна в XI—XIII в. . . . . 611—12
Примітки: Чернигівщина (с. 597), Переяславщина (с. 600), Волинь (с. 602), Галичина (с. 604).
Зауважені похибки . . . . . с. 613
Показчик імен і річей . . . . . с. 614—626
Зміст . . . . . с. 627—633